ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΕΔΡΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
Διεύθυνση: Καθηγ. *Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ - ΖΑΦΡΑΚΑ*
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – 54124

Επιμέλεια έκδοσης: ΙΩΑΝΝΑ - ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ Δ. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ - ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΥ 26
ΤΗΛ. 2310219493

ISSN: 1012-0513

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑ

Τόμος 27ος

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2008

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Α. ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ειρήνη-Σοφία Κιαπίδου

Οι πηγές του Θεοφυλάκτου Αχρίδος
για το Μαρτύριον τῶν ἁγίων ἐνδόξων ἱερομαρτύρων ΙΕ΄
τῶν ἐν Τιβεριουπόλει μαρτυρησάντων ἐπὶ τῆς βασιλείας
τοῦ δυσσεβοῦς Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου

Στον κώδικα Baroccianus gr. 197 των μέσων του 14ου αιώνα[1] παραδίδεται, ανάμεσα σε άλλα θεολογικά, πατερικά, αγιολογικά και ομιλητικά έργα, ένα εκτενές αγιολογικό κείμενο (φ.φ. 589r-621v) για το βίο και τα θαύματα των δεκαπέντε ανδρών που μαρτύρησαν στη Στρούμνιτζα της Μακεδονίας επί Ιουλιανού και συγκεκριμένα την 27η Νοεμβρίου του 362. Φέρει τον τίτλο *Μαρτύριον τῶν ἁγίων ἐνδόξων ἱερομαρτύρων ΙΕ΄ τῶν ἐν Τιβεριουπόλει μαρτυρησάντων ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ δυσσεβοῦς Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου, τῇ βουλγαρικῶς ἐπονομαζομένῃ Στρουμνίτζῃ* (στο εξής *Μαρτύριο*), και ως συγγραφέας του κατονομάζεται ο βυζαντινός λόγιος του β΄ μισού του 11ου αιώνα και μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Θεοφύλακτος *(συγγραφὲν ὑπὸ Θεοφυλάκτου, τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου πάσης Βουλγαρίας· δέσποτα εὐλόγησον)*. Ήδη στα μέσα του 18ου αιώνα ο B. Finetti συμπεριέλαβε το *Μαρτύριο* στην έκδοση των απάντων του Θεοφυλάκτου[2], απ' όπου το αναπαρήγαγε ο J.-P. Migne στη σειρά Patrologia Graeca, προσθέτοντας κριτικά σχόλια και παραπομπές σε πηγές (εκκλησιαστικές και ιστορικές) που ενδεχομένως έλαβε υπόψη του ο συγγραφέας[3]. Στο πλαίσιο της διδακτορικής του διατριβής ο P. Gautier ετοίμασε το 1968 μια νέα έκδοση του κειμένου, η οποία ωστόσο παρέμεινε αδημοσίευτη[4], ενώ λίγα χρόνια αργότερα ο St. Maslev αντέβαλε την έκδοση Finetti με το χειρόγραφο Baroccianus gr. 197, επισημαίνοντας αρκετά λάθη[5]. Μέρος των κριτικών του αυτών παρατηρήσεων (μαζί με

1. Βλ. C. van de Vorst-H. Delehaye, *Catalogus Codicum Hagiographicorum Graecorum Germaniae, Belgii, Angliae,* Βρυξέλλες 1913, 311-313· H.O. Coxe, *Bodleian Library Quarto Catalogues, I. Greek Manuscripts,* Οξφόρδη 1969, 341-351· A. Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Great Britain,* Washington, D.C., 1980, 108-112.

2. *Theophylacti Bulgariae archiepiscopi opera omnia quae hactenus edita sunt sive quae nondum lucem viderunt cum praevia dissertatione Fr. J. Fran. Bernardi Mariae de Rubeis de ipsius Theophylacti gestis et scriptis ac doctrina,* ed. B. Finetti -A. Bongiovanni, I-IV, Βενετία 1754-1763.

3. *Theophylacti Bulgariae archiepiscopi opera quae reperiri potuerunt omnia,* PG 126, 152-221.

4. P. Gautier, *Deux oeuvres hagiographiques du pseudo-Théophylacte,* Παρίσι 1968, 226-401, όπου το ελληνικό κείμενο συνοδεύεται από γαλλική μετάφραση και σχόλια.

5. St. Maslev, *Fontes Graeci Historiae Bulgaricae* IX/1, Σόφια 1974, 150-174.

λίγες διορθώσεις του Gautier) ενσωματώθηκαν στην έκδοση του κειμένου από τον Il. Iliev το 1994[6].

Συζήτηση έχει προκαλέσει ο τόπος μαρτυρίου των δεκαπέντε ιερομαρτύρων με επίκεντρο το ποιο από τα δύο τοπωνύμια (Τιβεριούπολη, Στρούμνιτζα) που αναφέρονται στον τίτλο του *Μαρτυρίου* προϋπήρχε· αν, δηλαδή, η αρχική Στρούμνιτζα έλαβε και την ονομασία Τιβεριούπολη, όταν στις αρχές του 9ου αιώνα μετοικίσθηκαν εκεί χριστιανικοί πληθυσμοί από την Τιβεριούπολη της Μικράς Ασίας, ή αν υπήρχε στην περιοχή της βορειοανατολικής Μακεδονίας ένας ρωμαϊκός ή πρωτοβυζαντινός οικισμός με το όνομα Τιβεριούπολη, ο οποίος κατά τη βουλγαρική κατοχή των μέσων χρόνων ονομάστηκε και Στρούμνιτζα[7]. Η ταύτιση, πάντως, των δύο ονομάτων (Τιβεριούπολη = Στρούμνιτζα) μαρτυρείται από διάφορες πηγές στα μέσα του 14ου αιώνα[8], ενισχύεται από τα πρόσφατα αρχαιολογικά ευρήματα[9] και συνεπώς, δεν αμφισβητείται.

6. Il. Iliev, *Fontes Graeci Historiae Bulgaricae* IX/2, Σόφια 1994, 42-79, όπου και βουλγαρική μετάφραση. (Για την ύπαρξη της συγκεκριμένης έκδοσης, η οποία δεν μνημονεύεται στη διεθνή βιβλιογραφία, με πληροφόρησε ο Καθηγητής κ. Β. Κατσαρός, τον οποίο και ευχαριστώ). Το κείμενο του *Μαρτυρίου* παρουσιάζεται εδώ βελτιωμένο, καθώς αποκαθίστανται βασικά λάθη (τυπογραφικά, γραμματικά και άλλα) της έκδοσης PG. Εντούτοις, δεν απουσιάζουν και πάλι αβλεψίες, ορθογραφικά λάθη ή παραλείψεις λέξεων, ενώ το κριτικό υπόμνημα της έκδοσης σε λίγες μόνο περιπτώσεις διαφωτίζει τον αναγνώστη ως προς τις υιοθετούμενες γραφές σε σχέση με εκείνες του χειρογράφου και τις τυχόν διαφορετικές διορθώσεις που έχουν προταθεί. Στο παρόν άρθρο οι παραπομπές γίνονται στην έκδοση Iliev κατά παράγραφο (το *Μαρτύριο* χωρίζεται σε παραγράφους όπως ακριβώς στην PG), διορθώνονται, όμως, (με τις σχετικές επισημάνσεις) όσες γραφές της κρίνονται ατυχείς με βάση το χειρόγραφο Baroccianus gr. 197, λαμβάνοντας, επίσης, υπόψη τόσο τις παλαιότερες εκδόσεις PG και Gautier όσο και τα σχόλια του Maslev. Τέλος, αποκαθίστανται σιωπηρά ορθογραφικά / τυπογραφικά λάθη της έκδοσης και πραγματοποιούνται μικρές επεμβάσεις στη στίξη του κειμένου εν όψει της νέας κριτικής έκδοσης που ετοιμάζεται από τη συγγραφέα του άρθρου.

7. Ορισμένοι από τους υποστηρικτές της πρώτης άποψης διετύπωσαν, μάλιστα, την υπόθεση ότι οι δεκαπέντε άνδρες μαρτύρησαν στην Τιβεριούπολη της Μικράς Ασίας και η φήμη τους έφτασε αργότερα μαζί με τα λείψανά τους στη Στρούμνιτζα, με αποτέλεσμα να δοθεί σε αυτήν το όνομα Τιβεριούπολη. Για τη σχετική συζήτηση και βιβλιογραφία βλ. το άρθρο του Α. Αγγελόπουλου, «Οι ΙΕ΄ ιερομάρτυρες Τιβεριουπόλεως-Στρωμνίτσης. Ιστορικά προβλήματα και λατρευτική πραγματικότης», *Μακεδονικά* 11 (1980) 475-482 (ειδικά σ. 467-474), όπου υιοθετείται η δεύτερη άποψη. Βλ. επίσης, D. Obolensky, *Έξι βυζαντινές προσωπογραφίες*, Αθήνα 1998, 116-117 [*Six Byzantine Portraits*, Οξφόρδη 1988], ο οποίος θεωρεί πιθανότερη την πρώτη εκδοχή, χωρίς να αμφισβητεί, ωστόσο, ότι το μαρτύριο έλαβε χώρα στη Μακεδονία.

8. Απαντά και στον κολοφώνα του Baroccianus gr. 197, καθώς και σε ένα χρυσόβουλλο του Σέρβου τσάρου Στέφανου Δουσάν από τα μέσα του 14ου αιώνα (βλ. Obolensky, *Έξι βυζαντινές προσωπογραφίες*, 116).

9. Βλ. Obolensky, *Έξι βυζαντινές προσωπογραφίες*, 117-119.

Όσον αφορά τον ίδιο τον Θεοφύλακτο Αχρίδος (ή Ήφαιστο, όπως ήταν το πατρικό του όνομα), οι μαρτυρίες γύρω από το βίο του είναι ανεπαρκείς και προβληματική η χρονολόγηση των διαφόρων σταθμών της πορείας του από την Εύβοια, όπου γεννήθηκε γύρω στο 1050, στην Κωνσταντινούπολη και τελικά στην Αχρίδα[10]. Είναι γνωστό, πάντως, ότι ως γόνος μιας εύπορης οικογένειας εγκατέλειψε σε νεαρή ηλικία τη γενέτειρά του, για να λάβει την εγκύκλια και ανώτερη παιδεία του στην πρωτεύουσα. Μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του εκεί χειροτονήθηκε διάκονος στο ναό της Αγίας Σοφίας και ανέλαβε το διδασκαλικό αξίωμα του *ῥήτορος*, αργότερα δε προήχθη σε εκείνο του *κορυφαίου* των *ῥητόρων*. Αναγνωρίζοντας τις διδακτικές του ικανότητες ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός του ανέθεσε (το 1084 ή το 1085) την εκπαίδευση του γαμπρού του και συναυτοκράτορα Κωνσταντίνου Δούκα, προς τον οποίο ο Θεοφύλακτος απηύθυνε γύρω στο 1085 τον ρητορικό *Λόγον εἰς τὸν Πορφυρογέννητον κῦρ Κωνσταντῖνον* (γνωστό και ως *Παιδεία βασιλική*)[11]. Με έναν εξίσου σημαντικό λόγο προσφώνησε αργότερα και τον ίδιο τον αυτοκράτορα Αλέξιο, πιθανότατα στις 6 Ιανουαρίου 1088[12]. Ανάμεσα σε αυτήν τη χρονολογία και την άνοιξη του 1092[13] διορίστηκε αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας και μετέβη στην έδρα της αρχιεπισκοπής του, την Αχρίδα, όπου και παρέμεινε ενδεχομένως έως το θάνατό του (το 1108 ή το 1126)[14].

Ανεξάρτητα από το εάν η απομάκρυνση του Θεοφυλάκτου από την Κωνσταντινούπολη στο απόγειο της σταδιοδρομίας του οφειλό-

10. Για το βίο και το έργο του Θεοφυλάκτου βλ. R. Katičić, «Βιογραφικά περί Θεοφυλάκτου αρχιεπισκόπου Αχρίδος», *ΕΕΒΣ* 30 (1960-1961) 364-385· P. Gautier, «L'épiscopat de Théophylacte Héphaistos archevêque de Bulgarie. Notes chronologiques et biographiques», *REB* 21 (1963) 165-168· H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Μόναχο 1959, 649-651· *Théophylacte d'Achrida, discours, traités, poésies*, ed. P. Gautier, [CFHB 16/1], Θεσσαλονίκη 1980· D. Obolensky, *Έξι βυζαντινές προσωπογραφίες*, 53-132· M. Mullett, *Theophylact of Ochrid. Reading the letters of a byzantine archbishop*, [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 2], Birmingham 1997.

11. Βλ. *Théophylacte d'Achrida*, 177-211.

12. Βλ. *Théophylacte d'Achrida*, 213-243.

13. Έτσι θεωρεί ο Gautier (*Théophylacte d'Achrida*, 29-36), ενώ για τον Obolensky (*Έξι βυζαντινές προσωπογραφίες*, 62) πιθανότερα είναι τα έτη 1089 και 1090.

14. Η ακριβής χρονολογία του θανάτου του δεν μας είναι γνωστή. Σίγουρα έζησε μέχρι το 1108, εφόσον κάποιες επιστολές του αναφέρουν την εισβολή του Βοημούνδου στο Δυρράχιο το έτος αυτό (βλ. *Théophylacte d'Achrida*, 36-37) και τότε τοποθετεί το θάνατό του ο H.-G. Beck (*Kirche und theologische Literatur*, 650). Άλλοι μελετητές, όμως (όπως π.χ. ο A.P. Kazhdan στο λήμμα «Theophylact of Ohrid», *Oxford Dictionary of Byzantium* 3, 268) , τον μεταθέτουν στο 1126.

ταν σε δυσμενή πλέον αντιμετώπισή του από τον Αλέξιο Κομνηνό, όπως είχε υποστηριχθεί παλαιότερα, ή αν αντίθετα συνιστούσε έμπρακτη ανταμοιβή των ικανοτήτων του από τον αυτοκράτορα, κατά την επικρατούσα σήμερα άποψη[15], ο ρόλος που στο εξής κλήθηκε να διαδραματίσει δεν περιοριζόταν στα άμεσα ποιμαντικά καθήκοντα του εκκλησιαστικού του αξιώματος˙ ήταν ταυτόχρονα και πολιτικός, καθώς επιφορτίστηκε και αυτός (όπως και κάθε βυζαντινός αξιωματούχος της περιφέρειας) με την υποχρέωση να επιβάλει τη βυζαντινή ιδεολογία στην απομακρυσμένη περιοχή της εμβέλειάς του, εκείνη που αναγνώριζε τον βυζαντινό αυτοκράτορα ως τον επικεφαλής ολόκληρης της «οικουμένης». Η άμεση επαφή, ωστόσο, με την τοπική παράδοση των Βουλγάρων υπήρξε αναπόφευκτη και φαίνεται ότι δεν άφησε ανεπηρέαστο τον Θεοφύλακτο, ο οποίος κατά την περίοδο της αρχιερατείας του (1088-1108 ή 1126) συνέγραψε δύο κείμενα, αντλώντας τα θέματά τους ακριβώς από αυτήν την παράδοση˙ συγκεκριμένα, το *Βίο του αγίου Κλήμεντος Άχρίδος*[16], μαθητή των Κυρίλλου-Μεθοδίου και πρώτου επισκόπου Αχρίδος, και το υπό συζήτηση *Μαρτύριο*, η ακριβής χρονολόγηση σύνθεσης του οποίου δεν μας είναι γνωστή.

Στο ικανής έκτασης αγιολογικό αυτό κείμενο εξιστορούνται ο βίος, το μαρτύριο και τα θαύματα των δεκαπέντε ιερομαρτύρων της Τιβεριούπολης, η λατρεία των οποίων υπήρξε ευρύτατα διαδεδομένη ανάμεσα στους ορθόδοξους πληθυσμούς των Βαλκανίων[17]. Επιπρόσθετα, ωστόσο, παραδίδονται πολλές πληροφορίες για την ιστορία του

15. Ο Obolensky (*Έξι βυζαντινές προσωπογραφίες*, 62-64) απορρίπτει το ενδεχόμενο η απομάκρυνση του Θεοφυλάκτου από την πρωτεύουσα να οφειλόταν στη στενή σχέση του με τη δυναστεία των Δουκών, την οποία ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός εκτιμούσε ως επικίνδυνη˙ ή ακόμη, στη θέληση του αυτοκράτορα να εξελληνίσει τους Βουλγάρους, έργο για το οποίο ο Θεοφύλακτος εθεωρείτο το καταλληλότερο πρόσωπο. Υποστηρίζει, αντίθετα, ότι ο βυζαντινός λόγιος τοποθετήθηκε στη σημαντική κατά τον 11ο αιώνα και αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή της Αχρίδος λόγω της μετριοπαθούς στάσης του απέναντι στη Δύση μετά το σχίσμα του 1054, επειδή ακριβώς ο Αλέξιος επιθυμούσε να μην χαθεί οριστικά η επαφή των δύο Εκκλησιών.

16. Βλ. A. Milev, *Grutskite žitija na Kliment Okhridski*, Σόφια 1966, 76-146 και ανατύπωση από τον Ι.Β. Αναστασίου, «Βίος Κωνσταντίνου-Κυρίλλου, Βίος Μεθοδίου, Βίος Κλήμεντος Αχρίδος», *Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 12 (1966) 162-184. Επίσης, Il. Iliev, «The Long Life of Saint Clement of Ohrid. A critical Edition», *Byzantinobulgarica* 9 (1995) 81-106 (όλο το άρθρο 62-120). Για τη συζήτηση γύρω από την πατρότητα του Βίου βλ. Obolensky, *Έξι βυζαντινές προσωπογραφίες*, 99-100, όπου αποδίδεται συνοπτικά το άρθρο του ίδιου με τίτλο «Theophylaktos of Ohrid and the authorship of the *Vita Clementis*», στο: Byzantium: Tribute to Andreas N. Stratos, Αθήνα 1986, 601-618.

17. Για τη λατρεία τους από Έλληνες, Βούλγαρους και Σέρβους μέχρι και σήμερα βλ. Αγγελόπουλος, «Οι ΙΕ΄ ιερομάρτυρες», 475-482.

πρωτοβουλγαρικού κράτους γενικά και της βουλγαρικής Εκκλησίας ειδικότερα, με αποτέλεσμα το *Μαρτύριο* να αποτελεί και μια σημαντική ιστορική πηγή για την εν λόγω περίοδο. Η αττικίζουσα γλώσσα του εμπλουτίζεται με πολλά στοιχεία των εκκλησιαστικών κειμένων, στα οποία οι αναφορές (άμεσες και έμμεσες) είναι συνεχείς, ενώ βάσει του περιεχομένου του θα μπορούσε να χωριστεί συμβατικά σε τέσσερα μέρη: στο πρώτο (§1-16) παρουσιάζεται σύντομα η ιστορία της πρωτοχριστιανικής Εκκλησίας έως τα μέσα του 4ου αιώνα και τη βασιλεία του Ιουλιανού (361-363), στο δεύτερο (§17-27) εξιστορείται ο βίος των δεκαπέντε μαρτύρων, στο τρίτο (§28-36) περιγράφεται ο εκχριστιανισμός των Βουλγάρων και στο τέταρτο (§37-55) η θαυματουργή δράση των μαρτύρων στον ευρύτερο χώρο της Μακεδονίας.

Συγκεκριμένα, το *Μαρτύριο* ξεκινά με μια γενική αναφορά στους διωγμούς των πρώτων χριστιανών από τους Ρωμαίους αυτοκράτορες (§1), επισημαίνοντας τη μεγάλη αλλαγή που επέρχεται με τον Κωνστάντιο Α΄ (§2) και κυρίως το γιο του Κωνσταντίνο Α΄, ο οποίος όχι μόνο ορίζει το χριστιανισμό ως την επίσημη θρησκεία της αυτοκρατορίας του (§3), αλλά ταυτόχρονα συμβάλλει ενεργά στη διαμόρφωση του ορθού δόγματος, συγκαλώντας και συμμετέχοντας ο ίδιος το 325 στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδο της Νίκαιας και την καταδίκη του αρειανισμού (§4). Οι τρεις γιοι και διάδοχοι συνεχίζουν την εκκλησιαστική πολιτική του πατέρα τους, ακόμη και ο Κωνστάντιος Β΄ που είχε κατηγορηθεί για αρειανισμό (§5). Το ίδιο δεν ισχύει, βέβαια, για τον ανηψιό του Ιουλιανό, επί των ημερών του οποίου μαρτύρησαν οι δεκαπέντε άνδρες της Στρούμνιτζας και για το λόγο αυτό ο Θεόφύλακτος δηλώνει εξαρχής ότι στη βασιλεία του θα αφιερώσει περισσότερο χρόνο (§6).

Πράγματι, στις επόμενες σελίδες περιγράφει αναλυτικά την καταγωγή του Ιουλιανού και τη δράση του επί Κωνστάντιου Β΄ (§7), την παιδεία και τους δασκάλους του (§8), έως την αναγόρευσή του σε αυτοκράτορα το 361 (§9). Στη συνέχεια, καταγράφει τις ενέργειες με τις οποίες εκείνος προώθησε την ειδωλολατρία (§10), μιλώντας ειδικότερα για την αποτυχημένη απόπειρα σύλληψης του αρχιεπισκόπου Αλεξανδρείας Αθανασίου (§11), το μαρτύριο των Θεοδούλου και Τατιανού (§12), καθώς και των επισκόπων Αλεξανδρείας Γεωργίου και Τύρου Δωρόθεου (§13). Η αναφορά του *Μαρτυρίου* στη βασιλεία του Ιουλιανού ολοκληρώνεται με το διωγμό εναντίον συγκεκριμένα των χριστιανών της Νίκαιας, μιας πόλης έντονα χριστιανικής, που είχε άλλωστε φιλοξενήσει και την πρώτη οικουμενική σύνοδο λίγα χρόνια νωρίτερα (§14-16).

Για τη σύνθεση του πρώτου αυτού μέρους ο Θεοφύλακτος αξιο-

ποίησε πληροφόρηση προφανώς βυζαντινής προέλευσης, χωρίς, βέβαια, να την κατονομάζει. Γράφει, για παράδειγμα, για τον Κωνστάντιο Α΄ (§2) ότι ...*Εἰσὶ δὲ οἵ φασιν ὡς οὐ μόνον οὐκ ἐδίωκεν, ἀλλὰ καὶ τιμῶν ἠξίου τοὺς Χριστοῦ λατρευτάς,* και υπονοεί ενδεχομένως τον Ευσέβιο Καισαρείας και τον Σωζομενό, οι οποίοι στα έργα τους εξιστορούν –όπως ακριβώς και το *Μαρτύριο* αμέσως μετά– την επιβράβευση από τον Κωνστάντιο όσων χριστιανών απαρνήθηκαν τα αξιώματά τους με αντάλλαγμα την πίστη τους[18]. Ο D. Obolensky, ο οποίος θίγει επιγραμματικά το ζήτημα των πηγών αυτής της ενότητας[19], μιλά γενικά για διάφορους συγγραφείς και δη τον εκκλησιαστικό ιστορικό του 5ου αιώνα Σωκράτη, ενώ σε υποσημειώσεις της έκδοσης PG μνημονεύονται σποραδικά παράλληλα χωρία και άλλων συγγραφέων, όπως του Ευσεβίου Καισαρείας, του Σωζομενού και του Θεοδώρητου Κύρου. Όλοι τους συνέθεσαν εκκλησιαστικές ιστορίες (ο Ευσέβιος επιπρόσθετα και το *Βίο του Μ. Κωνσταντίνου*) κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, εκθέτοντας αναλυτικά τα γεγονότα των παραγράφων §1-13 του *Μαρτυρίου,* και αυτή φαίνεται να είναι η αιτία, σε συνδυασμό και με κάποιες κειμενικές ομοιότητες, που θεωρήθηκαν γενικά ως οι πηγές του Θεοφυλάκτου.

Το *Μαρτύριο* δεν είναι, βέβαια, ένα ιστορικό κείμενο και η παρουσίαση των αποστολικών χρόνων έως και τη βασιλεία του Ιουλιανού δεν αποτελεί αυτοσκοπό, αλλά το μέσο προκειμένου ο συγγραφέας του να παρουσιάσει επιτυχώς το βασικό θέμα της αφήγησης, το βίο και το μαρτύριο των δεκαπέντε ανδρών. Συνεπώς, η οποιαδήποτε σύγκριση ανάμεσα στο σύντομο ιστορικό του πλαίσιο και τις εκτενείς παράλληλες πηγές, επιχειρείται υπό προϋποθέσεις και δύσκολα θα μπορούσαν να προκύψουν άμεσα φραστικά δάνεια.

Πράγματι, η συστηματική αντιβολή του *Μαρτυρίου* με τις σωζόμενες σήμερα εκκλησιαστικές πηγές του 4ου και 5ου αιώνα[20] καταδεικνύει ότι καμία από αυτές δεν αποτέλεσε τη μοναδική πηγή του. Και αυτό διότι εκτός από τις παραγράφους §1 και §6, το περιεχόμενο των οποίων δεν απαντά στα υπόλοιπα κείμενα, οι περισσότερες αναφορές

18. Βλ. Παράρτημα, χωρίο 1.

19. *Έξι βυζαντινές προσωπογραφίες,* 115. Με τις σλαβονικές πηγές του *Μαρτυρίου* (βλ. δεύτερο μέρος και εξής) ασχολήθηκε η N. Dragova στο εκτενές άρθρο της με τίτλο «Starob'lgarskite izvori na žitieto za petnadesette Tiveriypolski m'čenici ot Teofilakt Ochridski», *Studia Balcanica* 1 (1970) 105-131. Σε σχέση πάντως με τις βυζαντινές πηγές η Βουλγάρα ερευνήτρια περιορίζεται να επισημάνει ότι πρόκειται για μη ταυτισμένα κείμενα.

20. Βλ. Παράρτημα, σσ. 21-32. Στο τέλος του αναπτύσσονται οι βραχυγραφίες των εκδόσεων για τις πηγές που χρησιμοποιούνται.

του *Μαρτυρίου* εντοπίζονται διάσπαρτες σε διάφορες πηγές: στα δύο κείμενα του Ευσεβίου Καισαρείας, στις εκκλησιαστικές ιστορίες του Σωκράτη, του Σωζομενού, του Θεοδώρητου Κύρου, σε μία περίπτωση και του Φιλοστόργιου[21]· επίσης, σε μεταγενέστερες χρονογραφίες που πραγματεύονται την ίδια περίοδο, όπως του Ιωάννη Μαλάλα, του Θεοφάνη του Ομολογητή και του Γεωργίου Μοναχού. Πουθενά δεν διαπιστώνεται άμεση αντιγραφή, αν και εντοπίζονται σημεία που θα μπορούσαν να υποδηλώνουν εξάρτηση του *Μαρτυρίου* από το εκάστοτε έργο – αχνή ομολογουμένως, με δεδομένη την πρόθεση του Θεοφυλάκτου για συνοπτική εξιστόρηση. Ακόμη και τα δάνεια, όμως, αυτής της ποιότητας δεν αφορούν μία μόνο πηγή.

Με την εκκλησιαστική ιστορία του Σωκράτη εντοπίζονται ίσως οι περισσότερες παράλληλες αναφορές, κυρίως στα σχετικά με τη βασιλεία του Ιουλιανού (§7-13). Το ενδεχόμενο, ωστόσο, άμεσης κειμενικής σχέσης δεν είναι ιδιαίτερα πιθανό, εφόσον οι πληροφορίες παρατίθενται με άλλη σειρά στο *Μαρτύριο,* συχνά παραδίδονται διαφορετικά στοιχεία, που μάλιστα απαντούν σε άλλα κείμενα πλην του Σωκράτη, ενώ ενίοτε διαφέρει και η παρουσίαση των προσώπων. Πρώτο παράδειγμα ως προς αυτό ο Κωνστάντιος Α΄: (*Μαρτύριο,* §2) ...*Ταύτῃ τοι καὶ καθιστᾷ μὲν ἐν τῇ κλεινῇ Ῥώμῃ βασιλέα Κωνστάντιον τὸν μέγαν ἐκεῖνον, θύοντα μὲν καὶ αὐτὸν τοῖς εἰδώλοις καὶ τῆς πατρῴας τῶν Ἑλλήνων θρησκείας οὐκ ἀφιστάμενον, ἀλλ' ἐφιέντα τούτοις* [ενν. τοῖς χριστιανοῖς] *ἔχειν τῆς θρησκείας ὡς βούλοιντο*[22]. Αντίθετα, στον Σωκράτη (3,3-5) *ηὕρισκέν τε* [ενν. ο Μ. Κωνσταντίνος] *ὡς ὁ αὐτοῦ πατὴρ Κωνστάντιος ἀποστραφεὶς τὰς Ἑλλήνων θρησκείας εὐδαιμονέστερον τὸν βίον διήγαγεν,* στον δε Ευσέβιο (*Βίος,* 24,20) ...*μόνον μὲν θεὸν εἰδὼς τὸν ἐπὶ πάντων τῆς δὲ τῶν ἀθέων κατεγνωκὼς πολυθεΐας...* Η διατύπωση του *Μαρτυρίου* ισορροπεί ενδιάμεσα: ο πατέρας του Μ. Κωνσταντίνου δεν απαρνήθηκε την ειδωλολατρία, επέτρεψε, ωστόσο, στους χριστιανούς να ασκούν ελεύθερα τα θρησκευτικά τους καθήκοντα και αυτό κρίνεται ως το πιο σημαντικό.

21. Στο υπόμνημα πηγών τόσο της έκδοσης J. Bidez - F. Winkelmann για τον Φιλοστόργιο όσο και εκείνης των J. Bidez - G.C. Hansen για τον Σωζομενό αναφέρονται παράλληλα χωρία των δύο εκκλησιαστικών ιστοριών με το *Μαρτύριο.* Το ίδιο, ωστόσο, δεν συμβαίνει και με την έκδοση G.C. Hansen για τον Σωκράτη, μολονότι αυτά είναι περισσότερα.

22. Στο χωρίο προστίθενται οι λέξεις *ἐν* και *τὸν* που παραλείπονται από την έκδοση Iliev, αν και υπάρχουν στο χειρόγραφο (όπως, επίσης, στις εκδόσεις PG, Gautier), διατηρείται η γραφή *ἐφιέντα* του χειρογράφου αντί της διόρθωσης *ἀφέντα* (βλ. και Maslev, *ό.π.,* σχόλιο 6) και αφαιρείται η προσθήκη *τὰ* πριν από το *τῆς θρησκείας* (βλ. και Maslev, *ό.π.,* σχόλιο 6).

Αντίστοιχα παρουσιάζεται και ο εγγονός του Κωνστάντιος Β΄· δεν αποσιωπάται η παρέκκλισή του προς τον αρειανισμό, εντούτοις η έμφαση δίνεται στη χριστιανική του πίστη και στο ότι έπληξε την ειδωλολατρία[23]. Ταυτόχρονα, η προσωπικότητά του αποσυνδέεται από τη μετέπειτα δράση του Ιουλιανού, καθώς στα σχετικά με την παιδεία εκείνου αναφέρεται συγκεκριμένα (*Μαρτύριο*, §8): *Οὐ μέντοι Κωνστάντιον ἐλάνθανεν ἡ τούτου* [ενν. του Ιουλιανού] *δεινότης καὶ ἡ ἐν τῷ χριστιανισμῷ σαθρότης καὶ ἡ πρὸς τὸν ἑλληνισμὸν συνδιάθεσις. Ταύτῃ τοι καὶ μετακαλεῖται μὲν αὐτὸν ἐκ τῆς Ἰωνίας, εἰς δὲ τὴν Νικομηδέων ἐξαποστέλλει, ὥστε ὑπὸ Εὐσεβίῳ καθηγητῇ (ἐπίσκοπος δὲ ἄρα τῆς/Νικομηδέων ἦν ὁ Εὐσέβιος, οὐ μικρὰν ἐν λόγοις ἔχων δόξαν) τὰ χριστιανῶν καὶ ἑλλήνων παιδεύεσθαι. Ἀπείρητο δὲ αὐτῷ ἐκ βασιλέως τῷ Λιβανίῳ ἐκφοιτᾶν, ὃς πατρίδος μὲν ἦν τῆς πρὸς τὸν Ὀρόντη*[24] *Ἀντιοχείας, ἑλληνίζων δὲ τὴν θρησκείαν καὶ τηνικαῦτα σοφιστεύων Νικομηδεῦσι, μέγα κράτος ἐπ' εὐγλωττίᾳ κατὰ πάντων ἐφέρετο. Ἀλλ' ὅ γε θεομισὴς Ἰουλιανός, τὰ βασιλέως προστάγματα ἴσω καὶ ληρήματα θέμενος, μᾶλλόν τι συνεῖναι Λιβανίῳ ἢ Εὐσεβίῳ. Τοῦτο μὲν λαθραίως καὶ ὑπὸ σκότει πρὸς ἐκεῖνον φοιτῶν, ὁ σκοτεινὸς πρὸς τὸν σκοτεινὸν διὰ τὰς ὄντως σκότους ἀξίας ὁμιλίας ἐκείνας· τοῦτο δὲ καὶ μισθοὺς ἑτέροις διδούς, ὡς ἂν Λιβανίῳ προσφοιτῶντες τὰς διαλέξεις ἐκείνου πρὸς αὐτὸν μετ' ἐπιμελείας διαπορθμεύοιεν.*

Αναλυτική περιγραφή της παιδείας του Ιουλιανού και της μαθητείας του δίπλα στον ρήτορα Λιβάνιο παραδίδει και ο Σωκράτης (187,24-188,27· βλ. επίσης Σωζομενός, 191,26-193,15). Στο *Μαρτύριο*, ωστόσο, υιοθετείται μια πιο επικριτική στάση απέναντι στα συγκεκριμένα πρόσωπα (βλ. *Τοῦτο μὲν λαθραίως καὶ ὑπὸ σκότει πρὸς ἐκεῖνον φοιτῶν, ὁ σκοτεινὸς* = Ιουλιανός *πρὸς τὸν σκοτεινὸν* = Λιβάνιο *διὰ τὰς ὄντως σκότους ἀξίας ὁμιλίας ἐκείνας*), ενώ στους δασκάλους του Ιουλιανού προστίθεται ο επίσκοπος Νικομηδείας Ευσέβιος[25]. Ο Θεοφύλακτος μάλιστα σκιαγραφεί μια εξαιρετικά θετική εικόνα αυτού του επισκόπου: επαινεί το συγγραφικό του έργο, χωρίς να αναφέρει ότι επρόκειτο για οπαδό του Αρείου και αντίπαλο του Μ. Αθανασίου επί Κωνστάντιου Β΄.

Δύο ακόμη πληροφορίες ενσωματώνονται στο *Μαρτύριο*, από τις

23. Βλ. Παράρτημα, χωρίο 4.

24. Επειδή το όνομα του ποταμού απαντά ως *Ὀρόντης* (γεν. Ὀρόντου) στα βυζαντινά κείμενα, η λέξη *Ὄροντα* της έκδοσης (διόρθωση του Gautier αντί του τὸ *ὄρος* του χειρογράφου) θα πρέπει να διορθωθεί σε *Ὀρόντη*.

25. Βλ. και Συμεών Μάγιστρος και Λογοθέτης (113,3-4): *...ὃς ἐτράφη ὑπὸ Εὐσεβίου, τοῦ Νικομηδείας ἐπισκόπου.*

οποίες η πρώτη απαντά σε ιστορικές πηγές του 9ου και 10ου αιώνα (*Μαρτύριο*, §3): *Ἐπεὶ γὰρ Μαξεντίῳ πολεμήσων ᾔει* [ενν. ο Μ. Κωνσταντίνος], *ἔδειξεν αὐτῷ τὸν σταυρὸν ἐν οὐρανῷ μεσούσης τῆς ἡμέρας δι' ἀστέρων τετυπωμένον καὶ γράμματα τὴν ἐν τούτῳ νίκην σημαίνοντα. Οὐκ ἀπειθὴς δὲ γέγονε τῇ οὐρανίῳ ὀπτασίᾳ, ἀλλὰ τῷ τύπῳ τοῦ φανέντος σημείου χρησάμενος καὶ μαθὼν ἐν τοῖς ἔργοις τὴν ἀήττητον αὐτοῦ δύναμιν, κατηχεῖται μὲν τὸν λόγον τῆς ἀληθείας ὑπὸ Σιλβέστρου τοῦ θειωτάτου πάπα Ῥώμης, γίνεται δὲ χριστιανοῖς ῥάβδος ἰσχύος...* Αν και ο εκχριστιανισμός του Κωνσταντίνου Α΄ περιγράφεται αναλυτικά από τους εκκλησιαστικούς ιστορικούς (βλ. Ευσέβιος, *Βίος*, 29,23-33,7· Σωκράτης, 2,16-5,11· Σωζομενός, 11,9-13,8 κ.ά.), κανείς τους δεν μνημονεύει τον πάπα της Ρώμης Σίλβεστρο ως το πρόσωπο που τέλεσε τη βάπτιση του αυτοκράτορα. Ο συγκεκριμένος μύθος φαίνεται να διαδόθηκε τον 5ο αιώνα[26] και ήδη τον 6ο αιώνα παραδίδεται από τη *Χρονογραφία* του Ιωάννη Μαλάλα (243,24-27): *καὶ νηστεύσας καὶ κατηχηθεὶς ἐβαπτίσθη ὑπὸ Σιλβέστρου, ἐπισκόπου Ῥώμης, αὐτὸς καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ Ἑλένη καὶ πάντες οἱ συγγενεῖς αὐτοῦ καὶ οἱ φίλοι αὐτοῦ καὶ πλῆθος ἄλλων πολλῶν Ῥωμαίων. καὶ ἐγένετο χριστιανὸς ὁ αὐτὸς Κωνσταντῖνος βασιλεύς.* Ο Θεοφάνης, αργότερα, γνωρίζει τις δύο σχετικές εκδοχές, τις αναφέρει αναλυτικά, αλλά τοποθετείται και αυτός υπέρ της βάπτισης από τον Σίλβεστρο (17,24-18,20)[27]. Λεπτομερής μάλιστα περιγραφή της κατήχησης του Μ. Κωνσταντίνου από τον Σίλβεστο απαντά στον Γεώργιο Μοναχό (485,4-487,20).

Διαφορετική είναι οπωσδήποτε η περίπτωση της §12: *Ἐν Μακεδονίᾳ δὲ Θεόδουλος καὶ Τατιανός, ἄνδρες εὐσεβεῖς καὶ τῷ πνεύματι ζέοντες, εἰς ναὸν εἰδωλικὸν εἰσελθόντες νυκτός, τὰ ἐκεῖσε συνέτριψαν εἴδωλα. Ὁ δὲ τότε τῆς χώρας ἄρχων, τῷ τυράννῳ τὰ πρὸς τὴν χάριν ὑπηρετούμενος, πολλοῖς ἔμελλεν τὰς χεῖρας ἐπιβαλεῖν, ὡς δὴ τὸ ἔργον ἐκεῖνο τολμήσασι. Θεοδούλῳ δὲ καὶ Τατιανῷ ἀγενὲς ἐδόκει τὸ μὴ οὐχὶ παρελθεῖν εἰς τὸ μέσον καὶ ἑαυτοὺς ἐπιδεῖξαι / τοῦτο τολμηθέντας ἐργάσασθαι...* Αν και η N. Dragova[28] αποδίδει το παραπάνω χωρίο σε

26. A. P. Kazhdan, «Silvester I», *Oxford Dictionary of Byzantium* 3, 1900.

27. *Τούτῳ τῷ ἔτει, ὥς φασί τινες, Κωνσταντῖνος ὁ μέγας σὺν Κρίσπῳ, τῷ υἱῷ αὐτοῦ, ἐν Ῥώμῃ ὑπὸ Σιλβέστρου ἐβαπτίσθη, ὡς οἱ κατὰ τὴν πρεσβυτέραν Ῥώμην μέχρι σήμερον τὸν βαπτιστῆρα ἔχουσιν εἰς μαρτυρίαν, ὅτι ὑπὸ Σιλβέστρου ἐν Ῥώμῃ ἐβαπτίσθη μετὰ τὴν ἀναίρεσιν τῶν τυράννων. οἱ δὲ κατὰ τὴν ἀνατολὴν ἐν Νικομηδείᾳ φασὶν αὐτὸν περὶ τὸν θάνατον ὑπὸ Εὐσεβίου τοῦ Νικομηδέως Ἀρειανοῦ βεβαπτίσθαι· ἔνθα καὶ ἔτυχεν αὐτὸν κοιμηθῆναι. ἀναβαλλόμενος γὰρ ἦν, φασίν, τὸ βάπτισμα, ἐλπίζων ἐν τῷ Ἰορδάνῃ βαπτισθῆναι ποταμῷ. ἐμοὶ δὲ ἀληθέστερον φαίνεται τὸ ὑπὸ Σιλβέστρου ἐν Ῥώμῃ βεβαπτίσθαι αὐτὸν...*

28. «Starob΄lgarskite izvori», 128-129.

παλαιοβουλγαρικές πηγές, ο Θεοφύλακτος θα μπορούσε να αντλεί στο σημείο αυτό από τον Σωκράτη (209,15-210,4) ή τον Σωζομενό (208,26-209,10), μολονότι τοποθετεί το μαρτύριο των δύο ανδρών στη Μακεδονία, τη στιγμή που οι προαναφερθέντες εκκλησιαστικοί ιστορικοί μιλούν για τον Μηρό της Φρυγίας[29]. Εκεί, σύμφωνα με τον Σωκράτη (209,18-19), *Μακεδόνιος δέ τις καὶ Θεόδουλος καὶ Τατιανὸς ζήλῳ τοῦ Χριστιανισμοῦ* εναντιώθηκαν στη λατρεία των εικόνων ή, όπως λέει ο Σωζομενός (208,26-27), *ἐν δὲ τῷ τότε καὶ Μακεδόνιος Θεόδουλός τε καὶ Τατιανὸς οἱ Φρύγες ἀνδρείως ἐμαρτύρησαν...* Εφόσον ο Μακεδόνιος των πηγών απουσιάζει τελείως από το *Μαρτύριο*, ο Θεοφύλακτος προσθέτει πιθανότατα από λάθος τον τοπικό προσδιορισμό *ἐν Μακεδονίᾳ* (για lapsus memoriae κάνει λόγο η έκδοση PG). Δεν θα πρέπει, πάντως, να αποκλειστεί και το ενδεχόμενο να πρόκειται για συνειδητή παρέμβαση, προκειμένου να καταγραφεί ένα ακόμη μαρτύριο χριστιανών επί βασιλείας Ιουλιανού, δίπλα σε αυτό των δεκαπέντε, στην ευρύτερη περιοχή της αρχιεπισκοπής Αχρίδος.

Όπως και αν έχουν τα πράγματα, για τη σύνθεση του πρώτου μέρους του *Μαρτυρίου* του ο Θεοφύλακτος Αχρίδος θα πρέπει είτε να άντλησε επιμέρους στοιχεία από διάφορες ιστορικές πηγές διαφορετικών περιόδων (συγκεκριμένα του 4ου-5ου, αλλά και του 9ου-10ου αιώνα), είτε να αξιοποίησε μία άγνωστη πηγή, η οποία ενσωμάτωνε ό,τι απαντά σήμερα σε πολλά κείμενα. Το γεγονός ότι τελικά δεν εντοπίζονται άμεσα φραστικά δάνεια ή δομικές ομοιότητες με καμία από τις σωζόμενες παράλληλες ιστορικές πηγές, ούτε ακόμη και με την *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Σωκράτη, καθιστά τη δεύτερη εκδοχή ως την πλέον πιθανή[30]. Από κει και πέρα, βέβαια, στο κείμενο του *Μαρτυρίου* κυριαρχεί η αίσθηση της σύνοψης, συνεπεία της οποίας μένουν εκτός αφήγησης τα περισσότερα γεγονότα της κάθε βασιλείας, χωρίς να υπάρχει κανένα ενδιαφέρον για χρονολόγηση. Αντίθετα, προστίθενται πολλά παραθέματα από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη˙ το επιβάλλει ως ένα βαθμό το είδος του κειμένου (μαρτύριο), το

29. Σωκράτης, 209,15: *Ἐν γοῦν Μηρῷ πόλει τῆς ἐπαρχίας τῆς Φρυγίας...*, Σωζομενός, 208,27: *ἐν Μηρῷ (πόλις δὲ ἥδε Φρυγῶν)....*

30. Βλ. και την ανάλογη περίπτωση του Θεοφάνη, ο οποίος για τη σύνθεση της *Χρονογραφίας* του δεν χρησιμοποίησε απευθείας τους εκκλησιαστικούς ιστορικούς, αλλά τη λεγόμενη *Επιτομή Εκκλησιαστικής Ιστορίας* του Θεόδωρου Αναγνώστη˙ βλ. Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι (8ος-10ος αι.)*, ΙΙ, Αθήνα 2002, 124 και 607-608.

επιτρέπει, ωστόσο, και η έντονη ενασχόληση του συγγραφέα με τον υπομνηματισμό αυτών των κειμένων[31].

Η εκτενής περιγραφή των διωγμών του Ιουλιανού στη Νίκαια (§14-16) εισάγει ομαλά τον αναγνώστη από το γενικό ιστορικό πλαίσιο στο συγκεκριμένο θέμα του *Μαρτυρίου*, το βίο, δηλαδή, και το μαρτύριο των δεκαπέντε μαρτύρων της Τιβεριούπολης. Τη μετάβαση αυτή αναγνωρίζει πιθανότατα και ο γραφέας του χειρογράφου, ο οποίος ξεκινά με μεγαλύτερο και εντονότερο γράμμα την περιγραφή της διαφυγής τεσσάρων πιστών χριστιανών, του Τιμόθεου, του Κομάσιου[32], του Ευσέβιου και του Θεόδωρου, από τη Νίκαια στην Τιβεριούπολη (§17). Γύρω τους συγκεντρώθηκαν σταδιακά και πολλοί άλλοι χριστιανοί, ανάμεσά τους οι Πέτρος, Ιωάννης, Σέργιος, Θεόδωρος, Νικηφόρος, Βασίλειος, Θωμάς, Ιερόθεος, Δανιήλ, Χαρίτων και Σωκράτης (§18), ενώ η φήμη τους έφτασε γρήγορα και στη Θεσσαλονίκη, από όπου άνθρωποι του Ιουλιανού στάλθηκαν για να τους αναγκάσουν να αλλαξοπιστήσουν (§19). Στο διάλογο που ακολουθεί οι δεκαπέντε άνδρες ομολογούν τη χριστιανική τους πίστη και καταδικάζονται σε θάνατο (§20-23). Το μαρτύριο του Πέτρου και το θαύμα με το κομμένο χέρι του περιγράφονται ξεχωριστά (§24), ενώ στη συνέχεια οι δεκαπέντε μάρτυρες ενταφιάζονται στην Τιβεριούπολη (§25) και πραγματοποιούν πολλά θαύματα, συμβάλλοντας στην ευημερία της πόλης (§26). Ο τάφος τους, όμως, καταστρέφεται αργότερα, τον 6ο αιώνα, από εχθρικές επιδρομές και η θέση του στο εξής αγνοείται (§27)[33].

Ο ακριβής αριθμός των ανδρών που μαρτύρησαν στην Τιβεριούπολη είναι ένα ζήτημα προς διερεύνηση, καθώς στον τίτλο του *Μαρτυρίου* αναφέρονται καθαρά δεκαπέντε μάρτυρες *(Μαρτύριον τῶν ἁγίων ἐνδόξων ἱερομαρτύρων ΙΕ΄...)*, αλλά στην αρχή της §17 το χειρόγραφο παραδίδει τη γραφή *Ἐκ τούτων* [ενν. των διωκομένων στη Νίκαια] *ἦσαν Τιμόθεος καὶ Κο* καὶ Ἐτιμάσιος, Εὐσέβιός τε καὶ Θεόδωρος...* Ο αστερίσκος (*) που ακολουθεί μετά το *Κο* υποδηλώνει, όπως

31. Βλ. τα ερμηνευτικά του σχόλια για τα τέσσερα ευαγγέλια (PG 123, 141-1348 και PG 124, 10-318), για τις επιστολές του Παύλου (PG 124, 335-1358), του Ιωάννη (PG 126, 9-84) και του Ιούδα (PG 126, 85-150), καθώς και για τα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης (PG 126, 575-1190).

32. Για το όνομά του βλ. περισσότερα αμέσως παρακάτω.

33. *Ἐπεὶ δὲ μετὰ πολλῶν κύκλους ἐνιαυτῶν ἔθνος τι βάρβαρον, Ὄμβροι λεγόμενοι, ἐκ τοῦ μεσημβρινοῦ κλίματος ἐπελθόντες...* Αν και δεν παραδίδεται κανένας χρονικός προσδιορισμός, ο Θεοφύλακτος αναφέρεται πιθανότατα στις λεηλασίες των Αβάρων (Ὄμβροι = Ἄβαροι, βλ. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, ΙΙ, Berlin 1958², 217) τη δεκαετία του 580 (Obolensky, *Έξι βυζαντινές προσωπογραφίες*, 119).

και σε άλλες περιπτώσεις στο χειρόγραφο, ότι ο γραφέας προσθέτει στο περιθώριο της ίδιας σελίδας κάτι που έχει ξεχάσει από το κυρίως κείμενο. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, βέβαια, δεν υπάρχει η αναμενόμενη προσθήκη, ωστόσο σίγουρα πρόκειται για τον δεύτερο ιερομάρτυρα Κομάσιο, το όνομα του οποίου απαντά πολλές φορές παρακάτω. Επομένως, Κο* = Κομάσιος. Αν, όμως, γίνει αυτή η διόρθωση και διατηρηθεί το υπόλοιπο ως έχει στο χειρόγραφο, δηλαδή *Τιμόθεος καὶ Κομάσιος καὶ Ἐτιμάσιος, Εὐσέβιός τε καὶ Θεόδωρος,* τότε οι μάρτυρες από τη Νίκαια είναι πέντε και ο συνολικός τους αριθμός αργότερα στην Τιβεριούπολη φτάνει τους δεκαέξι και όχι τους δεκαπέντε. Αντίθετα με τον Κομάσιο, ο Ετιμάσιος απαντά άπαξ εδώ και για το λόγο αυτό, στην έκδοση της PG προτείνεται η διόρθωση *Κομάσιος, ὃς καὶ Ἐτιμάσιος*[34], με την οποία και ο αριθμός των μαρτύρων μειώνεται στους δεκαπέντε και αιτιολογείται η αποσιώπηση στο εξής του ονόματος Ετιμάσιος. Η ομοιότητα, ωστόσο, των δύο ονομάτων (Κομάσιος-Ετιμάσιος) εγείρει νέες αμφιβολίες. Τη λύση ίσως δίνει τελικά το ίδιο το χειρόγραφο, όπου διαβάζοντας κανείς προσεκτικά βρίσκει μια άνω τελεία ανάμεσα στο *ἔτι* και το *μάσιος,* δηλαδή: *καὶ Κο* καὶ ἔτι·* (αλλαγή σειράς) *μάσιος, Εὐσέβιός τε καὶ Θεόδωρος...* Εικάζουμε ότι το **μάσιος* που συμπλήρωνε το κενό μετά το *Κο** ενσωματώθηκε στο κείμενο από λάθος, ενώθηκε με το προηγούμενό του *καὶ ἔτι,* με αποτέλεσμα να προκύψει λανθασμένα το όνομα *Ἐτιμάσιος.* Το κείμενο, συνεπώς, θα πρέπει να διορθωθεί ως εξής: *...Τιμόθεος καὶ Κομάσιος καὶ ἔτι Εὐσέβιός τε καὶ Θεόδωρος*[35].

Ως προς το περιεχόμενο τώρα της αφήγησης, ο Θεοφύλακτος είναι ο μόνος βυζαντινός συγγραφέας που μνημονεύει τους διωγμούς των χριστιανών στη Νίκαια επί Ιουλιανού και το μαρτύριο λίγο αργότερα τεσσάρων από αυτούς (μαζί με τους άλλους έντεκα) στη Στρούμνιτζα. Οι πηγές του μάς είναι άγνωστες. Θα μπορούσε, βέβαια, να αντλεί τα σχετικά με τη Νίκαια από κάποια βυζαντινή πηγή που δεν έχει σήμερα σωθεί. Τα γεγονότα αυτά, όμως, συνδέονται τόσο άμεσα με το μαρτύριο των δεκαπέντε, ώστε πιθανότατα εμπεριέχονταν στις άγνωστες παλαιοβουλγαρικές πηγές που αξιοποίησε από την §14 και εξής (μια τέτοια υπόθεση αιτιολογεί ενδεχομένως και την αποσιώπησή τους από τα βυζαντινά κείμενα). Σύμφωνα με την Dragova[36], επρόκει-

34. Την υιοθετεί ο Αγγελόπουλος, «Οι ΙΕ΄ ιερομάρτυρες», 474.

35. Ο Maslev (*ό.π.,* σχόλιο 58) προτείνει απλά την απαλοιφή του *καὶ Ἐτιμάσιος* και ο Iliev τον ακολουθεί, γράφοντας *Ἐκ τούτων ἦσαν Τιμόθεος καὶ Κομάσιος, Εὐσέβιός τε καὶ Θεόδωρος....* Ασχολίαστη αφήνει την εν λόγω διόρθωση και ο Gautier.

36. «Starob΄lgarskite izvori», 109-117· βλ. και σχήμα σ. 129.

το συγκεκριμένα για (i) μια παλαιοβουλγαρική εκδοχή του Βίου των 15 Μαρτύρων από το β΄ μισό του 9ου αιώνα και όχι μετά το 889, (ii) μια παλαιοβουλγαρική μαρτυρία για την ανακάλυψη των λειψάνων των μαρτύρων στη Στρούμνιτζα και τη μεταφορά τους στη Βραγαλήνιτζα (886-889), (iii) έναν εκτενή βίο του Βόριδος (μετά το 907) και (iv) το βιβλίο με τα θαύματα των αγίων της Βραγαλήνιτζας, το οποίο συνετέθη κατά το πρότυπο των θαυμάτων του αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη (ξεκίνησε να γράφεται ανάμεσα στα έτη 886 και 889 και η συγγραφή του διήρκεσε περισσότερο από έναν αιώνα). Κανένα, ωστόσο, από τα τέσσερα αυτά κείμενα δεν μας έχει σωθεί, ενώ και η ύπαρξή τους ακόμη είναι προϊόν υπόθεσης, η ακρίβεια της οποίας είναι δύσκολο να διερευνηθεί.

Από τα τέλη του 6ου αιώνα και την καταστροφή του τάφου των μαρτύρων (§27) η αφήγηση περνά στα τέλη του 7ου αιώνα, προκειμένου να επιχειρηθεί μία νέα επισκόπηση, αυτή της πορείας των Βουλγάρων προς τον εκχριστιανισμό από την εποχή του ηγέτη τους Κρούμου (803-814) έως εκείνη του τσάρου Βόριδος (852-889). Όπως και στο πρώτο μέρος, έτσι και στο τρίτο τα ιστορικά στοιχεία είναι πολλά. Ο Θεοφύλακτος ξεκινά με την εισβολή των λεγόμενων Πρωτοβουλγάρων στα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας στα τέλη του 7ου αιώνα (§28) και συνεχίζει με την ηγεμονία του Κρούμου, οπότε ο γιος του και διάδοχος Ομουρτάγ *(Ὀμβριτάγος)* φυλακίζει έναν ομολογητή της χριστιανικής πίστης, τον Κινάμωνα (§29-30). Εξαιτίας, όμως, της αγάπης του προς τον Κινάμωνα ο μεγαλύτερος γιος του Ομουρτάγ Ενραβωτάς (άγνωστος από άλλες πηγές) ασπάζεται το χριστιανισμό (§31-32) και θανατώνεται από τον ειδωλολάτρη αδελφό του Μαλαμίρ *(Μαλωμηρός).* (§33). Μεσολαβεί η θητεία του Πρεσιάμ και ο διάδοχός του Βόρις, πιεζόμενος από εξωτερικές συνθήκες, ζητά τελικά από τον βυζαντινό αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄ (842-867) να του αποστείλει ιερείς, για να βαπτίσουν τον ίδιο και το λαό του (§34). Το γεγονός αυτό λαμβάνει χώρα το 864 και σηματοδοτεί την εξάπλωση του χριστιανισμού στο βουλγαρικό κράτος, όπου επί Βόριδος ανοικοδομούνται χριστιανικοί ναοί και ο λαός ευημερεί (§35). Μετά το θάνατό του τσάρος των Βουλγάρων ορίζεται ο γιος του Βλαδίμηρος (§36).

Το τρίτο αυτό μέρος του *Μαρτυρίου* κινείται παράλληλα με αρκετές βυζαντινές ιστορικές πηγές του 10ου (Ιωσήφ Γενέσιος, Συνέχεια του Θεοφάνη, Συμεών Μάγιστρος και Λογοθέτης, Ψευδο-Συμεών) και 11ου αιώνα (Ιωάννης Σκυλίτζης), τις οποίες θα μπορούσε θεωρητικά να χρησιμοποιήσει ο Θεοφύλακτος. Εντούτοις, δεν φαίνεται να τις λαμβάνει υπόψη του και ακολουθούν δύο χαρακτηριστικά ως προς αυτό παραδείγματα:

(Α) Η κατάληψη της Αδριανούπολης από τον Κρούμο το 813 στα πλαίσια εκστρατείας του εναντίον της Κωνσταντινούπολης και η ακόλουθη αιχμαλωσία των κατοίκων της πόλης (*Μαρτύριο*, §29) μνημονεύονται από τις βυζαντινές πηγές του 10ου αιώνα (η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη σταματά ακριβώς σε αυτό το γεγονός, χωρίς να το περιγράφει). Η *Συνέχεια του Θεοφάνη* (216,12-218,2), μάλιστα, και η *Σύνοψη Ιστοριών* του Ιωάννη Σκυλίτζη (116,5-118,48) που αντλεί από αυτήν στο συγκεκριμένο σημείο, αναφέρουν ότι ανάμεσα στους χριστιανούς που μεταφέρθηκαν τότε από την Αδριανούπολη στα βουλγαρικά εδάφη ήταν και οι γονείς του Βασιλείου Α΄, ιδρυτή της μακεδονικής δυναστείας. Περιγράφουν δε μία συνάντηση του Ομουρτάγ με τον Βασίλειο, κατά την οποία ο Βούλγαρος ηγεμόνας εντυπωσιάστηκε από το θάρρος και τη συμπεριφορά του μικρού τότε ακόμη Βασιλείου. Κανένα ίχνος της φιλομακεδονικής αυτής προπαγάνδας δεν απαντά στο *Μαρτύριο*, όπου αντίθετα κατονομάζεται άλλος κάτοικος της Αδριανούπολης, ο Κινάμων, ένα τελείως άγνωστο πρόσωπο για τις βυζαντινές πηγές.

(Β) Τον εκχριστιανισμό των Βουλγάρων (*Μαρτύριο*, §34) περιγράφουν αναλυτικά η *Συνέχεια του Θεοφάνη* (162,3-165,10), ο Ψευδο-Συμεών (664,5-665,2 και 665,11-666,7) και ο Σκυλίτζης (90,42-92,3), αποδίδοντας την απόφαση του Βόριδος να ασπαστεί το χριστιανισμό σε εξωτερικές συνθήκες (λιμός, πίεση από την πλευρά των Βυζαντινών) και στην επιρροή των ανθρώπων που τον περιέβαλλαν· της αδελφής του, συγκεκριμένα, που είχε ζήσει στην Κωνσταντινούπολη και για το λόγο αυτό μιλά στον Βόρι με θαυμασμό για τη χριστιανική θρησκεία. Στο *Μαρτύριο*, αντίθετα, ο *Βόρις ὁ θαυμάσιος* πιέζεται, βέβαια, από τους εξωτερικούς παράγοντες, στους οποίους συγκαταλέγεται επιπρόσθετα και ο κίνδυνος από τις επιδρομές των Φράγγων, επιθυμεί, ωστόσο, συνειδητά να επαναφέρει το λαό του στην ορθή πίστη. Για το λόγο αυτό βαπτίζεται χριστιανός, ζητά ο ίδιος να του αποσταλούν ιερείς από το Βυζάντιο, αυτός με λίγα λόγια έχει την πρωτοβουλία των κινήσεων και ο ρόλος των Βυζαντινών περιορίζεται στην πρόθυμη υλοποίηση των αποφάσεών του[37].

Ενώ, λοιπόν, για τη σύνθεση του πρώτου μέρους ο Θεοφύλακτος αξιοποίησε βυζαντινή πηγή πληροφόρησης, εδώ παραβλέπει τη σχετική πλούσια γραμματεία. Πιθανότατα δεν διέθετε τα σχετικά κείμενα στην αρχιεπισκοπή της Αχρίδος, όπου βρισκόταν. Ακόμη και να τα διέθετε, όμως, οι μαρτυρίες τους δεν επαρκούσαν για την ιστορία της

37. Βλ. και υποσημ. 39.

πρωτοβουλγαρικής Εκκλησίας και άλλες πηγές, προφανώς βουλγαρικές, του ήταν περισσότερο απαραίτητες.

Αυτές ακριβώς ακολουθεί και στο τέταρτο και τελευταίο μέρος του *Μαρτυρίου*, όταν επιστρέφει στους δεκαπέντε μάρτυρες και στα θαύματά τους. Καταγράφει, ειδικότερα, την εμφάνισή τους επί Βόριδος σε συγκεκριμένη τοποθεσία της Στρούμνιτζας, εκεί όπου αποκαλύπτεται ότι βρίσκονταν τα λείψανά τους. Ο ίδιος ο Βόρις διατάζει να μεταφερθούν τα λείψανα με κάθε επισημότητα *εἰς τὴν τῆς Βραγαληνίτζης ἐπισκοπήν* (§37), αλλά επειδή κατά τη διάρκεια της μετακομιδής τους ένας μουγκός άνδρας θεραπεύεται (§38) και οι κάτοικοι της πόλης συνειδητοποιούν ότι πρόκειται να απωλέσουν κάτι πολύ σημαντικό, προβαίνουν σε βίαιες αντιδράσεις. Τελικά δίνεται συμβιβαστική λύση: μεταφέρονται τα λείψανα τριών μόνο μαρτύρων (του Τιμόθεου, του Κομάσιου και του Ευσέβιου) και τα υπόλοιπα παραμένουν στην Τιβεριούπολη (§39-40). Τα θαύματα των μαρτύρων συνεχίζονται τόσο επί Βόριδος (σε χωλό δύο φορές §41-43, σε δαιμονισμένο §44, σε παράλυτο §45, σε διαμονισμένο §46), όσο και επί Συμεών (893-927) μετά τη μετακομιδή δύο ακόμη λειψάνων (του Σωκράτη και του Θεόδωρου) (§47): θεραπεία παιδιού (§48), μιας γυναίκας (§49), άλλα νέα θαύματα (§50-53) και τέλος, θεραπεία βουλημικού (§54). Το *Μαρτύριο* ολοκληρώνεται με έναν επίλογο (§55), όπου ο Θεοφύλακτος ομολογεί την αδυναμία του να απαριθμήσει τις μετά θάνατον πράξεις των εν λόγω μαρτύρων, προσφωνώντας εν κατακλείδι την Αγία Τριάδα.

Στο τελευταίο αυτό τμήμα του *Μαρτυρίου* ο συγγραφέας ακολουθεί επιτυχώς τα πρότυπα αφήγησης μετακομιδής λειψάνων και θαυμάτων στη βυζαντινή αγιολογία, οι δε άγνωστες βουλγαρικές πηγές του περιγράφουν τόσο παραστατικά τα γεγονότα, ώστε θα μπορούσαν να αναχθούν άμεσα ή έμμεσα σε αναφορές αυτοπτών μαρτύρων[38]. Αξίζει να σταθεί κανείς και στη λεπτομερή καταγραφή της διαδοχής των Βούλγαρων ηγεμόνων: §29 *Κρούμου δέ τινος τῶν Βουλγάρων ἄρχοντος...* (803-814, *PBE* Krum 1) *τῷ τοῦ Κρούβου υἱῷ Ὀμβριτάγῳ ἀπεκληρώθη...* (814-831, *PBE* Omurtag 1). §31 *Ἐπεὶ δὲ οὗτος ἐξ ἀνθρώπων ἐγένετο, ἐπὶ τρισὶν υἱοῖς καταλύει τὸν βίον, ὧν τῷ μὲν πρεσβυτέρῳ ὄνομα Ἐνραβωτᾶς, τῷ δὲ ἑτέρῳ Ζβηνίτζης, τῷ δὲ λοιπῷ Μαλωμηρός· ᾧ δὴ καὶ ἡ τοῦ πατρὸς ἀπεκληρώθη ἀρχή...* (831-836, *PBE* Malamir 1). §33 *Μαλωμηρῷ δὲ μετὰ ταῦτα τρεῖς ἐπιβεβιωκότι ἐνιαυτοὺς τὸ τῆς δίκης ἄωρον δρέπανον τὸν τῆς ζωῆς θερισμὸν αὐτῷ ἐπήνεγκε. Διεδέξατο δὲ τὴν τῶν Βουλγάρων ἀρχὴν ὁ τοῦ Ζβηνίτζη υἱός, αὐτοῦ δὲ ἀνε-*

38. Obolensky, *Έξι βυζαντινές προσωπογραφίες*, 122.

ψιός. Πρόκειται για τον Πρεσιάμ (836-852· *PBE* Presiam), το όνομα του οποίου στη βυζαντινή γραμματεία μνημονεύει το *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανὸν* του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου (32.38-40). §35 *Ἐπεὶ γὰρ τὴν ἀρχὴν ὁ ῥηθεὶς διεδέξατο Βορίσης ὁ θαυμάσιος*... (852-889, *PBE* Boris 1). Εδώ υπάρχει μια σύγχυση στο κείμενο: *ὁ ῥηθεὶς* είναι ο ανηψιός του Μαλαμίρ, ο Πρεσιάμ, και όχι ο Βόρις, ο γιος του Πρεσιάμ. §36 *Ἀποκειράμενος δὲ τὸν νοῦν πρὸς Θεὸν μετήνεγκεν, τῷ δὲ πρώτῳ τῶν παίδων αὐτοῦ, Βλαδιμήρῳ τοὔνομα, τὴν βασιλείαν παρέδωκεν* (889-893, *PBE* Vladimir). §47 *Βλαδίμηρος δὲ ὁ υἱὸς τῷ Βορίσει γεγενημένος, ὡς ὁ λόγος φθάσας διέλαβεν, τὴν βασιλείαν ἀπ' ἐκείνου παρέλαβεν. Τέσσαρας τῇ ἀρχῇ ἐπιβεβιωκότος ἐνιαυτούς, ὁ νεώτερος αὐτοῦ ἀδελφός, ᾧ ὄνομα Συμεών, ἐπὶ τῶν πραγμάτων καθίσταται*... (893-927).

Το τελευταίο αυτό χωρίο παρουσιάζει ενδιαφέρον: μολονότι η βασιλεία του Βλαδίμηρου δεν σχετίζεται καθόλου με τους δεκαπέντε μάρτυρες, γίνεται εντούτοις μια σύντομη μνεία και σε αυτήν, για να μην διαταραχθεί προφανώς η σειρά διαδοχής στον βουλγαρικό θρόνο, την οποία πρέπει να αντλεί ο Θεοφύλακτος από σχετική ιστορική πηγή. Η τελευταία μάλιστα θα πρέπει να ήταν και σωστά ενημερωμένη, εφόσον στο *Μαρτύριο* ο Συμεών καταγράφεται ως ο τρίτος γιος του Βόριδος και όχι ως γιος του Βλαδίμηρου, όπως λανθασμένα αναφέρουν βυζαντινές πηγές[39].

Συνοψίζοντας, η εξιστόρηση του μαρτυρίου των δεκαπέντε μαρτύρων της Τιβεριούπολης και των θαυμάτων τους εντάσσεται αρμονικά και ισορροπημένα σε ένα ευρύτατο ιστορικό πλαίσιο που ξεκινά από τους πρωτοχριστιανικούς αιώνες, περνά μέσα από τον εκχριστιανισμό των Βουλγάρων τον 9ο αιώνα και φτάνει έως τον 10ο αιώνα, οπότε και έχει εδραιωθεί πλέον ο χριστιανισμός στη Βουλγαρία. Το γεγονός ότι το ιστορικό αυτό κομμάτι καταλαμβάνει τη μισή σχεδόν έκταση του *Μαρτυρίου* δείχνει ότι είναι εξίσου σημαντικό για το συγγραφέα, ο οποίος επιχειρεί έτσι να ενσωματώσει στη βυζαντινή χριστιανική παράδοση την αντίστοιχη τοπική των Βουλγάρων και με τον τρόπο αυτό να την αναβαθμίσει. Ως ιστορική πηγή το *Μαρτύριο* δεν έχει μεγάλη αξία στο πρώτο μέρος του· παραδίδει γνωστά λίγο έως πολύ στοιχεία από τις βυζαντινές πηγές. Οι πληροφορίες του, όμως, από την §14 και εξής δεν απαντούν σε άλλα κείμενα και οι άγνωστες πηγές του θα πρέπει να αναζητηθούν στο χώρο της πρωτοβουλγαρικής γραμματείας, για την οποία μόνο υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν σήμερα.

39. Βλ. Συμεών Μάγιστρος και Λογοθέτης (236,83-85): *ἦν δὲ ἄρχων Βουλγαρίας Βαλδίμερ, ἔγγονος Κρούμου, πατὴρ Συμεῶνος τοῦ μετὰ ταῦτα κρατήσαντος.*

Ανεξάρτητα, πάντως, από το ποιες μπορεί να ήταν αυτές οι παλαιοβουλγαρικές πηγές, ο Θεοφύλακτος φαίνεται να επηρεάστηκε άμεσα από αυτές. Για παράδειγμα, στην §51 μνημονεύει τον ποταμό Αξιό με τη σλαβική του ονομασία *(παρὰ τὸν οὕτω καλούμενον Βαρδάριον ποταμόν)*, ενώ στα σχετικά με τον βουλημικό (§54) σημειώνει ότι *μόγις εἰς μνήμην ἔρχεται* [ενν. ο εν λόγω άνδρας] *τῶν καθ' ἡμᾶς τούτων ἁγίων καὶ δὴ τὴν πρὸς αὐτοὺς πορείαν στέλλεται*· αντιλαμβάνεται, δηλαδή, τον εαυτό του ενταγμένο στην τοπική βουλγαρική κοινωνία, μέρος της παράδοσης της οποίας υπήρξε και η λατρεία των δεκαπέντε μαρτύρων. Επιπρόσθετα δε σκιαγραφεί με εξαιρετικά θετικές πινελιές τον πρώτο χριστιανό ηγεμόνα των Βουλγάρων Βόρι[40].

Ουσιαστικά το σταθερό κριτήριο βάσει του οποίου αξιολογούνται στο *Μαρτύριο* το καλό και το κακό, το επαινετό και το επικριτέο, είναι ο χριστιανισμός και η ειδωλολατρία αντίστοιχα. Τον Θεοφύλακτο δεν τον απασχολούν οι αιρετικές αποκλίσεις των πρωτοχριστιανικών χρόνων, η διαφορετική γλώσσα[41] ή οι διαφορετικές πολιτισμικές συ-

40. Βλ. ενδεικτικά: (§34) ...*Ἐπεὶ γὰρ τὴν ἀρχὴν ὁ ῥηθεὶς διεδέξατο Βορίσης ὁ θαυμάσιος, Φράγγων νέφος τὴν Βουλγαρίαν πᾶσαν ἐκάλυψε, συνεπετέθη δὲ τούτῳ καὶ λιμὸς δεινός... Ἀλλ' ὅ γε Βορίσης καίτοι παῖς ὢν ἐπέγνω τε τὴν θείαν μάστιγα καὶ ὡς ἐπάγει ταύτην ὁ παιδευτὴς Πατὴρ καὶ Δεσπότης...* (§36) *Ἦγε δὲ καὶ ἡ ἀρχὴ τῷ Βορίσῃ γαλήνην σταθηράν, οὐκ ὀλίγων ἐθνῶν ὑποταγέντων αὐτῷ. Ἐπεποίθη γὰρ βεβαίως ἐπὶ τῷ τοὺς πολέμους συντρίβοντι καὶ τόξα συνθλῶντι καὶ θυρεοὺς ἐν πυρὶ κατακαίοντι καὶ σχολάζειν διδόντι καὶ αὐτὸν ἐπιγινώσκειν μόνον Θεόν. Ζήσας | δὲ ἔτη τριάκοντα πρὸς τοῖς ἓξ ἐν τῇ βασιλείᾳ καὶ τὴν πίστιν στηρίξας, εἶτα καὶ ἀρρωστίᾳ δεινῇ περιπεσών, αὐτὸς μὲν καὶ διὰ τοῦτο εὐχαριστήσας Θεῷ τὸν προφητικὸν ἐκεῖνον λόγον ἐφθέγξατο, «ἀγαθόν μοι», λέγων, «ὅτι ἐταπείνωσάς με, ὅπως ἂν μάθω τὰ δικαιώματά σου»* [τα εισαγωγικά προστίθενται από εμένα]. *Ἀποκειράμενος δὲ τὸν νοῦν πρὸς Θεὸν μετήνεγκε· τῷ δὲ πρώτῳ τῶν παίδων αὐτοῦ, Βλαδιμήρῳ τοὔνομα, τὴν βασιλείαν παρέδωκεν. Οὐκ ὀλίγων δὲ χρόνων κἂν τῷ μοναχικῷ σχήματι ζήσας, εἰς τὴν ἀτελεύτητον μετῆλθε ζωήν, δοξάσαντος αὐτὸν τοῦ Κυρίου ἐν ἐπιδείξεσι θαυμάτων καὶ ἰάσεων ἐκ τῶν ὀστῶν αὐτοῦ τελουμένων θεοπρεπῶς.* (§37) *Ἐν δὲ τοῖς καιροῖς τούτου ἐφάνη μὲν ὁ ἅγιος Γερμανὸς ἐπὶ τῆς βουλγαρικῆς χώρας· ἐφάνησαν δὲ καὶ οἱ ἅγιοι οὗτοι, οὓς ὑπόθεσιν τοῦ παρόντος λόγου ἐνεστησάμεθα, ἐναργεστέρας τὰς ἐμφανείας ἐν Τιβεριουπόλει ποιούμενοι... Φθάνει τοίνυν ἡ περὶ τούτων φήμη εἰς τὰς τοῦ βασιλέως Βουλγάρων Μιχαὴλ ἀκοάς. Ὁ δέ, οἷος ἦν ἐκεῖνος περὶ τὰ θεῖα θερμότατος, προστάττει ναὸν τοῖς ἁγίοις ἀνεγερθῆναι ἐν τῇ τῆς Βραγαληνίτζης ἐπισκοπῇ (ὃ καὶ γέγονεν) κακεῖσε μετακομισθῆναι τὰ ἱερὰ τούτων λείψανα, ὅπερ οὐκ ἠμελήθη...*

41. Βλ. §42: ...*Καὶ οὕτως ἐπὶ πλέον δοξάζοντες καὶ εὐλογοῦντες τὸν Θεόν, φθάνουσιν ἄχρι Βραγαληνίτζης· καὶ ὅσα εἰκὸς ἀφοσιωσάμενοι κατατιθέασι τὰς θείας θήκας ἐκείνας ἐν τῷ δεξιῷ μέρει τοῦ εἰς ὄνομα τῶν ἁγίων οἰκοδομηθέντος ναοῦ, εἰκοστῇ ὀγδόῃ τοῦ Αὐγούστου μηνὸς ἄγοντος. Ἀφωρίσθη δὲ τῷ θείῳ τούτῳ ναῷ καὶ κλῆρος, Βουλγάρων γλώττῃ τὰ θεῖα πεπαιδευμένος, ὥστε προσεδρεύειν τούτῳ καὶ τὰ ἱερὰς ποιεῖσθαι ὑμνολογίας ἑκάστοτε.*

νήθειες των Βουλγάρων[42] αργότερα. «Καλοί» είναι όλοι οι χριστιανοί Βυζαντινοί και όσοι Βούλγαροι ασπάστηκαν τον χριστιανισμό από την εποχή του Βόριδος και μετά, «κακοί» ο ειδωλολάτρης Ιουλιανός και ο δάσκαλός του Λιβάνιος, οι Πρωτοβούλγαροι βάρβαροι και όσοι δεν ακολούθησαν το παράδειγμα του Βόριδος να εκχριστιανιστούν[43]. Κατά συνέπεια, ο Θεοφύλακτος Αχρίδος δεν φαίνεται να χρησιμοποιεί απλώς τις πληροφορίες που αντλεί από τις βουλγαρικές πηγές του, αλλά αφήνει να περάσει ώς ένα βαθμό και η οπτική της αφήγησής τους, ακροβατώντας τελικά ο ίδιος στο κείμενό του ανάμεσα στη βυζαντινή παιδεία της Κωνσταντινούπολης και τη βουλγαρική τοπική παράδοση της Αχρίδος.

42. Βλ. §54: *Οὐκ ἔστι μοι κόρος τὰ τῶν ἁγίων ἐκδιηγεῖσθαι τεράστια. Ὅθεν οὐδὲ τὴν ἐπὶ τῷ ἀνδρὶ γενομένην θαυματουργίαν παραλίποιμι ἀδιήγητον. Ὅς πολλάκις μὲν ὀκτὼ μεγίστους ἄρτους φαγὼν (οὓς εἴωθε τὸ τῶν Βουλγάρων γένος ποιεῖν, ὡς εἶναι τὸν ἕνα ἄρτον ἱκανὸν εἰς δέκα ἄνδρας ἢ καὶ πλείους τυχὸν ἐμπλησθῆναι εἰς κόρον), ἔτι πείνῃ κατείχετο...* (*πείνῃ* διορθώνεται στην PG αντί του *πείνης* του χειρογράφου που υιοθετεί ο Iliev). Η επισήμανση για το τεράστιο μέγεθος του βουλγαρικού ψωμιού στοχεύει πιθανότατα να τονίσει τη βουλημία του συγκεκριμένου άνδρα. Βλ., όμως, και την ερμηνεία της Ε. Παπαγιάννη («Οι Βούλγαροι στις επιστολές του Θεοφυλάκτου Αχρίδος», *Πρακτικά Ι΄ Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου,* Θεσσαλονίκη 1989, 68-72), η οποία μιλά για διακωμώδηση στο σημείο αυτό των διατροφικών συνηθειών των Βουλγάρων.

43. Βλ. §28: *Ἐκ ποδῶν δὲ γενομένου τούτου τοῦ ἔθνους ἕτερον ἐπεισῆλθεν ἀνομώτατον καὶ ὠμότατον, οἱ λεγόμενοι Βούλγαροι... Οἳ Χριστοῦ μὲν ὄνομα οὐδ' ᾔδεσαν, σκυθικῇ δὲ ἀφροσύνῃ δουλεύοντες ἡλίῳ τε καὶ σελήνῃ καὶ τοῖς λοιποῖς ἄστροις...*, §34: *...καὶ οἱ λοιποὶ τὴν φωτοποιὸν ἐδέχοντο κάθαρσιν, πλὴν εἴ τινες θηριώδεις παντάπασιν, οὓς καὶ αὐτοὺς στρατείαν κατ' αὐτῶν ἀθροίσας* [ενν. ο Βόρις] *οὐ πάνυ πολλήν, Χριστῷ βοηθούμενος, ἀταλαιπώρως κατετροπώσατο καὶ πρὸς τὸ θεῖον ὑπηγάγετο βάπτισμα...*

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

χωρίο 1

Μαρτύριο, §2:	Σωζομενός, 14,16-26
...Ός γε [ενν. ο Κωνστάντιος Α΄, πατέρας του Μ. Κωνσταντίνου] καὶ τῆς αὐτοῦ φρονήσεως δεῖγμα τοιοῦτόν τι παρασχεῖν λέγεται. Πεῖραν γάρ ποτε καθῆκε Χριστιανοῖς, ὡς ἂν διαγνῷ τίς μὲν ἐν τούτοις ὁ στερρός τε καὶ δόκιμος, τίς δὲ ὁ σαθρὸς καὶ ἀδόκιμος, καὶ τὸν μὲν τῶν μεγίστων κοινωνὸν ἔχειν, τὸν περὶ τὴν πίστιν δηλαδὴ βέβαιον, τὸν δὲ μηδὲ τῶν ἐλαχίστων, τὸν μὴ τὴν πίστιν φημὶ φυλάττοντα. Κήρυγμα τοίνυν ποιεῖται τοὺς μὴ ἀπωθοῦντας τὴν τῶν χριστια/νῶν πίστιν τὰς τῶν ἀξιωμάτων ζώνας, εἴπερ εἶέν τισιν, ἀποβάλλεσθαι καὶ τῆς πόλεως ἑκόντας ἀναχωρεῖν, ἐν μέρει χάριτος ἱκανῆς τιθέμενος τὸ μηδὲν ἄλλο πάσχειν τῶν λυπηρῶν, μηδὲ τιμωρίαις ἐκδίδοσθαι. Ἐπεὶ δὲ ταῦτα κεκήρυκτο, ὅσοι μὲν ἐπὶ τὴν ἄμμον[44] *τοὺς θεμελίους τῆς πίστεως κατεβάλοντο καὶ τὰς καρδίας εἶχον ἀβεβαίους καὶ ἀσθενεῖς, ἑτοίμως τὸν χριστιανισμὸν ἐξώμνυντο, ὡς ἂν μήτε τῆς πόλεως ἐκπέσειεν, μήτε τῶν ἀξιωμάτων ἀφαιρεθεῖεν. Ἠγάπησαν γὰρ τὴν δόξαν*	*ἀμέλει τοιόνδε τι θαυμαστὸν καὶ συγγραφῆς ἄξιον ἔγνων εἰργάσθαι αὐτῷ. δοκιμάσαι θέλων τίνες τῶν ἐν τοῖς βασιλείοις Χριστιανῶν ἄνδρες εἰσὶ καλοὶ καὶ ἀγαθοί, συγκαλέσας πάντας προηγόρευσεν, εἰ μὲν ἕλοιντο θύειν καὶ θρησκεύειν ὁμοίως, ἀμφ' αὐτὸν εἶναι καὶ ἐπὶ τῆς αὐτῆς μένειν ἀξίας· εἰ δὲ παραιτήσαιντο, ἐξιέναι τῶν βασιλείων χάριν ἔχοντας ὅτι μὴ καὶ τιμωρίας προσώφλησαν. ἐπεὶ δὲ εἰς ἑκάτερον διεκρίθησαν, οἱ μὲν τὴν θρησκείαν προδόντες, οἱ δὲ τῶν παρόντων τὰ θεῖα προτιμήσαντες, ἔγνω φίλοις καὶ συμβούλοις χρῆσθαι τοῖς περὶ τὸ κρεῖττον πιστοῖς διαμεῖνασι· τοὺς δὲ ὡς ἀνάνδρους καὶ κοβάλους ἀπεστράφη καὶ τῆς πρὸς ἑαυτὸν ὁμιλίας ἀπεώσατο, λογισά-*

44. Αντί του *ἐπὶ τῆς ἄμμου* του χειρογράφου, που υιοθετείται από PG, Gautier και Iliev, επειδή έτσι μόνο απαντά στην Καινή Διαθήκη, στην οποία έμμεσα παραπέμπει ο Θεοφύλακτος (βλ. Κατά Ματθαίον, 7.26.3-4: *ᾠκοδόμησεν αὐτοῦ τὴν οἰκίαν ἐπὶ τὴν ἄμμον*).

τῶν ἀνθρώπων μᾶλλον ἤπερ[45] *τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ. Ὅσοι δὲ ἐπὶ τὴν στερεὰν πέτραν ἦσαν τεθεμελιωμένοι, οὔτε βασιλέα, οὔτε τοὺς περὶ αὐτὸν πολλοὺς ὄντας καὶ φοβεροὺς ὑποπτήξαντες ἢ*[46] *ὅλως πτοηθέντες ἢ δειλιάσαντες καὶ φόβον τινὰ προσλαβόντες, ἐκ τῶν φοβερῶν καὶ μεγίστων ἐκείνων ἀνδρῶν τε καὶ ἀπειλῶν ἀλλ' εἰς μέσον παρελθόντες καὶ στάντες ἀνδρείως καὶ γενναίως καὶ πάντα φόβον καὶ τρόμον ἐξ αὐτῶν ἀπορρίψαντες, τῷ βασιλεῖ ἀνθίσταντο ἀνδρειοφρόνως μετ' ἐρρωμένου νοός τε καὶ λογισμοῦ φάσκοντες· «*[47]*Ἡμεῖς, ὦ βασιλεῦ, τοσοῦτον δέομεν τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν μὴ ἀρνήσασθαι, ὥστε μήτε τῶν ἀξιωμάτων, μήτε τῆς λαμπρᾶς ταύτης καὶ περιφανοῦς φροντίζομεν πόλεως. Οὐ μόνον δέ,/ ἀλλὰ καὶ τὰς ἡμετέρας κεφαλὰς καὶ σάρκας ἡμῶν σὺν αὐταῖς ταῖς ψυχαῖς ἡδέως ἂν τήμερον διὰ τὸν δεσπότην τῷ θανάτῳ προώμεθα. Δεδιδάγμεθα γὰρ μὴ φοβεῖσθαι ἀπὸ τῶν ἀποκτεινόντων τὸ σῶμα, τὴν δὲ ψυχὴν μὴ δυναμένων ἀποκτεῖναι καὶ ὡς οὐκ ἄξια τὰ παθήματα τοῦ νῦν καιροῦ πρὸς τὴν μέλλουσαν δόξαν ἀποκαλυφθῆναι*[48] *τοῖς ἠγαπηκόσι τὸν Κύριον». Ταῦτα ἐπειδὴ ὁ βασιλεὺς ἀκούσειεν, ἐθαύμασέ τε αὐτῶν τὸ*

μενος μήποτε ἔσεσθαι περὶ βασιλέα εὔνους τοὺς ὧδε ἑτοίμους θεοῦ προδότας γεγενημένους.

45. Αντί του *ὑπὲρ* της έκδοσης Iliev (έτσι και ο Gautier· στο χειρόγραφο *ὕπερ*), διότι ολόκληρη η φράση απαντά αυτολεξεί στο Κατά Ιωάννην, 12.43.1-2: *ἠγάπησαν γὰρ τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων μᾶλλον ἤπερ τὴν δόξαν τοῦ θεοῦ.* Στην PG προτείνονται και οι δύο διορθώσεις: f. *ἤπερ* vel *ὑπὲρ*.

46. Έτσι στο χειρόγραφο, την PG και τον Gautier. Η λέξη *ἢ* παραλείπεται από την έκδοση Iliev.

47. Όπου υπάρχουν εισαγωγικά στο κείμενο, προστίθενται από εμένα.

48. Έτσι στο χειρόγραφο (και στις εκδόσεις PG, Gautier) αντί του *ἀποκαυφθῆναι* της έκδοσης Iliev (προφανώς πρόκειται για τυπογραφικό λάθος, εφόσον η λέξη μεταφράζεται σωστά στα βουλγαρικά)· βλ. Πρὸς Ρωμαίους, 8.18.1-2: *Λογίζομαι γὰρ ὅτι οὐκ ἄξια τὰ παθήματα τοῦ νῦν καιροῦ πρὸς τὴν μέλλουσαν δόξαν ἀποκαλυφθῆναι εἰς ἡμᾶς.*

περὶ τὴν πίστιν ἑδραῖον καὶ κατεπλάγη τὸ παράστημα τοῦ φρονήματος ἀμέλει καὶ διὰ πλείονος εἶχε τιμῆς τοὺς ἄνδρας ἀπ' ἐκείνου τοῦ χρόνου, ὥστε καὶ εἰς βουλὰς συγκαλεῖν καὶ σκεμμάτων κοινωνοὺς προσλαμβάνεσθαι. Τοὺς μέντοι τὸν Χριστὸν ἠρνημένους ἐκείνους οὐδενὸς ἀξίους, ὥσπερ καὶ ἦν δίκαιον, λογιζόμενος, ἀλλ' ἐν ἀτιμίᾳ πάσῃ τὴν ζωὴν ἀφῆκε διάγειν, «Τρισάθλιοι οὗτοι», λέγων, «οἳ πρὸς τῇ στερήσει τῶν μελλόντων ἀγαθῶν καὶ τῶν[49] *παρόντων ἐξέπεσον. Πῶς γὰρ ἄν, φησίν, ἐμοὶ τὴν πίστιν φυλάξωσιν οἱ περὶ τὸν Θεὸν αὐτῶν οὕτω ῥαδίως φανέντες ἄπιστοι; Πῶς δὲ ἢ ἐν βουλαῖς ἢ λόγοις τὸ συμφέρον ἡμῖν ὑποθήσονται οἱ περὶ ἑαυτῶν οὕτω κακῶς βουλευσάμενοι;».*

Επίσης, Ευσέβιος, *Βίος*, 23,14-24,14, όπου συγκεκριμένα:

πῶς γὰρ ἄν ποτε βασιλεῖ πίστιν φυλάξαι τοὺς περὶ τὸ κρεῖττον ἁλόντας ἀγνώμονας; (24,8-9)

χωρίο 2

Μαρτύριο, §3:

...Εἶχε μὲν γὰρ καὶ ἑτέρους υἱοὺς ἐκ Θεοδώρας αὐτῷ τῆς Μαξιμιανοῦ τοῦ Ἑρκουλίου γεγεννημένους θυγατρός, Δαλμάτιον, Ἀννιβαλλιανὸν καὶ Κωνστάντιον, Κωνσταντῖνος δὲ ἐξ Ἑλένης τῆς ὡς ἀληθῶς μακαρίας αὐτῷ γεγεννημένος...

Φιλοστόργιος, 26,10-15:

ἦσαν δὲ τῷ Κωνσταντίνῳ ἀδελφοὶ πρὸς πατρὸς οἵδε· Δαλμάτιος, Ἀναβαλλιανὸς καὶ Κωνστάντιος· αὐτὸς γὰρ ἐξ Ἑλένης μόνος ἦν τῷ πατρὶ Κώνσταντι ἔτι ἰδιωτεύοντι, ἐκ δὲ τῆς θυγατρὸς Μαξιμιανοῦ τοῦ Ἑρκουλίου ἐπονομαζομένου Θεοδώρας ἕτεροι γεγόνασιν αὐτῷ παῖδες ὅ τε προρρηθεὶς Δαλμάτιος καὶ Ἀναβαλλιανὸς καὶ Κωνστάντιος.

49. Έτσι στο χειρόγραφο και τις εκδόσεις PG, Gautier· η λέξη *τῶν* παραλείπεται από την έκδοση Iliev.

χωρίο 3

Μαρτύριο, §4:

...Ἀλλ' ἀνθοπλίζεται τῷ θείῳ ζήλῳ[50] Κωνσταντῖνος ὁ βασιλεὺς καὶ κατὰ τὴν Νικαέων[51] πόλιν τριακοσίους δέκα καὶ ὀκτὼ ἀρχιερεῖς μετακαλεσάμενος...

Στην Α΄ Οικουμενική σύνοδο της Νίκαιας αναφέρονται όλοι οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς. Ποικίλει, ωστόσο, ο αριθμός των συμμετεχόντων. Το «318» απαντά στον Θεοδώρητο Κύρου (30,21-22) και αργότερα στον Γεώργιο Μοναχό (503,9 και 509,4), ενώ ο Σωκράτης (22,17-20) λέει: *Ταύτην τὴν πίστιν τριακόσιοι μὲν πρὸς τοῖς δεκαοκτὼ ἔγνωσάν τε καὶ ἔστερξαν καὶ ὥς φησιν ὁ Εὐσέβιος, ὁμοφωνήσαντες καὶ ὁμοδοξήσαντες ἔγγραφον ἐκδεδώκασιν, πέντε δὲ μόνοι οὐ προσεδέξαντο, τῆς λέξεως τοῦ ὁμοουσίου ἐπιλαβόμενοι,...*

χωρίο 4

Μαρτύριο, §5:

...Εἰ γὰρ καὶ Κωνστάντιος παραλυπεῖν[52] *τι τοὺς ὀρθοδόξους ἔδοξεν οὐκ ἀνεχόμενος τῆς τοῦ ὁμοουσίου φωνῆς, ἀλλὰ καὶ τότε ζήλῳ καὶ πόθῳ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν εἰρήνης, εἰ καὶ οὐ κατ' ἐπίγνωσιν ὁ ζῆλος εἰργάζετο, ὥστε καὶ καθαιρεθῆναι πάντας τοὺς τῶν εἰδώλων ναούς τε καὶ βωμούς, ὡς μηδὲ ἴχνος αὐτῶν ἐναπολειφθῆναι τῷ βίῳ, διεκελεύσατο.*

Αντίστοιχο το σχόλιο και στον Θεοδώρητο Κύρου, 178,22-179,6: *πρῶτον μὲν γὰρ αὐτοὺς ὁ πανεύφημος Κωνσταντῖνος, τῆς προτέρας ἐξαπάτης ἐλευθερώσας, ἐξεπαίδευσε τὰ τῆς ἀληθείας μαθήματα· ἔπειτα δὲ οἱ ἐκείνου παῖδες βεβαιοτέραν ἐν αὐτοῖς τὴν παρὰ τοῦ πατρὸς γεγενημένην διδασκαλίαν εἰργάσαντο. εἰ γὰρ καὶ τοῦ ὁμοουσίου τὸ πρόσρημα βουκοληθεὶς ὑπὸ τῶν ἀγόντων αὐτὸν ὁ Κωνστάντιος οὐ προσίετο, τὴν γοῦν τούτου διάνοιαν ἀκραιφνῶς ὡμολόγει. γνήσιον γὰρ υἱὸν πρὸ τῶν αἰώνων ἐκ τοῦ πατρὸς γεγεννημένον τὸν θεὸν λόγον ὠνόμαζε καὶ τοὺς κτίσμα λέγειν τολμῶντας ἄντικρυς ἀπεκήρυττε, τὴν δὲ τῶν εἰδώλων παντελῶς ἀπηγόρευσε θεραπείαν.*

50. Έτσι στο χειρόγραφο και τις εκδόσεις PG, Gautier· η λέξη *ζήλῳ* παραλείπεται από την έκδοση Iliev (εμπεριέχεται, ωστόσο, στη βουλγαρική μετάφραση).

51. Έτσι στο χειρόγραφο και τις εκδόσεις PG, Gautier, αντί του *Νικαίων* της έκδοσης Iliev.

52. Έτσι στο χειρόγραφο *(παραλυπὴν)*, αντί του *παραλιπὼν* της PG και του *παραλυπῶν* των εκδόσεων Iliev και Gautier (βλ. και Maslev, *ό.π.*, σχόλιο 23).

χωρίο 5

Μαρτύριο, §7:

...Ἐπεὶ δὲ Κωνσταντῖνος ὁ μέγας ἀπῆλθε τοῦ βίου, εἰς Κωνστάντιον δὲ περιέστη τὰ τῆς ἑῴας σκῆπτρα, νεωτερισμοῦ τινος ἐμπεσόντος τοῖς στρατιώταις, Δαλμάτιος μὲν ὁ νέος, ὁ τοῦ παλαιοῦ Δαλματίου υἱός, ἀναιρεῖται σὺν ἄλλοις πολλοῖς τοῦ αὐτοῦ γένους καταγομένοις· Γάλλον δὲ καὶ Ἰουλιανόν, τὸν μὲν ἀρρωστία συμβᾶσα δεινὴ καὶ μετ' ὀλίγον ἐπάξειν ἐλπιζομένη τὸν θάνατον, τὸν δὲ τὸ τῆς ἡλικίας νέον (ὀκτὼ γὰρ ἔτη τότε γεγονὼς ὁ κατάρατος καὶ διὰ τοῦτο πρὸς αὐτὸν ὁ βασιλεὺς ἐφιλανθρωπεύσατο τὸ δὲ μεῖζον καὶ κυριώτερον, καὶ τῶν τοῦ Θεοῦ κριμάτων ἄβυσσος, κολαστὴν πικρὸν / χριστιανοῖς ἀνατρέφοντος διὰ τὴν ἄνεσιν) ἐκ μέσου τῶν στρατιωτικῶν ξιφῶν ἥρπασεν.

Άμεσα φραστικά δάνεια δεν υπάρχουν. Οι πληροφορίες, ωστόσο, και η ροή της αφήγησης ομοιάζουν με το χωρίο του Σωκράτη, 187,16-24: *Κωνσταντῖνος ὁ τὸ Βυζάντιον τῷ ἰδίῳ προσαγορεύσας ὀνόματι δύο ἔσχεν ὁμοπατρίους ἀδελφοὺς οὐκ ἐκ τῆς αὐτῆς γενομένους μητρός· Δαλμάτιος ὄνομα τῷ ἑνί, θατέρῳ δὲ Κωνστάντιος. καὶ Δαλμάτιος μὲν υἱὸν ἔσχεν ὁμώνυμον ἑαυτῷ, Κωνσταντίῳ δὲ δύο ἐγεννήθησαν υἱοί, Γάλλος καὶ Ἰουλιανός. ὡς οὖν μετὰ τὴν τελευτὴν τοῦ κτίστου τῆς Κωνσταντινουπόλεως οἱ στρατιῶται τὸν νέον ἀνεῖλον Δαλμάτιον, τότε δὴ καὶ οὗτοι ἀπορφανισθέντες τοῦ οἰκείου πατρὸς μικροῦ δεῖν τῷ Δαλματίῳ συνεκινδύνευσαν <ἂν>, εἰ μὴ Γάλλον*

μὲν νόσος προσδοκίαν ἔχουσα θανάτου ἐρρύσατο, Ἰουλιανὸν δὲ ἡ ἡλικία (ὀκταετὴς γὰρ ἦν ἔτι) διέσωσεν.

Ωστόσο, αμέσως παρακάτω ο Σωκράτης (187,24-188,6) διαχωρίζει την πορεία των δύο αδελφών:

Ἐπεὶ δὲ ῥᾷον ἔσχε τὰ τῆς νόσου τῷ Γάλλῳ, παραλαβὼν τὸν ἀδελφὸν Ἰουλιανὸν εἰς Ἰωνίαν ἄμφω καταίρουσι πολλοῖς τηνικαῦτα σοφισταῖς καὶ φιλοσόφοις ἀνθοῦσαν· ἔνθα δὴ καὶ διατρίβοντες πᾶσαν μετῄεσαν παίδευσιν εὐγενῶς καὶ μεγαλοπρεπῶς καὶ αὐτὸ τοῦτο βασιλικῶς ἀναγόμενοι. Ἦν γὰρ αὐτοῖς καὶ χρημάτων εὐπορία πολλή, πάντα τὰ πατρῷα αὐτοῦ βασιλέως αὐτοῖς ἀνέντος.

ἐπεὶ δὲ ἡ κατ' αὐτῶν τοῦ βασιλέως ὁρμὴ ἐκεχαύνωτο, Γάλλος μὲν τοῖς ἐν Ἰωνίᾳ κατὰ τὴν Ἔφεσον ἐφοίτα διδασκάλοις, ἔνθα αὐτοῖς καὶ κτῆσις ἦν ἐκ προγόνων πολλή, Ἰουλιανὸς δὲ αὐξηθεὶς τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει παιδευτῶν ἠκροᾶτο, εἰς τὴν βασιλικήν, ἔνθα τότε τὰ παιδευτήρια ἦν, ἐν λιτῷ σχήματι προϊὼν καὶ ὑπὸ Μαρδονίου τοῦ εὐνούχου παιδαγωγούμενος.

Ὅτε δὴ καὶ ναὸν μάρτυσιν ἀνιστᾶν ἀρξαμένοις ἀμφοτέροις τοῖς ἀδελφοῖς καὶ διανειμαμένοις ἑκατέρῳ μέρος, Γάλλῳ μὲν ἡ[53] *μερὶς καλῶς εἶχε καὶ ἀνυψοῦτο ὁσημέραι· Ἰουλιανὸς δέ, ὅσον ᾠκοδόμει, πάλιν αὐτομάτως ἔβλεπε καθαιρούμενον· οὐδὲ τῆς γῆς, οἶμαι, δυναμένης βαστάσαι τὴν τοῦ ἀσεβοῦς ἐπικεκρυμμένην ἀσέβειαν.*

Το περιστατικό περιγράφεται λεπτομερώς από τον Σωζομενό (192,11-24), ο οποίος μιλά συγκεκριμένα για ναό προς τιμὴν του μάρτυρα Μάμαντα. Ωστόσο, δεν εντοπίζεται κανένα άμεσο φραστικό δάνειο με το *Μαρτύριο*. Βλ. επίσης Γεώργιο Μοναχό, 535,5-11 και Θεοδώρητο Κύρου, 177,13-17.

Βλ. σχόλιο Γεωργίου Μοναχού, 535,11-12:

53. Έτσι στο χειρόγραφο και τις εκδόσεις PG, Gautier· οι λέξεις *μὲν ἡ* παραλείπονται από την έκδοση Iliev.

Ἀλλὰ τὸν μὲν Γάλλον ἡ φιλανθρωπία τοῦ βασιλέως καίσαρα καθιστᾷ, Ἰουλιανὸς δὲ περιῄει εὐτέλειάν τε ἀσκῶν καὶ φιλόσοφος εἶναι προσποιούμενος.

ὃς [ενν. ο Ιουλιανός] καὶ τὴν κόμην ἀποκειράμενος καὶ μοναδικὴν ἄσκησιν ὑποκρινόμενος εἰς Ἀθήνας κατῆλθε...

χωρίο 6

Μαρτύριο, §9:

Ἐπεὶ δὲ Γάλλος μὲν μεῖζον τῆς τοῦ καίσαρος ἀξίας φρονήσας καὶ ἀμέτρως τῇ ἐξουσίᾳ χρησάμενος ἐξ ἀνθρώπων ἐγένετο, ἔμελλε δὲ καὶ Ἰουλιανὸς τῆς τοῦ ἀδελφοῦ ἀπολαῦσαι θρασύτητος, ἡ βασίλισσα Εὐσεβία τὴν τοῦ βασιλέως βουλὴ ἐγγὺς κατέστειλε[54] *καὶ οὕτως εἰς τοὐναντίον τὴν γνώμην αὐτοῦ περιέτρεψε (δύνανται γὰρ μεγάλα γυναικὸς λόγοι καὶ μάλιστα πρὸς ἄνδρα τὸ ἦθος εὔκολον), ὥστε καίσαρα τοῦτον ἀντὶ τοῦ ἀδελφοῦ καταστῆσαι Γάλλου καὶ στρατιὰν αὐτῷ ἀξιόλογον δοῦναι καὶ στεῖλαι κατὰ τῶν ἐν Γαλλίαις βαρβάρων. Ὁ δὲ καιροῦ δραξάμενος συλλαλεῖ μὲν τοῖς ἡγεμόσι τοῦ στρατοῦ,*

Σωκράτης, 189,8-191,11:

Ἐν τούτοις δὴ καθεστώτων τῶν κατ' αὐτὸν Γάλλος ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Καῖσαρ ἀναδειχθεὶς ἧκεν ὀψόμενος αὐτὸν εἰς τὴν Νικομήδειαν, ὅτε ἐπὶ τὴν ἑῴαν ἐπορεύετο. ἐπεὶ δὲ Γάλλος μικρὸν ὕστερον ἀνῃρέθη, παραχρῆμα καὶ Ἰουλιανὸς ὕποπτος κατέστη τῷ βασιλεῖ, διὸ καὶ φρουρεῖσθαι αὐτὸν ἐκέλευσεν. ἰσχύσας δὲ διαδρᾶσαι τοὺς φρουροῦντας αὐτόν, τόπον ἐκ τόπου ἀμείβων διεσῴζετο. ὀψὲ δέ ποτε ἡ τοῦ βασιλέως γαμετὴ Εὐσεβία

54. Στην PG το *τῇ τοῦ βασιλέως βουλὴ ἐν γῇ κατέστειλεν* του χειρογράφου διορθώνεται σε *τῇ τοῦ βασιλέως βουλῇ ἐγκατέστειλεν* και αυτή η γραφή υιοθετείται και από τον Iliev (ο Gautier αφήνει κενό σε αυτό το σημείο του κειμένου). Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο Maslev (*ό.π.*, σχόλιο 32), το ρήμα *ἐγκαταστέλλω* δεν απαντά πουθενά στην αρχαία ελληνική και βυζαντινή γραμματεία. Ο ίδιος προτείνει τη διόρθωση *τῇ τοῦ βασιλέως βουλῇ ἐγγύην κατέστησε*, διαφοροποιώντας έτσι το νόημα της φράσης σε σχέση και με ό,τι διαβάζουμε στις βυζαντινές πηγές (βλ. π.χ. το παράλληλο χωρίο του Σωκράτη, όπου η αυτοκράτειρα Ευσεβία κατευνάζει την καχυποψία του αυτοκράτορα προς τον Ιουλιανό): η Ευσεβία «έδειξε εμπιστοσύνη» στην άποψη του συζύγου της και *οὕτως εἰς τοὐναντίον τὴν γνώμην αὐτοῦ περιέτρεψε*. Ωστόσο, στο λεξικό του Ψευδο-Ζωναρά (epsilon, 612.2-5) απαντά το εξής λήμμα: *Ἐγγύς. πλησίον. παρὰ τὴν γύην τὴν γῆν καὶ τὴν ἐν πρόθεσιν γίνεται ἐγγὺς ἐπίρρημα. ὡς ἄν τις εἴποι ἐν γῇ, ἧς οὐδὲν τῶν ἄλλων στοιχείων πλησιέστερον ἀνθρώπῳ χερσαίῳ ὄντι.* Ίσως, λοιπόν, το *ἐν γῇ κατέστειλεν* του χειρογράφου μπορεί να διορθωθεί σε *ἐγγὺς κατέστειλε*, όπου το επίρρημα *ἐγγὺς* φέρει, βέβαια, εδώ τη χρονική του σημασία. Σε αυτή την περίπτωση και η δοτική *τῇ βουλῇ* θα πρέπει να διορθωθεί σε αιτιατική, ενώ η μετάφραση του χωρίου έχει ως εξής: η αυτοκράτειρα Ευσεβία «αμέσως κατεύνασε» τις σκέψεις του αυτοκράτορα...

συλλαλεῖ δὲ καὶ αὐτοῖς τοῖς τῶν στρατιωτῶν τάγμασι (χαίρουσι γὰρ ταῖς βασιλέων μεταβολαῖς καὶ πάντες μέν, μάλιστα δὲ τὸ στρατιωτικὸν φῦλον, ὅσῳ καὶ πλείω κερδαίνειν ἐλπίζουσι) καὶ βασιλεὺς εὐθέως ἀναγορεύεται. Λόγος δέ ἐστιν ἐνταῦθα μετὰ τῶν ἄλλων, ὥς φασιν, ὅτι στεφάνου μὴ εὑρισκομένου ὡς τὴν αὐτοῦ κεφαλὴν ταινιώσουσιν, εἷς τῶν στρατιωτῶν τὸν χρυσοῦν αὐτοῦ στρεπτόν, ὃν δὴ καὶ βραχιόνιον ἡ συνήθης οἶδε φωνὴ καλεῖν, τῆς αὐτοῦ χειρὸς ἐξελὼν ἐν τῇ κε/φαλῇ τοῦ τυράννου τέθηκεν. Εἶτα Κωνστάντιος μὲν τὴν ἀποστασίαν αὐτοῦ μαθὼν καὶ ὅλοις θυμοῖς κατ' αὐτοῦ χωρῶν, ὡς ἀνάξιον αὐτὸν ἀμύνηται, κατὰ μέσην τὴν ὁδὸν τοῦ βίου καὶ τῶν ἐλπίδων ἐκκόπτεται, ὑπὸ δὲ τῷ ἀσεβεῖ καὶ ἀλιτηρίῳ, μᾶλλον δὲ ἀποστάτῃ καὶ παραβάτῃ, τὰ σκῆπτρα τῆς εὐσεβοῦς βασιλείας γίνονται.

κρυπτόμενον <αὐτὸν> ἀνευροῦσα πείθει τὸν βασιλέα μηδὲν μὲν αὐτῷ δρᾶσαι κακόν, συγχωρῆσαι δὲ ἐπὶ τὰς Ἀθήνας ἐλθόντι φιλοσοφεῖν. Ἐντεῦθεν αὐτόν, ὡς συντόμως εἰπεῖν, ὁ βασιλεὺς μεταπεμψάμενος κατέστησε Καίσαρα, καὶ δοὺς αὐτῷ γυναῖκα τὴν ἀδελφὴν Κωνσταντίαν ἐπὶ τὰς Γαλλίας κατὰ τῶν βαρβάρων ἀπέστειλεν... λόγος δέ τις, ὅτι <ἐν Γαλλίᾳ> εἰς ἓν τῶν πολιχνίων εἰσελθόντος αὐτοῦ στέφανος, ἀφ' ὧν τὰς πόλεις κοσμοῦσιν, ἐν μέσῳ {τῶν} κιόνων ἐκ καλωδίων ἠρτημένος, τῇ κεφαλῇ <αὐτοῦ> κατενεχθεὶς ἥρμοσεν, ἐπί τε τούτῳ πάντας τοὺς παρόντας ἀναβοῆσαι· προδηλοῦσθαι γὰρ αὐτῷ διὰ τοῦ γενομένου σημείου τὴν βασιλείαν... Ἰουλιανοῦ δὲ μεμψαμένου παρὰ βασιλεῖ τὴν ῥαθυμίαν τῶν στρατηγούντων ἕτερος ἐπέμφθη στρατηγὸς ἡρμοσμένος τῇ προθυμίᾳ Ἰουλιανοῦ, ὃν ἔχων ὑπουργὸν θαρρῶν τοῖς βαρβάροις συνέβαλλεν. οἱ δὲ διεπρεσβεύοντο πρὸς αὐτόν, δεικνύντες ὡς τὰ βασιλέως γράμματα εἰς τὴν Ῥωμαίων χώραν κελεύει παρεῖναι αὐτούς, καὶ τὰς ἐπιστολὰς ἐπεδείκνυον. ὁ δὲ τὸν μὲν πρεσβευτὴν δεσμώτην ἐποίησεν συμβάλλει δὲ τῷ πλήθει καὶ κατὰ κράτος νικᾷ, καὶ τὸν βασι-

λέα τῶν βαρβάρων αἰχμάλωτον λαβὼν Κωνσταντίῳ ἔπεμψεν. ταῦτα εὐτυχήσας ἀναγορεύεται ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν βασιλεύς· ὡς δὲ στέφανος βασιλικὸς οὐ παρῆν, εἷς τῶν δορυφόρων ὃν εἶχε περιτραχήλιον ἑαυτοῦ στρεπτὸν λαβών, τῇ κεφαλῇ Ἰουλιανοῦ περιτέθεικεν. Τοῦτον μὲν οὖν τὸν τρόπον Ἰουλιανὸς ἐβασίλευσεν. τὰ δὲ ἐντεῦθεν εἰ φιλοσόφου, δοκιμαζέτωσαν οἱ ἀκούοντες. μὴ διαπρεσβευσάμενος γὰρ πρὸς Κωνστάντιον μηδὲ θεραπεύσας ὡς εὐεργέτην πάντα ἔπραττεν ἃ ἐδόκει αὐτῷ. καὶ τοὺς μὲν κατ ἐπαρχίαν ἄρχοντας ἤμειβεν...
γενομένου γὰρ Ἰουλιανοῦ περὶ τὰ Θρᾳκῶν ἔθνη ἀπηγγέλη τεθνηκέναι Κωνστάντιον, καὶ οὕτως τὸν ἐμφύλιον πόλεμον τότε διέφυγεν ἡ Ῥωμαίων ἀρχή.

Στη συνωμοσία του Γάλλου σε βάρος του Κωνστάντιου Β΄, την οποία υπαινίσσεται ο Θεοφύλακτος στην αρχή του χωρίου (*Ἐπεὶ δὲ Γάλλος μὲν μεῖζον τῆς τοῦ καίσαρος ἀξίας φρονήσας καὶ ἀμέτρως τῇ ἐξουσίᾳ χρησάμενος...*) αναφέρεται ο Σωζομενός: *ἐπεὶ δὲ Γάλλος ὁ αὐτοῦ ἀδελφός, Καῖσαρ καταστάς, μηνυθεὶς νεωτερίζειν ἀνῃρέθη...* (193,20-21)

χωρίο 7

Μαρτύριο, §10:

...Ἐν οἷς ἦν καὶ Μάρκος ὁ Ἀρεθούσιος, ὃς τῶν σεσωκότων τὸν ἐξάγιστον [ενν. τον Ιουλιανό] *εἷς ὤν, ὁπηνίκα τὸ σύμπαν αὐτοῦ γένος σφαγῇ παρεδίδοτο, ναὸν μὲν καθεῖλεν εἰδωλικόν· ἀνεγεῖραι*[55] *δὲ τοῦτον ἀναγκαζόμενος, ἐπεὶ μὴ ὑπήκουεν, ἄλλας τε δεινὰς καὶ πολλὰς τιμωρίας ὑπέστη καὶ τέλος παισὶν ἐκ παίδων μετέωρος ἀνεπέμπετο, γραφίσιν*[56] *ὑποδεχομένοις τὸ γηραλαῖον ἐκείνου σῶμα τὸ τίμιον καὶ γῆς ὄντως καὶ τῶν τῆς γῆς ὑψηλότερος. Τὰς δὲ τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας κοινῶς*[57] *καθαιρεῖσθαι προσέταξεν καὶ μήτε μαθημάτων ἑλληνικῶν μετέχειν χριστιανούς, μήτε ἀξιωμάτων συγκλητικῶν. Πολλοὶ μὲν οὖν ἡδέως τὰς ζώνας αὐτῶν ἀπεβάλοντο, πάντα σκύβαλα ἡγησάμενοι, ἵνα Χριστὸν μόνον κερδήσωσιν. Οἷος ἦν Ἰοβιανὸς καὶ Οὐαλεντινιανός, οἷς δὴ καὶ τὴν βασιλείαν ὁ Θεὸς κατὰ τοὺς ἰδίους ἑκατέρου καιροὺς παραδέδωκε. Πολλοὶ δὲ τῇ τῆς κενῆς δόξης ἐπιθυμίᾳ τὸν ἀληθινὸν Θεὸν ἡμῶν καὶ Χριστὸν ἐξωμόσαντο.*

Αναφορά στην ειδωλολατρική πολιτική του Ιουλιανού κάνουν όλοι οι εκκλησιαστικοί ιστορικοί. Ωστόσο, το μαρτύριο του Μάρκου Αρεθούσιου συγκεκριμένα αναφέρουν οι Σωζομενός (207,18-208,25) και Θεοδώρητος Κύρου (183,16-185,5· ο Σωκράτης το παραλείπει). Ο Θεοδώρητος, μάλιστα, μιλά (όπως και ο Θεοφύλακτος) για την προώθηση της ειδωλολατρίας γενικά, στη συνέχεια περνά στο μαρτύριο του Μάρκου και στα διατάγματα εναντίον των χριστιανών (παιδείας και αξιωμάτων) και ακολουθούν τα σχετικά με τον Αθανάσιο (*Μαρτύριο*, §11).

Σωκράτης, 207,15-16:

...Ἰοβιανός, Οὐαλεντινιανός τε καὶ Οὐάλης οἱ καὶ ὕστερον βασιλεύσαντες.

55. Έτσι στο χειρόγραφο *(ἀνεγεῖραι)* και τον Gautier, αντί του *ἀνεγείρειν* της PG και του *ἀναγείρειν* της έκδοσης Iliev.

56. Αντί του *γραφίοις* του χειρογράφου (υιοθετείται από την PG και την έκδοση Iliev· στον Gautier *γραφείοις*), διότι η φράση παραπέμπει στον Γρηγόριο Ναζιανζηνό (*Κατὰ Ἰουλιανοῦ βασιλέως στηλιτευτικὸς πρῶτος*, 35.620.16-17): *παισὶν ἐκ παίδων μετέωρος ἀντεπέμπετο, γραφίσιν ὑποδεχομένων τὸ γενναῖον σῶμα* (βλ. PG 126, σημ. 26 και Maslev, *ό.π.*, σχόλιο 39).

57. Έτσι στο χειρόγραφο και τις εκδόσεις PG, Gautier αντί του *κοινῶν* της έκδοσης Iliev (προφανώς πρόκειται για τυπογραφικό λάθος, εφόσον η λέξη μεταφράζεται σωστά στα βουλγαρικά).

χωρίο 8

Μαρτύριο, §11:

Καὶ πᾶσι μὲν οὖν ἐπισκόποις Ἰουλιανὸς ἐπεμαίνετο· μάλιστα δὲ συλλαβεῖν ἠπείγετο τὸν Ἀλεξανδρείας ἐπίσκοπον Ἀθανάσιον, ὡς γενναῖον ὄντα τοῦ χριστιανισμοῦ προστάτην καὶ πρόμαχον καὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ καταλυτὴν καὶ ἀντίδικον. Ὁ δὲ τοῦτο μαθών, ὁ θεῖος τῷ ὄντι ἱεράρχης, πείθεται μὲν Χριστοῦ νόμοις καὶ ὑπὸ χάριν τῷ διωκτῷ καιρὸν κεκρικὼς[58] *ἀποπλεῖ μὲν τῆς Ἀλεξανδρέων. Ἐπεὶ δὲ τὴν βασιλικὴν νῆαν*[59] *ἐπιδιώκουσαν εἶδεν, κελεύει τῷ κυβερνήτῃ τρέψαι τοὺς οἴακας, ὡς δέον πάλιν εἰς Ἀλεξάνδρειαν καταπλεῖν. Ὁ δὴ καὶ γεγονός, συναντῶσι μὲν αὐτοῖς οἱ βασιλικοί· ἐπεὶ δὲ ἐπύθοντο ἐκεῖνοι εἴ που τὸν Ἀθανάσιον εἴδοιεν τῆς πόλεως ἀποπλεύσαντα οἱ ἐν τῷ Ἀθανασίου πλοίῳ, μικρὸν αὐτοὺς προάγειν τὸν ζητούμενον ἔφασαν καὶ ὅσον οὔπω, εἰ ταῖς κώπαις ἐρρωμενέστερον χρήσοιντο, αὐτὸν καταλήψεσθαι. Οὗτοι μὲν οὖν οὕτω κατασοφισθέντες, παρῆλθον τὸν Ἀθανάσιον. Ὁ δὲ πάλιν εἰς Ἀλεξάνδρειαν εἰσελθὼν κρυπτόμενος ἦν πάντα τὸν τῆς ἀσεβοῦς βασιλείας καιρόν.*

Σωκράτης, 208,15-209,5:

Ἔνθα καὶ κατὰ Ἀθανασίου τοῦ ἐπισκόπου σκευωρίαν ποιησάμενοι γνωρίζουσι βασιλεῖ, ὡς λυμαίνοιτο τὴν πόλιν καὶ πᾶσαν τὴν Αἴγυπτον, καὶ δεῖν αὐτὸν ἀπαλλάττειν τῆς πόλεως· κεκίνητό τε κατ αὐτοῦ ἐκ προστάγματος βασιλικοῦ καὶ ὁ Ἀλεξανδρείας ἔπαρχος. Ὁ δὲ φεύγει πάλιν, εἰπὼν τοῖς γνωρίμοις· «ὑποσταλῶμεν μικρόν, ὦ φίλοι· νεφύδριον γάρ ἐστι καὶ παρέρχεται». ταῦτα εἰπὼν εὐθὺς ὡς εἶχε πλοίῳ διὰ τοῦ Νείλου εἰς τὴν Αἴγυπτον ἔφυγεν, ἐδίωκον δὲ κατόπιν οἱ συλλαβεῖν αὐτὸν σπεύδοντες. ἐπειδὴ δὲ οὐ πόρρωθεν εἶναι ἐπύθετο τοὺς διώκοντας, οἱ μὲν συνόντες ὡς ἐπὶ τὴν ἔρημον αὖθις φεύγειν ἐκέλευον, ὁ δὲ σοφῇ γνώμῃ χρησάμενος διέφυγεν τοὺς διώκοντας. Τοῖς γὰρ διώκουσιν ἐξυποστρέψαντας ἀ-

58. Στο χειρόγραφο η φράση απαντά ως *τῷ διώκτῃ καιρῷ κεκρικῶς*, το οποίο στην PG διορθώνεται ως *τῷ διώκτῃ καιρῷ κεχρηκώς*. Εδώ υιοθετείται αφενός η διόρθωση της έκδοσης Iliev *τῷ διωκτῷ* (=το επιδιωκόμενο, δηλαδή συγκεκριμένα εδώ η φυγή· έτσι Gautier) αντί *τῷ διώκτῃ*, αφετέρου η διόρθωση του Maslev (*ό.π.*, σχόλιο 42) *καιρὸν κεκρικὼς* αντί *καιρῷ κεκρικὼς* (χειρόγραφο) ή *καιρῷ κεχρηκὼς* (PG, Gautier, Iliev). Έτσι, το νόημα του χωρίου είναι ότι ο Μ. Αθανάσιος υπάκουσε στους χριστιανικούς κανόνες (βλ. συγκεκριμένα Κατά Ματθαίον, 10,23-25: *ὅταν δὲ διώκωσιν ὑμᾶς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, φεύγετε εἰς τὴν ἑτέραν*) και κρίνοντας την περίσταση κατάλληλη για αυτό που επιδίωκε (τη φυγή), αναχώρησε με πλοίο από την Αλεξάνδρεια.

59. Έτσι στο χειρόγραφο, αντί του *ναῦν* σε PG, Gautier και έκδοση Iliev (βλ. και Maslev, *ό.π.*, σχόλιο 43).

παντᾶν συνεβούλευεν, καὶ τοῦτο ἢ τάχος ἐγίνετο· ἐπεὶ δὲ πλησίον τῶν διωκόντων οἱ πρὸ μικροῦ φεύγοντες ἦσαν, οὐδὲν <νοήσαντες> οἱ ζητοῦντες ἠρώτων τοὺς περὶ Ἀθανάσιον, εἴ που Ἀθανάσιον τεθέανται. οἱ δὲ ἐγγὺς αὐτόν που εἶναι ἐμήνυον, καὶ εἰ ἐπισπεύσοιεν, οὐκ εἰς μακρὰν αὐτὸν καταλήψεσθαι ἔλεγον. καὶ οὕτως οἱ μὲν παρατραπέντες συντόνως μάτην ἐδίωκον, ὁ δὲ διαφυγὼν τὴν Ἀλεξάνδρειαν λαθραίως κατέλαβεν. καὶ ἐκεῖ λανθάνων διῆγεν, ἕως οὗ ὁ διωγμὸς ἐπαύσατο.

χωρίο 9

Μαρτύριο, §13:

Τίς γὰρ λόγος ἐξαριθμήσαιτο ἂν[60] *ἃ καθ' ἑκάστην χώραν οἱ τῷ τυράννῳ ὑπηρετούμενοι τοῖς Χριστοῦ δούλοις ἐπεδείκνυντο; Ὅπου γε καὶ τὸν ἐπίσκοπον Ἀλεξανδρείας Γεώργιον σύροντες διὰ τῆς πλατείας ἀπέκτειναν*[61]*· εἶτα καμήλῳ ἐπιθέντες καὶ τὰ τῶν μελῶν σπαράγματα θριαμβεύσαντες καὶ τέλος τῇ καμήλῳ συγκατακαύσαντες αὐτὸν καὶ τὰ λείψανα τῆς τέφρας διέσπειραν. Ἄλλῳ δὲ σπλάγχνων ἀνασχισθέντων κριθὰς ἐπισπείραντες, εἶτα χοίρους ἐπαφέντες, τοιαύ/τῃ τραπέζῃ τούτους ἐστιάσαντο.*

Το ίδιο επεισόδιο εξιστορούν ο Σωκράτης (193,9-194,16) και ο Σωζομενός (202,5-203,13) με πολλές λεπτομέρειες. Φραστικά δάνεια δεν υπάρχουν, ενώ ο Θεοφύλακτος δεν αναφέρεται καθόλου στην προβληματική γύρω από το ποιος ευθύνεται τελικά για τη δολοφονία του Γεωργίου, οι ειδωλολάτρες ή οι αντίπαλοί τους χριστιανοί· την αποδίδει εξαρχής στους ειδωλολάτρες.

60. Το δυνητικό *ἂν* προστίθεται από εμένα· βλ. και την ερώτηση λίγο παρακάτω *Τί δ' ἂν λέγοιμι ναῶν τε θείων βεβηλώσεις καὶ σκευῶν ἱερῶν ἀφαιρέσεις;* Ίσως παραλείφθηκε εξαιτίας σύγχυσης με το αναφορικό *ἃ* που ακολουθεί.

61. Έτσι στο χειρόγραφο και τις εκδόσεις PG, Gautier, αντί του *ἐπέκτειναν* της έκδοσης Iliev (προφανώς πρόκειται και πάλι για τυπογραφικό λάθος, εφόσον η βουλγαρική μετάφραση είναι σωστή).

Ἐν Τύρῳ δὲ τὸν ἐπίσκοπον ταύτης Δωρόθεον (πολὺς[62] *ἐν λόγοις καὶ συγγραφεὺς ἱστορικώτατος τῶν πάλαι ὁ ἀνὴρ γέγονεν, ὃς καὶ ἐπὶ Διοκλητιανοῦ καὶ Λικινίου ὑπὲρ τὰ ἑξήκοντα ἔτη γεγονώς, πολλαῖς ἡττάσθη ταῖς ὑπὲρ Χριστοῦ τιμωρίαις), τοῦτον ἐν Ἐδέσσῃ τῇ πόλει οἱ τῆς πίστεως ἐχθροὶ ἐν γήρει πίονι πληθυνθέντα, ὃ*[63] *φησὶν ὁ θεῖος Δαβίδ (ἐτῶν γὰρ ἦν ἑκατὸν ἑπτὰ ὁ ἅγιος), θανάτῳ παρέδωκαν.*

Θεοφάνης, 48.27-49.3:
Δωρόθεον δέ, τὸν πολύαθλον ἐπίσκοπον Τύρου, τὸν πολλὰς ἱστορίας γράψαντα ἐκκλησιαστικὰς καὶ ἐν λόγοις διαπρέποντα, τὸν ἐπὶ Διοκλητιανοῦ ὁμολογητὴν γεγονότα καὶ αὖθις ἐπὶ Λικινίου, ἐν γήρᾳ βαθεῖ φθάσαντα ἐν τῷ δευτέρῳ χρόνῳ τοῦ παραβάτου οἱ τούτου ἄρχοντες ἐν Ὀδυσσοπόλει τοῦτον εὑρόντες ἰδιάσαντα, πολλοὺς αἰκισμοὺς διὰ τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν ἐπαγαγόντες ἐθανάτωσαν αὐτὸν ρζ´ χρόνων ὑπάρχοντα.

Τί δ' ἂν λέγοιμι ναῶν τε θείων βεβηλώσεις καὶ σκευῶν ἱερῶν ἀφαιρέσεις; Καὶ γὰρ ὁ τοῦ τυράννου θεῖος καὶ ὁμώνυμος αὐτῷ, ὡς κοινῷ καὶ βεβήλῳ τόπῳ ἱεροῖς ἀδύτοις χρησάμενος, τέως μὲν τοῖς θείοις ἐνυβρίζων εἶπεν ἐν καρδίᾳ αὐτοῦ· «Οὐκ ἔστι Θεός. Κύριος δὲ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ διέκυψεν» καὶ εὐθὺς[64] *«γινώσκεται Κύριος κρίματα ποιῶν». Ἀπ' ἐκείνης γὰρ τῆς ἡμέρας σῆψις τοῖς τούτου σπλάγχνοις ἐπεγεγόνει· αἵ τε γὰρ συνήθεις ἐκκρίσεις οὐκ ἐκ τῶν κατὰ φύσιν πόρων, ἀλλ' ἐκ τοῦ ἀκα-*

Ο Θεοδώρητος Κύρου αναφέρει αναλυτικά το περιστατικό (188,6-190,8).

62. Παραλείπεται εδώ η αναφορική αντωνυμία *ὃς* που ακολουθεί στο χειρόγραφο (αλλά και στις εκδόσεις PG, Gautier και Iliev) τη λέξη *Δωρόθεος*, διότι (α) *ὁ ἀνὴρ* είναι το υποκείμενο της πρότασης, (β) ακολουθεί δεύτερο *ὃς* αμέσως παρακάτω, το οποίο πιθανότατα αιτιολογεί και τη λανθασμένη εισαγωγή του *ὃς* σε αυτό το σημείο. Οι παρενθέσεις στο κείμενο προστίθενται από εμένα.

63. Έτσι στο χειρόγραφο (ὃ), αντί του *ὡς* σε PG, Gautier και Iliev.

64. Έτσι στο χειρόγραφο και στην έκδοση Gautier, αντί του *εὐθὺ* σε PG και Iliev.

θάρτου καὶ μιαροῦ στόματος ἐξεκρίνοντο.

χωρίο 10

Μαρτύριο, §14:

...Ἦν δὲ αὐτοῖς πᾶσα σπουδὴ καὶ μελέτη καὶ τέχνη καὶ ἐπιτήδευμα, ὡς ἂν πλείους Γαλιλαίους ἐκ μέσου ποιήσοιεν· οὕτω γὰρ αὐτὸς ἐφυβρίζων ἐκάλει τοὺς χριστιανούς, οἶμαι δ' ὅτι καὶ δεδιὼς διὰ γλώττης προφέρειν τὸ τοῦ Χριστοῦ μέγα καὶ ὑπερένδοξον ὄνομα· ὃ καὶ δαίμοσι φρικτὸν μόνον ἐπιλεγόμενον καὶ τοῖς ἐναντίοις φοβερὸν καὶ πανθαύμαστον...

Σωκράτης, 206,18-19:

{Γαλιλαῖον γὰρ εἰώθει ὁ Ἰουλιανὸς καλεῖν τὸν Χριστὸν καὶ τοὺς Χριστιανοὺς Γαλιλαίους.}

Σωζομενός, 197,18-19

...καὶ οὐδὲ τὰς κεφαλὰς συγχωρήσει τοὺς Γαλιλαίους ἔχειν (ὧδε γὰρ ἐπιτωθάζων καλεῖν εἰώθει τοὺς Χριστιανούς).

Θεοδώρητος Κύρου, 185,9-10:

...τῶν Γαλιλαίων τοὺς παῖδας (οὕτω γὰρ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν τοὺς θιασώτας ὠνόμαζε)...

Θεοδώρητος Κύρου, 200,24-201,1:

...τοὺς δὲ Χριστιανοὺς Γαλιλαίους ὠνόμαζεν, ἀτιμίαν αὐτοῖς ἐκ τῆς προσηγορίας προσάψειν ἡγούμενος.

Βραχυγραφίες Εκδόσεων

Γεώργιος Μοναχός, *Χρονικό*
Georgii Monachi Chronicon, ed. C. de Boor, I-II, Λειψία 1904 (ανατ. P. Wirth, Στουτγάρδη 1978)
Ευσέβιος Καισαρείας, *Βίος Μ. Κωνσταντίνου*
Über das Leben des Kaisers Konstantin, ed. F. Winkelmann, [Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte], I, Βερολίνο 1975
Θεοδώρητος Κύρου
Theodoret Kirchengeschichte, ed. L. Parmentier - F. Scheidweiler, [Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte], Βερολίνο 1954
Θεοφάνης, *Χρονογραφία*
Theophanis Chronographia, ed. C. de Boor, I-II, Λειψία 1883, 1885 (ανατ. G. Olms, Hildesheim 1963)
Ιωάννης Μαλάλας, *Χρονογραφία*
Ioannis Malalae Chronographia, ed. I. Thurn, [CFHB 35], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2000
Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψη Ιστοριών*
Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, ed. I. Thurn, [CFHB 5], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1973
Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανὸν*
Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio, ed. G. Moravcsik, [CFHB 1], Washington, D.C., 1967
Συμεών Μάγιστρος και Λογοθέτης, *Χρονικό*
Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon, ed. S. Wahlgren, [CFHB 49/1], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2006
Σωκράτης, *Εκκλησιαστική Ιστορία*
Sokrates, Kirchengeschichte, ed. G.C. Hansen, [Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte 1], Βερολίνο 1995
Σωζομενός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*
Sozomenus, Kirchengeschichte, ed. J. Bidez - G.C. Hansen, [Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte 4], Βερολίνο 1995

Συνέχεια τοῦ Θεοφάνη
Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker, [CSHB], Βόννη 1838, 3-481
Φιλοστόργιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*
Philostorgius Kirchengeschichte, ed. J. Bidez - F. Winkelmann, [Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte], Βερολίνο 1972
Ψευδο-Συμεών, *Χρονογραφία*
Symeonis Magistri ac Logothetae Annales, ed. I. Bekker, [CSHB], Βόννη 1838, 603-760
Ψευδο-Ζωναράς, *Λεξικό*
Iohannis Zonarae lexicon ex tribus codicibus manuscriptis, ed. J.A.H. Tittmann, I-II, Λειψία 1808 (ανατ. 1967)

Πολύμνια Κατσώνη

Κόκκος σίτου και κόκκος βαφική. Το πρόβλημα ερμηνείας του κόκκου στις βυζαντινές πηγές και η σημασία του για την οικονομία και φορολογία

Η οικονομία και η οργάνωση του φορολογικού συστήματος στο Βυζαντινό κράτος προσείλκυσε το ενδιαφέρον πολλών μελετητών ήδη από τις αρχές του 20ου αι.[1]. Εντούτοις δεν είναι ακόμη ολοκληρωτικά γνωστό το περιεχόμενο των ποικίλων φορολογικών υποχρεώσεων των Βυζαντινών υπηκόων. Στις βυζαντινές πηγές απαντούν κάποτε ονόματα φόρων με αμφιλεγόμενο ή και άγνωστο περιεχόμενο. Συνήθως αυτό συμβαίνει, όταν το περιεχόμενο του φόρου έχει αλλάξει με το πέρασμα του χρόνου, ενώ η ονομασία του παραμένει η ίδια, ή, αντίθετα, όταν διαφορετικές ονομασίες κατά περιόδους στις πηγές δηλώνουν την ίδια φορολογική επιβάρυνση ή όταν δεν είναι σαφές σε ποιο προϊόν αφορά η φορολογία. Στις περιπτώσεις αυτές, για να διαπιστωθεί το περιεχόμενο του φόρου, απαιτείται η εξακρίβωση όλων των πιθανών σημασιών της λέξης, με την οποία δηλώνεται το φορολογούμενο είδος, και ο συνδυασμός τους με τις πληροφορίες των πηγών για το κοινωνικο-οικονομικό γίγνεσθαι της σχετικής χρονικής περιόδου. Η παρούσα μελέτη έχει στόχο να διερευνήσει ποιο προϊόν ονόμαζαν *κόκκο* οι Βυζαντινοί, ποια σημασία είχε το προϊόν αυτό για την οικονομία, ποια ήταν η φορολογία του και πώς δηλωνόταν στις πηγές.

Προβλήματα στην ερμηνεία της λέξης «κόκκος»

Κόκκος και *κόκκος σίτου* μνημονεύονται από τον 6ο αι. στους παπύρους ως φορολογούμενα προϊόντα. Τον 10ο αι., σε επιστολή του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού, απαντά μνεία του *κόκκου* ως φορολογικού βάρους. Αργότερα, τον 11ο και τον 12ο αι., σε αυτοκρατορικά έγγραφα παροχής φορολογικών απαλλαγών σε πλοία της μονής του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο, αναφέρεται η υποχρέωση της

1. Από τις πολυάριθμες σχετικές μελέτες, εκτός από αυτές που θα αναφερθούν στις οικείες θέσεις, ενδεικτικά σημειώνω εδώ τις παλαιότερες μελέτες των Α. Ανδρεάδη, *Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς δημοσίας οἰκονομίας*, τ.1-2, Ἀθῆναι 1918. - F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts.* [Byzantinisches Archiv 9], Leipzig-Berlin 1927, ανατ. Hildesheim 1960 (στο εξής F. Dölger, *Beiträge*). - G. Ostrogorsky, Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im 10. Jahrhundert, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 20 (1927) 1-108, ανατ. Amsterdam 1969. Βλ. επίσης το συλλογικό έργο *The Economic History of Byzantium from the 7th through the 15th Century*, τ. 1-3, εκδ. A. Laiou, Washington DC 2002 (στο εξής: *Economic History*).

εμβλήσεως κόκκου, δηλαδή η υποχρέωση μεταφοράς του *κόκκου* προς την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας[2]. Οι αναφορές αυτές ωστόσο, που διασώζονται σε σπαράγματα παπύρων ή αποτελούν μεμονωμένες μνείες στις μεταγενέστερες πηγές, δεν επαρκούν για να προσδιοριστεί το είδος του φορολογούμενου προϊόντος και η φύση του ομώνυμου φόρου, δεδομένου ότι η λέξη *κόκκος* είχε περισσότερες της μιας σημασίες.

Μια μερίδα ερευνητών, οι F. Preisigke, E. Crum και R. Rémondon, εντόπισε ότι ο προσδιορισμός του προϊόντος που δηλωνόταν με τις λέξεις *κόκκος* και *κόκκος σίτου*, ήταν προβληματικός, αλλά δεν οδηγήθηκε σε ικανοποιητική ερμηνεία του προβλήματος[3]. Ορισμένοι ερευνητές (F. Dölger, A.Ch. Johnson - L.C. West, G. Rouillard, N. Οικονομίδης και A. Harvey) θεώρησαν ότι είναι αυτονόητο ποιο προϊόν δήλωνε η λέξη. Από αυτούς ο F. Dölger[4] και οι N. Οικονομίδης και A. Harvey, που ουσιαστικώς ακολούθησαν την άποψη του F. Dölger, θεώρησαν ότι με τη λέξη κόκκος δηλωνόταν το γέννημα του σιταριού και η φορολογία του[5]. Μια άλλη μερίδα, οι A.Ch. Johnson - L.C. West, G. Rouillard, επέλεξε εντελώς διαφορετική ερμηνεία του *κόκκου*, εκείνη της βαφικής ύλης[6]. Η σημασία του *κόκκου* για τη βυζαντινή οικονομία και επομένως ο λόγος της φορολογίας του σε κάθε περίπτωση δεν σχολιάστηκε.

2. Για τη μνεία της λ. *κόκκος* βλ. ενδεικτικά *Greek Papyri in the British Museum*, vol. I-II, έκδ. F.G. Kenyon, vol. III, έκδ. F.G. Kenyon - H.I. Bell, vol. IV-V, έκδ. H.I. Bell, London 1893 κ.ε. (στο εξής: *P. Lond.*), ειδικά vol. IV (with an Appendix of Coptic Papyri by W.E. Crum), αρ. 1404.19,23, 1697.13, 1761.25. - Πατριάρχη Νικολάου Α΄ ἐπιστολαί, έκδ. R.J.H. Jenkins - L.G. Westerink, *Patriarch of Constantinople Letters*, (Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies), Washington DC 1973 (στο εξής: *Πατριάρχη Νικολάου Α΄ επιστολαί*), αρ. 73, 320.7. - *Βυζαντινὰ Ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου. Α΄. Αὐτοκρατορικά*, έκδ. Ε.Λ. Βρανούση, *Β΄. Δημοσίων Λειτουργῶν*, έκδ. Μ. Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, Ἀθῆναι 1980 (στο εξής: *Έγγρ. Πάτμ.*), Α΄ 7.21 (1088), αυτ. 8.7 (1119), αυτ. 11.25 (1197), αυτ. Α.33 (1086).

3. Βλ. F. Preisigke, *Wörterbuch des griechischen Papyrusurkunden mit Einfluss der griechischen Inschriften, Ausschriften, Ostraka, Mumienschider usw. aus Aegypten*, τ. I-IV + Suppl. v. E. Kiessling, Heidelberg - Berlin 1924-1931 (στο εξής: F. Preisigke, *Wörterbuch*), λ. *κόκκος*. - *P. Lond.* IV, σ. 75-76 (σχόλια του W.E. Crum). - *Papyrus Grecs d'Apollônos anô*, έκδ. R. Rémondon, Caire 1953 (στο εξής: R. Rémondon, *Papyrus*), αρ. 65 και σ. 144.

4. Βλ. F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges*, München 1948 (στο εξής: F. Dölger, *Schatz.*), αρ. 32, 23Β. Αντίθεση παρατηρείται στην ερμηνεία της λέξης και σε βυζαντινολογικά λεξικά. Βλ. π.χ. Εμμ. Κριαράς, *Λεξικὸ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημώδους γραμματείας, 1100-1669*, Θεσσαλονίκη 1968 (στο εξής: Εμμ. Κριαράς, *Λεξ.*), λ. *κόκκος*, με τις σημασίες «σπόρος, σπυρί, είδος κόκκινης βαφής, πρινοκκόκι, κουκκί». - E. Trapp, *Lexicon zur byzantinischen Gräzität, besonders des 9.-12. Jahrhunderts, 1. Band A-K*, (Österreichische Akademie der Wissenschaften), Wien 2001 (στο εξής: E. Trapp, *Lex.*), λ. *κόκκος*, με τη σημασία «δόσιμο σε σιτάρι».

5. Βλ. N. Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IX-XIe s.)*, (Institut de Recherches Byzantines, Monographies 2), Athènes 1996 (στο εξής: N. Oikonomidès, *Fiscalité*), 97-98, 283. - A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989, ελλ. μτφρ. Ε. Σταμπογλή, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, (ΜΙΕΤ), Αθήνα 1997 (στο εξής: A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη*), 179.

Στις προτάσεις ερμηνείας των ερευνητών τέθηκε μάλλον παρά λύθηκε το πρόβλημα ερμηνείας της λέξης *κόκκος* και του σχετικού φορολογικού βάρους. Ο προβληματισμός και οι θέσεις των ερευνητών αναδεικνύουν σειρά ερωτημάτων. Το πρώτο από αυτά αναφέρεται στη γενική σημασία της λέξης. Τί ακριβώς δήλωναν οι Βυζαντινοί με τη λέξη *κόκκος;* Το γέννημα του σιταριού, μια βαφική ύλη ή και τα δύο αυτά είδη; Το δεύτερο ερώτημα που ανακύπτει είναι ποιο γεωργικό είδος ήταν ο *κόκκος* και ποια ήταν η διαφορά του *κόκκου σίτου* από τον *σίτον*. Το τελευταίο ερώτημα συνδέεται με τη φορολογία του *κόκκου* ή του φόρου που δηλώνεται με τη λέξη αυτή. Η *έμβλησις κόκκου* ήταν πραγματικά η υποχρέωση μεταφοράς σιτηρών και ο *κόκκος* φορολογική επιβάρυνση σε είδος, που αναφερόταν σε απαίτηση σιταριού, όπως πιστεύουν οι F. Dölger και A. Harvey; Σήμαινε ο *κόκκος* την υποχρέωση παράδοσης σιτηρών για «αγορά» σε προκαθορισμένη τιμή, όπως πρότεινε ο N. Οικονομίδης, ή με τη λέξη *κόκκος* δηλωνόταν μια βαφική ύλη, όπως πρότειναν οι A.Ch. Johnson - L.C. West και η G. Rouillard;

Για να δοθεί απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα προφανώς προέχει να διαπιστωθεί ποιο προϊόν δήλωναν οι λέξεις *κόκκος* και *κόκκος σίτου*. Κατόπιν πρέπει να αναζητηθεί η σημασία του προϊόντος αυτού για τη δημόσια οικονομία για να προσδιοριστεί η φύση του σχετικού φόρου. Θα αναζητηθούν λοιπόν στις πηγές μαρτυρίες, με στόχο να διαπιστωθεί η σημασία με την οποία χρησιμοποιούσαν τη λέξη *κόκκος* οι Βυζαντινοί και το προϊόν ή τα προϊόντα που δήλωναν με αυτή·

6. Βλ. A.Ch. Johnson - L.C. West, *Byzantine Egypt. Economic Studies*, Princeton 1949, ανατ. Amsterdam 1967 (στο εξής: A.Ch. Johnson - L.C. West, *Byz. Egypt*), σ. 83, που προτείνουν δύο διαφορετικές βαφικές ύλες: *σαφράνι* ή *κρεμέζι*. - G. Rouillard, «Les taxes maritimes et commerciales d'après les actes de Patmos et de Lavra», στο *Mélanges Charles Diehl. I: Histore*, Paris 1930, 227-289 (στο εξής: G. Rouillard, Taxes), 281. Η λ. *cochenille*, την οποία χρησιμοποιεί η συγγραφέας για να ερμηνεύσει τη λ. *κόκκος*, έχει στη γαλλική γλώσσα δύο σημασίες: δηλώνει την κοχενίλλη, ένα είδος εντόμου συγγενικού προς τη *βαφική κόκκο*, που βρίσκεται στο Μεξικό και επικάθεται στους κάκτους και από αυτό παρασκευάζεται βαφή λαμπρού ερυθρού χρώματος, και ύλη προς χρήση των βαφέων (πρινοκόκκι). Προφανώς η G. Rouillard αναφέρεται στη δεύτερη σημασία, αφού η κοχενίλλη έγινε γνωστή στην Ευρώπη μετά την ανακάλυψη της Αμερικής. Βλ. H. Schwepe and H. Rosen-Runge, «Carmine- cochineal carmine and kermes carmine» R.L. Feller, *Artists' Pigments: A Handbook of their History and Characteristics*, Cambridge and National Gallery of Art, 1986, σσ.255-283, και κατ. στην παρούσα μελέτη.

επίσης, θα αναζητηθούν μαρτυρίες που να αναφέρονται στη σημασία των παραπάνω ειδών για τη δημόσια οικονομία. Αναφορές στον *κόκκο* θα αναζητηθούν σε όλα τα είδη των γραπτών πηγών από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο: σε αφηγηματικές πηγές, έγγραφα, σε κείμενα πρακτικής σημασίας, σε επιγραφές και σε παπύρους, όπου σημειώνεται αυτολεξεί ο *κόκκος* ή παράγωγά του και η ερμηνεία τους συμβάλλει στη διερεύνηση της λεξιλογικής ερμηνείας και της οικονομικής σημασίας του *κόκκου*.

Ο κόκκος στις βυζαντινές πηγές: κόκκος σίτου ή κόκκος βαφική;

Η λέξη *κόκκος* είναι αρχαία ελληνική. Στην αρχαιότητα σήμαινε τον πυρήνα (κουκούτσι), το σπυρί, τον σπόρο απ' όπου βλαστάνει το φυτό, και μεταφορικά την ελάχιστη ποσότητα. Σήμαινε όμως και την κηκίδα που δημιουργείται πάνω στα κλαδιά της πρίνου, από την οποία παραγόταν βαφή χρώματος ερυθρού. Οι γνώσεις των αρχαίων φυσιοδιφών για τον *κόκκο*, από τον οποίο παραγόταν βαφή, δεν ήταν ακριβείς. Πίστευαν ότι η κηκίδα της πρίνου, από την οποία παραγόταν η βαφή, ήταν ο καρπός της πρίνου. Τούτο παραδίδει ο Θεόφραστος, ενώ ο Διοσκουρίδης προβληματίζεται περισσότερο για τη φύση του *κόκκου*. Γράφει ότι η *βαφική κόκκος* είναι θάμνος, πάνω στον οποίο βρίσκεται ένας σχηματισμός, κάτι που μοιάζει σαν φακός. Αυτό το μαζεύουν και το λιώνουν και έχει φαρμακευτικές ιδιότητες. Ένα όμοιο τέτοιο μόρφωμα γεννιέται και πάνω στις δρυς στην Κιλικία. Έχει τη μορφή μικρού κοχλία και οι γυναίκες, που το μαζεύουν, το ονομάζουν *κόκκο*. Ο Έλληνας περιηγητής Παυσανίας και ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος φαίνεται ότι είχαν καλύτερη γνώση του πράγματος. Ο Παυσανίας παραδίδει ότι ο *κόκκος* είναι θάμνος. Ο θάμνος αυτός ονομαζόταν από τους Γαλάτες *ὗς*. Μέσα στον καρπό του θάμνου, γράφει ο Παυσανίας, αναπτύσσεται ένα ζωύφιο, το αίμα του οποίου χρησιμοποιούν για τη βαφή μαλλιού[7]. Ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος ονομάζει *coccum* το ερυθρό

7. Βλ. H.G. Liddel - R. Scott, *A Greek-English Lexicon* [revised and augmented throughout by Sir H.St. Jones with the assistance of R. Mckenzie, Oxford 1996 (στο εξής *LS*). - Α.Α. Σακελλαρίου, *Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, [4]Ἀθῆναι 1887. - Θεόφραστος, *Περὶ φυτῶν Ἱστορία*, έκδ. S. Amigues, *Théophraste Recherches sur les plantes* [Collection des Universités de France], Paris 1989 (στο εξής: *Θεόφραστος*), τ. 2, III, 7,3. - Πεδάνιου Διοσκουρίδη Αναζαρβέως, *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς*, έκδ. M. Vellmann, *De materia medica libri quinque*, Berlin 1958, τ. 1-3 (στο εξής: *Διοσκουρίδης*), IV, 48.1.1, αυτ. 1.8. - Παυσανίας, *Ἑλλάδος περιήγησις*, έκδ. H. Hitzig - H. Blümner, *Pausania Periegeta, Graeciae descriptio*, Leipzig 1896-1910, 10, 36.1.8. - Του ιδίου, *Φωκικά*, εισαγ.-μτφρ.-σχόλ. Ν. Παπαχατζής, Ἀθῆναι 1955, σ. 36.1-2.

χρώμα. Όπως γράφει ο ίδιος, το χρώμα αυτό παράγεται από μια κηκίδα που βρίσκεται πάνω στον πρίνο, την οποία ονομάζουν *cusculium*[8].

Στη βυζαντινή περίοδο επιβίωσε η αρχαία σημασία του σπόρου ή του πυρήνα αλλά και η σημασία της κηκίδας της πρίνου, από την οποία παράγεται βαφή. Μάλιστα η σημασία της λέξης *κόκκος* επεκτάθηκε και έφτασε να σημαίνει και την ίδια τη βαφή και το ύφασμα, που ήταν βαμμένο με τη βαφή αυτή. Τούτο προκύπτει από τα ερμηνεύματα των βυζαντινών λεξικών και εγκυκλοπαιδικών έργων, από τα βυζαντινά λεξιλογικά σχόλια σε αρχαία κείμενα αλλά και από τις αφηγηματικές και φιλολογικές πηγές και βέβαια από τις βυζαντινές συνταγές βαφής[9]. Σε όλες αυτές τις πηγές, όταν η λέξη σημαίνει τη βαφή και το νήμα ή το ύφασμα, που ήταν βαμμένο με τη βαφή αυτή, δεν συνοδεύεται από προσδιορισμό ή επεξήγηση[10]. Η σημασία του σπόρου ή του

8. Βλ. Πλίνιος ο πρεσβύτερος, *Φυσική Ιστορία*, έκδ. J. André, *Pline l'ancien, Histoire naturelle, Collection des Universités de France*, Paris 1962 (στο εξής: *Πλίνιος*), XVI, 12,32 και XXII, 1-3.

9. Βλ. Ησύχιος, έκδ. M. Schmidt, *Hesychii Alexandrini Lexicon*, τ. I-V, Halle 1868, ανατ. Amsterdam 1965 (στο εξής: *Ησύχιος*), λ. *<κόκκος>: ἐξ οὗ τὸ φοινικοῦν βάπτεται. Καὶ αὐτὸ τὸ χρῶμα καὶ τὸ γυναικεῖον μόριον. Καὶ ὁ τοῦ σίτου κόκκος. Κόκκον τὴν τοῦ σίτου κεγχραμίδα.* Πρβλ. αυτ., λ. *<φοινικοῦν>: πυρρόν, κόκκινον, αἱματῶδες.* - *Scholia in Theocritum vetera*, έκδ. C. Wendel, Leipzig 1914, ανατ. 1967, σσ. 1-352, poem. 5, 94 και 95c, στίχ. 3: *ὁ δὲ καρπὸς τῆς πρίνου κοκκοειδής ἐστι.* - *Σούδα*, έκδ. A. Adler, *Suidae Lexicon* I-V, Lipsiae 1928-1938 (στο εξής: *Σούδα*), 400: λ. *Βοσόρ: τὸ ἱμάτιον τὸ ἀπὸ κόκκου βεβαμμένον κατὰ Ἑβραΐδα διάλεκτον*, αυτ. 239.1: *τὰ κόκκου βαφθέντα... θέριστρα* (σημ.: τα *θέριστρα* ήταν είδος ενδυμάτων˙ βλ. E.A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods [B.C. 146 to A.D. 1110]*, vol. I-II, New York 1957, Boston 1970 [στο εξής: *Sophocles*], λ. *θέριστρον*). - *Ἐτυμολογικὸν Μέγα*, έκδ. Th. Gaisford, *Etymologicum Magnum seu verius Lexicon*, Oxford 1848, ανατ. Amsterdam 1967, 570.56: *Λῶμα λέγεται καὶ τὸ εἰς τὸ κατώτερον μέρος τοῦ ἱματίου ἐπίβλημα, ἐκ πορφύρας καὶ βύσσου καὶ κόκκου.* Η σημασία της βαφής απαντά σε συνταγές βαφής μάλλινων υφασμάτων και πετρωμάτων σε παπύρους του 4ου αι. Βλ. M. Berthelot - C. E. Ruelle (έκδ), *Collection des anciens alchimistes grecs*, τ. 1-2, Paris 1888, ανατ. 1963 (στο εξής: *P. Holm.*), τ. 1, 22.3. - *Papyrus graecus Holmiensis. Recepte für Silber, Steine und Purpur*, έκδ. O. Lagercrantz, Leipzig - Uppsala 1913 (στο εξής: *P. Holm. L.*), 34.219: *λαβὼν κόκκον καὶ ὕδωρ κόπτε.* - *P. Holm.* 1. 22.5 (*P. Holm. L.* 34.220): *καὶ ἕψε οὕτως καὶ χάλα τὰ ἔρια καὶ ἔσται κόκκος.* - *P. Holm.* 1.156.1 (*P. Holm. L.* 40.331): *βαφὴ κόκκου γαλατικοῦ* (που αναφέρεται πιθανόν σε απομίμηση βαφής με *κόκκο*). - *P. Holm.* 2.361.21: *κόκκου γαλατικοῦ μέρος α΄.* - *P. Holm.* 2.363.7: *καὶ κόκκον μετὰ ὄξους θερμάνας.*

10. Για τη σημασία του *κόκκου* ως βαφής και για την ταύτιση της ονομασίας της βαφής με το βαμμένο νήμα ή ύφασμα βλ. Γρηγόριος Νύσσης, έκδ. W. Jaeger et al., *Gregorii Nysseni opera*, Leiden 1952 κ.ε. (στο εξής: *Γρηγ. Νύσσης*), τ. II, 195.7: *ποικίλη δὲ τῶν πέπλων ἡ ἱστουργία. Ὑάκινθος μὲν πορφύρα συμπλέκεται, τὸ δὲ τοῦ κόκκου ἐρύθημα τῇ βύσσῳ μίγνυται*, τ. VI, 44.4: *καὶ πορφύρᾳ καὶ βύσσῳ καὶ κόκκῳ διά τινος τεχνικῆς λειτουργίας εὐκόσμως συνυφαινόμενον, σύγκρατον ἐκ πάντων...*, αυτ. 330.5: *χρυσοῦ*

πυρήνα απαντά σχεδόν εξίσου συχνά στις βυζαντινές πηγές. Όταν η λέξη *κόκκος* έχει στα κείμενα τη σημασία του σπόρου ή του πυρήνα, συνοδεύεται κατά κύριο λόγο από τη διευκρίνιση του είδους του φυτού, στο οποίο ανήκει ο σπόρος ή ο πυρήνας, π.χ. *κόκκος σίτου* ή *κριθής*[11]. Οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν συχνά τις λέξεις *κόκκος* και *κόκκος σίτου* (ή *κριθής*) με τη σημασία του σπόρου, από τον οποίο

καὶ πορφύρας καὶ βύσσου καὶ ὑακίνθου καὶ κόκκου τὰς αὐγὰς συγκεράσας ἐν τῷ ὑφάσματι, ὥστε σύμμικτον ἐκ πάντων ἀπαστράπτειν τὸ κάλλος. - Ιωάννης Λυδός, *Περὶ ἐξουσιῶν,* introduction, critical texts, translation, commentary and indices by A.C. Bandy, *Ioannes Lydus on Powers or the Magistracies of the Roman State,* Philadelphia 1983 (στο εξής: *Λυδός, Περί εξουσιών*), 88.9: *...δίπλακες ἀπὸ κόκκου.* - Του ιδίου, *Περὶ μηνῶν,* έκδ. R. Wünsch, *Ioannis Lydi liber de mensibus,* Leipzig 1898, ανατ. 1967 (στο εξής: *Λυδός, Περί μηνών*), 1.21.11: *τὴν βασιλικὴν ἐσθῆτα εἰς τιμὴν Ἡλίου καὶ Ἀφροδίτης ἐκ πορφύρας καὶ κόκκου κατασκευάζεσθαι διετύπωσεν,* αυτ. 21.20: *ἐκ τριῶν... ἀποτελεῖται χρωμάτων ἐκ πορφύρας, κόκκου καὶ ἰσατίδος βοτάνης.* - Διγενής Ακρίτας, έκδ. E. Trapp, *Digenes Akrites, Synoptische Ausgabe der ältesten Versionen,* (Wiener Byzantinistische Studien VIII), Wien 1971, Z 3440, αυτ. 3637: *τὰ τέσσαρα ὀνύχια τοῦ δηλωθέντος ἵππου μετὰ τοῦ κόκκου ἐτύγχανον ἅπαντα βεβαμμένα.* Μνείες του *κόκκου* με τη σημασία της βαφικής ύλης ή του βαμμένου με *κόκκο* υφάσματος απαντούν έως τον 13ο αι. Βλ. π.χ. Νικόλαος Μεσαρίτης, *Δεητήριον,* έκδ. A. Heisenberg, «Neue Quellen. Die Unionsverhandlungen vom 30. August 1206. Patriarchenwahl und Kaiserkrönung in Nikaia 1208», στου ίδιου, *Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte,* (Variorum Reprints), London 1972 (στο εξής: A. Heisenberg, *Quellen*), II. ii, 32.13: *καὶ τῇ ἐκ κόκκου ὑποσημάνσει, ὁποία γράφειν διὰ καλάμου βασιλέως χεὶρ δεδίδακται.* Η μνεία της λέξης στο έπος του Διγενή Ακρίτα φαίνεται ότι αποτελεί λόγια επιβίωση της αρχικής σύνταξης του έργου. Για τη χρονολόγηση του έπους του Διγενή βλ. τα σχόλια του εκδότη και Α. Μαρκόπουλος, «Ο Διγενής Ακρίτας και η βυζαντινή χρονογραφία. Μία πρώτη προσέγγιση», *Αριάδνη* 5 (1989) 165-171.

11. Ιωάννης Μόσχος, *(Λειμωνάριον) Pratum spirituale, PG* 87³, 183, στήλ. 3056.13: *ἀλλ' ἐπειδὴ καύσων ἐστὶν πάνυ, καὶ οἱ κόκκοι τοῦ σίτου ἐκ τῶν σταχύων ἐκπίπτουσι.* - *Γεωπονικά,* έκδ. H. Beckh, *Die Geoponika des Kassianos Vasus,* Leipzig 1895, ρωσ. μτφρ. E.E. Lipšić, *Geoponiki. Vizantijskaja selskochozjaistvenaja enciclopedija,* Moskva - Leningrand 1960 (στο εξής: *Γεωπονικά*), βιβλ. 2.16.3.2: *ἔχοντας κόκκους πλήρεις καὶ τελείους, καὶ εἰς σπόρον...,* βιβλ. 7.35.2.2: *καὶ 3 κόκκοι τῆς ῥοιᾶς,* βιβλ. 12.18.1.3: *τίθει... τοῦ σπέρματος κόκκους β´ ἢ γ´,* βιβλ. 13.2.1.2: *τρεῖς κόκους σινήπεως χῶσον,* βιβλ. 13.10.12.1: *εἴ τις κόκκον σίτου βάλει.* Με χαρακτηριστικό τρόπο αποδίδεται η σημασία του *κόκκου* ως σπόρου σιταριού στον *Φυσιολόγο,* εγχειρίδιο ζωολογίας και φυτολογίας που αγαπήθηκε και διαβάστηκε ιδιαίτερα από τους Βυζαντινούς. Βλ. *Φυσιολόγος,* έκδ. F. Sbordone, *Physiologus,* Romae 1936, ανατύπ. 1991 (στο εξής: *Φυσιολόγος*), 12, 47.4-5: *(ὁ μύρμηξ) τὸν κόκκον τοῦ σίτου τὸν ἔξω τῆς τρύπης αὐτοῦ ἔσω κομίζει,* αυτ. 13.21: *τοὺς κόκκους τοῦ σίτου,* αυτ. 13.37, αυτ. 49.7-8: *(ὁ μύρμηξ) ὀσμᾶται εἰς τὸ στέλεχος τοῦ στάχυος, καὶ ἀπὸ τῆς ὀσμῆς γιγνώσκει ἢ κριθή ἐστι ἢ σῖτος. Καὶ εἰ μὲν κριθὴ ἐστίν, οὐκ ἀνέρχεται, εἰ δὲ σῖτος ἀνέρχεται καὶ καταβιβάζειν τὸν κόκκον.* - Ιωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν,* έκδ. M. Pinder - Th. Büttner-Wobst, (CB), τ. I-III, Bonnae 1841-1897, τ. III, 81.7: *σίτου κόκκος ἢ κριθῆς.* - Μιχαήλ Γλυκάς, *Βίβλος Χρονική,* έκδ. I. Bekker, *Michaelis Glykae Annales,* (CB), Bonn 1836, σσ. 3-457 και 460-625 (στο εξής:

βλασταίνει το φυτό. Η σημασία αυτή χρησιμοποιήθηκε πολύ συχνά μεταφορικά στα πατερικά κείμενα, για να δηλωθεί η μυστική έννοια της γέννησης ή της αναγέννησης από τον θάνατο[12]. Η λέξη *κόκκος*, εξ όσων γνωρίζω, δεν απαντά με τη σημασία του καρπού των δημητριακών. Ο καρπός των δημητριακών δηλώνεται στις πηγές ως *σίτος* ή ως *κριθή*[13]. Ο *κόκκος σίτου* λοιπόν των βυζαντινών πηγών αποτελούσε διαφορετικό προϊόν από τον *σίτον,* που ήταν και εξακολουθεί να είναι στη νέα ελληνική γλώσσα, ένα περιληπτικό όνομα, που δηλώνει τον «καρπό του σιταριού», το «γέννημα». Από την εξέταση επομένως των βυζαντινών κειμένων προκύπτει ότι η σημασία της βαφής, όπως και η σημασία του σπόρου γενικά και συχνότερα του σπόρου σιταριού, ήταν κοινές σημασίες της λέξης.

Από τον 11ο και κυρίως μετά τον 12ο αι. η λέξη *κόκκος* απαντά και ως δεύτερο συνθετικό λέξεων, που δηλώνουν φυτά, αγροστώδη και άλλα. Η σύνθετη λέξη δήλωνε τον σπόρο των φυτών αυτών. Σε κείμενα της ύστερης βυζαντινής περιόδου παραδίδονται οι τύποι *λινοκό-*

Μιχ. Γλυκάς): *εἴτε γὰρ σίτου κόκκον εἴποις εἴτε κρίθους, εἰ ἕτερον σπέρμα οἱονδήποτε.* Για τη λ. *κόκκος* με τη σημασία του σπόρου συνοδευόμενη από τον προσδιορισμό του φυτού, στο οποίο ανήκει ο σπόρος, που απαντά πολύ συχνά στα κείμενα των πατέρων της Εκκλησίας σε σχήματα λόγου, μεταφορές ή παρομοιώσεις, βλ. κατ. σημ. 12 της παρούσας μελέτης.

12. Βλ. τη μεταφορική σημασία του *κόκκου σίτου* στα πατερικά κείμενα: *Γρηγ. Νύσσης,* τ. III, 177.23-27: *τοῦ κόκκου... τοῦ ἀποθνήσκοντος καὶ οὕτω μετὰ πλειόνων κόκκων ἀναβλαστάνοντος... τίς γαρ ὁ ἀποθνήσκων κόκκος καὶ τῷ ἰδίῳ τῆς ἀναστάσεως στάχυι σωρείαν κόκκων ἐν ἑαυτῷ,* τ. IX, 259.20: *οὐ τὸ σῶμα τὸ γενησόμενον σπείρεις ἀλλὰ γυμνὸν κόκκον, εἰ τύχοι σίτου ἢ τινος τῶν λοιπῶν σπερμάτων,* αυτ. 471.12: *ὅσον διαφέρει ὁ στάχυς τοῦ κόκκου ὅθεν ἐκφύεται.* - Αμφιλόχιος Ικονίου, *Κατὰ Ἀποτακτικῶν ἢ Γεμελλιτῶν,* έκδ. C. Datema, *Amphilochii Iconiensis Opera,* (Corpus Christianorum, Ser. Gr. 3), Turnhout 1978, σ. 214. - Ιωάννης Χρυσόστομος, *Ὁμιλίαι* (στο εξής: *Ιω. Χρυσόστομος*), εν *PG* 48, στήλ. 1067.55-56: *Τὸ κλῆμα τῆς ἀμπέλου, καὶ ὁ κόκκος τοῦ σίτου,* αυτ. στήλ. 1093.36: *ζύμη καὶ κόκκῳ σινήπιος, PG* 55, στήλ. 282.51: *τὴν γῆν δεχομένην κόκκον σίτου στερεόν, PG* 59, στήλ. 512.14-16: *ὁ δὲ σπόρον καταβάλλων σκάπτει, εἶτα καταβάλλει τὸν κόκκον, εἶτα ἐπάγει τὴν γῆν, καὶ ἐν τῷ βάθει τίθησιν, PG* 61, στήλ. 357.19: *Ἀλλά γυμνὸν κόκκον εἰ τύχοι σίτου, PG* 64, στήλ. 23.59: *Σπεῖρον τοῦτον τὸν κόκκον...*

13. Για την ερμηνεία της λ. *σίτος* ως ο «καρπός του σιταριού», το «γέννημα», βλ. ενδεικτικά E. Kiessling, *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Aegypten,* Wiesbaden 1955-1973 (στο εξής: *SB*), αρ. 9690.6 (346 μ.Χ), αρ. 9692.9,15 (4ος αι.), αρ. 9695.6 κ.ε. Η λ. *σίτος* με τη σημασία αυτή απαντά πάρα πολύ συχνά στις βυζαντινές πηγές. Βλ. ακόμη *Νεαρά Τιβερίου* (575 μ.Χ.), στο *Jus Graecoromanum,* τ. 1-8, έκδ. Ι. και Π. Ζέπου, Ἀθῆναι 1931 (στο εξής: *JGR*), τ. 1, nov. XI: *τῆς ἐτησίας ἐμβολῆς κατ' οὐδένα τρόπο ἐλαττουμένης· δεῖ γὰρ τὸ μέτρον ἅπαν τοῦ τε σίτου καὶ τῶν ἄλλων εἰδῶν καὶ συντελεσθῆναι καὶ εἰσκομισθῆναι...,* όπου φαίνεται η διαφοροποίηση του *σίτου* από τα άλλα αγροτικά είδη, τα οποία δεν απαριθμούνται.

κο(υ)κκος, που ήταν ο σπόρος του λιναριού και *ξυλόκο(υ)κκον*, που ήταν ο σπόρος του *κερατίου*, δηλαδή του ξυλοκέρατου ή χαρουπιού στη νέα ελληνική. Στα βυζαντινά κείμενα το *ξυλόκο(υ)κκον* απαντά και ως *κοκκίον ξύλινον* ή *κεράτιον* ή απλώς *κοκκίον*. Η λέξη *κοκκίον* δήλωνε μονάδα μέτρησης βάρους ή μικρή νομισματική μονάδα. Σε μετρικά κείμενα του 14ου αι. το νόμισμα υποδιαιρείται σε *κοκκία ξύλινα* και *σίτινα*. Ο τύπος *κοκκόδαφνον* σήμαινε τον σπόρο του φυτού δάφνη, ενώ το *ελαιόκοκκον*, τον πυρήνα της ελιάς[14]. Από τον 13ο αι. στα βυζαντινά κείμενα με τη λέξη *πρινοκόκκιον* ή με το δημώδη τύπο *πρινοκκόκι* δηλωνόταν ο *κόκκος* της πρίνου, δηλαδή η κηκίδα της πρίνου[15]. Από τον 15ο αι. απαντούν στις πηγές και οι τύποι *σιτόκκοκον* ή *κριθόκοκκον*. Με τις λέξεις αυτές δηλωνόταν μικρή υποδιαίρεση του *κερατίου* και ήταν μονάδες μέτρησης βάρους[16]. Συχνή είναι στις πη-

14. *Έγγρ. Πάτμ.* Β΄ 50.119-120 (1073): *σίτ(ου) μόδ(ιοι) διακό(σιοι) ἑξίκ(ον)τα, κριθ(ῆς) μόδ(ιοι) ἑκατὸν πεντίκ(ον)τ(α), φάβαν μ(ό)δ(ιοι) πέντ(ε), λινοκκόκου μ(ό)δ(ιοι) πέντ(ε) ...λινοκόκκου μόδ(ιοι) ὀκτῶ.* - *Έγγρ. Πάτμ.* Α΄ 11.25 (1197). - P. Schreiner, «Ein Prostagma Andronikos' III für die Monembasioten in Pegai (1328) und das gefälschte Chrysobull Andronikos' II für die Monembasioten im byzantinischen Reich», *JÖB* 27 (1978) 203-228, κείμενο 207-213, 217-225 (στο εξής: P. Schreiner, Prostagma), 219.27. Του ιδίου (έκδ.), *Texte zur spätbyzantinischen Finanz-und Wirtschaftsgeschichte in Handschriften der Bibliotheca Vaticana,* (Studi e Testi 344), Città del Vaticano 1991 (στο εξής: P. Schreiner, *Texte*), 1.15: *ὑπὲρ λινοκούκου μοδίων θ΄(νομίσματα) θ΄,* αυτ. 37,64,67 κ.π.ά. - E. Schilbach, *Byzantinische metrologische Quellen,* (Βυζαντινά κείμενα και Μελέται 19), ΚΒΕ, Θεσσαλονίκη 1982 (στο εξής: E. Schilbach, *Quellen*), IV.1.2-3 (σ. 134): *τὸ ἓν στάγιον ἱστᾷ κεράτια ἤτοι ξυλόκοκκα β[δ], τὸ ἓν ξυλόκοκκον ἔχει σιτόκκοκα ε,* αυτ. 12: *τὸ ἓν στάγιον ἱστᾷ κριθόκοκκα θς΄,* αυτ. 13-17, αυτ. IV.3.31 (σ. 135): *ἕκαστον δὲ κεράτιον εἰς σίτου κόκκους δ΄,* (αντί *σιτόκοκκον*), αυτ. 8.15 (σ. 142): *το νόμισμα έχει κοκκία ξύλινα κδ΄ και σίτινα ϟς΄.* - Εμμ. Κριαράς, *Λεξ.*, λ. *κοκκόδαφνον.*

15. Βλ. C. du Fresne domino du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis,* Lugduni 1688, ανατ. Graz 1958 (στο εξής: *Du Cange*), λ. *πρινοκόκκη* με την ερμηνεία *«coccus Ilicis»* (σημ.: *«ilex»* στα λατ. η *πρίνος*). - Νεαρά Ανδρονίκου Β΄ (1295), *JGR,* τ. 1, 526.41,44. - F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana,* τ. 1-6, Vindobonae 1860-1890, ανατ. Ἀθῆναι - Aalen 1968 (στο εξής: *MM*), τ. 5, 164.30 και 165,3 (1301). - *MM* τ. 3, 128.28 (1361). - H. Hunger - K. Vogel, *Ein byzantinisches Rechenbuch des 15. Jhs,* Wien 1963, 67. 29 (σ. 114). Η λ. πρινοκόκκι απαντά και στα *Γεωπονικά* 11.14.1.1 *(Περὶ πρινοκοκκίων).* Επειδή η χρονολόγηση της παρασκευής του πολυδιαβασμένου αυτού πονήματος εξακολουθεί να παρουσιάζει προβλήματα η αναφορά της λέξης εκεί δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ορόσημο. Βλ. J.L. Teall, «The Byzantine agricultural tradition» *DOP* 25 (1971) 39-59 εδώ 40-41 με τη σημ. 15 για τα προβλήματα και τη χρονολόγηση παρασκευής των *Γεωπονικών.*

16. Βλ. E. Schilbach, *Quellen,* ό.π. και 179. - Του ιδίου, *Byzantinische Metrologie,* München 1970, σ. 186. Στις βυζαντινές πηγές δεν απαντούν, εξ όσων γνωρίζω, οι τύποι *σιτόκοκκον* ή *κριθόκκοκον,* ούτε η έκφραση *κόκκος βρώμης,* για να δηλώσουν τον σπόρο των ειδών αυτών.

γές και η χρήση της μεταφορικής σημασίας της λέξης *κόκκος* ως ελαχίστης ποσότητας[17].

Ο *κόκκος* λοιπόν δήλωνε δύο διαφορετικά προϊόντα της δασικής παραγωγής και της γεωργικής παραγωγής. Πρέπει επομένως κατά την ερμηνεία των πηγών να γίνεται διάκριση μεταξύ των διαφορετικών ειδών που δήλωνε η λέξη: της βαφικής ύλης και του σπόρου των δημητριακών. Στη συνέχεια πλέον θα αναφερθούν οι μαρτυρίες των πηγών, στις οποίες γίνεται αναφορά στον κόκκο, και οι απόψεις των ερευνητών για τη σημασία της λέξης. Θα εξετασθεί σε ποιο προϊόν αναφέρεται η λέξη και θα αναζητηθεί η αξία του προϊόντος για τη δημόσια οικονομία. Θα προηγηθεί η εξέταση των μαρτυριών, που κατά την άποψη των ερευνητών αναφέρονται στο γέννημα του σιταριού και θα ακολουθήσει η εξέταση μαρτυριών που αναφέρονται στη βαφική ύλη.

Για την ορθή εκτίμηση όμως των μαρτυριών των βυζαντινών πηγών είναι απαραίτητο να προηγηθούν ορισμένες παρατηρήσεις για τις σημασίες της λέξης με βάση τις σύγχρονες γνώσεις για τη δασική εντομολογία *(υλωρική)* και τη γεωργική παραγωγή. Ο *κόκκος* της πρίνου δεν είναι θάμνος, καρπός ούτε ζωΰφιο, που ζει μέσα στον καρπό της πρίνου, όπως πίστευαν οι αρχαίοι φυσιοδίφες και οι Βυζαντινοί. Στην επιστήμη της υλωρικής *κόκκος βαφική* ονομάζεται ένα είδος ψείρας, ο *coccus ilicis L.* ή *tinctorius,* που ανήκει στην οικογένεια των κοκκιδών. Τα έντομα της οικογένειας αυτής προσβάλλουν δασικά και οπωροφόρα δέντρα. Το θηλυκό εναποθέτει τα αβγά του στα φύλλα των δένδρων, πεθαίνει και τα σκεπάζει με το σώμα του. Το νεκρό σώμα δημιουργεί ένα αποξηραμένο επικάλυμμα, τη λεγόμενη *ζωοκηκίδα,* μέσα στην οποία παρασιτούν οι νύμφες του εντόμου. Η ζωοκηκίδα έχει σχήμα σφαιροειδές, στο μέγεθος ενός κόκκου κεγχριού ή πιπεριού, που, όταν τριφτεί, μεταβάλλεται σε υπόλευκη σκόνη με βαφικές ιδιότητες. Με την προσθήκη ανάλογων οξέων ή αλάτων αποκτά χρώμα υπόφαιο, υποκίτρινο, ιώδες, μελανό ή ερυθρόφαιο. Με τη βαφή αυτή έβαφαν από την αρχαιότητα μαλλί στην περιοχή της μεσογειακής λεκάνης και αργότερα μετάξι, έως την ανακάλυψη των βαφών ανιλίνης τον προπερασμένο αιώνα. Οι Άραβες ονόμαζαν *kırmız* τη βαφή που προερχόταν από τη ζωοκηκίδα της *κόκκου.* Από την αραβική ονομασία προέρχονται και οι νεότερες ελληνικές λέξεις *κρεμέζι* (για τη βα-

17. Η λ. *κόκκος* εξακολούθησε να είναι σε χρήση και στη νέα ελληνική γλώσσα. Σημαίνει τον ελαχίστου μεγέθους καρπό, αλλά διατηρεί και την αρχαία σημασία του σπόρου και της ελαχίστης ποσότητας και στην επιστημονική ορολογία δηλώνει τη *βαφική κόκκο.* Βλ. Δ. Δημητράκος, *Μέγα Λεξικὸν ὅλης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης,* Ἀθῆναι 1949-1950 (στο εξής: Δημητράκος, *Λεξ.*). - Ι. Σταματάκου, *Λεξικὸν τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης,* Ἀθῆναι 1952 (στο εξής: Σταματάκος, *Λεξ.*).

φή) και *κέρμης* (για τη *βαφική κόκκο*). Στα μεσαιωνικά λατινικά ο *κόκκος* λεγόταν *grana*. Τα φυτικά είδη, πάνω στα οποία δημιουργείται η ζωοκηκίδα της *βαφικής κόκκου*, ευδοκιμούν στο φρυγανικό οικοσύστημα και είναι η *quercus coccifera*, της οποίας η ελληνική ονομασία είναι *δρυς η κοκκοφόρος* ή *πρίνος* και η *quercus ilex*, της οποίας η ελληνική ονομασία είναι *δρυς η αρία* ή κοινώς *αριά*[18].

Για τη γεωργική παραγωγή ο σπόρος για φύτεμα είναι ένα ειδικό προϊόν και όχι απλώς ένα μέρος της σοδειάς που φυλάγεται για το σπόρο της επόμενης χρονιάς. Ο σπόρος των δημητριακών που προορίζεται για καλλιέργεια και ο καρπός που προορίζεται για κατανάλωση, δηλαδή την κατασκευή αλεύρων, είναι δύο διαφορετικά είδη. Η διαφορά είναι ουσιαστική. Πριν ακόμη από τη βιομηχανοποίηση της γεωργικής παραγωγής και το γενετικό καθορισμό των κατάλληλων χαρακτηριστικών του σπόρου σε ειδικά εργαστήρια, που διενεργείται τις τελευταίες δεκαετίες στη σύγχρονη γεωργία, οι αγρότες επιδίωκαν και πετύχαιναν τη συγκέντρωση του κατάλληλου σπόρου με πιο απλά μέσα. Ο σπόρος έπρεπε να είναι καθαρός από ανεπιθύμητες προσμίξεις με σπέρματα άλλων φυτών, επιβλαβών για την υγεία του ανθρώπου και επιλεγμένος από εύρωστα φυτά, ώστε να επιτυγχάνεται η καλύτερη δυνατή παραγωγή σε ποιότητα και ποσότητα. Τα φυτά, από τα οποία θα συγκεντρώνονταν ο σπόρος, επιλέγονταν πριν από τον θερισμό. Την ώρα της συγκομιδής ο σπόρος του σιταριού που προοριζόταν για κατανάλωση, μετά το αλώνισμα λιχνιζόταν μια μόνο φορά για να χωρίσει από τα άγανα. Το σπέρμα του σιταριού, που προοριζόταν για τη σπορά της επόμενης χρονιάς, λιχνιζόταν δύο φορές και καθαριζόταν, προφανώς με το χέρι, από προσμίξεις με σκύβαλα και πέτρες (ψήγματα πυριτόλιθου, που προέρχονταν από τα χρησιμοποιούμενα στο αλώνισμα εργαλεία) ή από παράσιτα, όπως η ήρα, που συνήθως φύονται μαζί με τα δημητριακά και είναι επιζήμια για την ανάπτυξη των φυτών και επιβλαβή για την υγεία του ανθρώπου.

18. Στην ίδια ομάδα με τη *βαφική κόκκο* ανήκει ο *kermococcus vermilio*, η *κοχενίλλη* και άλλες συγγενικές μορφές. Οι απόψεις των ερευνητών διίστανται για το είδος του εντόμου, από την κηκίδα του οποίου παρασκεύαζαν βαφή στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου. Ο M. Balachowski υποστήριξε ότι χρησιμοποιούνταν το είδος *vermilio Planch* (βλ. R. Pfister, «Teinture et Alchimie dans l'Orient Hellenistique in Seminarium Kondakovianum», *Recueil d'Études. Archéologie. Histoire d'Art, Études Byzantines* 7 (1935) 1-59 (στο εξής: R. Pfister, Teinture), 20. - G. Steigerwald, «Die Purpursorten im Preisedikt Diokletians vom Jahre 301», *BF* 15 (1990) 219-276 (στο εξής: G. Steigerwald, Purpursorten), 262. Η *κοχενίλλη*, που ερχόταν από το Μεξικό, αντικατέστησε τη χρήση του *κέρμη* στη Δυτική Ευρώπη από τον 16ο ως το τέλος του 19ου αι., οπότε άρχισε η χρήση των χρωμάτων *ανιλίνης*. Η *δρύς η κοινή* ή αλλιώς *αριά* και ο *πρίνος*, κοινώς *πουρνάρι*, ανήκουν στην οικογένεια *quercus*. Είναι είδη αυτοφυή που ευδοκιμούν σε πάρα πολλές περιοχές του ελληνικού χώρου και στα παράλια της Μ. Ασίας. Βλ. M.M.Ch. Daremberg - Edm. Saglio, *Dictionnaire des antiquités greques et romaines*, τ. I-V, Paris 1877-1919, ανατ. Graz 1962-1963. - Π. Δρανδάκης, *Εγκυκλοπαίδεια*, λλ. *κόκκος* και *δρῦς*. - *Dictionary of the Middle Ages*, έκδ. I.R. Strayer - J. Reese, 1904-1987 (στο εξής: *DMA*), λλ. *dyes and dyeing, qirmiz, scarlet*, με τη σχετική βιβλιογραφία. - Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis* (στο εξής: *Du Cange [Lat.]*), λ. *grana*. - J. F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, Leiden 1945-1958, granum. - O. Rackham, «Observations on the Historical Ecology of Boeotia» *ABSA* 78 (1983) 291-351. - *Εικονογραφημένο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό και πλήρες Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, (Εκδοτικός οργανισμός Πάπυρος), Αθήνα 2003, λλ. *κέρμης* και *κοχενίλλη*.

Ο κόκκος ως γεωργικό προϊόν: Κόκκος σίτου

α. *Οι απόψεις των ερευνητών και οι μαρτυρίες των παπύρων*

Ο F. Preisigke, στο *Λεξικό των ελληνικών παπύρων*, ερμήνευσε τη λέξη *κόκκος* ως τον «πυρήνα της ροδιάς», τον «σπόρο της ήρας ή των δαφνοειδών ζιζανίων», που αναπτύσσονται ανάμεσα στα σιτηρά. Όπως παρατήρησε όμως ο ίδιος, φαίνεται ότι η λέξη έχει διαφορετική σημασία σε πάπυρο του 6ου αι., όπου διασώζεται απόσπασμα συμβολαίου μίσθωσης, και σε απόσπασμα επιστολής, που διασώθηκε σε κοπτικό πάπυρο του 8ου αι. από την Αφροδιτώ. Ο ερευνητής κατέληξε στη διαπίστωση ότι οι λέξεις *κόκκος* και *κόκκος σί(του)* στα αποσπάσματα αυτά δεν μπορούν να ερμηνευθούν ικανοποιητικά[19].

Η ενδεδειγμένη ερμηνεία της λέξης κόκκος προβλημάτισε και τον E.Crum, που ασχολήθηκε με την έκδοση και τον σχολιασμό της επιστολής του 8ου αι. Στην επιστολή αυτή παραδίδεται η απαίτηση άμεσης παράδοσης στις αρχές του οφειλόμενου *σίτου* ή του *απαργυρισμού* του: *(και μη εχοντα σιτον απαιτει εκ των] [το]ιουτων τον απ[α]ργ[υρ]ισμον) ...ετι μην και [το] εν κόκκο ει [δ]ει απαργυρι[σμ]ον λοιπόν μη αμελήσης*. Οι οφειλόμενες ποσότητες σε *σίτον* και *κόκκον σίτου*, που είχαν καθυστερήσει να φθάσουν στις κρατικές σιταποθήκες, κατα-

19. Βλ. F. Preisigke, *Wörterbuch*, λ. *κόκκος*, όπου ο ερευνητής παραπέμπει στους *P. Lond.* IV, αρ. 1404.19 (αβέβαιη χρονολόγηση πιθ. 8ος αι.), αρ. 1697.13 (πρώτο μισό 6ου αι.). Βλ. ωστόσο και F. Preisigke, *Wörterbuch*, λ. *κοκκοείδης*, με παραπομπή και πάλι στον *P. Lond.* IV, αρ. 1404.19: *...τον] εν κοκκοει[δ]ει απαργυρι[σμ]ον...*, αυτή τη φορά με την εντελώς διαφορετική σημασία *scharlachfarbig* (=αυτός που έχει χρώμα *σκαρλάτο*). Βλ. και E. Trapp, *Lex.*, λ. *κοκκοειδής*, με τις σημασίες: σε «είδος σκαρλάτου», «ερυθρός» σε κείμενα της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Προφανώς η ορθή ανάγνωση του *κοκκοει[δ]ει* στον πάπυρο του 8ου (;) αι. *P. Lond.* IV, αρ. 1404.19, είναι αυτή του σχολιαστή W.E. Crum, «Appendix of Coptic Papyri», στην έκδ. H.I. Bell, σ. 76: *κόκκω εἴδει* (=σε μορφή *κόκκου*). Για τη σημασία της λ. *σκαρλάτος* βλ. κατ. σημ. 67 της παρούσας μελέτης.

γράφονται αναλυτικά στο τέλος της επιστολής. Ο Ε. Crum ερμήνευσε τη λέξη *κόκκος* ως τον «καρπό του σιταριού», το «γέννημα», και παρατήρησε ότι καταφανώς στην επιστολή γίνεται λόγος για τον *απαργυρισμό* του σιταριού *([το] εν κόκκο ει [δ]ει απαργυρι[σμ]όν)*. Η διάκριση όμως του *σίτου* από τον *κόκκον σίτου,* που αναγράφεται στο τέλος της επιστολής, προβλημάτισε, όπως αναφέρθηκε, τον εκδότη. Ο Ε. Crum προσπάθησε να εντοπίσει τη διαφορά των δύο προϊόντων, αλλά οδηγήθηκε σε αδιέξοδο. Κατέληξε να διατυπώσει, με πολλούς ενδοιασμούς, την υπόθεση ότι οι λέξεις *κόκκος* και *κόκκος σίτου* δήλωναν το αλωνισμένο σιτάρι, ενώ το αλώνευτο σιτάρι λεγόταν απλώς *σίτος*. Τη λέξη *κόκκος* στο απόσπασμα συμβολαίου μίσθωσης του 6ου αι. ο Ε. Crum μετέφρασε σιτάρι, χωρίς σχόλια[20].

Σε ιδιωτική επιστολή, σε πάπυρο του 8ου αι. πάλι, διασώθηκε η διαμαρτυρία ενός φορολογούμενου, του αββά Ιωσήφιου, για την άνοδο της τιμής του *κόκκου* εξαιτίας της ανομβρίας. Ο R. Remondon, που εξέδωσε και σχολίασε την επιστολή, θεώρησε πιθανό ότι ο αναφερόμενος στην επιστολή *κόκκος* δήλωνε φόρο σε είδος, όπως φόρος σε είδος ήταν ο *κόκκος* και στην επιστολή του 8ου αι. από την Αφροδιτώ. Δεν διευκρίνισε όμως ποιο προϊόν ήταν ο *κόκκος*[21].

Η λεξιλογική ερμηνεία της λέξης και οι μαρτυρίες από παπύρους,

20. Βλ. *P. Lond.* IV, αρ. 1404.9-20 *...εαν θελεις το σωσμ[α] της ψυχης σου εκπεμψον μετα πασης συντομ[ια]ς το τα[γεν] μετρον... ...και μη εχ[οντα σιτον απαιτει εκ των] [το]ιουτων τον απ[α]ρ̣γ[υρ̣]ισμον... ετ[ι μην και τον] εν κοκκοει[δ]ει απαργυρι[σμ]ον λοιπον μη αμελησης...*, αυτ. 24: *...εν] κοκκω σιτου αρτ χκθ...*, αυτ. 25: *...σι αρ ͵αφμγ ιβ΄...*, και σ. 76, όπου σχόλια του W.E. Crum, «Appendix of Coptic Papyri», για την ερμηνεία της λέξης *(=σιτου αρταβων)*. Ο φόρος σε είδος και ο *απαργυρισμός* του φόρου, δηλαδή η μετατροπή του σε χρήμα, προορίζονταν για το στρατό. Βλ. *P. Lond.* IV, αρ. 1404.7 (αβέβαιη χρονολόγηση σύμφωνα με τον εκδότη H.I. Bell): *...καθοτι το ρουζ[ι]κον των Μωαγαριτων θελομεν εξαπολυ[σαι?]...* Ο W.E. Crum, ό.π., σ. 75-76, τοποθετεί χρονικά την επιστολή στα έτη 708-710 και την εντάσσει σε μια ομάδα υπηρεσιακών επιστολών, που απευθύνει ο μουσουλμάνος κυβερνήτης της Αιγύπτου μέσω του παγάρχη στους κατοίκους των πόλεων. - P. Lond. IV, αρ. 1697.13 (πρώτο μισό 6ου αι.).

21. Βλ. R. Rémondon, *Papyrus,* αρ. 65 και σ. 144, όπου ο ερευνητής σχολιάζει το περιεχόμενο της ιδιωτικής επιστολής των αρχών του 8ου αι. (ca. 710-711). Ο *κόκκος,* παρατηρεί ο R. Rémondon, μνημονεύεται και στον *P. Lond.* IV, αρ. 1404.19,23 μεταξύ των καθυστερούμενων φόρων σε είδος, τους οποίους απαιτούσε το κράτος. Η επιστολή του αββά ίσως αναφέρεται σε μια ανάλογη περίπτωση. Ο αββάς όφειλε να παραδώσει τον *κόκκο* στο κράτος σε είδος και έπρεπε να τον αγοράσει από τους χωρικούς της *παγαρχίας* του. Ο R. Rémondon παραθέτει, χωρίς να σχολιάζει, τη διαφορετική ερμηνεία της λ. *κόκκος* ως *«ivraie»,* δηλαδή το «ζιζάνιο *αίρα*» *(ήρα)* ή ο «σπόρος του ζιζανίου», από τον M. Schnebel (βλ. M. Schnebel, *Die Landwirtschaft im hellenistischen Aegypten,* [Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte, Heft 7], München 1925, 119).

που χρονολογούνται στα τελευταία χρόνια της αρχαίας εποχής, μπορούν να δώσουν απάντηση στον προβληματισμό των ερευνητών.

Στους παπύρους παραδίδεται η πρακτική των αρχαίων γεωργών για την προετοιμασία της σποράς. Δεν διαφέρει ουσιαστικά από αυτήν των νεότερων χρόνων, που περιγράφηκε παραπάνω. Σε δύο αποσπάσματα παπύρων από την Οξύριγχο διασώθηκαν αιτήσεις γεωργών δημοσίων κτημάτων προς τις αρχές για παραχώρηση *σπέρματος* σιταριού για σπορά. Η φρασεολογία και στα δύο αποσπάσματα είναι πανομοιότυπη. Οι γεωργοί στην αίτησή τους προς τις αρχές ζητούν δανεικό σπόρο από τη σοδειά του σιταριού της περασμένης χρονιάς. Δηλώνουν ότι θα σπείρουν, αφού *κοκκολογήσουν* το *γέννημα,* που θα τους παραχωρηθεί. Δηλαδή θα διαλέξουν τον σπόρο από το γέννημα έναν *έναν κόκκο,* για να είναι ο σπόρος καθαρός από τυχόντα σπέρματα *κριθής* και *ήρας,* που θα νόθευαν την ποιότητα του *σπέρματος*. Το *σπέρμα* του σιταριού υπόσχονται οι γεωργοί ότι θα το επιστρέψουν την επόμενη χρονιά, όταν θα καταβάλουν το φόρο[22]. Στα κείμενα αυτά είναι φανερή η διάκριση που γίνεται ανάμεσα στο *γέννημα,* δηλαδή

22. B.R. Grenfell - A.S. Hunt - H.I. Bell - E. Lobel - E. Wegener, *The Oxyrhynchus Papyri,* τ. I-XVIII, London 1898-1941 (στο εξής: *P. Oxy.*), αρ. 1031.8-11 (228 μ.Χ.): *αἰτοῦμαι ἐπισταλῆναι εἰς <σ>πέρματα δάνεια ἀπὸ πυροῦ γενήμα(τος) τοῦ διελθόντος ζ΄ ἔτους εἰς κατασπορὰν τοῦ ἐνεστῶτος η΄ἔτους εἰς ἣν γεωργῶ δημοσίαν γῆν...*, αυτ. 17-22: *ὥσπερ κοκκολογήσας ἀπὸ κριθῆς καὶ αἴρης καταθήσω εἰς τὴν γῆν... καὶ ἐκ νέων ἀποδώσω τὰς ἴσας σὺν τοῖς ἑπομένοις ἅμα τοῖς τῆς γῆς τοῦ ἐνεστῶτος η΄(ἔτους) γνη[σ]ίοις τελέσμασι...* - P.M. Meyer, *Griechische Papyrusurkunden der Hamburger Staats- und Universitätsbibliothek,* τ. I, Leipzig - Berlin 1911, αρ. 19.5-22 (225 μ.Χ.): *Αἰτοῦμαι ἐπισταλῆναι εἰς σπέρμ[ατ]α δάν[ε]ι[α] ἀπὸ πυροῦ γενήματος τοῦ διελθόντος δ΄ἔτους εἰς τὴν τοῦ ἐνεστῶτος [ε] (ἔτους) κατασπορ[αν ...(πυροῦ) (ἀρτάβας) ι. ὥσπερ κοκκωλογήσας ἀπὸ κριθῆς καὶ αἴρης καταθήσ[ομαι] εἰς τὴν γῆν... καὶ ...ἀποδώσω τὰς ἴσας σὺν τοῖς ἑπομένοις ἅμα τοῖς τῆς γῆς τοῦ ἐνεστῶτος ἔτου<ς> γνησίοις τελέσμασι μέτρ[ῳ] δημοσίῳ [καὶ] ἀρταβίῳ...* Για τη διαδικασία παραχώρησης του σπόρου βλ. και τις παρατηρήσεις του εκδότη, ό.π. σ. 82-83, με μαρτυρίες από παπύρους των 2ου-3ου αι. μ.Χ. Για την ερμηνεία της λ. *κοκκολογώ* βλ. στη *Γραμματικὴ τοῦ Δοσιθέου,* έκδ. J. Tolkiehn, *Dosithei ars grammatical,* Leipzig 1913: *κοκκολογῶ = racemor* (βλ. Στ. Κουμανούδη, *Λεξικὸν Λατινοελληνικόν,* Ἀθῆναι χ.χ.: λ. *racemor:* «επιφυλλίζω», μεταφορικά «επικαρπολογούμαι», δηλαδή «συλλέγω τον υπολειφθέντα καρπό», «κάνω τη δεύτερη σταχυολογία») και στο *LS* με τη σημασία ξεχωρίζω το σπέρμα του σιταριού. Ο εκδότης θεωρεί ότι στον πάπυρο γίνεται αναφορά στον καθαρισμό από τον *κνίδιο κόκκο,* ένα παράσιτο, για το οποίο παραπέμπει στον *Διοσκουρίδη* IV, 172 (321.1). Ο *κνίδιος κόκκος* είχε χρήση φαρμακευτική (βλ. *Διοσκουρίδης,* ό.π. 322,3) και παραδίδεται η εμπορία του. Βλ. U. Wilcken, *Griechische Ostraca,* τ. I-II, Leipzig 1869, 1218 (ρωμ.). Ο F. Preisigke, *Wörterbuch,* λ. *κοκκολογῶ,* ερμηνεύει τη λέξη: «καθαρίζω τα σιτηρά από την ήρα». Προφανώς η ενδεδειγμένη ερμηνεία είναι εκείνη του Δοσιθέου. Εδώ χρησιμοποιείται για να δηλώσει τη συλλογή του *κόκκου σίτου* από το γέννημα. Αναφέρεται δηλαδή στον δεύτερο καθαρισμό του σπόρου από προσμίξεις με σπόρους άλλων φυτών (κριθής και ήρας), ώστε να

τον καρπό του σιταριού, και στον σπόρο, που *κοκκολογείται* από το γέννημα, για να απομακρυνθούν προσμίξεις από σπόρους κριθαριού και ήρας.

Όροι, που ρυθμίζουν την παραχώρηση του σπόρου κατά την έναρξη των καλλιεργειών και την επιστροφή του την επόμενη χρονιά μαζί με τον φόρο, απαντούν και στα συμβόλαια των ιδιωτικών μισθώσεων, αν και σε αυτά οι προβλεπόμενοι όροι δεν είναι πάντοτε οι ίδιοι. Πάπυρος από τη Θεαδέλφεια, που χρονολογείται τον 4ο αι., μας πληροφορεί για τη σύναψη μίσθωσης, που πραγματοποιείται με τον όρο ότι ο ενοικιαστής θα πάρει τον σπόρο του σιταριού από τον ιδιοκτήτη του μισθίου. Σε άλλο πάπυρο από τη συλλογή του Michigan παραδίδεται προπώληση σπόρου λαχανικών[23]. Η διαδικασία επιλογής παραδίδεται και στα *Γεωπονικά: τινὲς δὲ τοὺς ἁδροτέρους στάχυας ἐπιλέγονται, τοὺς ἔχοντας κόκκους πλήρεις καὶ τελείους, καὶ εἰς σπόρον τηροῦσι καλλίονα τὸν ἐκ τούτων καρπὸν κομιζόμενοι*[24].

Ο *κόκκος σίτου* ήταν λοιπόν επιλεγμένος σπόρος σιταριού για σπορά. Οι μαρτυρίες παπύρων του 6ου αι. διασαφηνίζουν τη σημασία του *κόκκου σίτου* για τη βυζαντινή οικονομία και τον λόγο της φορολογίας του. Σύμφωνα με τους όρους του ετήσιου συμβολαίου μίσθωσης γαιών για καλλιέργεια από την Αφροδιτώ, που ήδη αναφέρθηκε,

είναι κατάλληλος για σπορά. Για τη διαδικασία αλωνίσματος, λιχνίσματος, κοσκινίσματος στη βυζαντινή εποχή βλ. A. Bryer, «The means of Agricultural Production: Muscle and Tools» στο *Economic History*, σ.101-114, εδώ σ.109-110.

23. P. Jouget, *Papyrus de Théadelphie*, Paris 1911, αρ. 6.2-17 (322 μ.Χ.): *β[ο]ύλομαι [μισθώ]σασθαι παρὰ σοῦ τὰς ὑπαρχο[ύ]σας σοι... σιτικὰς ἀρούρας... πρὸς μόνον [σπόρον τοῦ] ἐνεστῶτος ις΄ (ἔτους) καὶ ιδ΄ (ἔτους) καὶ ς΄ (ἔτους) δεκάτης ἰνδικτίωνος ἐπὶ κο. [ἐπὶ τῷ ἡμ]ίσι μέρι ἐμοὶ τῷ μεμισθωμένῳ τῶν τοῦ ἔτους [ἐκβησ]ομένων... κάρπων ἄνευ φόρου καὶ ἐκφορίου˙ τῆς τῶν [σπερμάτ]ων προχρίας παρεχομένων ὑπὸ σοῦ τοῦ κτήτορος... τῶν δημοσίων [ἁ]πάντων ὄντων καὶ ἀν[ν]ω[νῶν καὶ ἐπι]βολῶν παντοίων π[ρὸς σὲ τὸν κ]τήτορα καὶ με[τὰ τ]ὸν χρόνον σοῦ παραδώ[σω... - Papyri from the Michigan Collection*, έκδ. J.C. Shelton, Toronto 1971 (στο εξής: *P. Mich.*), αρ. 608.5-7 (6ος αι. μ.Χ.): *...λαχανοσπέρμου ἀρτάβας δ΄ ἥμισυ... ὅνπερ σῖτον καὶ κριθὸν καὶ λαχανόσπερμον νέον καθαρὸν κεκωσκινευμένον... ἀποδώσω σοι...* Για τη σημασία του *σπέρματος* στη γεωργία και στην οικονομία βλ. και το *Έδικτον* του Διοκλητιανού. Οι δύο πιο πρόσφατες εκδόσεις του είναι των M. Giacchero, *Edictum Diocletiani et Collegarum de pretiis rerum venalium I*, Genua 1974. - S. Lauffer, *Diokletians Preisedikt, Texte und Kommentare*, (Eine Altertumswissenschaftliche Reihe 5), Berlin 1971 (στο εξής: *Έδικτον* L.), 1.22: *λινοσπέρμου*, 1.27: *χορτοσπέρμου*, 1.28: *Μηδικοῦ σπέρματος*, 1.29: *καννάβεως σπέρματος* κ.ά., όπου καθορίζονται οι τιμές του σπέρματος διαφόρων φυτικών ειδών. Το σπέρμα του *σίτου* δεν αναφέρεται στο *Έδικτον*. - Βλ. και *A. Ch. Johnson - L.C. West, Byz. Egypt* 76, 80.

24. Βλ. *Γεωπονικά* 16.3.2˙ πρβλ. και τη διαδικασία του φυτέματος στο κεφ. 18.1.3: *ποιήσας οὖν βόθρους δακτύλων τριῶν, ἐντίθει καθ' ἕκαστον τοῦ σπέρματος κόκκους β΄ ἢ γ΄ ἀπεχέτωσαν δὲ οἱ βόθροι ἀπ' ἀλλήλων διάστημα...* .

ένας αριθμός *αρταβών καθαρού κόκκου* φέρεται να καταβάλλεται κατά τη λήξη της μίσθωσης από τον ενοικιαστή στον ιδιοκτήτη του μισθίου μαζί με τον φόρο σε χρήμα ως αντιμισθία[25]. Η φορολογία του κόκκου παραδίδεται με μεγαλύτερη σαφήνεια σε άλλον πάπυρο του 6ου αι. από την Αφροδιτώ, που αφορά και πάλι ενοικίαση γης για καλλιέργεια: *ἐφ' ᾧ ἐμὲ τοῦτ]ο* (ενν. το κτήμα) *ἔχειν ὑπ' ἐμὲ εἰς γεωργίαν καὶ εἰς κατάθησιν ὧν ἐὰν βούλωμαι γενημάτων... ὑπὲρ ἀποτάκτου φόρου κατ' ἔτος ἐν τελείῳ καὶ ἀβροχικῷ, ὅ μὴ εἴη, πυροῦ καθαροῦ κόκ]ου ἀρτάβας πέντε ἑκάστης ἀρούρης*[26]. Στα μισθωτήρια συμβόλαια του 6ου αι. προβλέπεται λοιπόν ότι ο ενοικιαστής θα αποδώσει στον ιδιοκτήτη του μισθίου τον φόρο, που αναλογεί στην καλλιεργούμενη γη και σπόρο, τον οποίο ο ιδιοκτήτης πρέπει να αποδώσει στο κράτος ή πρόκειται να κρατήσει για τη σπορά της επόμενης χρονιάς.

Στους παπύρους έχουν διασωθεί και μαρτυρίες δανεισμού *κόκκου*, δηλαδή του απαραίτητου σπόρου για την καλλιέργεια, που είναι, όπως προκύπτει από το κείμενο, επιλεγμένος *σίτος*. Το δάνειο συνάπτουν γεωργοί από μεγάλους ιδιοκτήτες γης[27]. Οι A.Ch. Johnson - L.C. West, αναφερόμενοι στο απόσπασμα του μισθωτήριου συμβολαίου στον πάπυρο του 6ου αι. από την Αφροδιτώ, παρατήρησαν ότι η λέξη *κόκκος* δήλωνε εκεί μια βαφική ύλη (σαφράνι ή κρεμέζι), την οποία ο ενοικιαστής κατέβαλε στον ιδιοκτήτη ως *ενοίκιο*. Ο *κόκκος* όμως εκεί, πιστεύω ότι δεν μπορεί παρά να σημαίνει τον σπόρο του σιταριού. Το συμβόλαιο προέβλεπε την καλλιέργεια των μισθωμένων γαιών και την παράδοση στο τέλος του χρόνου από τον ενοικιαστή στον ιδιοκτήτη του χωραφιού τον φόρο σε χρυσό νόμισμα και έναν α-

25. Βλ. *P. Lond.* IV, αρ. 1697.13 (πρώτο μισό 6ου αι.): *...και παρεξ[ω] τον φορον [επ αποτακτω χ]ρυσο νομισμ[α ...και αρ[.] καθαρο κοκκου.* Η αρχή του συμβολαίου δεν διασώθηκε. Ο εκδότης συνάγει ότι ιδιοκτήτης ήταν ο μεγαλογαιοκτήμονας *Απολλώς*. Βλ. και σ. 50 της παρούσας μελέτης.

26. Βλ. *Papyri Michaelidae: being a Catalogue of the Greek and Latin Papyri*, έκδ. D.S. Crawford - G.A. Michailidis, (The Egypt Exploration Society), Aberdeen 1955 (στο εξής: *P. Micha.*), αρ. 60.8-10.

27. Βλ. *P. Micha.*, αρ. 43.12-17 (526 μ.Χ.): *προσομολογῶ δὲ ἐσχηκέναι παρά σου σήμερον λόγῳ (?) χρέους χρυσοῦ νομισμάτια δέκα ὀκτὼ ...καὶ σίτου κεφαλαίου ἀρτάβας πεντήκοντα ὀκτὼ καθαροῦ κόκκου ...καὶ ταῦτα εἶναι ἐπάνω τοῦ προκειμένου γεωργίου. Καὶ ἑτοίμως ἔχω ταῦτα ἀποδοῦναι σοι ἐν καιρῷ τοῦ ἐξερχομένου σου ἐκ τοῦ κλήρου ...τὰς δὲ πεντήκοντα ὀκτὼ ἀρτάβας τοῦ σίτου ταύτας ἀποδώσω σοι...*, αυτ. 44.9-13 (527 μ.Χ.): *ὁμολογῶ δὲ καὶ νῦν ἐσχηκέναι καὶ μεμετρῆσθαι παρά σου εἰς ἐμὴν πάλιν ἀναγκαίαν χρείαν σίτου κεφαλαίου καθαροῦ κόκκου ἀρτάβας δέκα ὀκτὼ ...καὶ ταύτας ἔχω (?) ...ἐν τάξει προχρείας μετὰ τῶν ἄλλων δοθέντων μοι παρά σου.*

ριθμό *αρταβών καθαρού κόκκου*, είτε ως επιστροφή δανείου είτε κατόπιν σχετικής συμφωνίας ως μέρος του *ενοικίου*[28].

Η επιβολή φορολογίας στον *κόκκον σίτου* φαίνεται ότι εξυπηρετούσε τις ανάλογες ανάγκες των κρατικών κτημάτων. Στη βυζαντινή Αίγυπτο, που ήταν κατεξοχήν σιτοπαραγωγή περιοχή, εκτός από τον *σίτον*, το γέννημα του σιταριού, το κράτος συγκέντρωνε στις δημόσιες σιταποθήκες και σπόρο, με σκοπό να τον διαθέσει στους γεωργούς των δημοσίων κτημάτων για τη σπορά της επόμενης χρονιάς. Ο σπόρος, για ευνόητους λόγους, δεν μεταφερόταν μακριά από τις σιτοπαραγωγές περιοχές και φαίνεται ότι υπήρχε συνήθεια *απαργυρισμού* του δοσίματος αυτού, δηλαδή καταβολή του αντιτίμου του σε χρήμα. Σε κατάλογο, που διασώθηκε αποσπασματικά σε πάπυρο του 6ου αι. από την Ερμούπολη, όπου απαριθμούνται οι οφειλόμενες ποσοτήτες δημητριακών, πιθανότατα για τον φόρο της *αννώνας*, η φορολογική υποχρέωση παράδοσης *κόκκου* αναγράφεται στο τέλος του κειμένου και απαιτείται, ως φαίνεται, σε χρήμα: *κόκκου συν ν[αυ]λ/..και απαρ(γυρισμού*[29]. Η διαμαρτυρία του αββά Ιωσήφιου για την υψηλή τιμή του *κόκκου* σε περίοδο ανομβρίας υπονοεί επίσης τον *απαργυρισμό* του *κόκκου*[30]. Τη συνήθεια αυτή απηχεί και ο *ἐν κόκκῳ εἴδει απαργυρισμός*, δηλαδή ο *απαργυρισμός* στο είδος του *κόκκου*, στην επιστολή που αναφέρεται στις καθυστερημένες φορολογικές οφειλές. Εφόσον η μαρτυρία αυτή αναφέρεται σε χρονική περίοδο, κατά την οποία ο μηχανισμός της οικονομικής υπηρεσίας στην Αίγυπτο κινείται ακόμη πάνω στα ίχνη της βυζαντινής οργάνωσης και περιγράφει ακριβώς τους βυζαντινούς φοροτεχνικούς θεσμούς, μπορεί να χρησιμοποι-

28. Βλ. *P. Lond.* IV, αρ. 1697.11,13 (πρώτο μισό 6ου αι.): *[ταυτας γεωργη]σαι και παρεξ[ω] τον φορον [επ αποτάκτω χ]ρυσο νομισμ[α... και αρ[.] καθαρο| κοκκου...* - A.Ch. Johnson - L.C. West, *Byz. Egypt* 83 και 62, σημ. 61 ότι στις συμφωνίες μίσθωσης *ενοίκιον* και φόρος μπορεί να συγχέονται. Η εναλλακτική ερμηνεία του *κόκκου* ως σαφράνι, την οποία πρότειναν οι A.Ch. Johnson - L.C. West, πρέπει εκ των προτέρων να αποκλειστεί. Το σαφράνι, στην επιστήμη της Βοτανικής κρόκος *εδώδιμος*, πολύ γνωστό και στη σύγχρονη εποχή ως καρύκευμα, είναι φυτό της οικογένειας των ιριδιδών. Το άνθος του χρησιμοποιούνταν στη βαφική για την κατασκευή κίτρινου χρώματος, στη φαρμακευτική και τη μαγειρική. Από τους Βυζαντινούς ονομαζόταν κρόκος. Βλ. H. Blümner, *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern*, τ. 1-4, Leipzig 1879-1887, φωτ. ανατ. Hildesheim 1969 (reprografischer Nachdruck der 2. ganzlich umgearbeiteten Aufl., Leipzig 1912) (στο εξής: H. Blümner, *Technologie*), τ. 1, 250. - Π. Δρανδάκης, *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, (Εκδοτικός οργανισμός Φοίνιξ), [2]Ἀθῆναι χ.χ., λ. *κρόκος*.

29. *P. Lond.* IV, αρ. 1761.25 (6ος αι.;).

30. Βλ. R. Rémondon, *Papyrus*, αρ. 65.3 (ca. 710-711): *(?) οὐκ ὠ]φείλατε λαβεῖν τὸν κόκκον ἐν τοιαύτῃ ἀνυδρίᾳ εἰς τοιαύτας τιμά[ς].*

ηθεί ενδεικτικά για να διευκρινιστούν οι μαρτυρίες φορολογίας του *κόκκου* σε παπύρους του 6ου αι. Η λέξη λοιπόν *κόκκος (σίτου)* και *κόκκος καθαρός* σήμαινε το επιλεγμένο σιτάρι για σπόρο, σε αντιδιαστολή προς τα *γεννήματα* των δημητριακών, που ονομάζονταν *σίτος, κριθή* και *βρώμη*. Ο *κόκκος σίτου* ή *κόκκος (σίτου) καθαρός* φέρεται στους παπύρους ως ένα γεωργικό προϊόν, που παρέδιδαν οι φορολογούμενοι ως φόρο σε είδος, με σκοπό τη διασφάλιση της επάρκειας σπόρου για την καλλιέργεια της επόμενης χρονιάς.

Το παραπάνω συμπέρασμα θέτει μια προϋπόθεση για την ερμηνεία της λέξης κόκκος, που μνημονεύεται ως φορολογικό βάρος σε επιστολή του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού και σε έγγραφα της ύστερης βυζαντινής περιόδου.

β. Ο κόκκος στις πηγές της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου

Στις πηγές που αναφέρθηκαν παραπάνω, στην επιστολή του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού και στα έγγραφα της ύστερης βυζαντινής περιόδου, δεν προσδιορίζεται εάν ο *κόκκος* και το ομώνυμο φορολογικό βάρος αναφέρονται στον *κόκκο* του *σίτου*. Οι ερευνητές, που μελέτησαν τα κείμενα αυτά, ερμήνευσαν τη λέξη *κόκκος* ως σιτηρά, χωρίς όμως να αιτιολογήσουν την επιλογή τους και παραβλέποντας το γεγονός ότι η λέξη είναι αμφίσημη. Κατόπιν, κυρίως με βάση τη σημασία της λέξης, διατύπωσαν τις απόψεις τους για το είδος της ομώνυμης φορολογικής επιβάρυνσης[31]. Επιβάλλεται λοιπόν να εξετάσουμε καταρχήν τις απόψεις των ερευνητών για την ερμηνεία της φορολογικής επιβάρυνσης που αναφερόταν στον *κόκκο* και να αναζητήσουμε στη συνέχεια στα ίδια τα κείμενα πληροφορίες για το είδος του προϊόντος και της ομώνυμης φορολογικής επιβάρυνσης, πριν αποδεχτούμε ότι η σημασία τους παρέμενε η ίδια από την πρώτη βυζαντινή περίοδο. Εξάλλου οι ενδείξεις, που προκύπτουν από τις μαρτυρίες των πηγών της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, δεν επαρκούν από μόνες τους για την ερμηνεία φοροτεχνικών όρων και θεσμών του 10ου και 12ου αι., δεδομένου ότι κατά την πάροδο των αιώνων έχουν επέλθει σημαντικές αλλαγές στην οικονομία του Βυζαντίου.

Τον 10 αι. οι αλλαγές στην οικονομική πολιτική του Βυζαντίου, που είχαν αρχίσει σταδιακά τουλάχιστον από τον 7ο αι., διακρίνονται

31. Βλ. *Πατριάρχη Νικολάου, Επιστολαί*, επιστ. 73, 320.7. - *Ἐγγρ. Πάτμου Α΄* 7.21 (1088), αυτ. 8.7 (1119), αυτ. 11.25 (1197), αυτ. Α.33 (1086). Το κείμενο της επιστολής και των εγγράφων βλ. κατ. σημ.45 και 47 της παρούσας μελέτης. Βλ. και F. Dölger, *Schatz.* αρ. 32, 23B. - N. Oikonomidès, *Fiscalité* 97-98, 283. - A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη* 179.

σαφώς Η παρεμβατικότητα του κράτους υποχώρησε. Στο εμπόριο, από τον 10ο αι., αναπτύσσονται οι συναλλαγές με τη μεσαιωνική Δύση. Η ανάπτυξη της μεγάλης ιδιοκτησίας, πιθανόν με θετικά καταρχήν αποτελέσματα για την ανάπτυξη του εμπορίου ειδών πολυτελείας και των αστικών κέντρων, επηρέασε τις παραγωγικές σχέσεις και συνεπώς τον τρόπο φορολογίας. Σημαντική ήταν η αλλαγή στον τρόπο φορολογίας με τη μετάβαση από τον διανεμητό φόρο της πρώτης βυζαντινής περιόδου στον αμέσως επιβαλλόμενο φόρο για κάθε έναν φορολογούμενο στην ύστερη βυζαντινή περίοδο, καθώς και η πολυμέρεια και η τάση εξειδίκευσης των φόρων στην ίδια περίοδο[32]. Σχετικά με το φορολογικό καθεστώς της ύστερης βυζαντινής περιόδου πρέπει να τονιστεί ότι παρά τη γενίκευση της καταβολής των φόρων σε χρήμα, εξακολουθεί να αναφέρεται στις πηγές η παράδοση στο κράτος προϊόντων της γεωργικής και δασικής παραγωγής σε είδος. Συχνά μάλιστα στα πρακτικά της ύστερης βυζαντινής περιόδου εμφανίζεται η φορολογική υποχρέωση παράδοσης *σίτου καὶ τῶν ἄλλων τῆς γῆς γεννημάτων* με

32. Βλ. A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη* 263 κ.ε. 421 κ.ε, 427 κ.ε., για τις επιπτώσεις από τη διαμόρφωση φεουδαρχικών σχέσεων παραγωγής στο Βυζάντιο. Για τον μετασχηματισμό της βυζαντινής οικονομικής διοίκησης βλ. W. Brandes, *Finanzverwaltung* 498-510. Για τις αγροτικές σχέσεις στην ύστερη βυζαντινή περίοδο βλ. A. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study,* Princeton, New Jersey 1977, ελλ. μτφρ. Α. Κάσδαγλη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή,* (ΜΙΕΤ), Αθήνα 1987, 192κ.ε. - Για τις αλλαγές στο μονοπωλιακό χαρακτήρα της βυζαντινής οικονομίας βλ. N. Oikonomides, «Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth Century: the Seals of Kommerkiarioi», *DOP* 40 (1986) 35-53, ειδικά 49-50, που υποστήριξε ότι ο μονοπωλιακός χαρακτήρας της βυζαντινής οικονομίας άρχισε να υποχωρεί στους 9ο και 10ο αι. Πρβλ. και τη βάσιμη άποψη που υποστήριξε παλαιότερα ο Α. Ανδρεάδης, «Byzance, Paradis du monopole et du privilège» *Byzantion* 9 (1934) 171-181, ότι τα περισσότερα μονοπώλια στο Βυζάντιο επιβάλλονταν προσωρινά από λόγους οικονομικής στενότητας και είχαν χαρακτήρα διοικητικό παρά φορολογικό. Βλ. και N. Oikonomidès, «De l'impôt de distribution à l'impôt de quotité à propos du premier cadastre byzantin (7e-9e siècle)», *ZRVI* 26 (1987) 9-19, για τη μετάβαση στον 7ο-8ο αι. από τον διανεμητό φόρο της πρώτης βυζαντινής περιόδου στον αμέσως επιβαλλόμενο φόρο, υπό την αίρεση βέβαια ότι ο αμέσως επιβαλλόμενος φόρος αφορούσε στις μεγάλες ιδιοκτησίες, στα *πρόσωπα* και στα *χωρία,* στις φορολογικές ενότητες. Για το φοροτεχνικό καθεστώς από τον 11ο αι. βλ. F. Dölger, *Beiträge,* ό.π. - Του ιδίου, «Zum Gebührenwesen der Byzantiner», *Etudes dediées à la mémoires d'André Andréadès,* Athen 1939, σσ. 35-59 (= *Byzanz und die europäische Staatenwelt,* Darmstadt 1964, σσ. 232-260). - N. Svoronos, «Remarques sur les structures économiques de l'Empire byzantin au XIe siècle», *TM* 6 (1976) 49-67. - P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin,* (Le monde byzantin), Paris 1977.

διάφορες ονομασίες[33]. Τα κείμενα λοιπόν, στα οποία ο κόκκος αναφέρεται ως φορολογικό βάρος, πρέπει να εξετασθούν έχοντας υπόψη τις δεδομένες αυτές αλλαγές.

Ήδη αναφέρθηκε ότι η ερμηνεία του *κόκκου* ως προϊόντος των σιτηρών αποτελεί θέση του F. Dölger, την οποία ακολούθησαν και οι άλλοι ερευνητές. Ο F. Dölger δεν ασχολήθηκε με τον χαρακτηρισμό της φορολογικής επιβάρυνσης του *κόκκου* αλλά μόνο με την ερμηνεία του περιεχομένου της λέξης. Διατύπωσε την άποψή του περί *κόκκου* σχολιάζοντας τη φορολογική υποχρέωση του *κοκκιατικού* σε έγγραφο του 15ου αι., που αφορά τις κτήσεις της μονής της Λαύρας στη Λήμνο. Το *κοκκιατικόν,* που έπληττε τους *ζευγαράτους* παροίκους, απαντά γενικώς σε έγγραφα του 15ου αι. Σε αυτά παραδίδεται ότι με το *κοκκιατικόν* καλυπτόταν η προμήθεια του *ψωμίου των ναυτών,* χωρίς πάντως να προσδιορίζεται αν η φορολογική επιβάρυνση επιβαλλόταν σε είδος ή χρήμα. Ο F. Dölger θεώρησε ότι το *κοκκιατικόν* ήταν περιγραφική απόδοση ενός φόρου, που είχε σχέση με την παράδοση σιτηρών και ότι την ονομασία *κοκκιατικόν* χρησιμοποιούσαν τοπικά, στην περιοχή της Λήμνου. Η ερμηνεία του F. Dölger βασίζεται στην ετυμολογία της λέξης. Το *κοκκιατικόν,* υποστήριξε ο ερευνητής, προέρχεται από το *κοκκίον,* που είχε δύο σημασίες: σήμαινε μικρή υποδιαίρεση του νομίσματος, του *κερατίου,* και τον «πυρήνα», κυρίως τον «πυρήνα των σιτηρών», όπως προκύπτει και από την *ἔμβλησιν κόκκου,* που αναφερόταν στην υποχρέωση μεταφοράς σιτηρών, και πιθανότατα αποτελούσε άλλη ονομασία της *σιταρκίας.*

Είδαμε όμως ότι η λέξη *κοκκίον* στα βυζαντινά κείμενα είναι υποκοριστικό του *ξυλοκκόκου* (του χαρουπιού) ή *κοκκίου ξυλίνου* και έ-

33. Βλ. *Τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου Ἀντιοχείας κῦρ Ἰωάννου λόγος εἰς τὸν βασιλέα κῦρ Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν,* έκδ. P. Gautier, «Diatribes de Jean l'Oxite contre Alexis Ier Comnène», *REB* 28 (1970) 5-55 (στο εξής: Πατριάρχης Αντιοχείας, *Λόγος*) 31.6-15. Η απαίτηση παράδοσης αγροτικών προϊόντων δηλώνεται στα έγγραφα ως *εκβολή, παροχή* ή *απαίτησις.* Σε ορισμένες περιπτώσεις η φορολογική απαίτηση δηλώνεται μόνο με το όνομα του φορολογούμενου προϊόντος. Βλ. *MM* 3, 128.28 (1361): *βελανίδιον, πρινοκόκκιον.* - *MM* 4, 21.18 (1235): *στυπαξούγγου, καννάβεως, ὑγροπίσσου.* - *Actes de Lavra,* έκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, τ. I-IV *[Archives de l'Athos V, VIII, X, XI],* Paris 1970, 1977, 1979, 1982 (στο εξής *AL*) 55.48 (1104): ...- *ξυλῆς ἐργασίμης καὶ καυσίμης, στραβοξυλῆς...* Για τις απαιτήσεις σε είδος βλ. N. Oikonomidès, *Fiscalité* 102-105. Για τα προϊόντα της βυζαντινής γεωργίας βλ. P. Schreiner, «Die Produkte der byzantinischen Landwirtschaft nach der Quellen des 13.-15. Jh.», *Bulgarian Historical Review* 2 (1982) 88-95 (στο εξής: P. Schreiner, Produkte). - A. Dunn, «The Exploitation and Control of Woodland and Scrubland in the Byzantine World», *BMGS* 16 (1992) 235-298 (στο εξής: A. Dunn, Exploitation), 254 κ.ε. Βλ. επίσης και κατ. στην παρούσα μελέτη.

χει πάντα μετρική σημασία. Το *κοκκιατικόν* λοιπόν ετυμολογείται από το *κοκκίον*, το οποίο όμως είναι υποκοριστικό, ενός συγκεκριμένου είδους *κόκκου*, του *ξυλοκόκκου*. Επειδή η λέξη *κοκκίον* στην ύστερη βυζαντινή περίοδο είχε αποκλειστικά μετρική σημασία, σήμαινε μικρή νομισματική υποδιαίρεση και μέτρο βάρους για το ζύγισμα των σιτηρών, θεωρώ πιθανότερη την ερμηνεία της λέξης *κοκκιατικόν* ως εισφοράς σε χρήμα για την αγορά ποσότητας σιταριού ή το πιθανότερο αλεύρου, που αντιστοιχούσε στην τιμή ή στο βάρος ορισμένων *κοκκίων* ή *κοκκίων σιτίνων*, και προοριζόταν για την κατασκευή ψωμιού για τους ναύτες. Ανάλογη ερμηνεία πρότεινε για το *κοκκιατικόν* ο Ν.Οικονομίδης, που ερμήνευσε τη φορολογική επιβάρυνση του *κοκκιατικού* ως υποχρέωση παράδοσης ορισμένης ποσότητας σιταριού. Ο Ν. Οικονομίδης όμως ετυμολογεί το *κοκκιατικόν* από τη λατινική λέξη coca, που στα ελληνικά σήμαινε έναν τύπο πλοίου, το *κάτεργον*. Σε κάθε περίπτωση η ετυμολογία της λέξης από τον *κόκκο* και η σύνδεσή της με την *έμβλησιν κόκκου*, την οποία πρότεινε ο F. Dölger, δεν επαληθεύεται από τις μαρτυρίες των πηγών. Ακόμη πρόσθετες μαρτυρίες εγγράφων, τα οποία δεν φαίνεται να είχε υπόψη του ο F. Dölger, αποδεικνύουν ότι το *κοκκιατικόν* δεν αφορούσε μόνον την περιοχή της Λήμνου, περιοχή σιτοπαραγωγή από όπου το Βυζαντινό κράτος προμηθευόταν σιτηρά στα τέλη του 14ου αι., αλλά και άλλες περιοχές της Μακεδονίας, συγκεκριμένα τη Χαλκιδική[34].

Δεν φαίνεται επίσης να έχει σχέση με τον *κόκκο* και τη φορολογία του η λέξη *κοκκιάριος*, που απαντά σε επιστολή, την οποία απηύθυνε ο γνωστός λόγιος Ιωάννης Τζέτζης σε κάποιον φίλο του κυρ-Αλέξιο. Ο συγκεκριμένος Αλέξιος, ανεψιός κάποιου *πρωτοβεστιαρίτη*, ο οποίος δεν κατονομάζεται στην επιστολή, είχε πρόσφατα αναλάβει καθήκοντα *κοκκιαρίου* στην περιοχή του Άπρου. Από την ετυμολογία

34. Βλ. F. Dölger, *Schatz.* αρ. 32, 23B = *AL* 167.23 (1429). Για τη σημασία της λ. *κοκκίον* Βλ. *Du Cange*, λ. *κοκκίον*. - E. Schilbach, *Quellen* 144.3 κ.ε. - Του ιδίου, *Metrologie* 186, που επισημαίνει ότι το *κοκκίον σίτινον* είναι μονάδα μέτρησης βάρους των σιτηρών. - E. Trapp, *Lex.*, λ. *κοκκίον*. Ο Ν. Οικονομίδης, «Αγροτικό περίσσευμα και ο ρόλος του κράτους γύρω στο 1309», στο *Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του*, (Ε.Ι.Ε. - Ι.Β.Ε. 3. *Το Βυζάντιο σήμερα*), Αθήνα 1999, σσ. 195-205, 203, θεώρησε ότι το *κοκκιατικόν* ήταν ο φόρος της *coca (κάτεργο)* δηλαδή του πλοίου, τον οποίο απαίτησε το 1404 ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, όταν προσπάθησε να δημιουργήσει στόλο˙ συνίστατο στην υποχρέωση κάθε χωρικού να δώσει στο κράτος ορισμένο ποσό σταριού για το παξιμάδι των *κατέργων*. Βλ. και του ιδίου, «Ottoman Influence on Late Byzantine Fiscal Practice», *Südost-Forschungen* 45 (1986) 10. Για τη λ. *coca*, που απαντά σπάνια, σε κείμενα γραμμένα σε δημώδη γλώσσα με λατινικής προέλευσης γλωσσικά στοιχεία, βλ. Εμμ. Κριαράς, *Λεξ.*, λ. *κόκκα* (II). Μνεία του *κοκκιατικού* βλ. και *AL* 162.24 (1409), αυτ. 164.23 (1415) κ.ά.

της λέξης προκύπτει ότι *κοκκιάριος* είναι αυτός που ασχολείται με το *κοκκίον*, που ήταν μικρή νομισματική υποδιαίρεση και μέτρο βάρους για το ζύγισμα των σιτηρών. Από το περιεχόμενο της επιστολής συνάγεται ότι ο Αλέξιος είχε οικονομικά-φορολογικά καθήκοντα. Δεν αποκλείεται λοιπόν να ήταν φορολογικός υπάλληλος[35].

Ο A. Harvey ερμήνευσε τον *κόκκον* στην επιστολή του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικολάου Μυστικού ως απαίτηση σε σιτάρι. Ο ερευνητής περιορίζεται στην ερμηνεία της λέξης και δεν παρέχει κανένα στοιχείο για τον λόγο που τον οδήγησε στην ερμηνεία του *κόκκου* ως απαίτηση σιταριού[36]. Ουσιαστικά η ερμηνεία του κόκκου απασχόλησε τον Ν. Οικονομίδη και είναι εκείνος που συνδύασε τη μνεία της λέξης *κόκκος* στην επιστολή του πατριάρχη Νικολάου ως φορολογικού βάρους από τον 10ο αι. με την *έμβλησιν κόκκου ή συνωνής*, που αναφέρεται σε προνομιακά έγγραφα της Πάτμου. Ο συνδυασμός των δύο μαρτυριών απασχόλησε τον ερευνητή κατά τη διαπραγμάτευση της φορολογίας σε είδος, στην ειδική μελέτη του για τη Φορολογία και τη φορολογική απαλλαγή στο Βυζάντιο. Κατά την περιγραφή του θεσμού της υποχρεωτικής πώλησης στο κράτος αγροτικών προϊόντων και ζώων σε προκαθορισμένη τιμή, ο Ν. Οικονομίδης παρατήρησε ότι η *συνωνή* από τον 10ο αι. ή και νωρίτερα, μετατράπηκε σε τακτικό φόρο. Η υποχρεωτική πώληση όμως επιβίωσε, καταρχήν ως έκτακτη υποχρέωση, που βαθμιαία έγινε όλο και λιγότερο έκτακτη, και διατυπώνεται στα έγγραφα με τον όρο *εξώνησις*, που σημαίνει «αγορά» αγροτικών προϊόντων. Μπορεί κανείς να συμπεράνει, έγραψε στη

35. Βλ. το λογοπαίγνιο του Τζέτζη στον *κοκκιάριο* φίλο του, που ήταν αναγκασμένος εξαιτίας των καθηκόντων του να ξυπνά πρωί σαν το πουλί κούκκος, Ιωάννου Τζέτζη, *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. P.A. Leone, *Ioannis Tzetzae epistulae*, Leipzig 1972, επιστ. 31, 46.15-17: *«Ἧμος κόκκυξ κοκκύζῃ δρυὸς ἐν πετάλοισι (κατὰ τὸν Ἀσκραῖον ἐκεῖνον Ἡσίοδον κοκκίζειν, ἀλλ' οὐ κοκκύζειν* και αυτ. 47.7-18 τα φορολογικά καθήκοντα του *κοκκιαρίου* Αλέξιου. - E. Trapp, *Lex.*, λ. *κοκκιάριος*. Δεν συνάγεται από το περιεχόμενο της επιστολής εάν ο *κοκκιάριος* ήταν στέλεχος της κρατικής οικονομικής υπηρεσίας ή της εκκλησιαστικής. Από άλλη επιστολή του Ιωάννη Τζέτζη προς το ίδιο πρόσωπο, τον κυρ-Αλέξιο, προκύπτει ότι αυτός είχε χειροτονηθεί διάκονος και είχε αναλάβει κάποιο εκκλησιαστικό αξίωμα. Βλ. M. Grünbart, «Prosopographische Beiträge zum Briefcorpus des Ioannes Tzetzes», *JÖB* 46 (1996) 175-226, εδώ 193.

36. Βλ. *Πατριάρχη Νικολάου Α΄ επιστολαί*, ό.π., όπου οι εκδότες μεταφράζουν: κόκκος = «grain». Τα εισαγωγικά στη λέξη είναι των εκδοτών, χωρίς σχόλια. Βλ. Μέγα Αγγλο-ελληνικόν Λεξικόν, Αθήναι χ.χ. Η αγγλική λ. grain σημαίνει το σπυρί (σίτου) και συλλογικώς τα σιτηρά, τα δημητριακά, τα γεννήματα. Έχει όμως και τη σημασία κόκκος κοχενίλλης, πρίνου. Η απηρχαιωμένη έκφραση to dye sth. in grain σήμαινε βάφω κάτι με κοχενίλλη, με πρινοκόκκι, βάφω κάτι με στερεό χρώμα. - A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη* 179.

συνέχεια ο Ν. Οικονομίδης, ότι το μεγαλύτερο μέρος των προϊόντων, που συγκεντρώνονταν με τον τρόπο αυτό, προορίζονταν για τον εφοδιασμό της πρωτεύουσας. Αναρωτιέται κανείς, παρατήρησε ο ερευνητής, εάν αυτή η υποχρέωση δεν ονομαζόταν επίσης *κόκκος*, όρος που εμφανίζεται στις επιστολές του Νικολάου Μυστικού και πολύ αργότερα, τον 12ο αι. στα έγγραφα, δηλώνοντας τη μεταφορά των σιτηρών *(έμβλησις κόκκου)* προς την Κωνσταντινούπολη[37]. Ο Ν. Οικονομίδης στο σημείο αυτό δεν συσχέτισε τον *κόκκον* με τη *συνωνή*. Κατόπιν όμως, σε άλλο σημείο της μελέτης του, όπου καταρτίζει κατάλογο κρατικών λειτουργών, με βάση το δεδομένο ότι ακόμη στον 11ο αι. ήταν σε χρήση η αρχαϊκή έκφραση *έμβλησις κόκκου ή συνωνής*, για να δηλώσει τη μεταφορά σιτηρών προς την Κωνσταντινούπολη, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι στον τομέα των θαλάσσιων μεταφορών ο όρος *συνωνή* είχε διατηρήσει το νόημα του 6ου ή του 9ου αι. και δήλωνε τη μεταφορά προς την πρωτεύουσα σιτηρών, που είχαν συγκεντρωθεί από «αγορά» ή από φορολογική απαίτηση[38]. Στην τελική αυτή θέση του ερευνητή ο *κόκκος ή συνωνή* στα έγγραφα από τον 11ο αι., ερμηνεύονται ως να είχαν το ίδιο περιεχόμενο που είχε δύο πιθανές σημασίες, είτε «αγορά» (δηλαδή υποχρέωση προσφοράς προϊόντων για αγορά σε προκαθορισμένη τιμή) είτε απαίτηση σιτηρών. Επειδή ο ερευνητής στην ίδια μελέτη του περί φορολογίας ερμηνεύει το περιεχόμενο του όρου *συνωνή* στα ίδια έγγραφα της Πάτμου ως έναν φόρο (όχι πώληση) που αποσκοπούσε στην τροφοδοσία του στρατού και των *πόλεων* και ήταν καταρχήν έκτακτος, συμπεραίνω ότι αναμφίβολα ο ε-

37. Βλ. N. Oikonomidès, *Fiscalité* 97, όπου παραπέμπει στη μαρτυρία του Ιγνατίου Διακόνου για τη μεταφορά των σιτηρών στην Κωνσταντινούπολη με πλοία (βλ. *Ιγνατίου Διακόνου επιστολαί*, έκδ. C. Mango with the collaboration of St. Eythymiadis, *The correspondance of Ignatios the Deacon*, CFHB/XXXIX, Series Washingtoniensis, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington DC 1997 (στο εξής *Ιγνάτιος Διάκονος, Επιστολαί*), επιστ. 21.26-29) και *Fiscalité* 98: On se demandera si cette obligation n'était pas aussi appelée κόκκος, terme qui apparaît dans les letters de Nicolas Mystikos, et bien plus tard, au XIIe s., dans des documents d'archives désignant le transport de céréales (έμβλησις κόκκου) vers la capitale και σημειώνει την επιστ. 73 του πατριάρχη Νικολάου της έκδοσης των R.J.H. Jenkins - L.G. Westernik και τα *Έγγρ. Πάτμου Α´* 7.22 (1088), αυτ. 8.7 (1119), αυτ. 11.25 (1197). Βλ. το κείμενο των εγγράφων κατ. σημ. 47.

38. N. Oikonomidès, *Fiscalité* 283: Etant donné que, encore au XIe s., on utilisait l'expression archaïque έμβλησις κόκκου ή συνωνής, pour désigner le transport de céréales à Constantinople, je conclu que dans le domaine des transports maritimes, le terme synonè avait gardé son sens du VIe ou du IX s. et désignait le transport vers la capitale de céréales regroupées soit par achat soit par réquisition... και σημειώνει τα *Έγγρ. Πάτμ. Α´* 7.22 (1088), αυτ. 11.25 (1197).

ρευνητής ερμηνεύει τον *κόκκον* ως σιτηρά αλλά προβληματίζεται για το είδος της ομώνυμης φορολογικής επιβάρυνσης. Τη φορολογική επιβάρυνση που ονομαζόταν *κόκκος* θεωρεί ως άλλη ονομασία της *εξωνήσεως* ή ως απαίτηση παράδοσης σιτηρών και συνώνυμη της *συνωνής*, για την οποία επίσης θεωρεί ότι είχε διαφορετικές σημασίες, δηλαδή έκτακτος καταρχήν φόρος (όχι πώληση), ενώ στον τομέα των θαλάσσιων μεταφορών σήμαινε «αγορά», δηλαδή υποχρεωτική πώληση, ή απαίτηση παράδοσης σιτηρών[39].

Σε ό,τι αφορά λοιπόν την ερμηνεία του *κόκκου* ως φορολογικού βάρους, ο Ν. Οικονομίδης παραθέτει μόνο τον προβληματισμό του για τις πιθανές ερμηνείες του όρου. Σε ό,τι αφορά τη λεξιλογική ερμηνεία παραμένει σε εκείνη του F. Dölger περί σιτηρών. Η ερμηνεία όμως περί σιτηρών έρχεται σε αντίθεση με τις μαρτυρίες των πηγών, που παραδίδουν για τη λέξη *κόκκος* άλλες σημασίες. Ο *κόκκος* δήλωνε τη βαφή ή την πρώτη ύλη, από την οποία κατασκευαζόταν η βαφή και τον σπόρο. Δεν κυριολεκτούσε για να δηλώσει τα σιτηρά και στους παπύρους, όπου η λέξη *κόκκος* έχει φορολογική σημασία, αναφέρεται πάντα στη φορολογία του σπόρου του *σίτου*. Τα σιτηρά ονομάζονταν *σίτος*. *Σίτος* εξακολούθησαν να ονομάζονται και στους επόμενους αιώνες. *Σίτος* ονομάζονταν στην επιστολή του Ιγνατίου Διακόνου, όπου παραδίδεται η μεταφορά των σιτηρών, ως προϊόντος του φόρου στην Κωνσταντινούπολη με τα πλοία των νησιών. *Σίτος* ονομάζεται στον 11ο αι. από τον πατριάρχη Ιωάννη Οξίτη η υποχρέωση παράδοσης σιτηρών στους φορολόγους[40]. Στις πηγές της ύστερης βυζαντι-

39. Βλ. N. Oikonomidès, *Fiscalité* 71, όπου αναφερόμενος στο περιεχόμενο της *συνωνής* την προσδιορίζει ως έκτακτη εισφορά, η οποία εντούτοις επιβαλλόταν κάθε χρόνο και είχε στόχο τον εφοδιασμό των κρατικών αποθηκών, και παρατηρεί: D'autres texts des IXe-XIe s. conferment la même image d'une contribution (non une vente) visant à approvisionner en vivres l'armée ou la ville, et considérée, en principe, comme extraordinaire. Εκ παραδρομής, υποθέτω, ο Ν. Οικονομίδης για τις διαφορετικές σημασίες της *συνωνής* στον 11ο αι. (α. έκτακτη εισφορά και όχι πώληση β. «αγορά» ή απαίτηση) παραπέμπει στα ίδια έγγραφα, δηλ. *Έγγρ. Πάτμ. Α´* 7.22 (1088), αυτ. 8.7 (1119), αυτ. 11.25 (1197) και *AL* 55.46 (1102) όπου παραδίδεται η απαλλαγή πλοίου της μονής Λαύρας από την *εισαγωγήν συνωνής*. Πρβλ. αν. σημ. 37 και38 της παρούσας μελέτης.

40. Βλ. την επιστολή του Ιγνατίου, η οποία απευθύνεται στον γενικό λογοθέτη Δημοχάρη, *Ιγνάτιος Διάκονος, Επιστολαί*, επιστ. 21.26-28: *πλοίων γὰρ σιτηγούντων ὑπάρχομεν ναύκληροι, ἃ τὸν φόρτον τῷ δημοσίῳ λόγῳ εἴωθε κομίζειν ἐπέτειον· ἐξ οὗ μικρόν τι σίτου διὰ λιμὸν ὑφελόμενοι...* και Πατριάρχης Αντιοχείας, *Λόγος* 31.9-11: *Τίς ἂν διηγεῖτο)... τοὺς δεκατιστάς,..., τοὺς λογιστάς, τοὺς βασιλικοὺς καπήλους τοῦ σίτου καὶ τῶν ἄλλων τῆς γῆς γεννημάτων...*

νής περιόδου τα σιτηρά, που προορίζονταν για την κατασκευή αλεύρων, ονομάζονταν *σίτος*[41] και διαχωρίζονταν σαφώς από τον σπόρο[42].

Από την εξέταση των απόψεων των ερευνητών διαπιστώθηκε ότι στη φορολογική επιβάρυνση του *κόκκου* δόθηκε η ερμηνεία της απαίτησης σε είδος και η εναλλακτική πρόταση ερμηνείας ως υποχρέωσης πώλησης σε προκαθορισμένη τιμή (αγορά). Επομένως θα εξετάσουμε και πάλι τις πληροφορίες που παρέχει η επιστολή του πατριάρχη Νικολάου και τα έγγραφα της Πάτμου για το περιεχόμενο και τα χαρακτηριστικά του φορολογικού βάρους του *κόκκου* έχοντας υπόψη ότι ο *κόκκος* σήμαινε τον σπόρο του σιταριού και την πρώτη ύλη για την παρασκευή βαφής.

Η επιστολή του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού, όπου ο *κόκκος* αναφέρεται ως φορολογική επιβάρυνση, χρονολογείται στις αρχές του 10ο αι. Το κείμενο δεν παρέχει στοιχεία, ώστε να είναι δυνατή ακριβέστερη χρονολόγηση και ο προσδιορισμός της ταυτότητας του προσώπου, στο οποίο απηύθυνε την επιστολή ο πατριάρχης. Από το περιεχόμενο της επιστολής προκύπτει ότι παραλήπτης ήταν πιθανότατα ο αξιωματούχος της οικονομικής διοίκησης που επέβαλε τη φορολογική επιβάρυνση του *κόκκου* στα κτήματα μονής, που δεν κατονομάζεται ρητώς. Αναφέρεται μόνον ότι η μονή ήταν αφιερωμένη στον *«απόστόλο»* και *«μεγάλο μαθητή του Κυρίου»,* επομένως στον απόστολο Πέτρο[43]. Ο πατριάρχης πληροφορούσε τον κρατικό αξιωματούχο ότι η μονή είχε επιβαρυνθεί με ένα δυσβάστακτο φορολογικό βάρος, που λεγόταν *κόκκος,* όπως έλεγε ο κομιστής της επιστολής του πατριάρ-

41. Βλ. E. Schilbach, ό.π., 127.2: *ὁ θαλάσσιος μόδης ὀφείλει χωρεῖν σίτου καθαροῦ καὶ ἀρρύπου λίτρας μ´ ἢ φούκτας κς´*(terminus ante quem 1ο μισό του 14ου αι.), αυτ. 143.13-14: *σίτου καθαρού μόδιοι πολιτικοί μεγάλοι χιλιάδες πέντε...* (περίπου στις αρχές του 14ου αι.), όπου γίνεται υπολογισμός του βάρους του προϊόντος, που προορίζεται για την κατασκευή άρτου. Ο καρπός του σιταριού ονομάζεται σίτος και επισημαίνεται, όπως και στους παπύρους, η ανάγκη να είναι καθαρός. Προφανώς το σιτάρι που προοριζόταν για την κατασκευή άρτου ήταν διαφόρων ποιοτήτων, όπως ακριβώς συμβαίνει και σήμερα.

42. Για τον διαχωρισμό των δημητριακών ειδών και την αποθήκευση του σπόρου βλ. *Ἔγγρ. Πάτμ. Β´*50.17,19,90,118-119,137-138 (1073). - *ΜΜ* 4, 202.17-18,20-21 (1204). - *Actes de Xéropotamou,* έκδ. J. Bompaire, (Archive de l'Athos), Paris 1964 (στο εξής: A. *Xér.*), αρ. 9, A43-44, B65-67 (1270). - A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη* 207.

43. Βλ. *Πατριάρχη Νικολάου Α´επιστολαί,* επιστ. 73. 320-322. - V. Grumel, *Le Patriarcat byzantin,* série I. *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople,* I. *Les actes des Patriarches,* fasc. II: *Les regestes de 715 à 1043,* Paris 1936, 28, αρ.773. Πρβλ. και Συνεχιστής Θεοφάνους, έκδ. I. Bekker, Thophanes Continuatus, CB Bonae 1838, σσ. 3-481, εδώ 331.24 τη μνεία παρεκκλησίου στο Μεγάλο παλάτι: *ἐπ' ὀνόματι τοῦ κορυφαίου τῶν ἀποστόλων Πέτρου.*

χη, και δεν είχε επιβληθεί ποτέ άλλοτε στα κτήματα της μονής: *Τὸ βαρὺ τοῦτο καὶ χαλεπὸν φορτίον ὁ λεγόμενος κόκκος, ὥς φησιν ὁ τὸ γράμμα κομίζων, ἐξ ἀρχῆς μέχρι καὶ σήμερον οὐκ ἐπεφορτίσθη τῷ τοῦ ἁγίου ἀποστόλου κτήματι*[44]. Ο πατριάρχης επικαλείτο το αίσθημα περί δικαίου του αξιωματούχου και ζητούσε να αρθεί η επιβάρυνση, από την οποία πλέον, χωρίς ο πατριάρχης να γνωρίζει πως έγινε αυτό, κινδύνευε η μονή[45]. Από τα παραπάνω δεν προκύπτει καμία ένδειξη που να συνδέει τον *κόκκον* με τον κύριο φόρο, την εξώνησιν ή τη *συνωνήν.* Τα ελάχιστα χαρακτηριστικά του φορολογικού βάρους που ονομαζόταν *κόκκος* και παραδίδονται στην επιστολή είναι ότι επρόκειτο για επαχθές φορολογικό βάρος και ότι η ονομασία, την οποία προσέδιδε ο κομιστής της επιστολής στο φορολογικό βάρος, ήταν *κόκκος, «ὁ λεγόμενος κόκκος».* Είναι ακόμη πιθανόν ότι ο *κόκκος* ήταν ένα δόσιμο σε είδος γιατί στην επιστολή δεν γίνεται αναφορά σε χρηματικό ποσό, που θα κατέβαλε η μονή και ότι ήταν πρόσθετη επιβάρυνση, δεδομένου ότι τα προνομιούχα κτήματα συχνά απαλλάσσονταν από τους συμπληρωματικούς φόρους, όπως τούτο ζητούσε να επιτύχει και ο πατριάρχης επικαλούμενος το περί δικαίου αίσθημα του κρατικού αξιωματούχου, παραλήπτη της επιστολής[46]. Η μαρτυρία λοιπόν της ε-

44. Βλ. *Πατριάρχη Νικολάου Α´επιστολαί,* επιστ. 73. 320.7-9 και αυτ. 320.1-3: *Γένους ὑπάρχων ἐξ ἀγαθοῦ καὶ δικαίου, τέκνον ἡμῶν, οἴκοθεν ἔχεις τὸ ἀγαθὸν καρποφορεῖν καὶ τὸ δίκαιον. Διὰ τοῦτο οὐδὲν ἄλλο ἢ μόνην τὴν ὑπόθεσιν γράφομεν,* αυτ. 320.9-322.10: *νῦν δὲ ὅπως οὐκ οἶδα κινδυνεύει* (η μονή) *τῷ ἄχθει τούτῳ καταβαρεῖσθαι.*

45. Βλ. *Πατριάρχη Νικολάου Α´επιστολαί,* επιστ. 73. 322.7-9 και 10-13: *Σὸν οὖν ἐστιν, τέκνον ἡμῶν, καὶ τῆς σῆς ἀρετῆς, καὶ συνιδεῖν τὸ βάρος καὶ τῷ μοναστηρίῳ, μᾶλλον δὲ τῷ μεγάλῳ μαθητῇ τοῦ κυρίου μὴ συγχωρῆσαι ἣν οὐκ ἔγνωκεν μέχρι σοῦ βαρύτητα νυνὶ γνωρίσαι. Εἴης ἡμῖν ἐρρωμένος ἐν κυρίῳ καὶ πάσης ὁρωμένης τε καὶ ἀοράτου κακώσεως ὑπερκείμενος.*

46. Τις απόψεις των ερευνητών για τη φορολογική απαλλαγή των μοναστικών κτημάτων και την υποχρέωση καταβολής της *συνωνής* Βλ. Ιγνάτιος Διάκονος, *Ἐπιστολαί,* έκδ. C. Mango, *The Correspondance of Ignatios the Deacon,* (CFHB 39), Washington DC 1997, επιστ. 6, όπου μνημονεύεται το δικαίωμα των μονών να απολαμβάνουν φορολογική ελευθερία, αυτ. επιστ. 7.14,23,25 και επιστ. 8.36-38, όπου μνημονεύεται η απαλλαγή της εκκλησιαστικής περιουσίας από τη φορολογία και ο εκδότης υποστηρίζει ότι η απαλλαγή αφορούσε τη *συνωνή, αγγαρεία* και κάθε είδους *επήρεια.* Ο P.Kazhdan όμως («Ignatios the Deacon's Letters on the Byzantine Economy», *Bsl* 53.2 [1992] 197-201), παρατήρησε ότι στις επιστολές 7 και 8 του Ιγνατίου, η φορολογική απαλλαγή δεν αφορούσε στην επιβολή της *συνωνής,* την οποία κατέβαλλαν τα εκκλησιαστικά κτήματα, αλλά μάλλον στην άδεια εισόδου των φορολογικών υπαλήλων στα κτήματα. Πραγματικά από την επιστ. 7 διαπιστώνεται ότι ο επιστολογράφος διαμαρτύρεται για την απαίτηση καταβολής της *συνωνής* σε είδος για δεύτερη φορά και για την καταιγίδα απαίτησης της *συνωνής,* που έπληττε τελευταίως τα εκκλησιαστικά κτήματα. - Πρβλ. και N.M. Oikonomidès, *Fiscalité* 71, που δέχεται την ερμηνεία του P. Kazhdan, υποστηρίζει όμως παρόλα αυτά ότι η διαμαρτυρία του επιστολογράφου αναφέρεται κυρίως στην επιβολή

πιστολής του πατριάρχη δεν παρέχει επαρκείς μαρτυρίες για τον προσδιορισμό του είδους και του περιεχομένου της φορολογικής επιβάρυνσης του *κόκκου*.

Τα έγγραφα που αναφέρονται στον *κόκκον* είναι συνολικώς τέσσερα και αφορούν στην παραχώρηση φορολογικών απαλλαγών σε πλοία της μονής του Ιωάννη του Θεολόγου στο νησί της Πάτμου. Ο αυτοκράτορας, παραδίδεται στα έγγραφα αυτά, απαλλάσσει τα πλοία της μονής από την *έμβλησιν κόκκου ή συνωνής* και από την *εισαγωγή στραβοξυλής ή χόρτου*. Η διατύπωση των απαλλαγών είναι όμοια στα τέσσερα έγγραφα, αν εξαιρεθούν αποκλίσεις στη χρήση των πλαγίων πτώσεων και στη σύνδεση των φορολογικών απαλλαγών, που είναι είτε συμπλεκτική είτε διαζευκτική. Διακρίνονται δύο στερεότυπες διατυπώσεις: *έμβλησις κόκκου ή συνωνής* και *εισαγωγή στραβοξυλής ή (και) χόρτου*. Το έγγραφο του 1119 είναι το μόνο στο οποίο η σύνδεση όλων των φορολογικών απαλλαγών είναι διαζευκτική και η διατύπωση φαίνεται να είναι απρόσεκτη. Χαρακτηριστικά η λέξη *εισαγωγή* δεν είναι σε πτώση δοτική, όπως είναι το σωστό[47]. Η διευκρίνιση του νοήματος των φοροτεχνικών όρων που απαντούν στα πρακτικά είναι απαραίτητη για τη διερεύνηση του τεχνικού νοήματος της λέξης *κόκκος*.

Ο όρος *έμβλησις* απαντά σε έγγραφα της ύστερης βυζαντινής περιόδου και δηλώνει την υποχρέωση μεταφοράς ειδών, που προορίζο-

της *συνωνής* από την οποία παραδοσιακά απαλλάσσονταν τα μέλη του κλήρου. Ο M. Kaplan, «Quelques remarques sur la vie rurale à Byzance au XI siècle d'après la correspondance d'Ignace le diacre», στο *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.),* (EIE - IBE, Διεθνή Συμπόσια 9) Αθήνα 2001, 365-276, 372 παρατηρεί ότι οι φορολογικές απαλλαγές των μονών αφορούσαν μόνο τους πρόσθετους φόρους. Βλ. και του ιδίου, *Byzance. Villes et campagnes,* éd. A. et J. Picard, Paris 2006 (στο εξής M. Kaplan, *Byzance*), 210-214, όπου σχολιασμός των παραπάνω επιστολών. Ο συγγραφέας τονίζει τη συστηματική αντίδραση των εκκλησιαστικών προσώπων στις κρατικές απαιτήσεις. Πρβλ. και A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη* 179, που ερμηνεύει τον κόκκον ως πρόσθετη επιβάρυνση, η οποία κατά την άποψή του αναφερόταν σε απαίτηση σιταριού και επισημαίνει τη διαμαρτυρία του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού για την απόπειρα επιβάρυνσης της μονής.

47. Βλ. *Έγγρ. Πάτμ. Α΄,* Α, σ. 158.33 (1086): *...καὶ οὔτε ἀγγαρεία καθυποβληθήσεται (τὸ τοιοῦτον πλοῖον) οὔτε πρὸς μετακομιδ(ὴν) τιν(ων) χρειωδ(ῶν) καὶ αὐτῇ τῇ βασιλείᾳ μου ἀναγκαιοτάτ(ων) ἀποσταλήσεται ἢ ἐμβλήσ(ει) κόκκου ἢ συνων(ῆς) ἢ ἄλλη τινὴ λειτουργία αναγκαιοτάτη βαρυνθήσεται,* αυτ. 7.22 (1088): *ἢ ἐμβλήσει κόκκου ἢ συνων(ῆς) ἢ στραβοξυλ(ῇ) ἢ χόρτου εἰσαγωγῇ ἢ ἄλλῃ τινὶ λειτουργία ἀναγκαιοτ(ά)τ(η) βαρυνθήσετ(αι),* αυτ. 8.7 (1119): *μήτε μὴν ἐμβλήσει κ[όκκου] ἢ συνων(ῆς) ἢ στραβοξυλ(ῆς) ἢ χόρτου εἰσαγωγ(ῆς) ἢ ἄλλ[η] τινὶ ἀναγκαιοτ(ά)τ(η) λειτουργ(εία) βαρύνεσθ(αι),* αυτ. 11.25 (1197): *ἐμβλήσει κόκκου ἢ συνων(ῆς) καὶ στραβοξυλ(ῆς) καὶ χόρτου εἰσαγωγή.*

νταν για την κάλυψη κρατικών αναγκών, από την περιφέρεια προς το κέντρο της αυτοκρατορίας, μια *επήρεια* που συνήθως επιβαλλόταν στα πλοία. Παρόμοια είναι και η σημασία του όρου *εισαγωγή*, που παραδίδεται συχνά στα έγγραφα της ύστερης βυζαντινής περιόδου, για να δηλώσει την υποχρέωση της μεταφοράς προϊόντων, δημητριακών ή άλλων. Η *έμβλησις* συνάπτεται στα έγγραφα της Πάτμου πάντα με τις λέξεις *κόκκος* και *συνωνή*, αντικείμενο της *εμβλήσεως* όμως αποτελούσαν και άλλα προϊόντα, όπως *γεννήματα οίνου, κρεών, οσπρίων* και άλλα διάφορα[48]. Η *εισαγωγή* αναφέρεται επίσης στην υποχρέωση μεταφοράς ειδών, συνήθως *στραβοξυλής ή χόρτου*, αναφέρεται όμως και στη μεταφορά της *συνωνής*[49]. Οι φοροτεχνικοί όροι *συνωνή, στραβοξυλή* και *χόρτον* είναι γνωστοί από τη συχνή αναφορά τους σε έγγραφα και άλλα κείμενα πρακτικής σημασίας. Με τους όρους *στραβοξυλή* και *χόρτον* δηλωνόταν η υποχρεωτική παράδοση ξυλείας κατάλληλης για τη ναυπήγηση πλοίων και η υποχρεωτική παράδοση ζωοτροφής. Η παράδοση *χόρτου* απαντά στις πηγές από τον 10ο αι. και οι λοιπές υποχρεώσεις από τον 11ο αι. Από τη μαρτυρία των εγγράφων προκύπτει ότι η κοπή, η μεταφορά από τα κρατικά δάση και η επεξεργασία των ξύλων αποτελούσε την προσφορά των φορολογουμένων για τη *στραβοξυλή* και συνιστούσε επομένως την κρατική απαίτηση, όπως και η συλλογή και το δεμάτιασμα του χόρτου ή των υπολοίπων του θερισμού από τα λιβάδια και χωράφια ήταν η προσφορά των φορολογουμένων σχετικά με το χόρτο[50].

Ο όρος *συνωνή* έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης αρκετών ερευνητών. Η σημασία του στην πρώτη βυζαντινή περίοδο είναι διαπι-

48. Βλ. *AL* 55.46 (1102): *ἔμβλησις γενημάτων οἴνου, κρεῶν, ὀσπρίων* και άλλων αναγκαίων ειδών που δεν κατονομάζονται. Για την ερμηνεία του όρου *έμβλησις* ως υποχρέωσης μεταφοράς προϊόντων βλ. G. Rouillard, *Taxes* 281. - F. Dölger, *Schatz.*, αρ. 32, 23B. Για την υποχρέωση των πλοίων των μονών να μεταφέρουν αναγκαία είδη προς την Κωνσταντινούπολη *(έμβλησις γεννημάτων)* βλ. διεξοδικά M. Nystazopoulou-Pélékidou, «Les couvents de l'espace égéen et leur activité maritime (IX-XII s.)» *Σύμμεικτα* 15 (2002) 77-89. Πιθανόν πρέπει η *έμβλησις* να συσχετιστεί με τον όρο της πρώτης βυζαντινής περιόδου *εμβολή* (βλ. JGR 1, nov. XI και αν. σημ. 13 της παρούσας μελέτης), με τον οποίο συνδέεται νοηματικά και ετυμολογικά (βλ. *LS* λ. *εμβάλλω,* προκειμένου για πλοίο δέχομαι φορτίο).

49. Βλ. *AL* 55.46 (1102), όπου η μεταφορά της *συνωνής* περιγράφεται ως *εισαγωγή συνωνής.*

50. Βλ. *A. Ivir.* 8.13 (995): *τοῦ διδομένου χόρτου.* - *Έγγρ. Πάτμ. Α΄* 1.44 (1073), αυτ. 3.40 (1079), αυτ. 6.56 (1088). - *AL* 39.43-44 (1079): *κοπ(ῆς) (καὶ) καταβιβασμοῦ οἱασδ(ή)τ(ι)ν(ος) ξυλ(ῆς),* αυτ. 55.46-48 (1104): *...ἐμβλήσεως ...ξυλῆς ἐργασίμης καὶ καυσίμης, στραβοξυλῆς τῆς πρὸς τὰ κάτεργα καὶ πλοῖα ἐπιτηδείας, καὶ πάσης ἄλλης οἱασδήτινος βαρύτητος.*

στωμένη. Σήμαινε την υποχρέωση προσφοράς προς το κράτος αγροτικών προϊόντων για αγορά σε καθορισμένη τιμή *(coemptio)*. Όμως οι απόψεις των ερευνητών διίστανται για την εξέλιξη της σημασίας του όρου μετά τον 6ο αι. Σύμφωνα με την άποψη που διατύπωσε ο F. Dölger, η *συνωνή* εξελίχθηκε σταδιακά σε τακτικό φόρο, που υπολογιζόταν ποσοστιαία πάνω στο *δημόσιον*, δηλαδή τον κύριο φόρο. Από τους 10ο-11ο αι. εισπραττόταν σε χρήμα. Ο N. Σβορώνος παρατήρησε ότι η *συνωνή* υπολογιζόταν πάνω στη γεωργική παραγωγή και ήταν φόρος συμπληρωματικός στον κύριο φόρο. Ο J.F. Haldon, του οποίου την άποψη ακολουθώ, υποστήριξε ότι η *συνωνή* εξελίχτηκε σε μια τακτική ετήσια επιβάρυνση στη γη με τη μορφή παράδοσης σιτηρών και πιθανόν και άλλων γεωργικών προϊόντων. Υπολογιζόταν σε σχέση με την παραγωγικότητα της γης, άμεσα ή έμεσα, για κάθε φορολογούμενο και εξαργυριζόταν κατά περίπτωση[51]. Ο N. Οικονομίδης, όπως ήδη αναφέρθηκε, απέδωσε στη *συνωνή* δύο διαφορετικές σημασίες στα έγγραφα της Πάτμου, που μας απασχολούν εδώ[52]. Σε ό,τι αφορά την άποψη ότι στον τομέα των θαλάσσιων μεταφορών η *συνωνή* είχε διατηρήσει το νόημα του 6ου ή του 9ου αι. και δήλωνε «αγορά» ή απαίτηση σιτηρών πρέπει να παρατηρηθεί ότι ήδη στον 11ο αι. απαντά στα έγγραφα της Πάτμου και σε άλλες πηγές ο όρος *εξώνησις* για

51. Βλ. F. Dölger, *Beiträge* 57-59. - N. Svoronos, «Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècle: le cadastre de Thèbes», *BCH* 83 (1959) 1-145, ειδικά 139-140. Αντίθετα G. Ostrogorsky, «Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert», *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 20 (1967) 1-108, ειδικά σ. 49-51, σύμφωνα με τον οποίο η *συνωνή* εξελίχτηκε στον βασικό έγγειο φόρο. - J. Haldon, «Synone: re-considering a Problematic Term in Middle Byzantine Fiscal Administration», *BMGS* 18 (1994) 116-153 (στο εξής J. Haldon, Synone) με πηγές και την προηγούμενη βιβλιογραφία, ειδικά σ. 152 και N. Oikonomidès, *Fiscalité* 71 για τη φορολογική υποχρέωση της συνωνής με τη μορφή παράδοσης τροφίμων για τον εφοδιασμό του στρατού ή των πόλεων, όπου παραπέμπει στα έγγραφα της Πάτμου με αρ. 8, 11, που μας απασχολούν εδώ και *AL* 55 και σ. 283, όπου διαπιστώνει χρήση της *συνωνής* με αρχαϊκή σημασία στα ίδια έγγραφα. Για το περιεχόμενο της *συνωνής* στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο βλ. J. Karayannopulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München 1958 (στο εξής: J. Karayannopoulos, *Finanzwesen*), 97-98. Ο όρος δεν απαντά στα έγγραφα μετά τον 12ο αι. Η υποχρέωση προσφοράς στο κράτος προϊόντων για αγορά διατηρήθηκε μετά την αλλαγή του περιεχομένου της *συνωνής* και παραδίδεται στα έγγραφα με την ονομασία *εξώνησις*.

52. Βλ. N. Oikonomidès, *Fiscalité* 71, 97-98, 283 και αν. σ. 38 και 39 της παρούσας μελέτης. Ο N. Οικονομίδης δεν παρουσίασε ως βεβαία καταρχήν την ερμηνεία της υποχρεωτικής αγοράς αλλά αναρωτήθηκε μήπως ίσχυε. Τη θεώρησε όμως κατόπιν ως δεδομένη. Βλ. N. Oikonomidès, *Fiscalité* 97-98 και 283.

να δηλώσει την υποχρεωτική πώληση σε προκαθορισμένη τιμή («αγορά»)[53]. Η *συνωνή* προφανώς αναφερόταν στη φορολογία των σιτηρών, που προορίζονταν για κατανάλωση και η *έμβλησις συνωνής* αναφερόταν στη μεταφορά των προϊόντων αυτών με τα πλοία[54]. Φαίνεται λοιπόν από τα έγγραφα της Πάτμου ότι η *συνωνή*, η *στραβοξυλή* και ο *χόρτος* σήμαιναν τα προϊόντα και τη φορολογική υποχρέωση, που επιβαλλόταν στα προϊόντα αυτά. Ο *κόκκος* επομένως δήλωνε και αυτός το προϊόν και τη φορολογική επιβάρυνση. Ήταν ένα προϊόν, το οποίο μετέφεραν υποχρεωτικά τα πλοία, για να εξυπηρετηθούν οι κρα-

53. Ο N. Oikonomidès, *Fiscalité* 97-98 θεωρεί ότι τα προϊόντα που συγκεντρώνονταν με την *εξώνησιν* προωθούνταν αποκλειστικά προς την πρωτεύουσα. Όπως φαίνεται όμως από το είδος των προϊόντων της *εξωνήσεως*, άλογα και μουλάρια, όσπρια, κρασί και κρέας, προορίζονταν κατά κύριο λόγο για την κάλυψη των κατά τόπους στρατιωτικών αναγκών. Πρβλ. και N. Oikonomidès, *Fiscalité* 71 αλλά και σ. 99, όπου ο ερευνητής παρατηρεί ότι η διαφορά ανάμεσα στην υποχρεωτική προσφορά ειδών για αγορά και σε μια απλή *απαίτηση* δεν ήταν αναγκαστικά μεγάλη και προσάγει ως παράδειγμα το χωρίο: *ἡ στυπίου καὶ ἀξουγγίου ἐξώνησις ἢ ἀπαίτησις* (F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 595 bis 1453*, 5 Teile, München - Berlin 1924-1965, αρ. 1550). Από τη διατύπωση όμως προκύπτει η διάκριση των όρων *εξώνησις* και *απαίτησις*, και όχι η εξομοίωση. Η *εξώνησις* δηλώνει την αναγκαστική προσφορά για αγορά και η *απαίτηση* τη ζήτηση του φόρου σε χρήμα ή είδος, εδώ στουπί και ξύγγι, που επιβάλλονταν και τα δύο στους φορολογούμενους ή επιβάλλονταν είτε το ένα είτε το άλλο. Ευνόητο είναι ότι η οικονομική βλάβη από την αναγκαστική προσφορά αγοράς θα ήταν βαρύτερη από εκείνη του δοσίματος σε είδος. Η υποχρέωση της *εξωνήσεως* παραδίδεται στις πηγές από τον 11ο ως τον 15ο αι. Η υποχρεωτική προσφορά δημητριακών για αγορά αναφέρεται στις πηγές με στερεότυπη διατύπωση ως *ἐξώνησις σίτου* ή *ἐξώνησις κριθῆς, βρώμου καὶ παντοίων σπερμάτων* (δηλαδή οσπρίων) ή *ἐξώνησις σίτου, οἴνου, ἀλόγων, κριθῆς* κ.λπ. Βλ. Χρυσόβουλλο του Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου (1044), εν *JGR* 1, 617. - *Έγγρ. Πάτμ. Α΄* 1.43 (1073), αυτ. 3.40 (1079), αυτ. 6.55 (1088). - *AL* 33.83,116 (1060), αυτ. 48.41 (1086). - *MM* 5, 137.25 (1074), αυτ. 144.5 (1079). - Πρόσταγμα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου (1405), εν *JGR* 1, 702. Διαφορετική σημασία έχει η έκφραση *ἐκβολῆς γεννημ(ά)τ(ων) ἐξ' ἀγορασίας γεγενημ(ένων)* (sic). Βλ. *Έγγρ. Πάτμ. Α΄* 1.54 (1073). - *MM* 5, 137.25 (1074), αυτ. 144.5 (1079). Για τον όρο *εξώνησις* βλ. και F. Dölger, *Beiträge* 58. Για την *απαίτησιν* (ζήτηση φόρου ή έκτακτης εισφοράς) βλ. *Λεξικό βυζαντινής ορολογίας. Οικονομικοί όροι*, τ. Α΄, εκδ. Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος (ΚΒΕ - ΑΠΘ), Θεσσαλονίκη 2000 (στο εξής *ΛΕΒΟ*) 132.

54. Η μεταφορά βέβαια προϊόντων με τα πλοία δεν περιοριζόταν στα προϊόντα της *εξωνήσεως*. Στη μαρτυρία του 9ου αι. του Ιγνατίου Διακόνου, την οποία επικαλέστηκε ο N. Οικονομίδης, για να υποστηρίξει την άποψη ότι το μεγαλύτερο μέρος των προϊόντων που προέρχονταν από την *εξώνησιν*, μεταφερόταν με τα πλοία στην πρωτεύουσα, δεν παραδίδεται ένδειξη του τρόπου, με τον οποίο είχε συγκεντρωθεί το μεταφερόμενο προϊόν του φόρου. Βλ. Ιγνάτιος Διάκονος, *Επιστολαί*, αρ. 21, και N. Oikonomidès, *Fiscalité* 97.

τικές ανάγκες[55]. Σύμφωνα με τη σημασία της λέξης ο *κόκκος* αναφερόταν στον σπόρο του σιταριού ή στην πρώτη ύλη παρασκευής βαφής. Στους παπύρους ο *κόκκος* σήμαινε την υποχρέωση παράδοσης σπόρου σιταριού, είδαμε όμως ότι το προϊόν αυτό, που προσδιοριζόταν ως *κόκκος σίτου,* δεν μεταφερόταν με τα πλοία. Στην επιστολή του πατριάρχη Νικολάου δεν διαφαίνεται ποιο προϊόν ήταν ο *κόκκος.* Φαίνεται όμως ότι ως φορολογική επιβάρυνση ο *κόκκος* αναφερόταν στην παράδοση ενός προϊόντος, του ίδιου που μετέφεραν τα πλοία της Πάτμου. Από τη μαρτυρία των εγγράφων επίσης δεν μπορεί να προσδιοριστεί ποιο προϊόν δήλωνε ο *κόκκος.* Η διαζευκτική σύνδεση του *κόκκου* με τη *συνωνή* στα έγγραφα της Πάτμου δεν συνεισφέρει στη διευκρίνιση του νοήματος της λέξης. Δείχνει μόνο ότι ο *κόκκος* και η *συνωνή* αναφέρονταν σε δύο διαφορετικές φορολογικές επιβαρύνσεις, αφού σύμφωνα με τους κανόνες της γραμματικής η διαζευκτική σύνδεση συνδέει διαχωριστικά δύο λέξεις ή προτάσεις (επομένως τον *κόκκο* και τη *συνωνή,* που δηλώνουν το αντικείμενο της *εμβλήσεως*) που ούτε συνυπάρχουν ούτε συναποκλείονται[56]. Η μόνη σύνδεση τους, που προκύπτει από τα έγγραφα της Πάτμου, είναι η μεταφορά του προϊόντος του *κόκκου* και της *συνωνής* με τα πλοία προς την πρωτεύουσα και η μεγάλη σημασία που είχε το προϊόν και των δύο φόρων για τη λειτουργία της κρατικής μηχανής. Ήταν *είδη αναγκαιότατα* για την αυτοκρατορία, όπως διευκρινίζει ο ίδιος ο αυτοκράτορας στα έγγραφα της Πάτμου.

Προφανώς τα πλοία δεν μετέφεραν μόνο είδη απολύτως απαραίτητα για την επιβίωση. Σε έγγραφα, όπου αναφέρεται η μεταφορά του *κόκκου,* παραδίδεται και η μεταφορά *λινοκόκκου.* Οι σχετικές με τον *λινόκοκκο* μαρτυρίες των πηγών δείχνουν ότι στον τομέα της αγροτικής παραγωγής και της φορολογίας ο *λινόκκοκος* (ή *λινόσπερμον*) διαφοροποιείται από το φυτό *λινάριον.* Όταν το φυτό ήταν ακόμη ανθισμένο, κόβονταν τα στελέχη του λιναριού, που χρησιμοποιούνταν ευρέως σε όλη τη βυζαντινή περίοδο για την κατασκευή νήματος. Ένα

55. Βλ. αν. σημ. 50, όπου τα έγγραφα, στα οποία αναφέρονται οι απαιτήσεις της *στραβοξυλής* και του *χόρτου* αλλά όχι η υποχρέωση της μεταφοράς τους και για την απαίτηση της *συνωνής* με τη μορφή παράδοσης σιτηρών J. Haldon, Synone 152. - N. Oikonomidès, *Fiscalité* 71.

56. Επειδή η χειρόγραφη παράδοση των κειμένων των πρακτικών είναι πολλές φορές επισφαλής, η συντακτική ανάλυση και οι γραμματικοί κανόνες δεν επαρκούν για τη διατύπωση συμπερασμάτων. Σχετικά με την πρόταση του N. Oikonomidès, *Fiscalité* 283, ότι ο *κόκκος* έχει το ίδιο νόημα με τη *συνωνή,* που παραπέμπει στο σχήμα λόγου ένα με δύο, πρέπει να παρατηρηθεί ότι αυτό το σχήμα λόγου εκφράζεται με συμπλεκτική σύνδεση.

μέρος της συγκομιδής παρέμενε στο χωράφι, για να δώσει τον σπόρο. Η χρήση του λιναριού στην κατασκευή υφασμάτων παραδίδεται στον *Πανδέκτη* και στο *Επαρχικόν βιβλίον,* όπου η περιοχή του Στρυμόνα και ο Πόντος αναφέρονται ως οι κατεξοχήν περιοχές καλλιέργειας λιναριού. Η *εξώνησις λιναρίου,* που αναφέρεται στις πηγές από τον 11ο αι., αποτελεί ένδειξη της αυξημένης ζήτησης του προϊόντος αυτού. Από τον 13ο αι. σημειώνεται ανάπτυξη της καλλιέργειας και της εμπορίας του λιναριού[57]. Η πώληση *σπέρματος λιναρίου* αναφέρεται από τον 4ο αι. στο *Έδικτον* του Διοκλητιανού *de pretiis* του έτους 301. Από το κείμενο προκύπτει ότι το *λινόσπερμον* χρησιμοποιούνταν για τη σπορά λιναριού. Ο σπόρος του λιναριού είχε βέβαια και πολλές άλλες χρήσεις. Η φορολογία όμως του προϊόντος ή της εμπορίας του παραδίδεται από τον 11ο αι.[58]. Η εμπορία του επίσης φορολογούνταν. Στο πρόσταγμα του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου (1328) προς τους Μονεμβασιώτες ο *λινόκοκκος* αναφέρεται μεταξύ των φορολογούμενων εμπορευμάτων. Τον 14ο αι. σε σπαράγματα λογαριασμών αναφέρεται αγορά και πώληση *λινοκόκκου*[59]. Πιστεύω ότι η φορολογία του *λινοκκόκου* οφείλεται στη διεύρυνση της χρήσης του σπέρματος του λιναριού και την άνοδο της αξίας του. Οι κυριότερες χρήσεις του, που

57. Βλ. *Digesta Digesta (Πανδέκτης),* έκδ. Th. Mommsen, (CJC I), Berlin 1872, ανατ. Dublin - Zürich (στο εξής: *Digesta*) XXXII, 1, 70 & 13. - *Επαρχικόν βιβλίον* 9.1, σ. 420-421. - *Έγγρ. Πάτμ. Α΄* 6.55 (1088): *ἐξωνήσε(ως)... λιναρ(ίου) καὶ τοῦ τούτ(ου) σπέρμ(α)τ(ος).* - *AL* 48.41 (1086): *ἐξωνήσε(ως) ...ὀσπρί(ων), κέγχρου, λιναρ(ίου) καὶ ἄλλ(ων) σπερμ(ά)τ(ων)* (σημ.: πιθ. εννοείται το σπέρμα λιναρίου). - P. Schreiner, *Texte* 3/59 (1355-1357), 31/4 (μέσα 14ου αι.). - D. Jacoby, «The Migration of Merchants and Craftsmen: a Mediterranean Perspective (12th-15th Century)», στο *Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean,* (Variorum Collected Studies Series 572), Aldershot, Hampshire 1997, αρ. I, 536 και 559, με παραπομπή στις μεσαιωνικές πηγές και τη βιβλιογραφία για τη χρήση του λιναριού στην υφαντουργία και την εμπορία του. - A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη* 300-302.

58. Βλ. *Έδικτον* L. 99 και αν. σημ. 14 της παρούσας μελέτης. Η φορολογία του *σπέρματος λιναρίου (λινοκόκκου)* συνάγεται από το *πρακτικόν παραδόσεως* του *νοταρίου* Αδάμ, όπου καταγράφονται τα εισοδήματα από την αγροτική παραγωγή νοικοκυριών παροίκων στη Βάριν, προφανώς για να φορολογηθούν. Βλ. *Βυζαντινά Έγγραφα της Μονής Πάτμου,* έκδ. Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, Αθήναι 1980 (στο εξής *Έγγρ. Πάτμου Β΄*) 50.119 (1073): *κατάσπορά ἡ εὑρεθ(εῖ)σ(α) ἐν τῷ τοιοῦτῳ οἴκῳ: σίτ(ου) μόδ(ιοι) διακό(σιοι) ἑξίκ(ον)τ(α), κρι(θῆς) μόδ(ιοι) ἑκατὸν πεντίκ(ον)τ(α), φάβαν μ(ό)δ(ιοι) πέντ(ε), λινόκοκου μ(ό)δ(ιοι) πέντ(ε)˙ καὶ ἀνόναν ἀπὸ τῆς παρα[θ]έσεως: σίτ(ου) μόδ(ιοι) ἑκατὸν εἴκο(σι) τέσσαρ(ες), κριθεῖς μόδ(ιοι) εξίκοντ(α), λινοκόκου μόδ(ιοι) ὀκτῶ˙ ζευγ(ά)ρ(ια) τὰ εὑρεθέντ(α) καὶ παράδοθέντα.* Βλ. και αν. σημ. 53 της παρούσας μελέτης, όπου μαρτυρίες *ἐξωνήσεως σπέρματος λιναρίου.*

59. Βλ. *Έγγρ. Πάτμ. Α΄*7.21 (1088), αυτ. 8.7 (1119), αυτ. 11.25 (1197), αυτ. Α, σ. 158.33 (1086). - P. Schreiner, *Prostagma* 218.

παραδίδονται στις βυζαντινές και μεσαιωνικές πηγές από τον 13ο αι., ήταν η παραγωγή λινέλαιου με διάφορες εφαρμογές και η κατασκευή φαρμάκων[60].

Η μεταφορά του *λινοκόκκου* για να χρησιμοποιηθεί στη βιοτεχνία, δείχνει ότι ήδη τον 11ο αι. τα πλοία μετέφεραν πρώτες ύλες για να εξυπηρετηθούν οι ανάγκες της δευτερογενούς παραγωγής. Η διαπίστωση αυτή δεν αρκεί βέβαια για τη διευκρίνιση του περιεχόμενου του *κόκκου* στα έγγραφα της Πάτμου, από τα οποία δεν προκύπτει εάν τα πλοία της μονής απαλλάσσονταν από τη μεταφορά *κόκκου σίτου* ή *κόκκου βαφικής*. Στην πρώτη περίπτωση όμως η μεταφορά θα σήμαινε διακίνηση ενός προϊόντος, που παραγόταν και παρέμενε για ευνόητους λόγους στις σιτοπαραγωγές περιοχές. Η μεταφορά και συγκέντρωση σπόρου μακριά από τις σιτοπαραγωγές περιοχές στην πρωτεύουσα δεν θα εξυπηρετούσε βέβαια κανένα σκοπό. Η συγκέντρωση και διάθεση σιταριού σποράς, όπως παραδίδεται στους παπύρους, δεν αποτελούσε αντικείμενο μεταφοράς. Εξυπηρετούσε τις κρατικές ανάγκες για σύντονη καλλιέργεια των δημοσίων κτημάτων στις σιτοπαραγωγές περιοχές, συγκεκριμένα στην Αίγυπτο. Όμως από τον 7ο αι. η Αίγυπτος πέρασε στην κυριαρχία των Αράβων και στο Βυζάντιο, στην ύστερη περίοδο, εκτεταμένες εκτάσεις καλλιεργούμενης γης πέρασαν πλέον στα χέρια της μεγάλης ιδιοκτησίας, που υποκατέστησε τον κρατικό μηχανισμό στη γεωργική εκμετάλλευση των γαιών. Ήδη στην περίοδο αυτή, από τον 11ο αι. το κράτος είχε αρχίσει την εκχώρηση εισοδημάτων από τη γη και τους καλλιεργητές στους μεγάλους ιδιοκτήτες. Δεν φαίνεται βέβαια πιθανό ότι το κράτος συγκέντρωνε σπόρο στις κρατικές αποθήκες στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, για να τον διαθέσει στους μεγάλους ιδιοκτήτες γης διακινώντας και πάλι το προϊόν προς τις σιτοπαραγωγές περιοχές, από τις οποίες είχε προέλθει. Η Κωνσταντινούπολη εξάλλου βρισκόταν στο κέντρο μιας περιοχής που παρήγε σιτηρά καλής ποιότητας σε μεγάλες ποσότητες, ώστε η μεταφορά σπόρου από άλλες περιοχές να μη είναι αναγκαία. Τα έγγραφα, που αποτελούν πλούσιες πηγές πληροφόρησης για τους παντοειδείς φόρους της ύστερης βυζαντινής περιόδου, δεν παρέχουν μαρτυρίες συγκέντρωσης σπέρματος σιταριού από το κράτος, αν και προφανώς ο σπόρος του σιταριού εξακολούθησε να είναι ένα σημαντικό γε-

60. Η χρήση του σπόρου του λιναριού για την κατασκευή λαδιού συνάγεται εμμέσως από τις μαρτυρίες εμπορίας λινελαίου σε βυζαντινές και μεσαιωνικές πηγές και η μαρτυρία χρήσης του ως φωτιστικού μέσου. Βλ. P. Schreiner, ό.π. - Του ιδίου, *Texte* 3/129. - Του ιδίου, Produkte 94. Πολύ σημαντική όμως φαίνεται ότι ήταν και η χρήση του στη φαρμακευτική. Βλ. P. Timplalexi, *Medizinisches in der byzantinischen Epistolographie (1100-1453)*, επιμ. P. Lang, Frankfurt am Main 2002, 145, με μαρτυρίες από τις πηγές.

ωργικό προϊόν. Αντίθετα παραδίδεται στις πηγές της ύστερης βυζαντινής περιόδου η φύλαξη σπόρου σιταριού στα κτήματα για την καλλιέργεια της επόμενης χρονιάς[61]. Από την άλλη πλευρά η ανάπτυξη της βιοτεχνίας απαιτούσε τη μεταφορά πρώτων υλών και ιδιαίτερα προς την Κωνσταντινούπολη, που ήταν κέντρο εμπορίας, κατανάλωσης και βιοτεχνικής παραγωγής. Οι βαφικές ύλες χρησιμοποιούνταν ευρέως όχι μόνο στην υφαντουργία αλλά και στις καλές τέχνες. Πιθανότατα λοιπόν η φορολογική επιβάρυνση του *κόκκου* της επιστολής του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού και ο *κόκκος* των εγγράφων της Πάτμου, που συγκαταλεγόταν μεταξύ των *αναγκαιοτάτων ειδών*, που μετέφεραν τα πλοία προς την Κωνσταντινούπολη, ήταν το προϊόν της *βαφικής κόκκου*, δηλαδή βαφική ύλη, όπως πρότεινε η G. Rouillard, χωρίς όμως να εξετάσει εάν αυτό πραγματικά συνέβαινε[62]. Επειδή, για να προβλέπεται η μεταφορά της συγκεκριμένης βαφικής πρώτης ύλης, θα έπρεπε αυτή να ήταν προϊόν με ευρύτατη χρήση στη βιοτεχνία και στα κρατικά υφαντουργεία στην Κωνσταντινούπολη, να είχε σημαντική αξία και να μεταφερόταν σε μεγάλες ποσότητες, είναι χρήσιμη στο σημείο αυτό η σύντομη παρουσίαση των μαρτυριών των πηγών για τη διάδοση της χρήσης και της αξίας της βαφικής ύλης, που ονομαζόταν *κόκκος* στο Βυζάντιο. Ένα θέμα που δεν προσείλκυσε ως τώρα την προσοχή των ερευνητών[63].

61. Βλ. αν. σημ. 42 της παρούσας μελέτης μαρτυρίες αποθήκευσης σπόρου για τη σπορά της επόμενης χρονιάς. - Α. Λαΐου - Θωμαδάκη, *Αγροτική κοινωνία* 206-208 για την εκχώρηση κρατικών εισοδημάτων στους γαιοκτήμονες, με πηγές και προηγούμενη βιβλιογραφία. - P. Magdalino, «The Grain Supply of Constantinople, Ninth-Twelfth Centuries» στο *Constantinople and Its Hinterland*, εκδ. C. Mango and G. Dagron, Aldershot 1995, εδώ σσ. 37-39 και 45-46. - A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη* 228, με τη μαρτυρία των πηγών, τη μνεία των πιο σημαντικών σιτοπαραγωγών περιοχών στην ύστερη περίοδο, που ήταν η Θράκη, η Μακεδονία και η Θεσσαλία. Το προβάδισμα σε ποιότητα και ποσότητα είχε η Θράκη σε σύγκριση με την παραγωγή των παραλίων της Μαύρης θάλασσας.

62. Βλ. G. Rouillard, *Taxes* 281 και L. James, *Light and Colour in Byzantine Art*, Clarendon Press. Oxford 1996 (στο εξής L. James, *Light*) 29, που αναφέρεται στη χρήση του *κόκκου* στη ζωγραφική και σ.35-36, όπου επισημαίνει την εκτεταμένη χρήση των πρώτων υλών για την κατασκευή χρωμάτων και την ανάγκη διερεύνησης της σχέσης που υπήρχε μεταξύ της διαθεσιμότητας βαφικών υλών και των χρησιμοποιούμενων χρωστικών ουσιών.

63. Στη χρήση, την εκτεταμένη διάδοση, την εμπορία και τη διακίνηση της βαφικής ύλης με πλοία στην ύστερη βυζαντινή περίοδο, τουλάχιστον από την πρώτη δεκαετία του 13ου αι. αναφέρθηκε κυρίως ο D. Jacoby σε μελέτες του για την παραγωγή και το εμπόριο των μεταξωτών υφασμάτων στον χώρο της ΝΑ Μεσογείου. Οι σχετικές μελέτες του ερευνητή θα μνημονευθούν παρακάτω στις οικείες θέσεις. Βλ. και A. Dunn, Exploitation 262 κ.ε., 274-275, 285-286, 290-291, που αναφέρεται στο *πρινοκόκκι* και στο ενδιαφέρον του κράτους για την εκμετάλλευσή του στον 14ο αι.

Ο κόκκος ως προϊόν της δασικής παραγωγής: κόκκος βαφική

α. Οι μαρτυρίες των πηγών για τη χρησιμοποίηση της βαφικής κόκκου

Ο *κόκκος* με τη σημασία της βαφικής ύλης αναφέρεται, όπως ήδη παρατηρήθηκε, στις βυζαντινές πηγές από τον 4ο ως τον 13ο αι. Χλαμύδες με στημόνι και υφάδι διαφορετικού χρώματος, ιμάτια και άλλα ενδύματα και υποδήματα, που χρησιμοποιούνταν από πρόσωπα του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος ή προορίζονταν για εκλησιαστική χρήση, φέρονται να έχουν βαφεί με *κόκκο*. Με τη βαφή αυτή βάφονταν παλαιότερα κατεξοχήν μάλλινα και λινά νήματα. Από τον 6ο αι. όμως παραδίδεται η χρήση του *κόκκου* και στη βαφή μεταξωτών νημάτων[64]. Η αυτολεξεί αναφορά του *κόκκου* ως βαφής στις πηγές είναι περιορισμένη, αν και η χρήση του για τη βαφή υφασμάτων στο Βυζάντιο τον 11ο αι. τεκμηριώνεται από χημικές αναλύσεις[65]. Παραδίδεται όμως στις πηγές μεγάλος αριθμός επιθέτων, που σχηματίζονται από τη λέξη *κόκκος* και χαρακτηρίζουν ως *κοκκηρά, κοκκοβαφή* ή *κόκκινα* είδη κυρίως ένδυσης και υπόδησης. Το ουδέτερο του επιθέτου *κόκκινος* απαντά και ως ουσιαστικό, το *κόκκινον*. Οι μνείες αυτές θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως μαρτυρίες χρήσης της βαφής του *κόκκου* και να διαφωτίσουν το πρόβλημα της διάδοσης της βαφής και κατά συνέπεια της σημασίας της πρώτης ύλης για την οικονομία, εφόσον τα επίθετα αυτά, όπως προκύπτει από την ετυμολογία τους, σημαίνουν αυτόν που έχει *κόκκο*, τον βαμμένο με *κόκκο* και τον φτιαγμένο

64. Βλ. *Digesta*, XXXII, 70. 9-12 τη βαφή μάλλινων και λινών νημάτων. Μαρτυρίες βαφής με *κόκκο* υφασμάτων για εκκλησιαστική χρήση βλ. αν. σημ.10 της παρούσας μελέτης. Για τη βαφή ειδών του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος βλ. Ολυμπιόδωρος Διάκονος, εν *PG* 93, στήλ. 752.36: *Ἀπωσάμενοι τὸ βασιλικὸν ἔνδυμα, ὃ σημαίνεται διὰ τοῦ κόκκου*. - *Λυδός, Περί εξουσιών* 2, 88.9: *πολέμων παλουδαμέντοις, αἳ δέ εἰσι δίπλακες ἀπὸ κόκκου ἐκ πρωτείας μετάξης κλωστῆς*. - Ιωσήφ Γενέσιος, *Περὶ βασιλειῶν*, έκδ. A. Lesmüller - Werner - I. Thurn, *Josephi Genesii regum libri quattuor*, (CFHB 14), Berlin 1978 (στο εξής: *Ιωσήφ Γενέσιος*), 1,19.13: *τῶν βασιλικῶν ἐκ κόκκου πεδίλων*, και αν. σημ. 10 της παρούσας μελέτης. Βαμμένα με *κόκκο* ενδύματα θα φορούσαν και οι κοινοί θνητοί, όσοι είχαν την οικονομική δυνατότητα να τα αγοράσουν. Οι μαρτυρίες των πηγών αναφέρονται σχεδόν αποκλειστικά σε βασιλικά ενδύματα και εκκλησιαστικά άμφια όχι επειδή υπήρχαν περιορισμοί στη χρήση της βαφής αυτής, αλλά επειδή οι πηγές επικεντρώνονται στη ζωή και δράση των αυτοκρατόρων και του περιβάλλοντός τους. Βλ. τις μαρτυρίες υφασμάτων, που φέρονται να είναι *κοκκηρά, κοκκοβαφῆ* ή *κόκκινα*, κατ. σημ. 71-73 της παρούσας μελέτης. και σ. 55 κ.ε. την τιμή των υφασμάτων, που ήταν βαμμένα με *κόκκο*.

65. Βλ. A. Muthesius, *Byzantine Silk Weaving: A.D. 400 to A.D. 1200*, επιμ. E. Kislinger - J. Koder (στο εξής A. Muthesius, *Byzantine Silk Weaving*) chap. 3, σ.29. - Της ιδίας, «Essential Processes, Looms, and Technical Aspects of the Production of Silk Textiles» στο *Economic History*, τ. 1, σσ.147-168, εδώ 160.

από *κόκκο* ή αυτόν που έχει το χρώμα του *κόκκου*[66]. Ήταν όμως όλα τα είδη, που χαρακτηρίζονται *κοκκηρά, κοκκοβαφή* και *κόκκινα*, βαμμένα με *κόκκο* και μπορούν να χρησιμοποιηθούν οι μνείες των επιθέτων *κοκκηρός, κοκκοβαφής* και *κόκκινος* και το ουσιαστικό *κόκκινον* ως μαρτυρίες χρησιμοποίησης της βαφής του *κόκκου;*[67] Οι μαρτυρίες των πηγών δίδουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικά με το ερώτημα αυτό.

66. Το επίθετο *κοκκηρός* απαντά από τον 4ο αι. μ. Χ. Βλ. G.W.H. Lampe, *A patristic Greek Lexicon, λ. κοκκηρός*, ερμηνεύει *«scarlet» (σκαρλάτος)*. - *Sophocles, λ. κοκκηρός* με τη σημασία «κόκκινος». Το επίθετο *κοκκοβαφής* είναι αρχαία ελληνική λέξη. Απαντά αρχικώς στον *Θεόφραστο* III, 7, 5. Το επίθετο *κόκκινος* είναι επίσης αρχαία ελληνική λέξη και απαντά ήδη στον Ηρόδοτο. Δήλωνε το ερυθρό χρώμα, που προσέδιδε ο *κόκκος*. Βλ. *SB*, αρ. 9523 (2ος αι. μ.Χ.): *ὑποδημάτων κόκκινα... ζεύγη δ ὁμοίως, πορφυρῶν β*. Βλ. και λ. *κόκκινος* εν *LS* και F. Preisigke, Wörterbuch, με τη σημασία «σκαρλάτος». - *Sophocles, λ. κόκκινος*, με τη σημασία «σκαρλάτος», «ερυθρός». Ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ευστάθιος ετυμολογεί το επίθετο *κόκκινος* από τον *κόκκο*. Βλ. Φ. Κουκουλές, *Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ Λαογραφικά*, τ. 1-2, Ἀθῆναι 1950 (στο εξής: Φ. Κουκουλές, *Λαογραφικά*), τ. 2, 38-39. Στις πηγές παραδίδονται με μικρότερη συχνότητα και άλλα επίθετα που σχηματίζονται από τη λ. *κόκκος*. Πιθανότατα δηλώνουν τον βαμμένο με *κόκκο*. Η διαπίστωση της σημασίας τους όμως απαιτεί περαιτέρω διερεύνηση. Βλ. π.χ. *Ησύχιος, λλ. κοκκοποιόν, κοκκοβαφές*. - Νικόλαος Μεσαρίτης, *Λόγος κατηχητικός*, έκδ. A. Heisenberg, «Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion», στου ίδιου, *Quellen* II.iii. «Der Bericht des Nikolaos Mesarites über die politischen und kirchlichen Ereignisse des Jahres 1214», 6-54, ειδικά 20.29: *κοκκόεντα φάλαρα*, αυτ. 22.17,18,30: *κοκκόεν πέδιλον*. - G. Downey (έκδ.), «Nicolaos Mesarites, The Description of the Church of the Holy Apostels at Constantinople», *Transactions of the American Philosophical Society*, n.s. 47:6 (1957) 855-925, κεφ. XX, *κοκκοειδής*. - Γρηγόριος Αντίοχος, Grégoire Antiochos, *Éloge du Patriarche Basile Kamatèros*, éd. M. Loukaki, Paris 1996 (Index 117-119) (12ος αι.), 683: *κοκκόχρουν βάμμα*. - W. Regel, *Fontes rerum Byzantinarum*, fasc. 1-2, St. Petersburg 1892-1917, XI 214.13: *κοκκόχρους χιτών*. - E. Trapp, *Lex., λ. κοκκοειδής*. - *Du Cange, λ. κοκκόχρους*. Βλ. και κατ. σημ. 99 της παρούσας μελέτης, όπου παρατίθενται μαρτυρίες για το επίθετο *πρινοκοκκάτος*.

67. Τα λεξικά δεν διαφωτίζουν το ερώτημα αυτό. Ερμηνεύουν τα επίθετα, που σχηματίζονται από τη λ. *κόκκος*, με το επίθετο *σκαρλάτος* (βλ. αν. σημ. 66). Για τη σημασία της λ. *σκαρλάτος* βλ. Δημητράκος, *Λεξ.* και Σταματάκος, *Λεξ.*, λ. *σκαρλάτος* = «αλουργής, πορφυρούς, ολοκόκκινος, κατακόκκινος». Το ουσιαστικό *σκαρλάτον* (τό) είναι μετάφραση της λατινικής λ. *scarlatum* (βλ. *Du Cange, λ. Σκαρλάτον*. - *Du Cange Lat., λ. Scarlatum*). Η λατινική λ. *scarlatum*, άγνωστης ετυμολογίας, δήλωνε τον *κόκκο*, το βαμμένο με *κόκκο* ύφασμα και ειδικά έναν τύπο μάλλινου ενδύματος, που ήταν βαμμένο ολόκληρο ή είχε λωρίδες με το χαρακτηριστικό ζωηρό ερυθρό χρώμα που προσέδιδε η βαφή με *κόκκο* (βλ. *DMA, λ. scarlet*). Στον *Πουλολόγο* η λ. *σκαρλάτο* (τό) δηλώνει το «κόκκινο πανί» (βλ. *Πουλολόγος*, έκδ. Ισ. Τσαβαρή, [ΜΙΕΤ], Αθήνα 1997, στίχ. 188, και σ. 101 για τη χρονολόγηση του έργου ανάμεσα στα 1274-1331 και την παρατήρηση της εκδότριας ότι το κείμενο, στη μορφή που μας παραδόθηκε, πιθανόν προέρχεται από χειρόγραφο γραμμένο σε λατινοκρατούμενη πριοχή του Ελληνισμού).

Σημαντικές είναι οι πληροφορίες που παραδίδονται σε κείμενο του Ρωμαίου νομοδιδασκάλου Ουλπιανού, που συμπεριλήφθηκε στον Πανδέκτη. Στόχος του κειμένου ήταν να περιγραφούν τα χαρακτηριστικά των μαλλίνων και λινών νημάτων και υφασμάτων. Μεταξύ άλλων ο Ουλπιανός παραδίδει ότι τα μάλλινα και τα λινά υφάσματα θεωρούνταν *στίλβοντα,* δηλαδή με απαστράπτον χρώμα, όταν ήταν βαμμένα με *πορφύρα* ή *κόκκο*. Όσα είναι χρώματος λευκού ή μαύρου ή έχουν άλλο φυσικό χρώμα, παρατηρεί ο Ουλπιανός, δεν συμπεριλαμβάνονται στην κατηγορία των *στιλβόντων.* Με την ονομασία *πορφύρα,* διευκρινίζει τέλος ο Ουλπιανός, εννοούνται όλα τα είδη των πορφυρών βαφών. Ο *κόκκος* όμως δεν συμπεριλαμβάνεται στις πορφυρές βαφές[68].

Από την τοποθέτηση του Ρωμαίου νομοδιδασκάλου συνάγεται ότι τα μάλλινα υφάσματα, αναμφίβολα και τα μεταξωτά, βάφονταν κατά κύριο λόγο με κάποιο είδος πορφυρής βαφής ή με *κόκκο*. Κυρίως όμως προκύπτει το συμπέρασμα ότι κατεξοχήν βαφές των *στιλβόντων* θεωρούνταν οι πορφυρές βαφές και ο κόκκος, που προσέδιδαν στα υφάσματα τους χρωματικούς τόνους του ερυθρού[69]. Τα υφάσματα που ήταν βαμμένα με τις βαφές αυτές δεν ήταν απλώς ερυθρά. Το χρώμα τους ήταν λαμπερό και παλλόμενο. Επομένως οι χαρακτηρισμοί *κοκκηρός, κοκκοβαφής* και *κόκκινος* πρέπει να περιέγραφαν τον βαμμένο με *κόκκο,* όπως και ο *πορφυροῦς* τον βαμμένο με *πορφύρα,* και όχι απλώς τον ερυθρό ή αυτόν που είχε κάποια απόχρωση του ερυθρού.

Στις βυζαντινές πηγές παραδίδονται ανάλογες πληροφορίες για τη διάκριση των χρωμάτων και τη σημασία των επιθέτων *κοκκηρός, κοκκοβαφής* και *κόκκινος*. Η διευκρίνιση ότι ο *κόκκος* δεν συμπεριλαμ-

68. *Digesta* XXXII, 70,12: *ea que tincta non sunt, versicoloribus non adnumerari et ideo neque album neque nigrum contineri nec alterius coloris naturalis: purpuram autem et coccum, quoniam nihil nativi sunt, contineri arbitror, nisi aliud sensit testator. Purpurae autem appellatione omnis generis purpuram contineri puto: sed coccum non continebitur, fucinum et ianthinum continebitur.*

69. Από το κογχύλι της πορφύρας παρασκευάζονταν ποικιλία βαφών, που προσέδιδαν στα υφάσματα διάφορα χρώματα, όπως ζωηρό ερυθρό, ερυθρό σκούρο, πράσινο και μωβ ή βιολέ. Βλ. H. Blümner, *Technologie,* τ. 1, 233 κ.ε. - J. Ebersolt, *Les arts somptuaires à Byzance,* Paris 1923 (στο εξής: J. Ebersolt, *Arts*), 20-22 και passim. - Γ. Μοάτσος, *Ἡ Πορφύρα,* Αλεξάνδρεια 1932, επανέκδ. 1998 (στο εξής Γ. Μοάτσος, *Πορφύρα*), 35-46, 66-74, 89-93, 95-108, για τα είδη των κογχυλιών της *πορφύρας,* τα είδη των πορφυρών χρωμάτων και τις μεθόδους κατασκευής τους. - R. Pfister, Teinture 49. - J. Marquart, *Das Privatleben der Römer,* Teil 2, Darmstadt 1964 (στο εξής: J. Marquart, *Privatleben*), 504-516, 504-512. - G. Steigerwald, Purpursorten 222-261. - I. Szabolcs, «Untersuchungen von Farbstoffen und Färbemethoden an spätantiken Stoffen», *Mitteilungen zur christlichen Archäologie* 11 (2005) 63-86, εδώ 70-72.

βάνεται στις πορφυρές βαφές, υποδηλώνει την κατασκευή απομιμήσεων πορφυροβαφών με *κόκκο,* τις οποίες οι έμποροι προσπαθούσαν να πουλήσουν ως πορφυροβαφή είδη με ανώτερη τιμή[70]. Τούτο βέβαια συνέβαινε σε μια χρονική περίοδο, στη διάρκεια της οποίας επιτρεπόταν η χρήση της πορφύρας σε ιδιώτες και οι μαρτυρίες των πηγών ορίζουν από την ύστερη ρωμαϊκή ως και τα μέσα του 4ου αι. Το επίθετο *κοκκηρός* απαντά στα κείμενα της πρώιμης βυζαντινής περιόδου και χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει βαμμένα με κόκκο μάλλινα υφάσματα. Το *κοκκηρόν* χρώμα διαχωρίζεται από τα άλλα χρώματα ως χρώμα συγκεκριμένου είδους και ποιότητας[71].

Ο Ιωάννης Χρυσόστομος μας πληροφορεί ότι το είδος της βαφής και όχι το είδος του νήματος έδινε το όνομα στις υφαντικές πρώτες ύλες, γι' αυτό και τα μάλλινα νήματα, όταν είχαν βαφεί, χαρακτηρίζονταν πλέον αναλόγως με το είδος της βαφικής ύλης πορφυρά ή *κόκκινα*. Η μαρτυρία των συνταγών βαφής, που, όπως αναφέρθηκε, διασώθηκαν σε πάπυρο του 4ου αι. από τη Θήβα της Αιγύπτου και περιγράφουν τη βαφή μάλλινων νημάτων και πετρωμάτων, δείχνει ότι τα *κόκ-*

70. Για τις απομιμήσεις, που υπονοούνται στο κείμενο του *Πανδέκτη,* ενώ η κατασκευή τους αναφέρεται στη ρωμαϊκή και πρώιμη βυζαντινή περίοδο, πρβλ. τη μαρτυρία του Πλίνιου, που παραδίδει ότι ήταν συνήθης η εξαπάτηση των φιλάρεσκων γυναικών με απομιμήσεις πορφυροβαφών, που είχαν βαφεί με *κόκκο* (βλ. *Πλίνιος* XXII, 3: *per quod facilius matrona adultero placeat, corruptor insidietur nuptae*). Βλ. και τα συμπεράσματα του D. Jacoby, «Silk in Western Byzantium before the Fourth Crusade», *BZ* 84-85 (1991-1992) 452-500 στο D. Jacoby, *Trade,* VII) (στο εξής: D. Jacoby, Silk), 483. - Του ιδίου, «The Production of Silk Textiles in Latin Greece», στο *Commercial Exchange across the Mediterranean, Byzantium, The Crusader, Levant, Egypt and Italy,* (Variorum Reprints), London 2005 (στο εξής: D. Jacoby, Production), XII, 23, με μαρτυρίες από τις πηγές για τη βαφή πολυτελών υφασμάτων με κέρμη *(κόκκο)* ή με συνδυασμό κέρμη και *πορφύρας* στις ευρωπαϊκές επαρχίες του Βυζαντίου. Τα υφάσματα αυτά συχνά προσφέρονταν ως δώρα σε ξένους ηγεμόνες.

71. Βλ. κατ. σημ. 88 της παρούσας μελέτης τη μαρτυρία του Εδίκτου του Διοκλητιανού de pretiis (*Ἔδικτον* L. 24.8) με σχόλια για τη σημασία της λ. *κοκκηρός*. Πρβλ. και *Χρονικὸν πασχάλιον,* έκδ. L. Dindorf, (CB), τ. I-II, Bonnae 1832, 532.2: *καὶ Ἀννιβαλιανὸν ῥήγα* (σημ.: πρόκειται για τον ανεψιό του Μ. Κωνσταντίνου) *προχειρισάμενος ἐνέδυσεν κοκκηρὰν χλαμύδα, καὶ κατὰ Καισάρειαν τῆς Καππαδοκίας ἀπέστειλεν.* Τη διάκριση των χρωμάτων αναφέρει ο Επιφάνιος, *Κατὰ τῶν αἱρέσεων,* έκδ. K. Holl, *Epiphanius Constantiensis, Panarion seu adversus LXXX haereses,* (GCS) (στο εξής: *Πανάριον*), τ. 1, 169 και τ. 3, 496, 76.45 (413.13): *ἀντιπαρακατατιθέναι... τὸ χλωρὸν πρὸς τὸ κυάνεον καὶ πορφύρεόν τε, κοκκηρόν τε καὶ τὰ ἄλλα χρώματα... τὴν ποιότητα τοῦ εἴδους* (ενν. της βαφής) *καὶ τὸ χρῶμα ἑκάστης ποιότητος.* - *Ιω. Χρυσόστομος,* εν *PG* 48, στήλ. 1083.72-77: *Καὶ γὰρ ἐκεῖνα τὰ ἔρια, ἐπὰν δέξηται τὴν βαφήν, ἀποτίθεται τῆς φύσεως τὸ ὄνομα, καὶ δέχεται τῆς βαφῆς τὴν προσηγορίαν˙ καὶ οὐκ ἔτι καλεῖς ἐρέαν, ἀλλὰ πορφύραν ἢ κόκκινον ἢ πράσινον ἤ τι τοιοῦτον, οἷον ἡ βαφὴ παρέσχε τῷ βαφέντι τὸ κάλλος.*

κινα βάφονταν με *κόκκο* ή με βαφή που περιείχε *κόκκο* και άλλες χρωστικές ύλες. Σε μια συνταγή βαφής μάλλινων νημάτων παραδίδεται ότι τα κόκκινα βάφονταν με μια βαφική ύλη παρασκευασμένη από *κόκκο* και *φύκος*, αφού προηγουμένως είχαν εμβαπτισθεί σε διάλυμα *ισάτιδος*. Άλλη συνταγή παραδίδει τρόπο βαφής αποκλειστικά με *κόκκο* και άλλη παραδίδει βαφή πετρωμάτων με *κόκκο*[72]. Επομένως το επίθετο *κόκκινος* σήμαινε αυτόν που έχει το χρώμα του *κόκκου* και έχει βαφεί με *κόκκο*. Με *κόκκο* ήταν βαμμένα και τα *κοκκοβαφή*, όπως προκύπτει από την ετυμολογία της λέξης.

Τα επίθετα όμως *κοκκοβαφής* και *κόκκινος* χρησιμοποιούνταν και με μεταφορική σημασία, για να προσδώσουν στο προσδιοριζόμενο την ιδιότητα του απαστράπτοντος ερυθρού χρώματος, που προσέδιδε ο *κόκκος*, χωρίς το ερυθρό χρώμα να είναι αποτέλεσμα βαφής με *κόκκο*[73]. Πάντως τα επίθετα αυτά, ακόμη και όταν χρησιμοποιούνταν με

72. P. Holm., τ. 1, 121.1 (*P. Holm. L.* 34, 219): *Κοκκίνων βαφαί. Λαβὼν στῦψον τῇ ἰσάτιδι, ὅ ἐστιν γλαυκισμός, καὶ πλύνας ξήρανον. Εἶτα λαβὼν κόκκον καὶ ὕδωρ κόπτε, ἕως ἀνεθῇ, καὶ τότε μεῖξον φῦκος χωρικὸν καὶ ἕψε οὕτως καὶ χάλα τὰ ἔρια καὶ ἔσται κόκκος*. - *P. Holm*, τ. 2, 636.7: *καὶ κόκκον μετὰ ὄξους θερμάνας εἰς καινὴν χύτραν...* (σημ.: συνταγή βαφής πετρωμάτων). - G. Steigerwald, Purpursorten 262-264, για τη βαφή μάλλινων υφασμάτων με *κόκκο*, ιδιαίτερα σ. 263, σημ. 197, όπου ο G. Steigerwald παρατηρεί ότι η συνταγή στον πάπυρο *P. Holm.*, τ. 1, 121, 1 (*P. Holm. L.* 34, 219) δεν αναφέρεται σε καθαυτό βαφή *κόκκου*, αφού στη συνταγή παραδίδεται και ανάμειξη *φύκους* (φυκιού).

73. Το επίθετο κόκκινος με τη σημασία ερυθρός απαντά συχνά στη βυζαντινή εποχή. Βλ. χαρακτηριστικά *SB*, αρ. 1960 (6ος-7ος αι. μ.Χ.): *ὀψάρ(ια) κόκκ(ινα)*. - *Ιω. Χρυσόστομος*, εν *PG* 59, στήλ. 492.51: *τὸ κόκκινον ἔνδυμα τὸ ἐξ ὕδατος καὶ αἵματος δεσποτικοῦ βαφέν*. Για το επίθετο *κόκκινος* με μεταφορική σημασία βλ. και *Γρηγόριος Νύσσης*, τ. VI, 200.11: *Ὡς σπαρτίον κόκκινον χείλη σου*, αυτ. 228.12: *...τῷ κοκκίνῳ εἴδει τὰ χείλη περιανθίζεται*. - *Ησύχιος*, λ. *κινάβαρι: εἶδος χρώματος ἀληθινοῦ, ὅ λέγομεν κόκκινον*. - *Φωτίου τοῦ πατριάρχου λέξεων συναγωγή*, έκδ. R. Porson, pts. 1-2, Cambridge 1822 (στο εξής: *Φώτιος, Λεξ.*), 499.13: *<Σάνδυξ> χρῶμα κόκκινον*. Πρβλ. *Ησύχιος*, λ. *<σάνδυξ> δένδρον θαμνῶδες, οὗ τὸ ἄνθος χροιὰν κόκκῳ ἐμφερὴ ἔχει*. - *Πουλολόγος*, στίχ. 189: *χείλη κόκκινα*, και στίχ. 273, 336, για τις περιγραφές των χρωμάτων των φτερωμάτων των πουλιών, που παραλληλίζονται με ενδύματα κατασκευασμένα από λωρίδες υφασμάτων με διάφορα χρώματα, μεταξύ των οποίων και *κόκκινον*. Η χρήση του επιθέτου *κοκκοβαφής* ως συνώνυμο του *ερυθρός* δεν είναι συχνή. Έχω εντοπίσει τρεις αναφορές, εκ των οποίων οι δύο είναι σχήματα λόγου. Βλ. *Γρηγόριος Νύσσης*, τ. VI, 228.5: *...σπαρτίῳ κοκκοβαφεῖ παρεικάζων τὸ κάλλος*. - Ιωάννης Τζέτζης, *Βιβλίον ἱστορικῆς τῆς διὰ στίχων πολιτικῶν ἄλφα δὲ καλουμένης*, έκδ. Th. Kiessling, *Ioannis Tzetzae historiarum variarum Chiliades*, Hildesheim 1963, 322.971: *Πρασόχρουν δ' ὄν, κοκκοβαφές, ἀέρος ἄρσει λάμπει* (αποδίδει με αυτόν τον τρόπο τους εναλασσόμενους χρωματικούς τόνους, που καταυγάζει το τοπάζι στο φως). - Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Οἰκουμενικὴ Ἰστορία*, έκδ. C. De Boor, *Theophylacti Simocatae Historiae*, editionem correctionem curavit explicationibus que recentioribus adornavit P. Wirth, Stuttgart 1972, VII, 261.11-14: *ἐσθὴς δὲ τῷ μὲν ἑνὶ* (σημ.: ἔθνει) *μέλαινα, τῷ δὲ ἑτέρῳ κοκκόβαφος... καὶ τὸ ἔθνος τῶν*

μεταφορική σημασία, απέδιδαν μια συγκεκριμένη απόχρωση του ερυθρού, ένα ζωηρό ερυθρό χρώμα, το οποίο οι Βυζαντινοί παρομοίαζαν με το χρώμα της φωτιάς ή με το χρώμα του αίματος[74]. Την απόχρωση αυτή οι βαφείς επιτύγχαναν με τη χρήση του *κόκκου* και όχι μόνον, όπως θα φανεί στη συνέχεια από την παρουσίαση των πληροφοριών των πηγών. Βέβαια, επειδή η διερεύνηση των μεθόδων, με τις οποίες οι Βυζαντινοί βαφείς παρασκεύαζαν τις αποχρώσεις του ερυθρού, αποτελεί αντικείμενο ειδικής μελέτης για τα χρώματα και την τεχνολογία της βαφής, εδώ σημειώνονται μόνο ορισμένες παρατηρήσεις πάνω στο θέμα αυτό, με σκοπό να διαπιστωθεί κατά πόσον οι πολυάριθμες μνείες *κοκκοβαφών* και *κοκκίνων* ειδών στις πηγές αναφέρονται σε είδη βαμμένα με *κόκκο*[75].

μελαινοφόρων τοῖς τὴν ἐρυθρὰν περιβεβλημένοις ἐσθῆτα... Βλ. και E. Trapp, *Lex.*, λ. *κοκκόβαφος*, με τη σημασία «χρώμα σκαρλάτο». - P. Schreiner, *Theophylaktos Simokates. Geschichte*, Stuttgart 1985, 346, ο οποίος σχολιάζει ότι ο Σιμοκάττης αναφέρεται εδώ στο χρώμα των πολεμικών στολών, που ήταν βαμμένες ερυθρές (βλ. ό.π. 189).

74. Βλ. *Ησύχιος*, λ. *φοινικοῦν: πυρρόν, κόκκινον, αἱματῶδες*, λ. *κεκοκκυγωμένον: κεχρισμένον χρώματι κοκκυγίνῳ, ὅ ἐστιν πορφυροῦν: ἀπὸ κοκυγέας δένδρου*. Το χρώμα των βαμμένων με *κόκκο* αποδίδει με παραστατικό τρόπο η παραβολή των χρωμάτων με τα στοιχεία της φύσης. Βλ. *Γρηγόριος Νύσσης*, τ. VII.1, 50.6: *τὸ πυραυγὲς τοῦ κοκκοβαφοῦς ἐρυθήματος*. - Γεώργιος Μοναχός, *Χρονικὸν σύντομον*, έκδ. C. De Boor, corr. P. Wirth, *Georgii Monachi Chronicon*, τ. 1-2, Teubner 1978 (στο εξής: *Γεώργ. Μοναχός*), τ. 1, 30.13-16: *...τὸ δὲ κόκκινον ἀντὶ τοῦ πυρός... ἅπερ δὴ τῶν τεσσάρων ἦν στοιχείων... αἰνίγματα˙ ὁ μὲν γὰρ ὑάκινθος τῷ ἀέρι προσέοικεν, τὸ δὲ ῥοδοειδὲς ἢ κοκκοβαφὲς τῷ πυρί, τὸ δὲ ἁλουργὸν δηλοῖ τὴν θάλασσαν (ἐκείνη γὰρ τρέφει τὴν κόχλον ἐξ ἧς τὸ τοιοῦτον γένηται χρῶμα), ἡ δὲ βύσσος τὴν γῆν˙ ἐκ ταύτης φύεσθαι λέγεται*. - Θεοφύλακτος Αχρίδος, έκδ. P. Gautier, *Théophylacte d'Achrida. Discours, Traités, Poésies*, (CFHB 16/1, ser. Thessalonicensis), Thessalonique 1980, αρ. 3, 173.3: *...καὶ κόκκινον, τοῦ πυρὸς χρῶμα μηνύον...* - *Φυσιολόγος* 35, 113.12-17: *ἐν τῷ κατὰ Ματθαῖον γέγραπται ὅτι μέλλων σταυροῦσθαι ὁ Κύριος ἐνεδύσατο χλαμύδα κοκκίνην, ἐν δὲ τῷ κατὰ Ἰωάννην ὅτι πορφυροῦν ἐνεδύσατο... Ματθαῖος διὰ τοῦ κοκκίνου τὴν κατὰ σάρκα οἰκονομίαν ἡρμήνευσεν, Ἰωάννης δὲ διὰ τῆς πορφύρας τὸ βασιλικὸν ἔδειξεν*. Βλ. και G. Steigerwald, Purpursorten 262-263, που προσδιορίζει το χρώμα του *κόκκου* ως βαθύ ερυθρό με γαλαζωπές ανταύγειες. Πρβλ. A. Failler, «Les insignes et la signature du despote», *REB* 40 (1982) 171-186, ειδικά 177, ο οποίος θεωρεί ότι στο ιστορικό έργο του Παχυμέρη τα επίθετα *κόκκινος* - *κοκκοβαφής* και *ἐρυθρός* - *ἐρυθροβαφής* δηλώνουν το ζωηρό ερυθρό χρώμα. Τον συγγραφέα δεν απασχολεί το είδος της βαφής, από την οποία προέρχεται το ζωηρό ερυθρό χρώμα και δεν υπεισέρχεται στο ζήτημα αυτό.- L. James, *Light* 28 για το κόκκινο χρώμα κατασκευασμένο από τον *κόκκο* και σ. 72 κ.ε. για τον χρωματικό προσδιορισμό κόκκινος στις βυζαντινές πηγές.

75. Αναφορές στην τεχνολογία βαφής με *κόκκο* βλ. H. Blümner, *Technologie*, τ. 1, 233 κ.ε. - D. Jacoby, Silk 485. - Του ιδίου, σχόλια στη *BZ* 92 (1999) 536-538, όπου επισημαίνει την ανάγκη διαπραγμάτευσης της τεχνολογίας βαφής υφασμάτων και με άλλες βαφές εκτός από την *πορφύρα*. Για τη βαφή με πορφύρα βλ. A. Muthesius, «A Practical Approach to the History of Byzantine Silk Weaving», *JÖB* 34 (1984) 235-254, με την

Με βάση τη διαπίστωση ότι οι πορφυρές βαφές και ο κόκκος χρησιμοποιούνταν για τη βαφή πολυτελών ειδών ένδυσης και υπόδησης και τα *κοκκηρά, κοκκοβαφή* και *κόκκινα* ήταν βαμμένα κατά κύριο λόγο με *κόκκο,* θα αναζητήσουμε στις αφηγηματικές πηγές μνείες ειδών που χαρακτηρίζονται με τα επίθετα αυτά θεωρώντας ότι αποτελούν έμμεσες μαρτυρίες χρήσης του *κόκκου,* με την προϋπόθεση ότι από τα συμφραζόμενα ή άλλες ενδείξεις προκύπτει ότι τα επίθετα περιγράφουν όχι μόνο το χρώμα του προσδιοριζόμενου αλλά και το είδος της βαφής του.

β. Είδη βαμμένα με κόκκο

Ήδη αναφέρθηκαν παραπάνω μνείες πολυτελών *κοκκηρών* ενδυμάτων. Πολυάριθμες είναι οι αναφορές στις πηγές από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο *κοκκοβαφών* υποδημάτων, τα οποία φορούσαν τα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας[76]. Φαίνεται ότι τα *κοκκοβαφή πέδιλα* ήταν πραγματικά βαμμένα με κόκκο. Τη σχετική πληροφορία πα-

προηγούμενη βιβλιογραφία. - Της ιδίας, *Byzantine Silk Weaving* σσ. 29-35. - Της ιδίας, Essential Processes 158-160. - *Dyes in History and Archaeology* 20, εκδ. J. Kirby, The National Gallery, London 2005. Βλ. και κατ. σημ. 101-103 στην παρούσα μελέτη.

76. Αγαθίας Σχολαστικός, *Ἱστοριῶν Γ΄,* έκδ. R. Keydell, *Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque,* (CFHB II/A) Berolini 1967, σ. 103.14-17: *εἰσὶ δέ γε ταῦτα* (σημ.: τα ενδύματα και τα σύμβολα της εξουσίας του βασιλέως) *στέφανος χρυσοῦς λιθοκόλλητος καὶ χιτώνιον ποδῆρες ὑπόχρυσον πέδιλά τε κοκκοβαφῆ καὶ μίτρα ὁμοίως χρυσῷ τε καὶ λίθοις πεποικιλμένη. χλαμύδα δὲ ἁλουργῆ τοῖς βασιλεῦσι τῶν Λαζῶν οὐ θέμις ἀμπίσχεσθαι, λευκὴν δὲ μόνον. - Σκυλίτζης* 3.17 (σ. 8.58), όπου αναφέρει ως σύμβολα της βασιλείας το *διάδημα,* την *ἁλουργίδα* και τα *κοκκοβαφῆ πέδιλα,* και αυτ. 12.58 (σ. 500.1), όπου αναφερόμενος στην απομάκρυνση του Μιχαήλ Στ΄ Στρατιωτικού από την εξουσία γράφει: *...τὴν πορφυρίδα ἀποβαλὼν καὶ τὰ κοκκοβαφῆ πέδιλα...* Πρβλ. Γεώργιος Κεδρηνός, *Σύνοψις Ἱστοριῶν,* έκδ. I. Bekker, *Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae opera (Historiarum compendium),* I-II, (CB), Bonnae 1838-1839 (στο εξής: *Κεδρηνός*) 2.47.14, αυτ. 2.421.2: *και το κοκκοβαφές* (ενν. πέδιλον) *δείξας.* - Ιωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν,* έκδ. L. Dindorf, *Ioannis Zonarae epitome historiarum* I-VI, Lipsiae 1868-1875, έκδ. M. Pinder - Th. Buttner-Wobst, (CB), I-III, Bonnae 1841-1897 (στο εξής: *Ζωναράς*) σ. 541.7. - Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς,* έκδ. H.G. Beck - D. Kambylis - R. Keydell, *Annae Comnenae. Alexias,* (CFHB XL/1,2), Berlin 2001 (στο εξής: *Άννα Κομνηνή*) 15.11.18 (σ. 503.8-10): *καὶ τὰ κοκκοβαφῆ [πέδιλα] τῶν ποδῶν ἀπορριψαμένη μέλανα [καὶ κοινὰ ὑπ]εδεῖτο τὰ προστυχόντα,* και αυτ. (σ. 501.64-502.65): *ἡ βασιλὶς ἔρριπτο ἔτι ἀμπεχομένη τ[ὴν πορφυρίδα] καὶ τὰ κοκκοβαφῆ πέδιλα. - Θεοφ. Συν.* 250.14-15: *...καὶ τὰ κοκκοβαφῆ καὶ διάλιθα πέδιλα καὶ τἆλλα τῆς βασιλείας ἐπίσημα.* - Νικηφόρος Βρυέννιος, *Ὕλη Ἱστορίας,* έκδ. P. Gautier, *Nicéphore Bryennios. Histoire,* (CFHB 9), Bruxelles 1975, 3.10.4 (σ. 231.14-15): *...τήν τε ἁλουργίδα περιθέσθαι καὶ τὰ κοκκοβαφῆ ὑποδύσασθαι πέδιλα ὁ δ' ὀψὲ καὶ μόλις εἴξας τῇ τούτων βίᾳ ταῦτα περιεβάλλετο καὶ βασιλεὺς Ῥωμαίων ἤδη ἀνηγόρευτο* (ενν. ο Βρυέννιος στην Τραϊανούπολη), αυτ. 4.16.2 (σ. 281.28), αυτ. 4.31.6 (σ. 301.6). - *Μιχ. Γλυκάς* 601.13: *βουλεύεται δὲ* (ενν. ο πατριάρχης) *κοκκοβαφῆ*

ρέχει ο Ιωσήφ Γενέσιος αναφερόμενος στα γεγονότα που οδήγησαν στη δολοφονία του αυτοκράτορα Λέοντος Ε΄ (το 820). Ο αυτοκράτορας Λέων θέλησε να ελέγξει κρυφά τη νύχτα τις συνθήκες κράτησης του πρώην συμπολεμιστή του και στη συνέχεια στασιαστή κατά της εξουσίας του, του Μιχαήλ (Β΄), που φυλακισμένος ανέμενε την εκτέλεσή του. Τα χαρακτηριστικά βασιλικά πέδιλα, βαμμένα με *κόκκο,* γράφει ο Ιωσήφ Γενέσιος, που φορούσε ο Λέων Ε΄, όταν εισχώρησε στον χώρο κράτησης του Μιχαήλ (Β΄), έγιναν αφορμή για την αναγνώριση του βασιλικού προσώπου[77]. Η πληροφορία αυτή επιβεβαιώνει ότι το επίθετο *κοκκοβαφής* κυριολεκτούσε, όταν αναφερόταν σε υποδήματα.

Τα επίθετα *κοκκοβαφής* και *κόκκινος* από τον 8ο αι. εναλλάσσονται στον προσδιορισμό του χρώματος των δερμάτων, που αποστέλλονταν από τους Βυζαντινούς βασιλείς ως δώρα σε ηγεμόνες άλλων κρατών. Επομένως τα επίθετα αποκαλύπτουν στις περιπτώσεις αυτές όχι μόνο το χρώμα αλλά και το είδος της βαφής και φαίνεται ότι ο *κόκκος* χρησιμοποιούνταν ευρέως για τη βαφή δερματίνων ειδών[78]. Βαμ-

περιβαλεῖν πέδιλα, τῆς παλαιᾶς ἱερωσύνης φάσκων εἶναι τὸ τοιοῦτον ἔθος. - Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις,* έκδ. I.A. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia,* (CFHB XI/1,2), Berlin, New York 1975, 1.372.7. - Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι,* έκδ. A. Failler - V. Laurent, *Georges Pachymérès Relations historiques,* livres I-VI, (CFHB 24/1,2), Paris 1984, τ. II, έκδ. I. Bekker, (CB), Bonnae 1835 (στο εξής: *Παχυμέρης*), 203.28 και 655.6: *πεδίλων μετεῖναι κοκκοβαφῶν.* - Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονικὴ συγγραφή,* έκδ. A. Heisenberg, *Georgii Acropolitae Opera,* τ. I-II, Lipsiae 1903, corr. P. Wirth, *Georgii Acropolitae Opera,* τ. I-II, Stuttgart 1978 (στο εξής: *Ακροπολίτης*), σ. 52.61, 104.7 και 185.27-28: *πέδιλα κοκκοβαφῆ,* τα οποία αποτελούσαν τα σύμβολα της βασιλείας που έφερε ο Λατίνος αυτοκράτορας Βαλδουίνος (βλ. ανάλυση στη σ. 90 Θεοφ. Συν.).

77. *Ιωσήφ Γενέσιος* 1.19.13: *...τὸν εἰσιόντα βασιλέα... ἀπὸ τῶν βασιλικῶν ἐκ κόκκου πεδίλων διέγνωκε.* Βλ. Θ. Κορρές, *Λέων Ε΄ ο Αρμένιος και η εποχή του. Μια κρίσιμη δεκαετία για το Βυζάντιο (811-820),* Θεσσαλονίκη 1996, 147-148, για τα ιστορικά γεγονότα.

78. Στους Βυζαντινούς συγγραφείς του 4ου-6ου αι. τα βαμμένα δέρματα και τα δερμάτινα είδη χαρακτηρίζονται με τα εξής επίθετα:

(α) *φοινικούς:* Βλ. Ιωάννης Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν,* έκδ. M. Dubuisson - J. Schamp, *Jean le Lydien des magistratures de l'état romain,* (Les belles Lettres), Paris 2006, τ. I[1-2] (στο εξής: *Λυδός, Περί αρχών*), 2, 69.8: *...ζωστὴρ ἐκ φοινικοῦ δέρματος,* αυτ. 68.18: *μανδύην μὲν γὰρ ὁ ἔπαρχος περιεβάλλετο Κῷον - ἐπ' ἐκείνης γὰρ τῆς νήσου καὶ μόνης ἡ βαθυτέρα βαφὴ τοῦ φοινικοῦ χρώματος τὸ πρὶν ἐπῃνεῖτο κατασκευαζομένη˙ <ἡ> γὰρ ἠρέμα πως ἐπὶ τὸ φλόγινον καὶ οὐ σφόδρα βαθὺ ἀναπτομένη πρὸς Παρθυαίων ἐξηύρηται˙ Ὅθεν καὶ παρθικὰ τὰ φλογοβαφῆ δέρματα συμβαίνει καλεῖσθαι.* Πρβλ. *Γρηγ. Νύσσης,* τ. VII.1, 96.18,21: *δέρμα δὲ πεφοινιγμένον...* Ο χαρακτηρισμός *φοινικούς* αποδίδει πάντως μόνο το χρώμα και όχι το είδος της βαφής. Βλ. *Ησύχιος, λ. φοινικούν:* «πυρρόν, αιματώδες», και λ. *κόκκος.* - L.M. Positano (επιμ. έκδ.), «Ioannae Tzetzae commentarii in Aristophanem», (Scholia in Aristophanem 4.1), Groningen 1960, 1-221, 223-

μένα με *κόκκο* ήταν και είδη της βασιλικής αμφίεσης και εξάρτυσης, που έφεραν μέλη του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος, εκείνα στα οποία ο αυτοκράτορας επέτρεπε να φέρουν τα βασιλικά χρώματα, δηλαδή αποχρώσεις του ερυθρού, όχι όμως την πορφύρα[79]. Στις βυζαντινές πηγές αναφέρεται συχνά από τον 10 αι. ως *κοκκοβαφής* ο *πίλος*, ένα είδος χονδρού υφάσματος κατασκευασμένου από μαλλί, που χρησι-

233, 731: *φοινικίδι: τὴν φοινικίδα ἐρυθρὸν καὶ κοκκοβαφὲς χρῶμα καὶ ὕφασμα νομίζουσιν οἱ πολλοί.*

(β) *ερυθροδανωμένος:* Βλ. *Πανάριον* PG 41, στήλ. 945 και 1049: *δερμάτων ἠρυθροδανωμένων καὶ ὑακινθίνων.* - *Ησύχιος,* λλ. *ἐρυθραίνει, ἐρυθροδανομένα* = «πυρρά, κόκκινα, πυροειδή». Το *ερυθρόδανον* είναι είδος φυτού, κοιν. *ριζάρι,* που χρησιμοποιείται στη βαφική. Δίδει χρώμα ερυθρό. Βλ. *Anecdota Atheniensia et alia,* τ. II, *Texte Grecs relatifs à l'histoire des sciences,* έκδ. A. Delatte, Liége 1939 (στο εξής: *Anecdota Atheniensia*), 388.20: *ἐρυθρόδανον ἤτοι τὸ ῥιζάριν τῶν βαφέων,* αυτ. 400.10 και 436.1. - H. Blümner, *Technologie,* τ. 1, 249-250.

(γ) *ερυθρός:* Η λ. είναι πολύ κοινή και απαντά στις πηγές από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Για το χαρακτηρισμό δερμάτων ως *κοκκίνων* βλ. Θεοφάνης Ομολογητής, *Χρονογραφία,* C. De Boor, *Theophanis Chronographia,* τ. 1-2, Lipsiae 1883-1885, ανατ. Hildesheim 1963 (στο εξής: *Θεοφάνης*), σ. 497.21: *κόκκινα δέρματα.* - *Excerpta Constantini,* έκδ. C. de Boor, *Excerpta historica jussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta,* vol. 1: *Excerpta de legationibus,* pts 1-2, Berlin 1903, 1,1:1-227, 1,2:229-599, 75.18: *σηρικοὺς τρισχιλίους χιτῶνας, ἔτι δὲ κοκκοβαφῆ τρισχίλια δέρματα καὶ πέπερι σταθμὸν ἕλκον τρισχιλίων λιτρῶν, οὐκ ὄντων δὲ τῇ πόλει δημοσίων χρημάτων...* Συχνή είναι και η αναφορά χαλιναριών βαμμένων με *κόκκο.* Βλ. *Κεδρηνός* τ. 2, 195.4: *κοκκοβαφῆ χαλινόν,* αυτ. 376.5. - *Ζωναράς* τ. III, 516.1, αυτ. 519.4. Η νήσος Κως ανήκει στο σύμπλεγμα των Δωδεκανήσων και απέχει ελάχιστα από τη μικρασιατική ακτή. Η μαρτυρία του Λυδού για τη λειτουργία βαφείων πρέπει να συνδυασθεί με τη λειτουργία εκεί παλαιότερα υφαντουργείων. Βλ. *Λυδός, Περί αρχών,* I[2], DCCXXVI-DCCXXVIII.

79. Βλ. Ζώσιμος, *Νέα Ἱστορία,* έκδ. F. Paschud, *Zosime. Histoire nouvelle,* 1-3.2, Paris 1971-1989, 5,41,4.6 (2,39,2.10): *ἔτι δὲ Κωνστάντιος ἀδελφὸς αὐτοῦ* (σημ.: ενν. ο Κωνσταντίνος, γιος του Μ. Κωνσταντίνου), *καὶ Ἀννιβαλιανὸς* (σημ.: ανεψιός του Μ. Κωνσταντίνου), *ἐσθῆτι χρώμενοι κοκκοβαφεῖ και περιχρύσῳ, τῆς τοῦ λεγομένου νωβελισσίμου...* Πρβλ. την αναφορά στο ίδιο γεγονός στο *Χρονικόν Πασχάλιον* 352.2: *ἐνέδυσεν* (σημ.: τον Αννιβαλιανό, όταν ονομάστηκε βασιλεύς *[rex]* και ανέλαβε τη διοίκηση των Ποντικών φύλων) *κοκκηρὰν χλαμύδα.* - Θεοφάνους Συνεχιστής, έκδ. I. Bekker, *Theophanes Continuatus,* (CB), Bonnae 1838 (στο εξής: *Θεοφ. Συν.*), σσ. 3-486, 216.6: *ὁ Βασίλειος πολλὰ τῆς ὕστερον δόξης σύμβολα εἶχεν ὑποφαινόμενα. Ταινία τε γὰρ κοκκοβαφὴς παρὰ τὴν πρώτην ἔκφυσιν τῶν τριχῶν...* - Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν,* έκδ. I. Thurn, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum,* (CFHB V), Berlin - New York 1973 (στο εξής: *Σκυλίτζης*), σ. 125.48-49, που φέρει τον Βασίλειο Μακεδόνα να αναρωτιέται: *ἆρά γε διὰ τὴν βασιλικὴν ἐφεστρίδα καὶ τὸν κοκκοβαφῆ χαλινὸν ἀγανακτήσει ὁ βασιλεὺς* (σημ.: ο Μιχαήλ Γ΄) *κατ' ἐμοῦ;.* Βλ. και O. Treitinger, *Die oströmische Kaiser -und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell,* [3]Darmstadt 1969 (στο εξής: O. Treitinger, *Kaiser*), σ. 60, που σημειώνει ότι η χλαμύδα του *νωβελισσίμου* είχε χρώμα *σκαρλάτο (κόκκινον),* όπως παραδίδεται από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο.

μευε για την κατασκευή επανωφορίων και ως κάλυμμα κρεβατιού[80]. Μεσαιωνικές πηγές, που παραδίδουν εκτεταμένη χρήση του *κόκκου* σε εργαστήρια βαφής στις ευρωπαϊκές ελληνικές περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τον 13ο αι., μνημονεύουν την εμπορία ενός τύπου χονδρού μεταξωτού υφάσματος, βαμμένου κάποτε με *κόκκο,* που αναφέρεται ως *samite.* Πρόκειται πιθανότατα για το εξάμιτον, χονδρό μεταξωτό ύφασμα, εξάκλωνο, που κατασκεύαζαν οι Βυζαντινοί. Στις βυζαντινές πηγές πολυτελή χονδρά υφάσματα συχνά προσδιορίζονταν με το επίθετο *κοκκοβαφής,* που φαίνεται ότι στις περιπτώσεις αυτές σήμαινε βαμμένος με *κόκκο*[81].

Το επίθετο *κόκκινος,* εκτός από τις περιπτώσεις στις οποίες χρησιμοποιείται για να προσδώσει την ιδιότητα του ερυθρού χρώματος, που προέρχεται από βαφή με *κόκκο* στα δέρματα, χρησιμοποιείται και για να προσδιορίσει το είδος της βαφής και το χρώμα μάλλινων νημάτων. Όταν το επίθετο κόκκινος αντιπαραβάλλεται προς το επίθετο *πορφυρούς,* σημαίνει αυτόν που έχει το χρώμα του *κόκκου* και είναι βαμμένος με *κόκκο.* Τούτο πάντως ισχύει, όταν η αντιπαραβολή απαντά σε κείμενα της πρακτικής, στα οποία δίδεται σημασία στην ποιότητα του βαμμένου είδους και όχι στη συμβολική σημασία των χρωμάτων.

Στις πηγές απαντά πολύ συχνά το ουσιαστικό, το *κόκκινον.* Το ουσιαστικό δήλωνε τη βαφή, που παρασκευάζονταν από τη ζωοκηκίδα

80. Βλ. Λέων Διάκονος, *Ιστορία,* έκδ. C.B. Hase, *Leonis Diaconi Caloënsis Historiae,* (CB), Bonnae 1828, σ. 83.11 και 86.23: *...κοκκοβαφῆ πῖλον.* Πρβλ. *Σκυλίτζης* 280.10: *ἐπ' ἐδάφους κείμενον καὶ στρωμνὴν ἔχοντα* (ενν. ο Νικηφόρος Φωκάς) *πῖλον κοκκοβαφῆ καὶ ἄρκτου δέρμα.* - Πρβλ. *Κεδρηνός,* τ. 2, σσ. 637.6 και 421.2. - *Du Cange,* λλ. *πῖλος, πιλωτάριον.* - *ΒΒΠ* 2[2], σ. 71.

81. Βλ. D. Jacoby, Silk 462, 464, 470, με μαρτυρίες από τις μεσαιωνικές πηγές για τη βαφή υφασμάτων με κέρμη σε εργαστήρια στην Άνδρο και στη Θήβα τον 13ο αι., και αυτ. 460, για τον τύπο *samite.* Εκτός από τις αναφορές στον *κοκκοβαφῆ πῖλον,* μαρτυρίες για τη βαφή χονδρών υφασμάτων με *κόκκο* βλ. *Ακροπολίτης* 87.16: *σπάθη σηρικὸν κοκοβαφὲς ἐνδεδυμένη,* αυτ. 104.7: *ἐφεστρίδας* (σημ.: ένδυμα κατασκευασμένο από χονδρό ύφασμα, μανδύας, χλαμύς˙ βλ. *LS* και *Lampe, Λεξ.*) *καὶ χαλινά κοκκοβαφῆ.* - Θεόδωρος Στουδίτης, *Μεγάλη κατήχησις,* έκδ. A. Papadopoulos-Kerameus, *Theodoros Studites Μεγάλη κατήχησις,* St. Petersburg 1904, 1-131, 6.37.1: *ἱμάτιον καλόν, καὶ τοῦτο αὐτόχροιον ἢ κοκκόβαφον, ἢ πολύκολπον, ὑψηλότατον κουκούλιον.* Με *κόκκο* επίσης βάφονταν και πολυτελή εξαρτήματα των επίσημων αμφιέσεων του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος. Βλ. *Παχυμέρης* 203.28-29: *σημεῖον δ' ἀληθείας τῶν λεγομένων ἐκείνοις ἦν κοκκοβαφὴς σάρισσα δεικνυμένη.* Ο εκδότης (αυτ. 203, σημ. 3), βασισμένος και στις παρατηρήσεις του B. Hendrickx, «Les institutions de l'Empire latin de Constantinople (1204-1261): le pouvoir imperial», *Βυζαντινά* 6 (1974) 127-128, παρατηρεί ότι εδώ το επίθετο *κοκκοβαφής* αποδίδει την απόχρωση ροδοκόκκινο *(vermeille).* Η απόχρωση αυτή επίσης ήταν αποτέλεσμα της βαφής με *κόκκο.* Βλ. ανωτ. σημ. 74 της παρούσας μελέτης.

της *βαφικής κόκκου* και το ίδιο το ύφασμα ή το νήμα που ήταν βαμμένο με *κόκκο*[82]. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι από το τέλος του 9ου αι. κυρίως αναφέρονται πολύ συχνά στις πηγές είδη ένδυσης και εξαρτήματα που χαρακτηρίζονται *κόκκινα* και τα φορούν μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας ή ανώτατοι αξιωματούχοι σε επίσημες εμφανίσεις. Στις περιπτώσεις αυτές, όταν το επίθετο *κόκκινος* αντιπαραβάλλεται προς τα επίθετα *πορφυρούς* ή *οξύς*, η αντιπαραβολή αφορά καταρχήν στον χρωματικό τόνο και τη συμβολική σημασία του και όχι στο είδος της βαφής. Το επίθετο *κόκκινος* δήλωνε το ζωηρό ερυθρό χρώμα της φωτιάς ή το λαμπερό ερυθρό του αίματος, ενώ τα επίθετα *πορφυρούς* και οξύς δήλωναν το βαθύ ερυθρό ή βιολέ[83].

82. *The Tebtunis Papyri*, part II, έκδ. B.P. Grenfell - A.S. Hunt with the assistance of E. J. Goodspeed, London 1907 (στο εξής: *P. Tebt.*), 405.5 (3ος αι.): *μαφόρτια β πορφυροῦν καὶ κόκκινον (δραχμῶν)*. Βλ. *Ιω. Χρυσόστομος, PG* 63, στήλ. 125.8: *ἐρίῳ κοκκίνῳ, PG* 64, στήλ. 737.46: *κόκκινον ἔριον*. Για τη μνεία κόκκινων δερμάτων βλ. αν. σημ. 78,79 της παρούσας μελέτης. Για το *κόκκινον* με τη σημασία του βαμμένου με *κόκκο* υφάσματος ή νήματος βλ. στις περιγραφές των παραπετασμάτων της σκηνής της κιβωτού με τις δέκα εντολές. Στις περιγραφές των υφασμάτων αυτών οι λέξεις *κόκκος* και *κόκκινον* εναλλάσσονται: Ιω. Χρυσόστομος, *Περί του σταυρού*, έκδ. A. Wenger, «Le sermon lxxx de la collection augustinienne de Mai restitué à Sévérien de Gabala», *Augustinus Magister. Congrès international augustinien* I. Paris: Études Augustiniennes, 1954, 415.11.4: *καταπέτασμα πορφύρας καὶ κοκκίνου καὶ βύσσου καὶ ὑακίνθου*. - *Γεωργ. Μοναχός* 26.18-20: *κάτωθεν τοῦ ὑποδύτου λώματα ὡς ἐξανθούσης ῥοᾶς ἐξ ὑακίνθου καὶ κοκκίνου καὶ βύσσου κεκλωσμένης*, αυτ. 20.24: *ἐπενδύετο δὲ καὶ ἄλλον χιτῶνα ἐκ βύσσου καὶ ὑακίνθου καὶ πορφύρας καὶ κοκκίνου... καὶ παντοίων χρωμάτων περιωραϊσμένον καὶ καθυφασμένον*. - Μιχαήλ Ψελλός, *Λόγοι*, έκδ. G.T. Dennis, *Michaelis Pselli Orationes Panegyricae*, Stutgardiae et Lipsiae 1994, αρ. 17, 162.523: *οὐ γὰρ κόκκινον νενησμένον, οὐδὲ τρίχας αἰγείας τῇ τοῦ θεοῦ σκηνῇ συνεισφέρουσι... ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἔξω που τοῦ ναοῦ ἀφιᾶσιν*. Πρβλ. του ιδίου, *Θεολογικά*, έκδ. P. Gautier, *Michaelis Pselli Theologica*, Leipzig 1989, opusc. 109.16: *(ἡ δὲ σκηνὴ) ἦν δὲ ξύμπασα ἐκ βύσσου κεκλωσμένης... καὶ πορφύρας καὶ κοκκίνου κεκλωσμένου*, 109.19: *τὸ δὲ καταπέτασμα τῆς σκηνῆς πεποίητο ἐξ ὑακίνθου καὶ πορφύρας καὶ κοκκίνου καὶ βύσσου*, 109.40. Βλ. και κατ. σημ.86 της παρούσας μελέτης. Βλ. και *Etymologicum Gudianum*, A. de Stefani (1909-1920), fasc. I, Litteras A-B, Amsterdam 1965, λ. *Βοσόρς: Ἑβραϊκὴ ἡ λέξις, σημαίνει δὲ ἱμάτιον ἐκ κοκκίνου βεβαμμένον*. Πρβλ. *Etymologicum Magnum* 205.22: λ. *βόσορ: ἐκ κοκκίνου βεβαμμένον*. - *Σούδα*, beta. 400, λ. *Βοσόρ: τὸ ἱμάτιον τὸ ἀπὸ κόκκου βεβαμμένον κατὰ Ἑβραΐδα διάλεκτον*. - *Du Cange (Lat.)*, λλ. *cocum* και *coccinum*, το «ερυθρό ύφασμα και χρώμα».

83. Βλ. στο *Κλητορολόγιον Φιλοθέου*, έκδ. N. Oikonomidès, *Listes de préséance* 95.16, 97.8, 127.X: αναφορά *κοκκίνων χιτώνων* και *ζώνης* που αποτελούν τα καθιερωμένα *βραβεία* των *μαγίστρων*, του *κουροπαλάτη* και των *πρωτοσπαθαρίων*. Πρβλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ βασιλείου τάξεως*, έκδ. I. Reiske, *De Cerimoniis aulae byzantinae*, (CB), τ. I-II, Bonnae 1829-1830 (στο εξής: Κων. Πορφ., *Βασ. Ταξ.*), I, 229.3: *ἡ δὲ χλαμὺς ἡ τούτῳ* (εvv. ο *νωβελίσσιμος*) *περιτιθεμένη οὐκ ἔστι πορφυρᾶ, οἷα τοῦ καίσαρος, ἀλλὰ κόκκινος. Ο Ψευδοκωδινός, Περὶ ὀφφικιαλίων τοῦ Παλατίου Κωνσταντινουπόλεως*, έκδ. J. Verpeaux, *Pseudokodinos, Traité des offices*, Paris 1966 (στο εξής: *Ψευδοκωδινός*), 146.3 και 274.13, αναφέρει ότι το επίσημο ένδυμα του *δεσπότη* ήταν *οξύ* ή *κόκκινον*, ανάλογα με την προτίμηση του *δεσπότη*, επομένως χρησιμοποιεί το επίθετο *κόκκινος* μόνο για να αποδώσει μια απόχρωση του ερυθρού. Βλ. B. Koutava-Delivoria, «Les ὀξέα et les fonctionnaires nommés τῶν ὀξέων: Les sceaux et les étoffes pourpres de soie après le 9e siècle», *BZ* 82 (1989) 177-190 (στο εξής: B. Koutava-Delivoria, «Les ὀξέα»), 182: *οξύς πορφυρούς ήταν αυτός που είχε ζωηρό πορφυρό χρώμα*. - A. Failler, Les insignes 177 και 178, ο οποίος παρατηρεί ότι στο ιστορικό έργο του Παχυμέρη τα επίθετα *πορφυρούς* και *οξύς* ήταν αντίστοιχα και δήλωναν το πορφυρό ή βιολέ, ενώ τα επίθετα *κόκκινος-κοκκοβαφής, ερυθρός-ερυθροβαφής* δήλωναν το ζωηρό ερυθρό. Εμφιλοχωρεί όμως σύγχυση στις διάφορες γλώσσες στην απόδοση της *πορφύρας* (βασιλικό ένδυμα χρώματος ζωηρού ερυθρού) και του πορφυρού χρώματος, που δήλωνε το βαθύ ερυθρό, το βιολέ ή κοντά στο βιολέ. Βασιλικό χρώμα ήταν το βαθύ ερυθρό, ενώ το πορφυρό ή βιολέ ήταν το χρώμα του *δεσπότη*. Βλ. και O. Treitinger, *Kaiser*, ό.π., που αναφέρει ότι αυτοκρατορικό χρώμα ήταν το πορφυρό ή το άσπρο διακοσμημένο με χρυσό. Ο προσδιορισμός του χρώματος δεν αποκαλύπτει το είδος της βαφής, γιατί τα βασιλικά ενδύματα μπορεί να ήταν βαμμένα όχι μόνο με πορφυρή βαφή αλλά με συνδυασμό πορφυρής βαφής και *κόκκου*. Τούτο είναι ακόμη πιο πιθανό για τα ενδύματα που προσφέρονταν ως δώρα. Το επίθετο *κόκκινος* χρησιμοποιείται και για να δηλώσει το χρώμα των καλυμμάτων της κεφαλής που έφερε η δεύτερη τάξη των βασιλικών αξιωματούχων. Βλ. *Ψευδοκωδινός*, 132.13. - E. Piltz, *Le costume officiel des dignitaires byzantins à l'époque Paléologue*, Uppsala 1994, σ. 36, 59.

Επειδή πάντως τα πολυτελή είδη, που χρησιμοποιούσε το αυτοκρατορικό περιβάλλον, δεν μπορεί παρά να ήταν βαμμένα με βαφές πρώτης ποιότητας, μπορούμε να υποθέσουμε ποιες βαφικές ύλες είχαν χρησιμοποιηθεί και στις περιπτώσεις αυτές: το είδος της πορφυρής βαφής της οποίας το χρωματικό αποτέλεσμα ήταν παρόμοιο με του *κόκκου*, ένα είδος μικτής βαφής από *κόκκο* και πορφυρή βαφή ή απλώς ο *κόκκος* και διάφορα στερεωτικά. Τη χρωματική και συμβολική διαφορά των δύο χρωμάτων παραδίδει και ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ευστάθιος. Μετά το λευκό χρώμα καυχάται το λαμπερό *ερυθρόν* χρώμα ή *κόκκινον*, σχολιάζει ο μητροπολίτης, καθόλου λιγότερο αν και όχι περισσότερο είναι το *αλουργόν* (δηλαδή το πορφυρό) επειδή αποτελεί σύμβολο της βασιλείας. Φαίνονται ακόμη από τα λόγια του Μητροπολίτη οι χρωματικές προτιμήσεις της εποχής για το ζωηρό χρώμα[84]. Η ποιότητα της βαφικής ύλης δεν σχολιάζεται από

84. Βλ. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, έκδ. G.L.Fr. Tafel, *Eustathii metropolitae Thessalonicensis opuscula*, ^{2}Amsterdam 1964, σ. 239.13: *Σεμνύνεται δὲ μετά γε τὸ λευκὸν χρῶμα καὶ φαεσφόρον τὸ ἐρυθρόν, εἴτ' οὖν κόκκινον· οὐδέν δὲ ἔλαττον, ὅτι μὴ καὶ πλέον, καὶ τὸ ἀλουργόν, ὅτι συμβολογραφεῖ βασιλείαν, ὅση τε περὶ γῆν, καὶ τὴν ὑπερουράνιον*. Σε επιτάφιο λόγο για τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό, ο συγγραφέας παρομοιάζει την *πορφυρίδα* (δηλ. το βασιλικό ένδυμα) με την έννοια της βασιλείας και τον *κοκκόχρουν χιτῶνα*, δηλαδή χιτώνα με το ζωηρό ερυθρό χρώμα του *κόκκου*, που επίσης φέρουν οι βασιλείς, με την έννοια της θυσίας για τη σωτηρία των ανθρώπων, που συμβολίζει το

τον μητροπολίτη. Το *αλουργόν* προηγείται από το *κόκκινον* μόνον εξαιτίας της συμβολικής αξίας του. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει τη σταδιακή μεταβολή της σημασίας του επιθέτου *κόκκινος* από την αρχική («ο βαμμένος με *κόκκο*» και επομένως «αυτός που έχει το ζωηρό ερυθρό χρώμα του *κόκκου*») στη σημασία του «ζωηρού ερυθρού», που μπορεί να κατασκευαστεί από μείξη διαφόρων βαφικών υλών. Η μετάβαση αυτή μαρτυρεί την πολλαπλή χρήση του *κόκκου* και τη σημασία του στη βαφική σε όλη τη βυζαντινή περίοδο[85]. Οι πολυάριθμες αναφορές *κόκκινων* βασιλικών ενδυμάτων στον 14ο αι. σημαίνουν ότι πλέον ο χαρακτηρισμός *κόκκινος*, όταν αναφερόταν σε είδη ένδυσης και υπόδησης, δήλωνε «αυτόν που έχει ζωηρό ερυθρό χρώμα», παρόμοιο με της φωτιάς, ανεξαρτήτως του είδους της βαφής, όπως τούτο συμβαίνει στη νέα ελληνική γλώσσα.

Αφού από τη διερεύνηση των μαρτυριών των αφηγηματικών πηγών προέκυψε ότι η χρήση του *κόκκου* ως βαφικής ύλης ήταν ευρύτατα διαδεδομένη στο Βυζάντιο, ότι χρησιμοποιούνταν πρωτίστως για τη βαφή μαλλιού αλλά και μεταξιού από τον 6ο αι. και τουλάχιστον α-

αίμα του Χριστού. Βλ. *Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μανουὴλ Κομνηνόν*, έκδ. W. Regel, *Fontes rerum Byzantinarum*, τ. 1-2, St. Petersburg 1892, 1917, XI 214.13,19 και A. Sideras, Die byzantinischen Grabreden. Prosopographie, Datierung, Überlieferung. 142 Epitaphien und Monodien aus dem byzantinischen Jahrtausend [Wiener Byzantinischen Studien Band XIX], Wien 1994, σσ. 210-211, ταυτίζει τον συγγραφέα του Λόγου με τον Γρηγόριο Αντίοχο. - Βλ. και αν. σημ.74 της παρούσας μελέτης για τον συμβολισμό με το αίμα του Χριστού. Ο Φ. Κουκουλές, *Λαογραφικά*, τ. 2, 39, σχολιάζει ότι το επίθετο *κόκκινος*, που εκτός από τον μητροπολίτη Ευστάθιο αναφέρουν και άλλοι συγγραφείς του 12ου αι., δήλωνε το ερυθρό και τις διάφορες αποχρώσεις του (φοινικούν, βύσσινον).

85. Η χρήση του *κόκκου* για την πρώτη βαφή νημάτων, που στη συνέχεια βάφονταν και με πορφύρα, παραδίδεται από τον Πλίνιο και διαπιστώθηκε από χημική ανάλυση, που έγινε σε υφάσματα του 2ου-3ου αι. μ.Χ. από την Παλμύρα. Βλ. *Πλίνιος* IX, 62. - H. Blümner, *Technologie*, τ. 1, 245 και 241, όπου παρατηρεί ότι το χρώμα που έδινε το *bucinum* (είδος πορφυρής βαφής) έμοιαζε με το χρώμα *σκαρλάτο*. - Γ. Μοάτσος, *Πορφύρα* 91-92, 101. - J. Marquardt, *Privatleben* 509. - R. Pfister, *Textiles de Palmyre*, I, Paris 1934, 17 T. 13, III, Paris 1940, 22 L.86. - G. Steigerwaldt, Purpursorten 200-201. Πρβλ. D. Jacoby, Silk 458, 489,που συμπεραίνει τη βαφή μεταξωτών υφασμάτων με συνδυασμό πορφύρας και άλλων φθηνότερων βαφών στην ύστερη βυζαντινή περίοδο. Απαγορεύσεις στη χρήση ενδυμασιών, που ομοίαζαν με τις αυτοκρατορικές και στη χρήση των πορφυρών χρωμάτων και απομιμήσεών τους παραδίδονται στον *Codex Theodosianus*, έκδ. Th. Mommsen - P.M. Meyer, I^{1-2}, II Berolini 1905 (στο εξής: *CTh*), X, 21,1 (369 μ.X) 2 και 3 (424 μ.X.), αυτ. XV, 7,11 (393 μ.X). Πρβλ. και *Codex Justinianus*, έκδ. P. Krueger (= *CJC II*), Berlin 1877, φωτ. ανατ. Dublin - Zürich 1970 (στο εξής: *CJ*), IV, 40, 1. Βλ. και R. Lopez, «Silk Industry in the Byzantine Empire», στο *Byzantium and the World*, (Variorum Reprints), London 1978, III, 10 (στο εξής: R. Lopez, Silk Industry). Απομιμήσεις πάντως πορφυρών κατασκευάζονταν στα κρατικά εργαστήρια βαφής και υπήρχαν νόμιμες και παράνομες αναμείξεις βαφών. Βλ. *CTh* I, 32, 1 (333 μ.X.).

πό τον 8ο αι. και δερμάτων, ότι ο *κόκκος* χρησιμοποιούνταν αυτοτελώς ή ως συστατικό στις βαφές πολυτελών νημάτων, σκόπιμη είναι στη συνέχεια η διερεύνηση των μαρτυριών των πηγών για την αγοραστική αξία της βαφής. Αυτή προκύπτει εμμέσως από την αξία των βαμμένων με *κόκκο* ειδών.

γ. Η αξία των βαμμένων με κόκκο ειδών και της βαφικής ύλης

Τα βαμμένα με *κόκκο* υφάσματα θεωρούνταν κάθε άλλο παρά ευτελή. Οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς του 4ου αι. παραδίδουν την ύπαρξη τεχνιτών ειδικευμένων στη βαφή με *κόκκο*. Περιγράφουν υφάσματα κατασκευασμένα από συνδυασμό νημάτων βαμμένων με *κόκκο* και πορφυρές βαφές. Συχνά αναφέρονται και υφάσματα διακοσμημένα με λωρίδες βαμμένες με *κόκκο*. Αν και οι περιγραφές των Πατέρων αναφέρονται κυρίως στο παρελθόν (κατά κύριο λόγο αναφέρονται στα παραπετάσματα που κάλυπταν τη σκηνή της κιβωτού και στα ιερατικά άμφια, καθώς και στον συμβολισμό των χρωμάτων, τα οποία είχαν χρησιμοποιηθεί για τη βαφή τους, και σχολιάζουν βιβλικά αποσπάσματα, που επαναλαμβάνονται από τον ένα συγγραφέα στον άλλο) είναι επόμενο ότι μεταφέρουν τις αισθητικές απόψεις των συγγραφέων και την τεχνολογία της εποχής τους[86].

86. *Γρηγόριος Νύσσης*, τ. V, 327.5: *οὐ πορφυρευτάς τινας καὶ κοκκοβάφους ἀναζητῶν οὐδὲ τοὺς ῥᾳδιουργοῦντας εἰς νῆμα τοῦ χρυσίου*, τ. VI, 44.3-7: *οἷς τὸ κάλλος ἐκ παντὸς εἴδους τῆς εὐχροούσης βαφῆς συνεκίρνατο, νῆμα χρύσεον ὑακίνθῳ καὶ πορφύρᾳ καὶ βύσσῳ καὶ κόκκῳ διά τινος τεχνικῆς λεπτουργίας εὐκόσμως συνυφαινόμενον, σύγκρατον ἐκ πάντων, καθάπερ ἐν ἴριδος αὐγαῖς ἀποστίλβειν ἐποίει τὴν αὐγὴν τοῦ ὑφάσματος*, τ. VII.1, 24.4-8: *καταλλήλως πάντα διὰ τῆς ὑφαντικῆς ἐπιστήμης ἐκ τῆς προσφόρου ὕλης ἐπετελεῖτο. τοῖς μὲν γὰρ ἦν τῶν ὑφασμάτων ὑάκινθος ἡ βαφὴ καὶ πορφύρα καὶ τὸ πυραυγὲς τοῦ κοκκοβαφοῦς ἐρυθύματος, τό τε λαμπρὸν τῆς βύσσου... ἑτέροις δὲ λῖνον...* (βλ. E. Trapp, *Lex.*, λ. *κοκκοβάφος*. - H. Blümmer, *Technologie* 258, που αναφέρει ότι υπήρχε ειδικός τεχνίτης για τη βαφή του κάθε χρώματος, με τις μαρτυρίες των πηγών). Η κατασκευή ενδυμάτων, στα οποία είχαν χρησιμοποιηθεί συνδυασμοί υφασμάτων διαφορετικής ποιότητας και βαφής, συνηθιζόταν στο Βυζάντιο. Βλ. *Γρηγόριος Νύσσης*, τ. VI, 330.4-7: *χρυσοῦ καὶ πορφύρας καὶ βύσσου καὶ ὑακίνθου καὶ κόκκου τὰς αὐγὰς συγκεράσας ἐν τῷ ὑφάσματι, ὥστε σύμμικτον ἐκ πάντων ἀπαστράπτειν τὸ κάλλος*. Πρβλ. *Λυδός, Περί μηνών* 4.53.22: *πετάσματα ἐκ πορφύρας καὶ κόκκου πεποικιλμένα*, αυτ. 1.21.11, αυτ. 1.21.20: *τραβαία δὲ εἴρηται* (σημ.: η στολή) *ὡσανεὶ τρίβαφος· ἐκ τριῶν ἀποτελεῖται χρωμάτων, πορφύρας, κόκκου καὶ ἰσατίδος βοτάνης*. Η *trabea* ήταν επίσημο ρωμαϊκό ένδυμα, που κατασκευαζόταν με τρεις διαφορετικούς τύπους. Σε ό,τι ενδιαφέρει την παρούσα μελέτη, πρέπει να σημειωθεί η χρήση του κόκκου στην κατασκευή πολυτελών ενδυμάτων, που προορίζονταν για τα μέλη του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος. Βλ. J. Marquardt, *Das Privatleben der Römer*, Darmstadt 1964, σ. 507, με μαρτυρίες από τις πηγές και ιδιαίτερα *Λυδός, Περί αρχών*, I^2, DCLVIII-DCLXII. Για την κατασκευή ενδυμάτων διακοσμημένων με λωρίδες βαμμένες με *κόκκο* βλ. και *Ετυ-*

Η αξία και η ζήτηση των βαμμένων με *κόκκο* υφασμάτων στην αγορά προκύπτει και από το διάταγμα «περί τιμών», που εξέδωσε ο αυτοκράτορας Διοκλητιανός το 301, για να ανακόψει την άνοδο του πληθωρισμού. Στο *Έδικτον* του Διοκλητιανού παραδίδεται η εμπορία υφασμάτων βαμμένων αποκλειστικά με *κόκκο* ή με συνδυασμό *κόκκου* και *πορφύρας* και καθορίζεται η τιμή τους. Το *Έδικτον* αναφέρεται σε περίοδο, στην οποία η χρήση των πορφυρών μεταξωτών επιτρεπόταν σε όσους είχαν τη δυνατότητα να τα αγοράσουν. Συνεπώς η κρατική διατίμηση έχει διαμορφωθεί με βάση την πραγματικότητα αυτή, που ίσχυε μόνο ως τα μέσα του 4ου αι. Τα βαμμένα με *κόκκο* υφάσματα, τα *κοκκηρά*, κατατάσσονται αμέσως μετά τα *πορφυρά* και τις απομιμήσεις των πορφυρών, στην όγδοη θέση. Τα βαμμένα με φυτικά χρώματα υφάσματα καταλαμβάνουν τις τελευταίες θέσεις και η διαφορά της τιμής τους από τα *πορφυροβαφή* και *κοκκηρά* είναι εξαιρετικά μεγάλη. Η σειρά κατάταξης των υφασμάτων, όπως και ο τίτλος του κεφαλαίου *«περί πορφύρας»*, στο οποίο υποτάσσονται, δείχνουν τη σημασία της βαφής για τον καθορισμό της τιμής του υφάσματος. Η ακρίβεια των πορφυρών ειδών είχε χωρίς αμφιβολία σχέση με τη συμβολική σημασία της *πορφύρας*, που διακρίνεται από τη ρωμαϊκή περίοδο, αλλά και με τις τεχνικές δυσκολίες κατασκευής των πορφυρών βαφών και την υπερβολικά υψηλή αγοραστική αξία της *πορφύρας*[87]. Η επιλογή όμως της βαφής με τη σειρά της σχετιζόταν με το είδος και την ποιότητα του νήματος. Η τιμή των *κοκκηρών*, που ήταν μάλλινα υφάσματα, ήταν κατά πολύ χαμηλότερη από εκείνη των *πορφυρών*, που ήταν μάλλινα και μεταξωτά. Ήταν χαμηλότερη από την τιμή των απομιμήσεων των *πορφυρών*, που οι τεχνίτες παρασκεύαζαν με συνδυασμό βαφών *πορφύρας* (δηλαδή από τα παράγωγα του κογχυλιού της *πορφύρας*) και *κόκκου*, για να επιτύχουν συγκεκριμένους χρωματικούς τόνους, αλλά αξιοσημείωτα υψηλότερη από εκείνη των υφασμάτων που ήταν

μολογικόν Μέγα στη σημ. 9 της παρούσας μελέτης. Πρβλ. και *Πουλολόγος* 273-275, για την περιγραφή ενός ρούχου, που ονομάζεται *ατυπίν* και, όπως προκύπτει από τα συμφραζόμενα, ήταν πολυτελές επανωφόρι διακοσμημένο με σειρές διαφορετικών χρωμάτων, μεταξύ των οποίων και *κόκκινον*. - Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός*, τ. 1-6, Ἀθῆναι 1948-1957 (στο εξής *ΒΒΠ*), τ. 2, 48.

87. Η βιβλιογραφία για την *πορφύρα* είναι εκτεταμένη. Σημειώνω ιδιαίτερα το έργο του H. Blümmer, *Technologie* 233 κ.ε., τη μονογραφία του Γ. Μοάτσου, *Πορφύρα* 7 κ.ε.,79 κ.ε., 161-163, 173, 251-254, και τη μελέτη του D. Jacoby, Silk 454-456, 481, 483, 486, 489, που αναφέρονται στις τεχνικές δυσκολίες χρήσης της πορφυρής βαφής, στην παράλληλη χρήση και άλλων βαφών στο Βυζάντιο και στους λόγους οπισθοχώρησης της *πορφύρας*.

βαμμένα ερυθρά με φυτικά χρώματα[88]. Κρίνοντας από τη θέση κατάταξης των υφασμάτων στο *Έδικτον* φαίνεται ότι τα βαμμένα με *κόκκο* υφάσματα θεωρούνταν αρχικώς από τους Βυζαντινούς, όπως πολύ χαρακτηριστικά το περιγράφει ο Πλίνιος από τα αρχαία χρόνια, ως «η πολυτέλεια της φτήνιας»· ο *κόκκος* στο Βυζάντιο αποτελούσε βαφική ύλη ποιότητας, δεύτερης κατηγορίας όμως σε σχέση με την *πορφύρα*[89].

Την πραγματικότητα, που είχε διαμορφωθεί σχετικά με την αξία των βαφών ως τα μέσα του 4ου αι., άλλαξε η απαγόρευση της χρήσης της *πορφύρας* και για ένα διάστημα ακόμη και των απομιμήσεων των πορφυρών στους ιδιώτες. Την *πορφύρα* απορροφούσαν τα αυτοκρατορικά εργαστήρια[90]. Οι συναλλακτικοί περιορισμοί, που έθεσε αργότερα ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός Α΄ στην εμπορία της μετάξης, αν και επέτρεψε τη χρήση των πορφυρών υφασμάτων στις γυναίκες της αριστοκρατίας, συρρίκνωσε τον κύκλο εργασιών των ιδιωτικών εργαστηρίων[91]. Η κατασκευή των πορφυρών μεταξωτών συγκεντρώθηκε στα

88. Βλ. *Έδικτον* L. 24.1-1α: *περὶ πορφύρας, μεταξαβλάττης λι. α΄* (150.000 δηνάρια)· 6 *πορφύρας Μειλησίας καλλίστης διβάφου ἀληθινῆς, λι. α΄* (12.000 δηνάρια)· 8 *Νεικαηνῆς κοκκηρᾶς λι. α΄* (1.500 δηνάρια)· 9 *ἰσγένης πρωτείας ἀλγενησίας, λι. α΄* (600 δηνάρια). - G. Steigerwald, Purpursorten 223-236, 259-265, για τους χρωματισμούς και τα είδη των υφασμάτων. Για τη χρήση του κόκκου στη βαφή των μάλλινων νημάτων βλ. τη συνταγή βαφής στον *P. Holm.* 89.4 και 121.1, σημ. 72 της παρούσας μελέτης. - H. Blümmer, *Technologie* 245, που αναφέρει ότι το μαλλί βαφόταν πρώτα με *κόκκο* και κατόπιν με *τυρία* (είδος πορφυρής βαφής).

89. Βλ. *Πλίνιος* XXII, 5.

90. Η αποκλειστική χρήση της *πορφύρας* από τα αυτοκρατορικά εργαστήρια παραδίδεται έμμεσα από διατάξεις του Θεοδοσιανού κώδικα, στις οποίες η κατοχή και η χρήση *πορφύρας* χαρακτηρίζεται παράνομη. Μνημονεύονται περιπτώσεις κατάχρησης και προβλέπονται ποινές. Βλ. *CTh* 10. 20,2,7,12, 13,18 και 10. 21,3. - R. Lopez, Silk Industry 10 με τη σημ. 3. - Α. Π. Χριστοφιλόπουλος, *Επαρχικόν* 65, με τις σημ. 2 και 3 (για *Επαρχικόν* βλ. σημ. 92 της παρούσας μελέτης). Οι απαγορεύσεις επαναλαμβάνονται στον Ιουστινιάνειο κώδικα (*CJ* 4,40,2) και στα *Βασιλικά* (19,1,80).

91. Για τα ιδιωτικά εργαστήρια στην πρώτη βυζαντινή περίοδο βλ. *Paulys Realencyclopädie der clasischen Altertumwissenschaft.* Neue Bearbeitung begonnen von G. Wissowa, Stuttgart, 1921 (στο εξής: *RE*), λ. *Industrie und Handel.* - Κ. Π. Μέντζου, *Συμβολαὶ εἰς τὴν μελέτην τοῦ οἰκονομικοῦ και κοινωνικοῦ βίου τῆς πρωίμου βυζαντινῆς περιόδου (Ἡ προσφορὰ τῶν ἐκ Μ. Ασίας καὶ Συρίας Ἐπιγραφῶν καὶ Ἁγιολογικῶν κειμένων)*, (Βιβλιοθήκη Σ. Ν. Σαριπόλου), Ἀθῆναι 1975 (στο εξής: Κ. Π. Μέντζου, *Συμβολαί*), 114, 134-137, 200-202, 204-206, με μαρτυρίες από τις πηγές για τα ιδιωτικά εργαστήρια στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Μαρτυρίες λειτουργίας ιδιωτικών εργαστηρίων παραδίδονται και στα πατερικά κείμενα. Ανεπτυγμένη υφαντουργία υπήρχε στην Πελοπόννησο. Βλ. Ιωάννης Χρυσόστομος, *Σχόλια στον Ησαΐα*, έκδ. J. Dumortier, *Jean Chrysostome Commentaire sur Isaïe*, (Sources Chrétiennes 304), Paris 1983, 184.66-67. Βλ. και αν. σημ.78 της παρούσας μελέτης τη μαρτυρία του Ιωάννη Λυδού για βαφεία στη νήσο Κω. - *The Oxford Dictionary of Byzantium*, έκδ. A.P. Kazhdan, τ. 1-3, Oxford

κρατικά εργαστήρια[92]. Οι αραβικές κατακτήσεις που ξεκίνησαν από τον 7ο αι. επηρέασαν την προμήθεια πρώτων υλών[93]. Υπήρχε βέβαια παραγωγή *πορφύρας* σε αρκετές περιοχές της Ελλάδας, όπως και παραγωγή μετάξης από το τέλος του 6ου αι. Εντούτοις είναι εύλογο ότι η αφθονία της πρώτης ύλης, συγκεκριμένα της *πορφύρας*, μειώθηκε[94]. Ύστερα από μια περίοδο ύφεσης, σημειώθηκε ανάπτυξη της βιοτε-

1991, τ. 2, λ. *Ergasterion*. - R. Lopez, Silk Industry 6 και 8 κ.ε., για την παρακμή των ιδιωτικών εργαστηρίων. Στις πηγές παραδίδεται και ανεπτυγμένη οικιακή παραγωγή υφασμάτων πρώτης ποιότητας, την οποία διενεργούσαν γυναίκες. Βλ. *Εὐσταθίου ἀρχιεπισκόπου Ἀντιοχείας καὶ μάρτυρος εἰς τὴν ἑξαήμερον ὑπόμνημα*, εν PG 18, στήλ. 773.46-47: *κλῆρον βαλεῖν προσέταξε, ποίαν οἶσαι τὸν χρυσὸν καὶ τὸ ἀμίαντον, καὶ τὴν βύσσον, καὶ τὸ σηρικόν, καὶ τὴν ἀληθῆ πορφύραν, καὶ τὸν ὑάκινθον, καὶ τὸν κόκκον˙ καὶ ἐκληρώθη Μαρία τὴν πορφύραν καὶ τὸν κόκκον ἐργάζεσθαι*. - Ιωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τὸν ΜΑ´ Ψαλμόν*, εν *PG* 55, στήλ. 156.31-33, για την περιγραφή μιας χαρακτηριστικής σκηνής γυναικών που τραγουδούν την ώρα που υφαίνουν. Βλ. και *ΒΒΠ*, ό.π. 6, με μαρτυρίες από τις πηγές. - C. Diehl, *La peinture byzantine*, Paris 1932, pl. I, όπου απεικονίζεται η σκηνή παράδοσης του νήματος για την κατασκευή υφάσματος στην Παρθένο Μαρία.

92. Για το κρατικό μονοπώλιο της κατασκευής και πώλησης πορφυρών υφασμάτων βλ. *CJ* 4, 40,1, διάταξη των αυτοκρατόρων Γρατιανού, Βαλεντινιανού και Θεοδοσίου (383 μ.Χ.) που επαναλαμβάνεται και στα *Βασιλικά*, έκδ. H.J. Sheltema - N. Van der Wal, *Basilicorum libri LX*, τ. 1-8 (κείμενο), Groningen 1955 κ.ε. και H.J. Sheltema - D.Holwerda, τ. 1-11 (σχόλια), Groningen 1953 κ.ε. (στο εξής: *Βασιλικά*) 19.1.80. - *CJ* 11,9,3. - *CTh* 10,21,3 (424 μ.Χ.). - J. Marquart, *Privatleben* 515-516, με πρόσθετες μαρτυρίες από τις αφηγηματικές πηγές. - Α.Π. Χριστοφιλόπουλος, *Τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον Λέοντος τοῦ σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ*, Ἀθῆναι 1935, επανέκδ. με προσθήκες από την Αι. Χριστοφιλοπούλου, Θεσσαλονίκη 2000 (στο εξής: Α. Χριστοφιλόπουλος, *Επαρχικόν*), 65. - *ΒΒΠ*, τ. 2, 39-40. - R. Lopez, Silk Industry 10-11. Βλ. και B. Koutava-Delivoria, Les ὀξέα 180-182, 184-186. - W. Brandes, *Finanzverwaltung* 404-406, 505, για την οργάνωση των αυτοκρατορικών εργαστηρίων με μαρτυρίες από σφραγίδες. Η λειτουργία των αυτοκρατορικών εργαστηρίων ελαχιστοποιήθηκε ή διακόπηκε από τον 13ο αι. Βλ. K.P. Matschke, Tuchproduktion 65-66.

93. Εμπορικές σχέσεις με τους Άραβες εξακολούθησαν να υφίστανται, είναι αμφίβολο όμως αν πραγματοποιούνταν εισαγωγή πρώτων υλών σε ευρεία κλίμακα. Βλ. Α.Π. Χριστοφιλόπουλος, *Επαρχικόν* 74-75, κρίνει ότι υπήρχαν προνομιακές εμπορικές σχέσεις με τους Άραβες τον 10ο αι. Αντίθετα ο D. Simon, «Die byzantinischen Seidenzünfte» BZ 68 (1975) 23-46, ειδικά σ. 31, παρατηρεί ότι τα εμπορεύματα, που εισήγαν οι Σύροι έμποροι στο Βυζάντιο, ήταν μπαχαρικά και ότι οι ανάγκες σε μετάξι καλύπτονταν από την εντόπια παραγωγή. Για την ανάπτυξη εμπορικών ανταλλαγών μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων και τη σημασία των ελληνικών νησιών του Αιγαίου Πελάγους ως εμπορικών σταθμών βλ. E. Malamut, *Iles* 540-543.

94. Η αλιεία της *πορφύρας* αναφέρεται από τα αρχαία χρόνια στον Κορινθιακό κόλπο και στις Κυκλάδες, ιδιαίτερα στο μικρό νησί της Γυάρου (ανάμεσα στα νησιά Άνδρος, Κέα, Σύρος). Βλ. *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, τ. 1-2, έκδ. Σπ. Λάμπρος, Ἀθῆναι 1879, 1880, τ. 2, 275, που αναφέρει ότι από την Κέα διέρχονταν πολλά φορτηγά πλοία ειδικά για την αλιεία της πορφύρας *(κογχυλευτικά πορθμεία)*. *Πορφύρα* όμως αλιεύονταν σε πολλές περιοχές της Μεσογείου και ειδικά στο Αιγαίο

χνίας υφασμάτων στις βυζαντινές πόλεις. Τα πρώτα σημεία των αλλαγών εμφανίζονται από τον 7ο και 8ο αι. Από τον 10 αι. άρχισε η «χρυσή» εποχή της βυζαντινής υφαντουργίας και βαφικής. Τα ιδιωτικά εργαστήρια αναπτύχθηκαν και οι απαγορεύσεις στη χρήση της *πορφύρας* περιορίστηκαν[95].

δ. Η διάδοση της χρήσης των βαφικών υλών. Κογχύλη, κόκκος βαφική και πρινοκόκκι

Τον 11ο αι. η ανάπτυξη της βιοτεχνίας υφασμάτων στο Βυζάντιο παραδίδεται από πολλές πηγές[96]. Η ανάπτυξη της υφαντουργίας είχε

πέλαγος. *Πορφύρα* καλής ποιότητας αλιευόταν κυρίως στα παράλια της Λακωνίας. Βλ. W. Miller, *The Latins in the Levant. A history of Frankish Greece (1204-1566)*, London 1908, ελλ. μτφρ. Α. Φουριώτης, Αθήνα 1990, 53, 60. - Γ. Μοάτσος, Πορφύρα 79 κ.ε., 166. - D. Jacoby, Silk 455-456.

95. Ο D. Jacoby, Silk 457 και 482, με βάση τη διαπίστωση ότι το πορφυρό χρώμα παρασκευαζόταν και από άλλες χρωστικές, συμπεραίνει ότι οι απαγορεύσεις αφορούσαν το πορφυρό χρώμα και όχι την πορφυρή βαφή *(murex purple)*. Φαίνεται ότι για να τεθεί η απαγόρευση έπρεπε να συντρέχουν τέσσερις παράγοντες: είδος βαφής και υφάσματος, μέγεθος και χρώμα. Επομένως η απαγόρευση αφορούσε ένα πολύ συγκεκριμένο είδος υφασμάτων. Για την αλλαγή στις απαγορεύσεις βλ. *Νεαρά* Λέοντος Στ΄, έκδ. P. Noailles - A. Dain, Les novelles de Léon VI le sage, Paris 1944, LXXX 273-275. - Σπ. Τρωϊάνος, *Οι Νεαρές Λέοντος Στ΄ του Σοφού*, Αθήνα 2007, Νεαρά 80 (σσ. 239-241), για την ακριβή απόδοση στη νέα ελληνική με αναφορά στις προηγούμενες απαγορευτικές διατάξεις, από όπου συνάγεται η ελεύθερη χρήση της πορφύρας. Για τα *κεκωλυμένα* βλ. *Ἐπαρχικὸν βιβλίον*, έκδ. J. Koder, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen. Einfürung, Edition, Übersetzung und Indices*, Wien 1991, 4.1 και 4. 2. - J. Marquart, *Privatleben* 515-516. - Α.Π. Χριστοφιλόπουλος, *Επαρχικόν* 65. - R. Lopez, Silk Industry 10.

96. Βλ. R. Lopez, Silk Industry 12-13, που παρατηρεί ότι η ανάπτυξη της καλλιέργειας του μεταξιού στη βυζαντινή επικράτεια από το τέλος του 6ου αι. επέφερε την κατάργηση του κρατικού μονοπωλίου στο μετάξι και από τον 7ο αι. αρχίζει μια αργή βιομηχανική επανάσταση στον τομέα της υφαντουργίας. Την αναζωογόνηση της βιοτεχνίας βαφής και κατασκευής υφασμάτων από τα τέλη του 9ου αι. στην Πελοπόννησο μαρτυρεί η πολύ γνωστή περίπτωση της χήρας Δανιηλίδας, που παραδίδεται στη *Vita Basilii* (βλ. *Θεοφ. Συν.* 318) και από τα τέλη του 10ου αι. ο *Βίος Νίκωνος Μετανοείτε*, έκδ.-μτφρ. D. F. Sullivan, *The Life of Saint Nikon*, Brookline Mass. 1987, 112-113, 118-121. Για την κατάργηση των περιορισμών στην εμπορία της μετάξης βλ. N. Oikonomidès, «Quelques boutiques de Constantinople au Xe siècle: prix, loyers, imposition», *DOP* 26 (1972) 345-356, και τα συμπεράσματα του M. Kaplan, *Byzance. Villes et campagnes*, εκδ. A. et J. Picard, Paris 2006, σσ. 282-284. Για την ανάπτυξη της βιοτεχνίας από τον 11ο αι. βλ. P. Tičev, «Sur les sites byzantines aux XIe-XIIe siècles», *Byzantinobulgarica* 1 (1962) 163. - K.P. Matschke, Tuchproduktion 47-86. - D. Jacoby, Silk 454 κ.ε., και κυρίως Α. Λαΐου, «Μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης: είχαν οικονομία οι βυζαντινές πόλεις;», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 81, τευχ. Β΄ (2006) 85-126, δημόσια συνεδρία τῆς 6ης Ἰουνίου 2006, ἐν Ἀθήναις 2006, με τις μαρτυρίες των πηγών. Την ανάπτυξη της βιοτεχνίας υφασμάτων και την ευρεία χρήση συνδυασμών βαφικών υλών μαρτυρούν τα βυζαντινά υφάσματα, που διασώθηκαν από την περίοδο αυτή. Βλ. D.T. Rice, *Byzantine Art*, [4]Munich 1968, 486-487.

ως αποτέλεσμα την ευρεία χρήση των βαφικών υλών. Η χρήση της *πορφύρας* συνεπαγόταν την υπέρβαση των δυσκολιών που περιγράφηκαν παραπάνω, των τεχνικών δυσκολιών παραγωγής της βαφής, τη δυσκολία μεταφοράς της πρώτης ύλης και της υπερβολικής τιμής της. Είναι εύλογο ότι δεν μπορούσε να αποτελεί βαφή ευρείας κατανάλωσης. Μαρτυρίες, που προέρχονται από αφηγηματικές πηγές και νομικά έγγραφα παραχώρησης φοροαπαλλαγών, παραδίδουν εμμέσως τον τρόπο με τον οποίο ο κρατικός μηχανισμός ικανοποιούσε τις ανάγκες του σε *πορφύρα*. Με την αλιεία και πιθανόν την πρώτη επεξεργασία του κογχυλιού της *πορφύρας* ασχολούνταν μια κατηγορία επαγγελματιών, που στις πηγές αναφέρονται ως *κογχυλευταί*, δηλαδή αλιείς πορφύρας. Αυτοί τον 10ο αι. απολάμβαναν κάποιες φορολογικές απαλλαγές και φαίνεται ότι διοχέτευαν το προϊόν της αλιείας τους στο κράτος. Τον 11ο αι. η προμήθεια *κογχύλης*, δηλαδή πορφυρής βαφής, εμφανίζεται στον κρατικό μηχανισμό ως φορολογική υποχρέωση ανάλογη σε σημασία με εκείνη της *στρατείας*. Οι σχετικές μαρτυρίες χρονολογούνται στα τέλη του 11ου αι. Ο φόρος της *κογχύλης* απαντά σε μικρό αριθμό εγγράφων και φαίνεται, όπως άλλωστε είναι φυσικό, ότι αποτελούσε τοπικό φόρο. Η φορολογία επιβάλλεται σε παραθαλάσσιες περιοχές της βυζαντινής Μακεδονίας, όπου υπήρχε βέβαια *πορφύρα*, αλλά όχι πρώτης ποιότητας, όπως εκείνη που αλιευόταν στα νησιά του Αιγαίου πελάγους και στις ακτές της Πελοποννήσου. Η επιβολή φορολογίας σε όλες τις δυνατές πηγές *πορφύρας* καταδεικνύει την περιορισμένη παραγωγή της βαφικής ύλης και την κρατική μέριμνα να εξασφαλίσει τις απαραίτητες ποσότητες βαφής για τα κρατικά εργαστήρια. Τούτο βέβαια σημαίνει και χρήση της *πορφύρας* στα ιδιωτικά εργαστήρια και πριν από το 1204, όπως ήδη έχει υποστηρίξει ο D. Jacoby[97].

97. Ο φόρος της κογχύλης αναφέρεται σε τρία έγγραφα του 11ου αι. (Χρυσόβουλλον Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου [1044] στο *JGR*, τ. 1, 615-618. - *Actes de Vatopédi I. Des origins à 1329*, έκδ. J. Bompaire - J. Lefort - V. Kravari - Ch. Giros, Paris 2001, 10 [1080] 113.40. - *AL* 48.35 [1086]). Η αναφορά της κογχύλης στο τρίτο έγγραφο, που αναφέρεται στο *θέμα* Μογλένων είναι προβληματική, διότι στην περιοχή αυτή της βυζαντινής κεντρο-δυτικής Μακεδονίας, σημ. νομός Πέλλης, δεν θα μπορούσε να γίνεται αλιεία πορφύρας. Η ονομασία Μογλενά αναφέρεται στις πηγές από τον 10ο αι. Βλ. Δ. Ευγενίδου, «Ανασκαφές στη βυζαντινή κεντρική και δυτική Μακεδονία, Σέρβια και Μογλενά», *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 1 (Θεσσαλονίκη, 1987), 63-69, για τη θέση του κάστρου των Μογλενών. *Κογχυλευταί* αναφέρονται από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Βλ. και κατ. σημ. 113 της παρούσας μελέτης. Στην Πελοπόννησο τον 10ο αι. φαίνεται ότι απολαμβάνουν προνομιακής μεταχείρισης. Είναι οι μόνοι που απαλλάσσονται από την υποχρέωση παροχής αλόγων για στρατιωτικές ανάγκες, εξαιτίας της ιδιαιτερότητας του επαγγέλματός τους. Βλ. Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυ-

Αντίθετα με τους περιορισμούς που γνώρισε η *πορφύρα* στο διάστημα αυτό, ο *κόκκος* έφτασε να έχει σημαντικά πλεονεκτήματα έναντι της πορφυρής βαφής. Η χρήση του δεν υπαγόταν σε περιορισμούς, αφού, όταν χρησιμοποιούνταν αυτοτελώς, δεν συμπεριλαμβανόταν στις πορφυρές βαφές, όπως διευκρινίζεται στη διάταξη των *Digesta*[98]. Ο *κόκκος* και τα βαμμένα με *κόκκο* υφάσματα δεν αναφέρονται ούτε στο *Επαρχικό βιβλίο*, όπου καταγράφονται οι απαγορεύσεις στην εμπορία των λεγόμενων *κεκωλυμένων ειδών*. Η ελευθερία στη χρήση της βαφής του *κόκκου* συνεπάγεται την αυξημένη χρησιμοποίησή του στα βαφεία, ιδίως στην περίοδο απαγόρευσης της *πορφύρας* και τη ζήτηση των βαμμένων με *κόκκο* ειδών από τους πολλούς, στους οποίους ήταν απαγορευμένη η *πορφύρα*.

Τη χρήση του *κόκκου* ευνοούσε αναμφίβολα και το γεγονός ότι η προμήθεια αυτής της βαφικής ύλης δεν ήταν δύσκολη. Ο *κόκκος* αποτελεί προϊόν της δασικής παραγωγής. Βρισκόταν και βρίσκεται στη φύση σε σχετική αφθονία, στις περιοχές της ευμεσογειακής ζώνης, στο «φρυγανικό» οικοσύστημα. Κατά τη γνώμη του Πλίνιου η χρήση της βαφής αυτής ήταν προτιμότερη από την *πορφύρα,* της οποίας η περισυλλογή από τα βάθη της θάλασσας ήταν δύσκολη και επικίνδυνη. Αντίθετα η συλλογή του *κόκκου,* παρατηρεί ο Πλίνιος, γίνεται στη στεριά, όπως γίνεται και με το σιτάρι, και παράγεται σε πολλές περιοχές της ρωμαϊκής επικράτειας. Οι διάφορες ποιότητες του *κόκκου* αναφέρονται ήδη από τους φυσιοδίφες στην όψιμη αρχαιότητα. Η καλύτερη *βαφική κόκκος,* παρατηρεί, ο Διοσκουρίδης, είναι η «Γαλατική» και η «Αρμενική». Κατόπιν ακολουθούν η «Ασιατική» και λατική» και η «Αρμενική». Κατόπιν ακολουθούν η «Ασιατική» και της περιοχής της Κιλικίας. Τελευταία από όλες στην ποιότητα είναι αυτή της Ισπανίας. Η άποψη του Διοσκουρίδη για τον τόπο όπου παράγεται η καλύτερη ποιότητα βαφής δεν συμπίπτει απολύτως με εκείνη του φυσιοδίφη Πλίνιου του πρεσβύτερου. Ο Πλίνιος παραδίδει ως πρώτο τόπο παραγωγής της βαφής τη Γαλατία, αλλά κατά τη γνώμη του ακολουθεί σε ποιότητα και ποσότητα η παραγωγή βαφής στη Λουσιτανία (τμήμα της σημερινής Πορτογαλίας), την Αφρική, την Πισιδία και την Κιλικία. Η χειρότερη ποιότητα θεωρεί ότι είναι αυτή της Σαρδηνίας. Ο Παυσανίας παραδίδει ότι η *κόκκος βαφική* βρισκό-

ρογέννητου, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανὸν...*, έκδ. G. Moravcsik - R.J.H. Jenkins, *De administrando Imperio,* (CFHB 1), Washington DC 1967, 256 (52, 10-11) και σχόλια σ. 205. - *ΒΒΠ* 5, 341 και 21, 180-181. - Α.Π. Χριστοφιλόπουλος, *Επαρχικόν* 124. - Β. Koutava-Delivoria, Les ὀξέα 182. - D. Jacoby, Silk 455, 481-482. Για την ερμηνεία της φορολογικής υποχρέωσης της *κογχύλης* και την εξέλιξη της *στρατείας* σε φορολογική υποχρέωση από τον 11ο αι. βλ. N. Oikonomidès, *Fiscalité* 120-121.

98. *Digesta* 32,1,70 & 13.

ταν σε αφθονία στη Βοιωτία και στη Φωκίδα. Μια επιγραφή του 6ου αι. από τη Θήρα παραδίδει την ύπαρξη μικρού οικισμού στο νησί με την ονομασία *Κοκκολόγος*, δηλαδή περιοχή κατεξοχήν συγκέντρωσης *κόκκου*[99].

Το πιο σοβαρό μειονέκτημα που παρουσίαζε η βαφή με *κόκκο* σε σύγκριση με τις πορφυρές βαφές ήταν η έλλειψη σταθερότητας του χρώματος. Εκτός από την ποικιλία των χρωματικών τόνων, που επιτυγχάνονταν με τις πορφυρές βαφές, οι πορφυροί χρωματισμοί είχαν την ιδιότητα να είναι ανεξίτηλοι και να διατηρούν την αρχική τους λάμψη, που γινόταν εντονότερη στο φως του ήλιου, χωρίς να χρειάζονται στερεωτικά. Η ζωηρότητα των πορφυρών χρωμάτων παρέμενε άφθαρτη στο πέρασμα του χρόνου, όπως άφθαρτη παρέμενε και η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία κατά την αντίληψη των υπηκόων της[100]. Ο Θεόφραστος αναφέρεται στο μειονέκτημα αυτό του *κόκκου* και ο Πλίνιος δίδει την ίδια πληροφορία. Το χρώμα του *κόκκου*, γράφει ο Πλίνιος, απομιμείται ικανοποιητικά ορισμένες αποχρώσεις της πορφυρής βαφής, με μοναδικό μειονέκτημα να ξεβάφει με τα πλυσίματα[101]. Φαίνεται όμως ότι η ατυχής ιδιότητα του *κόκκου* να ξεβάφει, την οποία παραδίδουν ο Θεόφραστος και ο Πλίνιος, έφθασε να θεραπεύεται με τη χρήση στερεωτικών ουσιών. Μια από αυτές ήδη αναφέρθηκε. Ήταν η

99. Βλ. *Πλίνιος* XXII 3. - *Διοσκουρίδης* IV 48. - *Παυσανίας* XXXVI 1. - *Inscriptiones graecae*, Berolini 1873 (στο εξής: *IG*), XII 3, αρ. 345, 2. - *RE*, λ. *Κοκκολόγος*. Είναι πιθανό ότι η ονομασία *Κοκκολόγος* αναφέρεται σε σταθμό συγκέντρωσης *κόκκου* στο νησί και όχι στην παραγωγή *κόκκου*, διότι το φυσικό περιβάλλον της Θήρας δεν ευνοεί την ανάπτυξη του πουρναριού και της αριάς. Βλ. Hiller Frhr. von Gaertingen, *Die Insel Thera in Altertum und Gegenwart*, τ. 1, Berlin 1899, 138.

100. Για την ιδιότητα των βαφών, που κατασκευάζονταν από το κογχύλι της *πορφύρας*, να παραμένουν ανεξίτηλες, χάρη στη χημική σύσταση του πορφυρικού υγρού βλ. Γ. Μοάτσος, *Πορφύρα* 65-78, 33-118. - R. Pfister, Teinture 49. - J. Marquart, *Privatleben* 504-516. - G. Steigerwald, Purpursorten 223-265. - *Dictionary of the Middle Ages*, λ. *dyes and dyeing*. - O. Treitinger, Kaiser 58, για τη συμβολική σημασία της *πορφύρας* και τη σύνδεσή της με το αυτοκρατορικό πρόσωπο.

101. *Θεόφραστος*, IV,6,5: *καὶ ἕως ἂν ᾖ πρόσφατος ἡ βαφή* (ενν. ο *κόκκος*), *πολὺ καλλίων χρόα τῆς πορφύρας*. - *Πλίνιος* XVI, 32 και XXII, 3: *Iam vero infici vestes scimus admirabili fuco, atque, ut sileamus Galatiae, Africae, Lusitaniae granis coccum imperatoriis dicatum paludamentis, transalpine Gallia herbis Tyria atque conchylia tinguit et omnes alios colores... Sed culpant ablui usu; alioqui fulgentius instrui poterat luxuria...* - H. Blümner, *Technologie*, τ. 1, 245, 248-249. Ένα άλλο μειονέκτημα της πορφυρής βαφής σε σύγκριση με τον κόκκο ήταν η βαριά δυσοσμία, την οποία ανέδιδαν τα βαμμένα με *πορφύρα* υφάσματα. Βλ. Γ. Μοάτσος, *Πορφύρα* 66 και 75-76, με μαρτυρίες από τις πηγές.

ίσατις, φυτό με βαφικές ιδιότητες, κοινώς λουλάκι. Η χρήση της ως στερεωτικού παραδίδεται στους παπύρους από τον 4ο αι.[102].

Τη διάδοση της χρήσης του *κόκκου* στο Βυζάντιο παραδίδουν οι δυτικές μεσαιωνικές πηγές. Ήδη μνημονεύθηκαν παραπάνω τα βαμμένα με *κόκκο* υφάσματα, που αναφέρονται σε εμπορικούς λογαριασμούς και άλλα έγγραφα μεταξύ των ειδών, τα οποία διακινούνταν από το Βυζάντιο προς τις πόλεις της Μεσαιωνικής Ευρώπης. Από τα τέλη του 12ου αι. αναφέρεται και ο κόκκος ως εμπορεύσιμο είδος με τη λατινική του ονομασία *(grana)*. Οι μαρτυρίες αυτές φέρουν σε φως την εκτεταμένη χρήση του *κόκκου*-βαφής, από τις αναπτυσσόμενες υφαντουργίες της Μεσαιωνικής Ευρώπης και συγχρόνως αποκαλύπτουν ότι ο *κόκκος* σε μεγάλες ποσότητες και τα βαμμένα με *κόκκο* βυζαντινά υφάσματα αποτελούσαν αντικείμενο ενός κερδοφόρου εξαγωγικού εμπορίου, το οποίο διεξήγαν έμποροι από τη Δύση, κυρίως Βενετοί και Γενουάτες[103]. Τα υφάσματα κατασκευάζονταν σε περιοχές, όπου υπήρχε αφθονία παραγωγής *κόκκου*, στην περιοχή των Θηβών ιδιαίτερα. Η αφθονία της πρώτης ύλης συνετέλεσε στην ανάπτυ-

102. Βλ. *Anecdota Atheniensia* 401.15. - J. Savary des Brulons, *Dictionnaire universel de commerce, d'histoire naturelle, d'art et des métiers*, Paris 1741, λ. *Ίσατις*, με χρήση στη βαφική ως στερεωτικό και H. Blümner, *Technologie*, τ. 1, 249-250, 252, 254. - Γ. Μοάτσος, *Πορφύρα* 9, ο οποίος επισημαίνει τη χρήση της *ισάτιδος* ως στερεωτικού στη βαφή με κρεμέζι ως τη σύγχρονη εποχή. - Ο D. Jacoby, Silk 483-484, παρατηρεί ότι ακόμη δεν είναι με βεβαιότητα γνωστή η στερεωτική ουσία που χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοί στη βαφή των μεταξωτών με *κόκκο* και παραθέτει την άποψη του R. Pfister, Teinture 20-21, για τη χρήση της στύψης ως στερεωτικού.

103. Βλ. *Du Cange*, App.: *κόκκος βαφικός, το πρινοκούκιν, granum tinctorium*. - I. F. Niermeyer, *Lexicon Minus*, λ. *granum 4. grana (femin.) graine d'écarlate, kermes- scarlet grain, kermes*. Για το εμπόριο του *κέρμη* και των υφασμάτων βαμμένων με *κέρμη* βλ. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen age*, éd. Française refondu et considéralement augmentée par l'auteur, Amsterdam 1967, 607-609. - M. Balard, *La Romanie Génoise XII-début du XVe siècle*, Genova 1978, 724-725, στον 13ο αι. εξαγωγή μεταξωτών υφασμάτων βαμμένων με *κόκκο*, που κατασκευάζονταν στη Χίο, με τις μαρτυρίες των πηγών. Για την εμπορική διακίνηση του μεταξιού, των μεταξωτών υφασμάτων και των βαφικών υλών, κυρίως του *κέρμη*, από τα τέλη του 12ου αι. και εξής βλ. ιδιαίτερα D. Jacoby, Silk 482- 483, 496 με τις σημ. 252 και 253. - Του ιδίου, «Changing Economic Patterns in Latin Romania: The impact of the West» στο *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, εκδ. A. Laiou and R.P. Mottahedeh, Washington D.C., Dumbarton Oaks 2001, αναδημ. στο *Commercial Exchange across the Mediterranean*, Variorum Reprints 2005, (στο εξής D. Jacoby, Changing) IX, 225-226, με μαρτυρίες από τις μεσαιωνικές πηγές. - Σπ. Ασωνίτης, «Η Κέρκυρα ως εμπορικό κέντρο κατά τον όψιμο Μεσαίωνα» στο *Χρήμα και Αγορά στην Εποχή των Παλαιολόγων*, Ινστ. Βυζ. Ερευνών/ΕΙΕ, Αθήνα 2003, σσ. 59-80, εδώ 76.

ξη μεγάλης βιοτεχνίας βαφής και κατασκευής υφασμάτων στην πόλη. Η παραγωγή δεν κάλυπτε μόνο τις ανάγκες της εσωτερικής αγοράς αλλά επεκτεινόταν και σε εξαγωγές. Η βιοτεχνική παραγωγή των Θηβών έφτασε στο μεγαλύτερο σημείο ακμής κατά τον 12ο αι.[104]. Όταν η βυζαντινή βιοτεχνία παρήκμασε εξαιτίας του ανταγωνισμού με την αναπτυσσόμενη Δύση αλλά και εξαιτίας των εσωτερικών προβλημάτων που αντιμετώπιζε το Βυζάντιο από τον 13ο αι. και της κατάκτησης νευραλγικών οικονομικών χώρων από τους Σελτζούκους Τούρκους, ο *κόκκος*-βαφή συνέχισε να εξάγεται από το Βυζάντιο προς τη Μεσαιωνική Ευρώπη. Η εμπορία του παραδίδεται πλέον και σε βυζαντινά έγγραφα από το τέλος του 13ου αι. Σε αυτά ο *κόκκος* αναφέρεται με τη δημώδη ονομασία του ως *πρινοκκόκι*. Συγχρόνως εμφανίζονται στις πηγές και τα *πρινοκοκάτα* υφάσματα[105].

Το *πρινοκόκκι* ως φορολογούμενο είδος παραδίδεται στις πηγές ελάχιστες φορές. Οι τρεις μαρτυρίες, που διασώθηκαν σε βυζαντινά έγγραφα του 13ου και 14ου αι., αναφέρονται σε έναν τοπικό φόρο στην Ήπειρο και στην Πελοπόννησο, όπου αναπτυσσόταν ιδιαίτερα η *βα-*

104. Βλ. D. Jacoby, Silk 453, 464-466, 471 κ.ε., 497, και αν. σημ. 81 και κατ. σημ. 111 της παρούσας μελέτης για την ανάπτυξη της βιοτεχνίας μεταξωτών στη Θήβα. Η νορμανδική επιδρομή στη Θήβα το 1147 και η λεηλασία της πόλης, δεν κατέστρεψε τις δομές της βιοτεχνίας αλλά συνετέλεσε στην ανάπτυξη της βιοτεχνίας μεταξωτών στη Δύση με τη μεταφορά τεχνογνωσίας στις αναπτυσσόμενες πόλεις της Δυτικής Ευρώπης. Η ανάπτυξη της βιοτεχνίας κατέστησε τις πόλεις αυτές ισχυρό ανταγωνιστή της βυζαντινής βιοτεχνίας από τον 13ο αι. Από τον 13ο αι. οι αναπτυσσόμενες πόλεις της Δύσης κατέστησαν κύριοι εισαγωγείς *κόκκου* από τη Ρωμανία. Η μεταφορά βαφικών και άλλων πρώτων υλών από τη ΝΔ Ελλάδα άλλαξε προορισμό και αντί να κατευθύνεται προς την Κωνσταντινούπολη στράφηκε προς τα βιοτεχνικά κέντρα της Δυτικής Ευρώπης. Βλ. τα συμπεράσματα του D. Jacoby, Changing 221, με μαρτυρίες από τις πηγές. Για τη σύνδεση παραγωγής *κόκκου* και ανάπτυξης βιοτεχνίας υφασμάτων στην περιοχή βλ. και κατ. τις μαρτυρίες των πηγών, που αναφέρονται στο *πρινοκκόκι*.

105. Βλ. *Anecdota Atheniensia* 350 2: *κόκκος βαφικός το πρινοκκόκιν*. - Du Cange, λλ. *πρινοκοκκάτος* και *πρινοκόκη* (Νικόλαος Μυρεψός, έκδ. Leonhardi Fuchsii [1626] c. III: *χρυσοῦ καθαροῦ ἐξάγιν α΄ μετάξιν πρινοκοκκάτον λίτρας α΄...*). - E. Trapp, *Lex.*, λ. *πρινοκοκκάτος* με τη σημασία του «σκαρλάτου χρώματος». - Μ. Ι. Γεδεών, «Βυζαντινὰ συμβόλαια», *BZ* 5 (1896) 114-117, ειδικά σ. 115.1: *κουτζουβάκια... καθαρομέταξα... πρινοκοκκάτα*, αυτ. 115.2: *ἐφαπλώματα δύο μεταξωτά, ἓν πρινοκοκκάτον*. - *ΒΒΠ*, τ. 2, 37. - P. Schreiner, «Zwei Urkunden aus der Feder des Theodoros Meliteniotes», στο *Collectanea Byzantina*, Roma 1977, 285-299, II 9, 10, 11, 19 (σ. 193) όπου αναφέρεται και η τιμή *πρινοκοκκάτων* ειδών, που ανέρχεται τουλάχιστον σε εξήντα υπέρπυρα. Για την υψηλή τιμή του *πρινοκοκκίου* τον 15ο αι., που συνάγεται από λογαριασμούς πώλησης της βαφής, βλ. και K. P. Matschke, Tuchproduktion 56 και σημ. 26.

φική κόκκος, πάνω στον πρίνο, όπως είναι γνωστό ήδη από τον Παυσανία[106]. Ο φόρος του *πρινοκοκκίου* αναφέρεται τη μια φορά ως καταβολή σε είδος. Στις άλλες δύο φέρεται ως φόρος σε χρήμα, που επιβάλλεται στα έσοδα από την εμπορία του προϊόντος και φαίνεται ότι η πώληση του *πρινοκοκκίου* αποτελούσε πηγή εισοδήματος όχι ευκαταφρόνητη[107].

Τα παραπάνω επιβεβαιώνουν τη σταδιακή αύξηση της χρήσης του *κόκκου*, που σημειώθηκε παράλληλα με την ανάπτυξη της βιοτεχνίας από τον 7ο και 8ο αι. Κατά την εκτίμηση των αιτίων διάδοσης της χρήσης του *κόκκου* δεν πρέπει να υποτιμηθεί και ο παράγοντας των προσωπικών προτιμήσεων των καταναλωτών και των αντιλήψεων περί αισθητικής. Το ζωηρό ερυθρό χρώμα, παρόμοιο με της φωτιάς, που προσέδιδε ο *κόκκος* στα νήματα και συνεπώς στα υφάσματα σε συνδυασμό με την ευκολία εξεύρεσης και επεξεργασίας της πρώτης ύλης πιθανότατα κατέστησε τα *κοκκοβαφή* υφάσματα του συρμού, αύξησε τη χρήση του *κόκκου* στη βαφική και σήμανε την έναρξη της σταδιακής οπισθοχώ-

106. Για τα έγγραφα αυτά βλ. αν. σημ.15 της παρούσας μελέτης. Εκμετάλλευση *πρινοκοκκίου* παραδίδεται και σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου. Βλ. *Actes d'Esphigmenou*, έκδ. J. Lefort, (Archives de l'Athos VI), Paris 1973, 14.155-156 (1318) και 15.119-120 (1321): *πρακτικά απογραφής* στο *θέμα* Θεσσαλονίκης, όπου αναφέρεται χωρικός με το επίθετο *Κοκκολόγος*. Πρβλ. και Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικῆς Ἱστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, 197, 268, 276, για την αναφορά παραγωγής *πρινοκοκκίου* στην περιοχή Θεσσαλονίκης και Σερρών. Ο Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι περιηγητὲς στὴν Ἑλλάδα (333 μ.Χ.-1700)*[2], τ. 1-7, Ἀθῆναι 1972 (στο εξής: Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι περιηγητές*), τ. 2, 254, σημειώνει τη μαρτυρία του Φλωρεντινού περιηγητή Simone Sigoli, *Viaggio al monte Sinai, Testa di linua ed ora per la prima volta publicato con due lezioni di Francesco Poggi*, Firenze 1823, που αναφέρει την παραγωγή του καλύτερου *πρινοκοκκίου (grana da tingere scarlati)* για τις κόκκινες βαφές στην Κορώνη.

107. Βλ. H.A. Kalligas, *Byzantine Monemvasia. The Sources*, Monemvasia 1990, 224, αρ. 110-112 και 226, με μαρτυρίες εμπορίας *πρινοκοκκίου* και από δυτικές πηγές και D. Jacoby, «Silk Production in the Frankish Peloponnese: the Evidence of Fourteenth Century Surveys and Reports» εκδ. H. Kalligas, *Travellers and Officials in the Peloponnese*. Descriptions-Reports-Statistics (Monemvasiotikos Homilos: 4th Symposium of History and Art), Monemvasia 1993, αναδημ. D. Jacoby, *Trade* VII, σσ. 45-48, 55 σημ. 52, 60-61. Είναι αμφίβολο εάν η εμπορία του *πρινοκκοκίου* είχε αναχθεί σε κρατικό μονοπώλιο. Η ελεύθερη πώλησή του παραδίδεται στις πηγές τον 15ο αι. Βλ. H. Hunger - K. Vogel, *Ein byzantinisches Rechenbuch des 15. Jhs.*, Wien 1963, 67.29, σ. 114. Η παραχώρηση του Ανδρόνικου Β΄ προς τους μοναχούς θα ήταν σκοπιμότερο να ερμηνευθεί ως παραχώρηση ενός μέρους των εσόδων από την εμπορία της παραγωγής του *πρινοκκοκίου* από τα δημόσια δάση και παραχώρηση των φόρων από την πώληση του *πρινοκοκκίου* των μοναστηριακών εκτάσεων σε είδος ή σε χρήμα.

ρησης της πορφυρής βαφής[108]. Το φαινόμενο αυτό, πιστεύω ότι δεν μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά στην έλλειψη της πορφύρας, στις τεχνικές δυσκολίες παραγωγής της βαφής αυτής και στην οικονομική στενότητα της αυτοκρατορίας από τον 13ο αι. Οι μαρτυρίες των πηγών για την ευρεία χρήση του *κόκκου* υποδεικνύουν ανάπτυξη της τεχνικής στερέωσης του χρώματος στα νήματα, με τη χρήση στερεωτικών, που ήταν σε θέση να απαλείψουν το πιο σημαντικό μειονέκτημα του *κόκκου* έναντι της πορφύρας, που ήταν να ξεβάφει με τα πλυσίματα. Ίσως το στερεωτικό αυτό να εξακολούθησε να είναι η *ίσατις*, η χρήση της οποίας ήταν γνωστή από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Οι μεσαιωνικές πηγές παραδίδουν την εμπορία της από τον 13ο αι., οπότε αρχίζει η ανάπτυξη της βιοτεχνίας στη Δυτική Ευρώπη, την ίδια περίοδο που εντείνεται εκεί και η χρήση του *κόκκου*. Η *ίσατις* συνέχισε να χρησιμοποιείται στη βαφική ως τον 19ο αι. σε συνδυασμό με τον *κόκκο*. Ο συνδυασμός των δύο αυτών πρώτων υλών κράτησε σταθερά στην πρώτη θέση τη βαφή με *κόκκο* και ανέβασε την αξία της στην Ευρώπη ως το 19ο αι., οπότε άρχισε η κατασκευή συνθετικών χρωστικών[109].

108. Η οπισθοχώρηση της πορφύρας και η αυξανόμενη χρήση του *κόκκου* για τη βαφή μεταξωτών προκύπτει και από την εξέλιξη της σημασίας της λ. *βλαττίον*, από πορφυρό μεταξωτό ύφασμα σε μεταξωτό ύφασμα. Βλ. B. Kutava-Delivoria, Les ὀξέα 183. - D. Jacoby, Silk 458, 489. - Του ιδίου, «Silk crosses the Mediterranean», στο *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean,* (Variorum Reprints), London 2001, X, 60. Για τη μείωση χρήσης της πορφυρής βαφής από τους Βυζαντινούς εξαιτίας της οικονομικής στενότητας από τον 13ο αι. βλ. D. Jacoby, Silk 493. - Του ιδίου, Production 25.

109. Πολυπληθείς μαρτυρίες, που προέρχονται από εμπορικούς λογαριασμούς και αναφορές περιηγητών, αναφέρονται στην εμπορία και χρήση του *πρινοκοκκίου* στη βαφική. Βλ. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας* 197, για τη μαρτυρία του G. Maria degli Angiolello, που το 1470 πέρασε από τη Θεσσαλονίκη και αναφέρει παραγωγή μεταξιού στην περιοχή και αφθονία παραγωγής *πρινοκοκκίου* αλλά και (σσ. 268, 276) τις εκθέσεις της εμπορικής κίνησης από το Δυρράχιο προς τη Βενετία, οι οποίες διασώθηκαν στο αρχείο του προξενείου της Βενετίας στο Δυρράχιο από τα 1700-1779. Αναφέρεται η εμπορία *πρινοκοκκίου,* προφανώς σε μορφή σκόνης (η μεταφορά γίνεται σε σάκκους) και η αγορά βαμβακιού, μεταξιού και *πρινοκοκκίου* στην περιοχή των Σερρών. - Κ.Δ. Μέρτζιος, «Τὸ ἐν Βενετίᾳ ἠπειρωτικὸν ἀρχεῖον», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά* 11 (1936) 257, με τη σημ. 1. Ο Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι περιηγητές στην Ελλάδα,* τ. 2, 704, αναφέρει τη μαρτυρία του Γάλλου προξένου στη Θεσσαλονίκη το 1797. Βλ. Felix Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce formé d'après une année moyenne depuis 1787,* Paris 1800, [Archives Quai d'Orsay] για την εξαγωγή *πρινοκοκκίου* από τη Λειβαδιά σε μεγάλες ποσότητες. - Official Descriptive and Illustrated Catalogue of the Great Exhibition 1851, London 1851, τ. III, σ. 1401, παραγωγή *κόκκου* στην Αρκαδία. Για την εμπορία της *ισάτιδος* από τον 13ο αι. για τη βαφή πολυτελών υφασμάτων στη βόρεια Ιταλία και τη Φλάνδρα βλ. J. Le Goff, *La civilisation de l'occident Médieval,* Artaud 1984 (α' έκδ. 1964), ελλ. μτφρ. Ρ. Μπενβενίστε, *Ο πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης,* Θεσσαλονίκη 1993, 114.

Η ανοδική πορεία της χρήσης του *κόκκου,* που περιγράφηκε ανωτέρω, ο φόρος του *πρινοκοκκίου* και οι μαρτυρίες των μεσαιωνικών πηγών για την εμπορία του *κόκκου* και την ευρεία χρήση του στα βυζαντινά υφαντουργεία οδηγούν στο συμπέρασμα ότι μετά τον 6ο αι. ο *κόκκος* σταδιακά εξελίχθηκε σε προϊόν, η εμπορική εκμετάλλευση του οποίου απέφερε αξιόλογα κέρδη. Στη συνέχεια λοιπόν θα εξετασθεί, εάν επιβαλλόταν φορολογία στην παραγωγή του *κόκκου*-βαφής ή στην εμπορία του, από πότε συνέβαινε αυτό και γιατί η φορολογία του *κόκκου,* που παραδίδεται από τον 10ο αι. στις πηγές, φαίνεται να αφορούσε στο προϊόν αυτό.

ε. Η φορολογία των βαφικών υλών

Άμεση φορολογία των βαφικών υλών δεν παραδίδεται, όσο μπορώ να γνωρίζω, στις πηγές της πρώτης βυζαντινής περιόδου. Παραδίδεται πώληση βαφών σε ακριβές τιμές και ενδεχομένως κατά διαστήματα επιβολή μονοπωλίου στα προϊόντα των καταστημάτων βαφής για λόγους ταμιευτικούς[110]. Η σιωπή των πηγών σχετικά με τη φορολογία των βαφών δεν φαίνεται να είναι συμπτωματική. Με βάση τις γενικές αρχές λειτουργίας του φορολογικού συστήματος στην πρώτη βυζαντινή περίοδο και με όσα παραδίδονται στις πηγές για τη χρήση της βαφικής ύλης και την αξία της στον τομέα της οικονομίας, μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα εργαστήρια βαφής και ύφανσης, ιδιωτικά ή αυτοκρατορικά, θα λειτουργούσαν σε περιοχές πλούσιες σε συγκομιδή πορφύρας, *κόκκου* και άλλων πρώτων υλών, όπως αυτό συνέβαινε στη Φοινίκη, την Καρχηδόνα, τη Θήβα, τη Νίκαια, τη Γαλατία, στη Φιλαδέλφεια, όπου υπήρχε ανεπτυγμένη υφαντουργία από τα πρώιμα βυζαντινά χρόνια[111].

110. Λογαριασμός αγοράς χρωμάτων διασώζεται σε όστρακο από την Οξύρρυγχο. Βλ. *SB,* αρ. 2251 (4ος αι. μ.Χ.). Μεταξύ άλλων αναφέρεται αγορά *κοκκίνου ονκίαι ι* και *πορφυρού.* Το *κόκκινο* εδώ είναι αναμφίβολα η βαφή του κόκκου, που διαχωρίζεται από την πορφυρή βαφή. Σε πάπυρο από την Οξύρρυγχο επίσης (*P. Oxy.*, αρ. 914.7 [486 μ.Χ.]) παραδίδεται η αγορά με πίστωση *διαφόρων βαμμάτων* συνολικής αξίας δύο χρυσών νομισμάτων. Οι A.Ch. Johnson - L.C. West, *Byz. Egypt* 311, υποστήριξαν ότι το κράτος επέβαλε μονοπώλιο στα καταστήματα βαφής στην Αίγυπτο, ενέργεια που απέφερε μεγάλα έσοδα στο κράτος, βασισμένοι σε μαρτυρία του Προκόπιου για επιβολή μονοπωλίου σε όλα τα *πωλητήρια* στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Το μονοπώλιο, παραδίδει ο Προκόπιος, συμπεριλάμβανε την εμπορία όλων των ειδών πρώτης ανάγκης και ιδιαίτερα του *σίτου.* Βλ. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα,* έκδ. J. Haury, *Procopii Caesariensis opera omnia,* τ. III.1, Lipsiae 1906, XXVI, 36.

111. Στη Φοινίκη (Τύρος) και στην Καρχηδόνα, όπου αλιευόταν *πορφύρα,* υπήρχαν κρατικά βαφεία και υφαντουργεία. Βλ. *CTh* IV, 6, 3, X, 20, 18 (436 μ.Χ.). Στην Καρχηδόνα παραγόταν και *κόκκος.* Η Θήρα ήταν ίσως περιοχή συγκέντρωσης *κόκκου* και

Η συλλογή και η μεταφορά της πρώτης ύλης για την προμήθεια των εργαστηρίων πιθανότατα γινόταν κατευθείαν από την παραγωγή, από τις κρατικές ιδιοκτησίες, με το σύστημα των *λειτουργιών (munera)*, με το οποίο στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο η πολιτεία παράλληλα με τη φορολογία σε είδος κάλυπτε ορισμένες δαπάνες της και ανάγκες για εργατικά χέρια[112]. Δεν αποκλείεται κατά περίπτωση και η

παρήγε βαμβάκι. Βλ. αν. σημ. 95 της παρούσας μελέτης και K. Hopf, *Venetobyzantinischen Analekten*, Amsterdam 1964, 17. Η οικονομική και εμπορική δραστηριότητα στη Θήρα κατά τον 7ο αι., που υποδεικνύει η ύπαρξη μολύβδινης σφραγίδας *κομμερκιαρίου* Θήρας και Ανάφης, οφειλόταν στον ρόλο της Θήρας ως εμπορικού σταθμού στο διαμετακομιστικό εμπόριο Βυζαντινών και Αράβων αλλά και στο εσωτερικό εμπόριο των εντόπιων προϊόντων. Βλ. E. Malamut, *Les iles de l'Empire byzantine, 8ème-12ème siècle*, τ. 1-2, Paris 1998 (στο εξής: E. Malamut, *Iles*), 435, 453, 540. - H. Antoniadis-Bibicou, *Recherches sur les douanes à Byzance. L'"octava", le "kommerkion" et les commerciaires*, Paris 1963, 8 (photo no. I), όπου η φωτογραφία της ανέκδοτης μολύβδινης σφραγίδας. - Α. Σαββίδης, «Σημειώσεις για τη μεσαιωνική Θήρα-Σαντορίνη ως τα τέλη του 15ου αι.», *Παριανά* 53 (1994) 117-129, ειδικά 120. Η περίπτωση της Θήβας είναι πολύ γνωστή. Στην περιοχή παραγόταν *κόκκος* καλής ποιότητας και εκτός αυτού η πόλη ήταν κοντά σε περιοχές αλιείας της *πορφύρας*. Η ανάπτυξη της υφαντουργίας στην περιοχή παραδίδεται στις πηγές από τον 4ο αι. Βλ. σημ. 75 και 98 της παρούσας μελέτης. - E. Kislinger, «Gewerbe im späten Byzanz», στο Handelwerk und Sachkultur im Spätmittelalter, Wien 1988, 103-126, ιδιαίτερα 107. - Α. Σαββίδης, «Η βυζαντινή Θήβα 996/7-1204 μ.Χ.», *Ιστορικογεωγραφικά* 2 (1987-1988) 35-52, ιδιαίτερα 41-48. - Χ. Κοιλάκου, «Βιοτεχνικές εγκαταστάσεις βυζαντινής εποχής στη Θήβα», στο *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή, 5ος-15ος αιώνας*, Αθήνα 2004, 221-241. Η Νίκαια επίσης, που βρισκόταν κοντά σε περιοχή παραγωγής *κόκκου*, ήταν και τόπος παραγωγής υφασμάτων από την πρώτη βυζαντινή περίοδο. Βλ. M. Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under Laskarids in Nikaea (1204-1261)*, Oxford 1975, σ. 109. - K.P. Matschke, «Tuchproduktion und Tuchproduzenten in Thessalonike und andere Städten und Regionen des späten Byzanz», *Βυζαντιακά* 9 (1989) 47-87, ειδικά 82 και σημ. 132. Μαρτυρία μαζικής παραγωγής ενδυμάτων στη Φιλαδέλφεια έχει διασωθεί σε τουρκική πηγή του 14ου αι. Η τουρκική ονομασία της πόλης, «Alaşehir», δηλαδή «κόκκινη πόλη», παραπέμπει ίσως στην παραγωγή και χρήση στην περιοχή του *ερυθρόδανου*, κοινώς *ριζάρι*. Βλ. Charles de Scherzer, *Smyrne* (1880), ελλ. μτφρ. Ξ. Μπαλωτή, *Σμύρνη. Θεώρηση γεωγραφική, οἰκονομικὴ καὶ πολιτιστική*, χ.τ. 1955, τ. 1, 167, 226-227. Για τις περιοχές παραγωγής *κόκκου* πρώτης ποιότητας βλ. αν. σ. 62 της παρούσας μελέτης. - Μ. Κορδώσης, *Ιστορικογεωγραφικά πρωτοβυζαντινών και εν γένει παλαιοχριστιανικών χρόνων*, (Βιβλιοθήκη Ιστορικών μελετών 264), Αθήνα 1996, σ. 150, 195.

112. Βλ. *CTh* XI, 1, 24 (395 μ.Χ.), όπου παραδίδεται η τροφοδοσία των κρατικών υφαντουργείων σε είδη από τα σωματεία των τεχνιτών *(corpora)* σε καθορισμένες τιμές για να χτυπηθεί η αισχροκέρδεια. Τα είδη με τα οποία τροφοδοτούνται τα υφαντουργεία δεν καθορίζονται, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν πρώτες ύλες, βαμμένα νήματα ή υφάσματα. Βλ. A.C. Johnson - L. West, *Byz. Egypt.* 238-239, για τη φορολογία πρώτων υλών, μεταξύ των οποίων και μαλλί με μαρτυρίες από τους παπύρους. - J. Karayannopulos, *Finanzwesen* 112-117 και RE 1517, για το σύστημα των *λειτουργιών*, με το οποίο τροφοδοτούνταν τα κρατικά εργαστήρια με πρώτες ύλες. Για την αναγκαστική προσφορά εργασίας βλ. G. Mickwitz, *Geld und Wirtschaft im römischen Reich*, ²Amsterdam 1965 (στο εξής: G. Mickwitz, *Geld*), 147 κ.ε. - J. Karayannopulos, ό.π. 178 κ.ε., για τα είδη των *munera*. - *RE*, λ. *Industrie und Handel* 1517, 1520-1522 και λ. *Collegium* 449. Πρβλ. και R. Lopez, Silk Industry 8, για τον εφοδιασμό του αυτοκρατορικού θησαυροφυλακίου σε υφάσματα. - K. Μέντζου, *Συμβολαί* 200-204, για τη σημασία των όρων *collegium, corpora, ordo*.

αγορά. Μια ένδειξη αγοράς της βαφικής ύλης παραδίδεται στον Θεοδοσιανό κώδικα[113].

Η άμεση φορολογία των βαφικών υλών δεν φαίνεται να ήταν αναγκαία, επειδή η τιμή των υφασμάτων στο εμπόριο διαμορφωνόταν ανάλογα και με το είδος της βαφής τους. Τούτο προκύπτει, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, από τις μαρτυρίες του *Εδίκτου* του Διοκλητιανού για τις τιμές των *πορφυρών* υφασμάτων. Στον Θεοδοσιανό κώδικα περιλαμβάνεται μια ένδειξη ανάλογης σημασίας. Σε διάταξη του κώδικα παραδίδεται ότι για τον φόρο της *εσθήτος*, που είχε ως στόχο την προμήθεια ρουχισμού για τον στρατό, οι φορολογούμενοι παρέδιδαν έτοιμα ενδύματα. Εάν όμως η αξία των ενδυμάτων, που έπρεπε να παραδοθούν, υπερέβαινε το προβλεπόμενο για κάθε φορολογούμενο ποσό φόρου, η αξία των ενδυμάτων υπολογιζόταν και καταμεριζόταν αναλογικά στους φορολογούμενους. Συνάγεται λοιπόν ότι για να βεβαιωθεί ο φόρος, γινόταν εκτίμηση της τιμής των ενδυμάτων. Η οικιακή και εργαστηριακή βιοτεχνία, την οποία επέβλεπε και χειραγωγούσε το κράτος διαμέσου της οργάνωσης των τεχνιτών σε σωματεία, φαίνεται ότι επιβαρυνόταν με τον φόρο της *εσθήτος*, τον οποίο κατέβαλλαν εκτός από τους γαιοκτήμονες και τα σωματεία των διαφόρων επαγγελμάτων[114].

Οι παραπάνω τρόποι φορολογίας του τομέα της παραγωγής ενδυμάτων δεν αποκλείουν μεν, αλλά ελαχιστοποιούν την πιθανότητα φο-

113. Βλ. *CTh* XIII, 1,9 (372 μ.Χ.), όπου αναφέρεται η υποχρέωση των *conchylioleguli* να καταβάλλουν *χρυσάργυρον (collatio lustralis)* ως έμποροι. - K. Π. Μέντζου, *Συμβολαί* 167, μαρτυρίες για επαγγελματίες αλιείς *πορφύρας*, τους *κογχυλευτάς, πορφυρείς, κοτυλιαρίους*, στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο. - A.C. Johnson - L. West, *Byz. Egypt* 123: *κογχισταί*. - *ΒΒΠ* 2,1, 180-181. Για το *χρυσάργυρον* βλ. J. Karayannopulos, *Finanzwesen* 114, 129 κ.ε. - W. Brandes, *Finanzverwaltung* 22 κ.ε. Για τους αλιείς της πορφύρας, τους *murileguli* ή *conchylioleguli*, που υπάγονταν στη δικαιοδοσία του *comes sacrarum largitionum*, του αρμόδιου για την επίβλεψη των αυτοκρατορικών υφαντουργείων και βαφείων, βλ. J. Karayannopulos, *Finanzwesen* 60. - R. Lopez, Silk Industry 4-5,10-11, με μαρτυρίες από τις πηγές.

114. Για την υποχρέωση παράδοσης ενδυμάτων ως φόρου σε είδος βλ. *CTh* VII 6: *de militari veste*. - J. Karayannopulos, *Finanzwesen* 114 και 112-116, για τον φόρο της *εσθήτος* και τις περιπτώσεις *απαργυρισμού* του με μαρτυρίες από τις πηγές. - W. Brandes, *Finanzverwaltung* 21-23. - *RE*, λ. *Industrie und Handel* 1516-1517,1520. - G. Mickwitz, *Geld* 188 και σημ. 49. Βλ. και *CTh* VIII, 5,33 (374 μ.Χ.) και 5,48 (386 μ.Χ.), ό-

ρολογίας της βαφικής ύλης του *κόκκου*. Αν λοιπόν ληφθεί υπόψη το *argumentum ex silentio*, το σύστημα φορολογίας των ενδυμάτων σε είδος, που κάλυπτε τις κρατικές ανάγκες και ικανοποιούσε την ταμιευτική πλευρά, και η αφθονία παραγωγής, προκύπτει το συμπέρασμα ότι ο *κόκκος*-βαφή δεν υπαγόταν σε άμεση φορολογία τουλάχιστον στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο.

Στη μέση περίοδο η μαρτυρία του *Επαρχικού βιβλίου* επιτρέπει να διακρίνουμε την αγορά των βαφικών υλών με εξαίρεση την πορφύρα, η οποία διοχετευόταν από τον τόπο παραγωγής στα κρατικά εργαστήρια[115]. Ο φόρος της *κογχύλης* όμως στο τέλος του 11ου αι. υποδεικνύει σύστημα φορολογίας των βαφικών υλών. Πιθανότατα στόχος της φορολογίας ήταν να προστατευθούν τα κρατικά εργαστήρια της Κωνσταντινουπόλεως από την έλλειψη πρώτων υλών, που τις αποροφούσαν τα ιδιωτικά εργαστήρια. Η εισρροή εξάλλου αγροτικών προϊόντων κυρίως στην πρωτεύουσα με μορφή φόρων τροφοδοτούσε την αστική οικονομία.

Μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε τα εξής: Ο *κόκκος*, που μνημονεύεται ως νέο και επαχθές φορολογικό βάρος στην επιστολή του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού, και ο *κόκκος*, που μνημονεύεται στα πρακτικά παραχώρησης φορολογικών απαλλαγών του 11ου και 12ου αι. ως ένα από τα *αναγκαιότατα είδη* που μεταφέρονταν από την περιφέρεια προς το κέντρο, ήταν η βαφή του *κόκκου*, προφανώς σε μορφή σκόνης από την κονιοποίηση της ζωοκηκίδας, που δημιουργούσε η *κόκκος βαφική* και που συλλεγόταν τον Απρίλιο από τα πουρνάρια και τις αριές. Η ερμηνεία της *εμβλήσεως κόκκου* ως υποχρέωσης μεταφοράς βαφικής ύλης συνάδει με τις μαρτυρίες των μεσαιωνικών πηγών, που επιβεβαιώνουν ότι η *grana*, προερχόμενη από τη Ρωμανία, είχε καταστεί περιζήτητο και ακριβό προϊόν και αντικείμενο εμπορίου από τα τελευταία χρόνια του 12ου αι. Η βαφική ύλη δεν διοχετευόταν πλέον προς τα βιοτεχνικά κέντρα του Βυζαντίου αλλά προς τα αντίστοιχα της Δυτικής Ευρώπης. Η μαρτυρία του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού τοποθετεί τη φορολογία του *κόκκου* στις αρχές του 10ου αι. Προφανώς η φορολογική απαίτηση παράδοσης *κόκκου* ήταν τοπικός φόρος, που αφορούσε τις περιοχές, στις οποίες παραγόταν το προϊόν αυτό. Είναι γνωστό ότι *κόκκος* παραγόταν και σε πολλά νησιά του Αιγαίου πελάγους, από όπου διέρχονταν τα πλοία της μονής του αγίου Ιωάννου Θεολόγου της Πάτμου, όταν κατευθύνονταν ή επέστρεφαν από την Κρήτη, για να προμηθευτούν σιτηρά ή όταν έπλεαν προς την Κωνσταντινούπολη˙ κατά συνέπεια δικαιολογείται η μέριμνα της μονής να απαλλαγεί και από την υποχρεωτική μεταφορά του *κόκκου*, που ήδη είχε αναχθεί σε *αναγκαιότατο είδος*, προς τα αυτοκρατορικά εργαστήρια και από την υποχρεωτική μεταφορά σιταριού για κατανάλωση, που στα πρακτικά της Πάτμου δηλώνεται ως *συνωνή*.

που αναφέρονται κάποια είδη ενδυμάτων, που αποτελούσαν τον φόρο της *εσθήτος*, «μαρσύπια, μανδύες, ιμάτια» για τους στρατιώτες και «λεπτά λινά» για αυτοκρατορική χρήση. - A.C. Johnson - L. West, *Byz. Egypt.* 187, 221κ.ε., με μαρτυρίες από τους παπύρους. Για την καταβολή του φόρου της *εσθήτος* από τα *σωματεία* βλ. και *CTh*, XI 9,1 (323 μ.Χ.), όπου *mancipes* (εκπρόσωποι των σωματείων έναντι των κρατικών αρχών) είναι υπεύθυνοι για τη συλλογή του φόρου της *εσθήτος*. Μαρτυρία φορολογίας σε ενδύματα, πιθανόν πρόκειται για τον φόρο της *εσθήτος*, παραδίδεται από τον Θεοδώρητο Κύρρου κατά την άποψη του I. Hahn, «Theodoretus Cyrus und die frübyzantinische Besteuerung», στα *Acta Ant. Acad. Sc. Hung. 10* (Ehrengabe Moravcsik), 1962, σσ. 123-130, την οποία γνωρίζω μόνο από την παρουσίασή της στην *BZ* 55 (1962) 387.

115. Βλ. *Επαρχικόν βιβλίον* 5.4, για τα *μυρεψικά* και *βαφικά* που εισάγονταν από τη Συρία και πουλούσαν οι *μυρεψοί*, αυτ. 10.1 (110.62-64), όπου απαριθμούνται είδη *μυρεψικά* και *βαφικά*, μεταξύ των οποίων αναφέρεται και το *λουλάκην*, δηλαδή η *ίσατις*. Ο *κόκκος* δεν αναφέρεται, γιατί η έμφαση δίδεται στα εισαγόμενα είδη. Πιθανόν εννοείται στην επόμενη πρόταση, που ακολουθεί την απαρίθμηση: *καὶ ὅσα ἄλλα τοιαῦτα εἰς μυρεψικὴν καὶ βαφικὴν συντελῶσιν*.

Ενώ η φορολογία του *κόκκου*, που συμπίπτει χρονικά με την εμφάνιση στις πηγές του φόρου της *κογχύλης*, καταδεικνύει την ανάπτυξη της βιοτεχνίας στο Βυζάντιο από τον 10 αι., η φορολογία του *πρινοκοκκίου* σε χρήμα δείχνει ότι μετά την παλινόρθωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας το 1261 το φορολογικό ενδιαφέρον για τον *κόκκο* εξακολούθησε μεν να υπάρχει, αλλά το κράτος δεν ενδιαφερόταν πλέον για τη συγκέντρωση του προϊόντος σε είδος, αφού τα αυτοκρατορικά εργαστήρια είχαν πλέον παρακμάσει. Μαρτυρίες πώλησης του *πρινοκοκκίου* στο εμπόριο, που χρονολογούνται από τον 15ο αι., καταδεικνύουν ότι η αξία του συγκεκριμένου προϊόντος παρέμενε αμείωτη στις περιοχές της ανατολικής Μεσογείου, όπως εξάλλου αναφέρουν και περιηγητές στην Ελλάδα του 17ου και 18ου αι.

Συμπεράσματα

Η μελέτη των μαρτυριών των πηγών μας οδήγησε στο συμπέρασμα ότι η λέξη *κόκκος* δήλωνε δύο προϊόντα: (α) τον σπόρο των δημητριακών, ιδιαίτερα του σιταριού, και (β) μια βαφική ύλη. Και τα δύο ήταν αντικείμενο φορολογίας. Έως τον 7ο-8ο αι. αι. η οργάνωση της οικονομίας των σιτοπαραγωγών περιοχών, ανέδειξε τον σπόρο των δημητριακών ως είδος σημαντικό για τη φορολογία. Στόχος της φορολογίας του ήταν η απρόσκοπτη καλλιέργεια των εκτεταμένων δημοσίων γαιών. Το κρατικό ενδιαφέρον για τον σπόρο αμβλύνθηκε ύστερα από την απώλεια των σιτοπαραγωγών περιοχών και τη μεταβίβαση εκτεταμένων εδαφών στους μεγάλους ιδιοκτήτες.

Η ανάπτυξη της βυζαντινής βιοτεχνίας γενικότερα και ειδικά η ανάπτυξη της βιοτεχνίας υφασμάτων από τις αρχές του 10ου αι., τουλάχιστον, ανέβασαν την αξία των πρώτων υλών, όπως υποδεικνύει και η επιβολή φορολογίας στο *λινάριον* χωριστά από τον *λινόκοκκο* και στο *σπέρμα λιναρίου*. Οι ανάγκες των εργαστηρίων υφαντικής για πρώτες ύλες αύξαιναν τη ζήτηση και ανέβαζαν την αξία και των βαφικών υλών. Τότε ο *κόκκος* ή *πρινοκόκκιον* αποτέλεσε αντικείμενο φορολογίας και ονομασία φόρου. Με τη φορολογία σε είδος το κράτος εξασφάλιζε επάρκεια των απαραίτητων πρώτων υλών για τα εργαστήριά του. Μετά τον 13ο αι. η έλλειψη πόρων και η οπισθοχώρηση της βιοτεχνίας ώθησαν τις βυζαντινές κυβερνήσεις στην άσκηση κατεξοχήν ταμιευτικής πολιτικής. Ο φόρος επιβαλλόταν στην εμπορία του *πρινοκοκκίου* και όχι στο προϊόν.

Η αναζήτηση πληροφοριών στις πηγές, για να ερμηνευτεί το είδος του φορολογούμενου προϊόντος και το περιεχόμενο των ομώνυμων φορολογικών επιβαρύνσεων, μας οδήγησε ακόμη στη διαπίστωση ότι η χρήση της βαφής του *κόκκου* στο Βυζάντιο ήταν ευρύτατη. Η ταύτιση της σημασίας του επιθέτου *κόκκινος* με τη σημασία *ερυθρός* φαίνεται να σημαίνει αύξηση της χρήσης του *κόκκου* και μείωση της χρήσης της πορφυρής βαφής ήδη από τον 10ο αι.[116]. Οι ιδιότητες του *κόκκου*-βαφής, που περιγράφηκαν παραπάνω, καθώς και τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματά της έναντι της *πορφύρας* μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η βαφή αυτή έφθασε να ανταγωνίζεται την πορφύρα, σε ό,τι αφορά το αισθητικό αποτέλεσμα της βαφής. Η έκταση της χρήσης της ξεπέρασε εκείνην της *πορφύρας* και κατέληξε να την εκτοπίσει από τον 14ο αι.

116. Πρβλ. το συμπέρασμα, στο οποίο καταλήγει ο D.Jacoby, για τη μείωση της χρήσης της *πορφύρας* από τον 13ο αι. (βλ. ανωτ. σημ. 81,85 και 108 της παρούσας μελέτης).

Summary

Grain of wheat and oak-gall. The meaning of «κόκκος» in the Byzantine sources and his significance for the state finances and taxation.

The aim of this study is to research the meaning of the word «κόκκος» in the Byzantine sources. What was this commodity called «κόκκος», what was its significance for state finances, what was its taxation and how this taxation called in the Byzantine sources.

Problems in the meaning of the word «κόκκος».

«Κόκκος» and «κόκκος» of wheat («κόκκος σίτου») are cited from the 6th century in the Greek papyri, as they were taxpayer products. In the 10th century, a letter by the patriarch Nicolas Mysticos revealed «κόκκος» as a fiscal charge. Later, in the 11th and 12th century, in imperial documents that granted tax-exemptions to ships of the Monastery of Saint Johannes Theologos on the island of Patmos the imposition «έμβλησις κόκκου» is mentioned. As the Ancient Greek word «κόκκος» had more than one meaning scholars have interpreted the word with two different senses: a. Grain (wheat or cereals) although they wondered what the expression grain of wheat («κόκκος σίτου») could have meant and what the difference between «κόκκος» (grain) and «κόκκος σίτου» (grain of wheat) could have been, b. Oak-gall and the dye made there from. Oak-gall is an arboreal insect. Its eggs were used for making up dyestuff. It lives on the stems of the holly oak (quercus coccifera, in Greek «δρυς η κοκκοφόρος» or «πρίνος», «πουρνάρι») and holmoak (quercus ilex, in Greek «δρυς η αρία», «αριά»). The Ancient Greek word «κόκκος» meant the pit, the seed and metaphorically a little amount, as well as the oak- gall or (and) the dye made there from. These two senses survived into the Byzantine era and the word came to mean the dyestuff and the cloth that was dyed by this dyestuff.

A number of composites come from the word «κόκκος» used during the later Byzantine period, such as «λινόκο(υ)κκος», «ξυλόκο(υ)κκον», «κοκκόδαφνον», «ελαιόκοκκον» meaning the seed or the pit of these commodities and «κοκκίον ξύλινον» or «κεράτιον», «κοκκίον» as derivatives from «ξυλόκο(υ)κκον» and «σιτόκοκκον», «κριθόκοκκον» that had a metric sense. In the 13th century in the Byzantine sources the word «πρινοκόκκιον», «πρινοκκόκι» occurs as the popular name of oak-gall.

In the antiquity seed and oak-gall were products of great value in the area of the Mediterranean basin. The seed was stored up in order to be employed in the cultivation of land and oak-gall was used to dye cloth until the end of the 19th century. The Arabs called this dyestuff kirmz. In Medieval Latin the dyestuff was called «grana».

«Κόκκος» as an agricultural product: «κόκκος σίτου»

a. Points of view about the meaning of «κόκκος σίτου» and the evidence of the papyri.

Scholars have speculated about the sense of the expression «κόκκος σίτου» without arriving at any conclusion. Although the evidence of the papyri indicates that this expression meant the seed of wheat. Further, in the Byzantine Egypt «κόκκος σίτου» or «κόκκος» meant a tax in kind that was imposed on the estates. The State collected seed in the state storehouses in order to distribute it to the state land- farmers the following year. The seed was not transported far from the wheat producing regions. The adaeratio of the tax on seed can be found in the papyri.

b. «Κόκκος» in the sources of the middle and late Byzantine period

The greatest number of scholars have translated the word «κόκκος» that occurs in the letter by the patriarch Nicolas Mysticos and in the documents from the 11th to 12th century as cereals and explained the «έμβλησις κόκκου» as the compulsory transport of cereals. This translation can be accepted. I propose that the transported commodity was dyestuff.

«Κόκκος» as product of forestal production

a. The evidence in use for dye stuff

«Κόκκος» as dyestuff is mentioned in Byzantine sources from the 4th to the 13th centuries. It was used to dye wool, linen and silk yarn. Definitions such as «κοκκηρός», «κοκκοβαφής», «κόκκινος» indicate the use of this dyestuff for many articles. They were dyed by «κόκκος» and mordant only or by a combination of «κόκκος» and purple dye or by «κόκκος» with others colorants.

b. Articles dyed by «κόκκος».

The sources confirm the existence of numerous articles that were «κοκκηρά», «κοκκοβαφή» and «κόκκινα». Leather or articles made of

leather; articles of imperial garments and shoes were dyed by «κόκκος». In the 14th century all the imperial garments with a vivid red color, like the colour of fire regardless of the kind of the dyestuff used, were described as «κόκκινα», as it is the case in the contemporary Greek language.

c. The worth of articles dyed by «κόκκος» and the value of the dyestuff

At the beginning of the 4th century articles dyed by «κόκκος» were expensive. Of course these articles were considered inferior to those dyed by purple dye but superior to those dyed by vegetable dyestuffs. There was a clear distinction between vegetable dyestuffs and zoic dyestuffs such as purple dye and «κόκκος» were.

In the middle of the 4th century the prohibition of using purple dyed cloths or purple imitations, later the Arabic conquests in the beginning of the 7th century with their influence on the supply of raw materials used by textile factories, and finally, the development of textile factories in the Byzantine towns, beginning in the 7th 8th centuries reaching its acme in the 10th 11th centuries, indicate the increased use of «κόκκος», that thus became valuable dyestuff.

d. The spread of the use of the dyestuffs

The use of purple dye seems to have been limited after the 11th century. The mediaeval sources mentioned the wide use of «κόκκος» for dyeing all kinds of yarn and a lucrative export of this dyestuff to the Mediaeval Europe. The Byzantine sources bear witness to «πρινοκόκκιον» as an expensive dyestuff having a wide use in textile factories.

e. Taxation of the dyestuffs

There was no need for taxation on the dyestuffs during the first Byzantine period, as indicated by the organization of the taxation system. From the 11th century there is evidence of taxation on the purple dye («κογχύλη»). It is possible that was the case with «κόκκος». I propose that «κόκκος» which occurs in the patriarch Nicolas Mysticos letter and in the imperial documents of the 11th-12th centuries refer to the taxation on the dyestuff made from oak-gall.

Conclusions

«Κόκκος» meant two different products: the seed of wheat and the dyestuff made from oak-gall. During the first Byzantine period the State imposed tax in kind on the seed. Up to the 10th century the worth of the raw materials augmented. Then a tax was imposed on purple dye

and «κόκκος» («πρινοκόκκιον»). Until the 13th century the tax was collected in kind. After then collected in money. «Κόκκος» came to replace the purple dye in the dyeing of cloth. Because of the increase of the use of «κόκκος», the definition «ερυθρός» gradually became the same as «κόκκινος».

Ελισάβετ Χατζηαντωνίου

Η παραχώρηση εκκλησιαστικών εδρών κατ' ἐπίδοσιν

Στόχος της εργασίας είναι να παρουσιάσουμε και να διερευνήσουμε τον θεσμό της *κατ' ἐπίδοσιν* παραχώρησης μιας εκκλησιαστικής έδρας στο κλίμα του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατά τα βυζαντινά χρόνια. Το ζήτημα είχε απασχολήσει το 1909-1910 τον Κ. Ράλλη, ο οποίος μελέτησε τον θεσμό της ενώσεως εκκλησιαστικών εδρών και της *κατ' ἐπίδοσιν* εκχώρησής τους. Το 1927 ο Ηλ. Αλεξανδρίδης και το 1930 ο S. Salaville παρουσίασαν συνοπτικά τον θεσμό στο πλαίσιο άρθρου τους για τον εκκλησιαστικό τίτλο του *προέδρου*. Ειδική αναφορά στο θέμα έκανε και ο J. Darrouzès το 1970 στο έργο του για το αρχείο του πατριαρχικού χαρτοφυλακίου του 14ου αι., περιστασιακά στα Regestes των πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως καθώς και στην κριτική έκδοση και τον σχολιασμό της *Περὶ μεταθέσεων* αρχιερέων πραγματείας. Στον θεσμό της *ἐπιδόσεως* αναφέρεται εκτενώς και ο Σ. Βρυώνης στη μελέτη του για την παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού στη Μικρά Ασία και τη διαδικασία εξισλαμισμού, δεδομένου ότι μετα την τουρκική κατάκτηση η διατήρηση της μητροπολιτικής οργάνωσης αποτελούσε βασική προϋπόθεση για τη διατήρηση του ορθόδοξου θρησκευτικού συναισθήματος. Τέλος ο J. Preiser-Kapeller στη διδακτορική διατριβή που εκπόνησε το 2006 για τους μητροπολίτες και επισκόπους του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατά την Παλαιολόγεια περίοδο περιγράφει συνοπτικά τον θεσμό μνημονεύοντας ορισμένες μαρτυρίες των πηγών και βασιζόμενος κυρίως στα συμπεράσματα προγενέστερων μελετητών[1].

* Πρόκειται για την εκτεταμένη μορφή της ανακοίνωσης που παρουσιάστηκε κατά τις εργασίες της Ζ΄ Συνάντησης Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου στην Κομοτηνή, στις 20-23 Σεπτεμβρίου 2007. Θα ήθελα και από τη θέση αυτή να εκφράσω τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες στη σεβαστή μου καθηγήτρια κ. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα για τον χρόνο που αφιέρωσε να μελετήσει το άρθρο μου και για τις πολύτιμες συμβουλές και παρατηρήσεις. Ακόμη ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή κ. Κωνσταντίνο Πιτσάκη, που είχε επίσης την καλοσύνη να μελετήσει το κείμενό μου και να συμβάλει στη βελτίωσή του με τις καίριες επισημάνσεις του. Τέλος ευχαριστώ τον ομότιμο καθηγητή κ. Σπύρο Τρωιάνο, με τον οποίο συζήτησα κατά τις εργασίες του συνεδρίου ορισμένα από τα ζητήματα που με απασχόλησαν.

1. Βλ. Κ. Ράλλης, Περί ενώσεως και επιδόσεως των επισκοπών, *Επιστημονική Επετηρίς Εθνικού Πανεπιστημίου* 6 (1909-1910) 185-215, σ. 198 κ.ε. (στο εξής: Ένωσις-Επίδοσις). - Ηλ. Αλεξανδρίδης, «Πρόεδρος». «Τον τόπον επέχων», *Ορθοδοξία* 2 (1927)

Θεωρούμε ότι το ζήτημα χρήζει περαιτέρω εξέτασης, προκειμένου να ληφθούν υπόψη όλες οι μαρτυρούμενες περιπτώσεις *κατ' ἐπίδοσιν* εκχώρησης εκκλησιαστικών εδρών και να γίνουν ορισμένες διευκρινίσεις σχετικά με τη χρονική αφετηρία εφαρμογής του θεσμού, τον τρόπο παραχώρησης των εδρών, τις συνθήκες υπό τις οποίες εκχωρούνταν, τους λόγους που οδήγησαν το πατριαρχείο να εφαρμόσει το μέτρο και την αποτελεσματικότητά του. Πληροφορίες σχετικά με το ζήτημα αντλούμε από επίσημα πατριαρχικά, συνοδικά και αυτοκρατορικά έγγραφα, πατριαρχικές επιστολές και αφηγηματικές πηγές της ύστερης περιόδου. Σχετικές αναφορές εντοπίζουμε επίσης στις πραγματείες των κανονολόγων του 12ου αι. Θεόδωρου Βαλσαμώνα και Αριστηνού, που ερμηνεύουν και σχολιάζουν τους κανόνες των τοπικών και Οικουμενικών συνόδων. Ειδικός λόγος θα πρέπει να γίνει στην ανώνυμη πραγματεία, που συντάχθηκε κατά τη β' δεκαετία του 12ου αι. και αφορά στον θεσμό των μεταθέσεων των αρχιερέων. Η πραγματεία σώζεται σε τέσσερις παραλλαγές: Η πρώτη παραλλαγή (a) τοποθετείται στο α' μισό του 12ου αι.. Η δεύτερη παραλλαγή (b) προσθέτει περιπτώσεις μεταθέσεων αρχιερέων κατά το β' μισό του 12ου αι.. Οι προσθήκες έγιναν το πολύ ως τον 13ο αι.. Η τρίτη παραλλαγή παραδίδεται από το χειρόγραφο Vaticanus 1455 του τέλους του 13ου αι. (L) και αποδίδεται σε έναν ανώνυμο συντάκτη πιθανόν από την Κύπρο. Η τέταρτη οφείλεται στον Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο, ο οποίος προσθέτει σύγχρονά του παραδείγματα μετάθεσης αρχιερέων (α' μισό του 14ου αι.)[2]. Τέλος χρήσιμες πληροφορίες για το ζήτημα της *κατ' ἐ-*

198-202, 254-259, 284-288, 341-344, 478-479 (στο εξής: Πρόεδρος). - S. Salaville, Le titre ecclésiastique de "proedros" dans les documents byzantins, *EO* 29 (1930) 416-436, σ. 422 κ.ε. (στο εξής: Proedros) - J. Darrouzès, *Le registre synodal du patriarcat byzantin au XIVe siècle. Étude paléographique et diplomatique,* Paris 1971, σ. 192-193, 262-273, 341-342, 347-348 (στο εξής: *Registre*). - Του ιδίου, *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople. v. I: Les actes des patriarches. Fasc. V: Les regestes de 1310 à 1376, Fasc. VI: Les regestes de 1377 à 1410,* Paris 1977, 1979, index (στο εξής: *Reg.*). - Του ιδίου, Le traité des transferts, Édition critique et commentaire, *REB* 42 (1984) 147-214, σ. 204 και σημ. 61, 207, 209-210, 211, 212 (οι παραπομπές στην εισαγωγή και τα σχόλια: Transferts). - Βλ. και του ιδίου, Ekthésis Néa. Manuel des pittakia du XIV siècle, *REB* 27 (1969) 1-127, σ. 81 σημ. 10 (στο εξής: Ekthésis Néa). - Σ. Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11ος έως 15ος αι.),* Berkley-Los Angeles-London 1971, ελληνική μετάφραση Κάτια Γαλαταριώτου, [ΜΙΕΤ] Αθήνα 1996, 2000, σ. 185-186, 246 κ.ε. (στο εξής: *Παρακμή*). - J. Preiser-Kapeller, *Studien zu den Metropoliten und Bischöfen des Patriarchats von Konstantinopel in der Palaiologenzeit (1258-1453),* τ. 1-2, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Wien 2006, σ. LX-LXIV (στο εξής: *Studien* I-II).

2. *Περὶ μεταθέσεων. Διὰ τῶν ἀρχιερέων τῶν χειροτονηθέντων ἀπὸ ἐπισκοπῶν εἰς πατριαρχεῖα καὶ τῶν μετατεθέντων καὶ ἐνθρονισθέντων ἀφ ὧν εἶχον ἐκκλησιῶν εἰς ἑτέ-*

πίδοσιν παραχώρησης εκκλησιαστικών εδρών αντλούμε από ανώνυμη πραγματεία του 15ου αι., που περιλαμβάνει τύπους πατριαρχικών πράξεων που αφορούν προβιβασμούς εκκλησιαστικών εδρών, μεταθέσεις αρχιερέων και απόδοση διαφόρων εκκλησιαστικών προνομίων[3].

1. Εισαγωγικά

Κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο παρατηρείται συχνά το φαινόμενο να παραχωρείται *κατ' οἰκονομίαν*[4] η διοίκηση χηρεύουσας επισκοπικής, αρχιεπισκοπικής ή μητροπολιτικής έδρας σε έναν άλλον, συχνά όμορο αρχιερέα, χωρίς ωστόσο η εκχωρούμενη εκκλησιαστική περιφέρεια να αφομοιώνεται και να χάνει τη νομική της υπόσταση. Η εκχώρηση αυτή, που αποκαλείται *ἐπιδόσεως λόγῳ, κατὰ λόγον ἐπιδόσεως, κατ' ἐπίδοσιν* ή *εἰς ἐπίδοσιν*, έχει προσωρινό πάντα χαρακτήρα. Ο αποδέκτης έφερε τον τίτλο του *προέδρου* της εκχωρημένης έδρας[5] και είχε όλες τις διοικητικές, λειτουργικές και ποιμαντορικές αρμο-

ρας μητροπόλεις καὶ ἐπισκοπάς, έκδ. J. Darrouzès, Le traité des transferts, Édition critique et commentaire, *REB* 42 (1984) 147-214 (οι παραπομπές στην πηγή: *Περὶ μεταθέσεων*). - Για την παραλλαγή του Νικηφόρου Κάλλιστου βλ. PG 146, col. 1189-1197. - Βλ. και J. Darrouzès, Transferts 149, 152-153, 155 κ.ε.

3. Actes concernant les sièges épiscopaux, έκδ. στο J. Darrouzès, Ekthésis Néa. Manuel des pittakia du XIV siècle, *REB* 27 (1969) 1-127, σ. 77-84 (στο εξής: *Ἔκθεσις νέα* / C). Η πραγματεία δεν έχει τίτλο, καθώς παραδίδεται αποσπασματικά σε χειρόγραφα που περιέχουν την *Ἔκθεσιν νέα,* ένα ημιεπίσημο εγχειρίδιο εκκλησιαστικής επιστολογραφίας του τέλους του 14ου αι. - Βλ. J. Darrouzès, Ekthésis Néa 26-28 και 77 σημ. 1.

4. Για την έννοια της *οἰκονομίας* στην ορθόδοξη εκκλησία βλ. Α. Αλιβιζάτος *Η οικονομία κατά το κανονικόν δίκαιον της ορθοδόξου εκκλησίας,* Αθήναι 1949. - Ι. Κοτσώνης *Προβλήματα της εκκλησιαστικής οικονομίας,* Αθήνα 1957. - Σ. Ν. Τρωιάνος - Γ. Α. Πουλής, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*², Αθήνα - Κομοτηνή 1984, 2003, σ. 21-24. - P. L. Huillier, L'économie dans la tradition de l'église orthodoxe, *Kanon* 6 (1983) 19-38. - G. Dagron, La règle et l'exception. Analyse de la notion d'économie, στο *Religiöse Devianz, Untersuchungen zu sozialen, rechtlichen und theologischen Redactionen auf religiöse Abweichung im westlichen und östlichen Mittelalter,* έκδ. D. Simon, Frankfurt 1990, σ. 1-18. - G. Richter, *Oikonomia. Der Gebrauch der Wortes Oikonomia im Neuen Testament, bei den Kirchenvätern und in der theologischen Literatur bis ins 20. Jahrhundert,* [Arbeiten zur Kirchengeschichte 90] Berlin 2005. - S. N. Troianos, Akribeia und Oikonomia in den heiligen Kanones, στο *Ius ecclesiarum vehiculum caritatis, Atti del simposio internazionale per il decennale dellentrata in vigore del Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium, Città del Vaticano, 19-23 novembre 2001,* έκδ. S. Agrestini - D. Caccarelli - Morolli, Vaticano 2004, σ. 187-198.

5. Βλ. *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel,* τ. 1 (1315-1331), έκδ. H. Hunger - O. Kresten u.a.˙ τ. 2 (1337-1350), έκδ. H. Hunger - O. Kresten - E. Kislinger - C. Cupane u.a.˙ τ. 3 (1350-1363), έκδ. J. Koder - M. Hinterberger - O. Kresten, [CFHB 19] Wien 1981, 1995, 2001 (στο εξής: PRK I-III), τ. I, αρ. 48, στ. 16-20, 28-30˙ *Reg.* 2078 (Μάιος 1317): *...πέπραχεν ἔχειν αὐτὸν κατὰ λόγον ἐπιδόσεως τὴν ἁγιωτάτην ἀρχιεπι-*

διότητες ενός κανονικά εκλεγμένου και χειροτονημένου αρχιερέα, *ἄνευ μέντοι τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως*[6]. Η πρόβλεψη αυτή συνιστά την ειδοποιό διαφορά ανάμεσα στον *γνήσιον*, όπως λέγεται, αρχιερέα και σε εκείνον που διοικεί την έδρα *ἐπιδόσεως λόγῳ*[7].

σκοπὴν Δράμας· ...Τούτου γὰρ χάριν καὶ τὸ παρὸν ἐπιδέδοται γράμμα τῷ ἱερωτάτῳ μητροπολίτῃ Χριστουπόλεως, ὑπερτίμῳ καὶ προέδρῳ τῆς ἁγιωτάτης ἀρχιεπισκοπῆς Δράμας. - *Ἔκθεσις νέα* / C κεφ. 5. - Βλ. και Ηλ. Αλεξανδρίδης, Πρόεδρος 198, 259, 284 κ.ε., - S. Salaville, Proedros 424, 425 κ.ε., 431, 434. - J. Darrouzès, *Registre* 263· πρβ. ωστόσο σ. 342: «L'archevêque ne pouvait sans doute s'intituler proedros de la métropole». - J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. LX. - Πριν από την εφαρμογή του μέτρου της *ἐπιδόσεως* μιας εκκλησιαστικής έδρας η προσηγορία του *προέδρου* δεν είχε τεχνική σημασία και χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει το επισκοπικό αξίωμα - ιδίως σε έμμετρα κείμενα, σφραγίδες και επιγραφές (για την ονομασία του *προέδρου* ως συνώνυμου του αρχιερέα βλ. S. Salaville, Proedros 418 κ.ε.). Κατά τα μεταβυζαντινά χρόνια ο τίτλος του *προέδρου* αλλάζει πάλι περιεχόμενο (βλ. κατωτ. σ. 137). - Για τους όρους *προεδρία* και *προεδρεύω* βλ. κατωτ. σ. 137-139 και σημ. 51.

6. Βλ. PRK I, αρ. 15, στ. 30-33· J. Darrouzès, *Reg.* 2044 (Σεπτ.-Δεκ. 1315): *ἕξει ἱερουργεῖν ἐν αὐτῇ καὶ διακόνους προβιβάζειν καὶ πρεσβυτέρους, ἔτι δὲ καὶ ἡγουμένους ἐγκαθιστᾶν καὶ ἁπλῶς τῶν ἐκείνης πάντων μεθέξει, ὅσα γε καὶ γνήσιος ἀρχιερεύς, ἄνευ μέντοι τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως.* - Βλ. επίσης PRK I, αρ. 24, στ. 33-37· *Reg.* 2051 (Δεκ. 1315): *τῷ ῥηθέντι δὲ ἱερωτάτῳ μητροπολίτῃ Πισσιδίας τὴν αὐτῆς τε καὶ πάντων τῶν ὑπ' αὐτὴν τελούντων ποιμαντικὴν ἀνατιθέαμεν διεξαγωγὴν διὰ τοῦ παρόντος συνοδικοῦ γράμματος, ὅση δηλονότι τοῖς ὁμοίῳ τρόπῳ χηρευούσας κατέχουσιν ἐκκλησίας ἐφεῖται, ἄνευ μέντοι τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως.* - Βλ. και Carolina Cupane - Elisabeth Schiffer, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel. Indices, Teil 1 und 2: Indices zu den Urkunden aus den Jahren 1315-1350,* [CFHB 19/2] Wien 1995 (στο εξής: *Indices*), σ. 139 (λ. *ἐγκαθίδρυσις*), 188 (λ. *ἱερὸν σύνθρονον*), 286 (λ. *σύνθρονον*). - Πρβ. τις προβλέψεις για τον *γνήσιον* αρχιερέα M. Miklosich - J. Müller, *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana,* τ. 1-6 Vindobonae 1860-1890, ανατύπωση Αθήνα-Aalen 1968 (στο εξής: MM), τ. 1, αρ. 319, 579.3-11· *Reg.* 2622 (Μάιος 1371): *ὀφείλει ἔχειν τὴν τοιαύτην ἁγιωτάτην μητρόπολιν, ἀπολαύων τοῦ ταύτης ὀνόματος ἔν τε στάσεσι καὶ καθέδραις ταῖς μετὰ τῆς ἱερᾶς συνόδου καὶ ἀλλαχοῦ, καὶ τοῦ ἐν τοῖς ἱεροῖς διπτύχοις, ὡς εἴθισται, μνημοσύνου κατὰ τὴν κανονικὴν ἀκρίβειάν τε καὶ παρατήρησιν, ὀφείλων ἐγκαθιδρυθῆναι καὶ τῷ ἱερῷ συνθρόνῳ τῆς κατ' αὐτὸν ἐκκλησίας... καὶ πάντα τὰ ἱερὰ πράττειν ἀκωλύτως, ὡς γνήσιος ἀρχιερεὺς καὶ ὢν καὶ ὀνομαζόμενος.* - Βλ. και Ηλ. Αλεξανδρίδης, Πρόεδρος 257-258. - Κ. Ράλλης, Ένωσις-Επίδοσις 205. - S. Salaville, Proedros 424-425, 431. - J. Darrouzès, Ekthésis Néa 82 σημ. 11· *Registre* 264. - Σ. Βρυώνης, *Παρακμή* 247.

7. Βλ. και J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. LX. - Στην ορθόδοξη εκκλησιολογία είναι θεμελιώδης η σύνδεση της επισκοπικής ιδιότητας με μια συγκεκριμένη τοπική εκκλησία. Ο εν λόγω δεσμός θεωρείται ανάλογος του συζυγικού δεσμού· ο αρχιερέας αποτελεί τον νυμφίο της εκκλησιαστικής έδρας και το σύνθρονο συμβολίζει τον κοιτώνα της παστάδος του μυστικού γάμου (βλ. J. Trummer, Mystisches im alter Kirchenrecht. Die geistliche Ehe zwischen Bischof und Diözese, *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht* 2, 1951, σ. 62-75. - J. Gaudement, Le symbolisme du marriage entre l'évêque et son église et ses conséquences juridiques, ό.π., σ. 110-123. - Βλ. και V. Laurent, Trisépiscopat du patri-

Επίσης ο *πρόεδρος* μνημονεύεται κατά την τέλεση της Θείας Λειτουργίας, αλλά δεν εγγράφεται στα δίπτυχα της εκκλησίας την οποία διοικεί[8].

Ένα ζήτημα που θα πρέπει να διερευνηθεί είναι αν ο αρχιερέας-*πρόεδρος* είχε το δικαίωμα, όπως και ο *γνήσιος* αρχιερέας[9], να χειροτονεί επισκόπους για την πλήρωση των κενών υποκείμενων εδρών. Προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι τα *ἐπιδοτικά* ή *ἐπιδοτήρια*, όπως αποκαλούνται, γράμματα στην πλειονότητά τους δεν αναφέρουν ως δικαίωμα του *προέδρου* να χειροτονεί επισκόπους· τα έγγραφα κάνουν ρητά λόγο μόνο για χειροτονία διακόνων και πρεσβυτέρων[10]. Αν ωστόσο συγκρίνουμε τις προβλέψεις που αφορούν στα δικαιώματα ενός αρχιερέα που διοικεί *ἐπιδόσεως λόγῳ* μια μητρόπολη με τις προβλέψεις που περιλαμβάνει η συνοδική πράξη μετάθεσης του αρχιεπισκόπου Κω στη μητροπολιτική έδρα της Κορίνθου τον Απρίλιο του 1343,

arche Matthieu Ier (1397-1410), *REB* 30 (1972) 5-166, σ. 65-66 (στο εξής: Trisépiscopat). - C. G. Pitsakis, Canonica byzantino-serbica minora, I. Le trisépiscopat: une «perversion» serbe?, στο *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ΄ αιώνα,* ΕΙΕ - ΙΒΕ - Διεθνή Συμπόσια 3, Αθήνα 1992, σ. 267-281, ιδίως σ. 267 σημ. 3, σ. 268 και σημ. 5, σ. 272, στο εξής: Trisépiscopat II.). Βάσει αυτού του συμβολισμού μόνο ο γνήσιος αρχιερέας ήταν θεμιτό να ενθρονίζεται στην επισκοπική καθέδρα. - Πρβ. και τον 74ο καν. Καρχηδόνας, *Discipline générale antique,* τ. 1_{1-2}, έκδ. P.-P. Joannou, [Fonti IX- Pontificia Commissione per la Redazione del Codice di Diritto Canonico Orientale] Roma 1964 (στο εξής: *Discipline*), τ. 1_2, 315.10-18 = *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τῶν τε ἁγίων καὶ πανευφήμων Ἀποστόλων καὶ τῶν ἱερῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν συνόδων, καὶ τῶν κατὰ μέρος ἁγίων πατέρων,* έκδ. Γ. Α. Ράλλης - Μ. Ποτλής, τ. 1-6, Αθήναι 1852-1859, ανατύπωση 1966 (στο εξής: ΡΠ), τ. 3, σ. 493: *Περὶ τοῦ μὴ ὀφείλειν ἐπίσκοπον ἐπιξενούμενον καθέζεσθαι ἐν ᾗ καθέδρα ἐπιξενοῦται. Ὁμοίως ὡρίσθη, ὥστε μηδενὶ ἐξεῖναι μεσίτῃ τὴν καθέδραν κατέχειν, ᾗτινι μεσίτης δέδοται διὰ οἱασδήποτε τῶν λαῶν σπουδὰς ἢ διχοστασίας, ...* - Βαλσαμών, σχόλια στον 16ο καν. Αντιοχείας, ΡΠ 3, 157.5-8: *Διὸ καὶ οἱ συνοδικῶς ἐκχωροῦντες καθῆσθαι εἰς τὸ σύνθρονον τῆς κατὰ λόγον οἰκονομίας διδομένης τινὶ ἐκκλησίας, ἀκανόνιστόν τι πραγματοποιοῦσι καὶ ἀσύγγνωστον.*

8. Βλ. MM 1, αρ. 304, 559.4-8· J. Darrouzès, *Reg.* 2614 (Μάιος 1371). - MM 2, αρ. 398, 107.30-31· *Reg.* 2827 (Νοέμβρ. 1387). - MM 2, αρ. 451, 199.16· *Reg.* 2939 (τέλη 1393-αρχές 1394). - Πρβ. τις προβλέψεις για τον *γνήσιον* αρχιερέα στο χωρίο της σημ. 6. - Βλ. και Κ. Ράλλης, Ένωσις-Επίδοσις 207.

9. Βλ. MM 2, αρ. 345, 29.10-16· *Reg.* 2718 (Ιούλ. 1381): *ὅθεν καὶ ὀφείλει οὗτος ἐκεῖ ἀπελθὼν ἱερουργεῖν ἀπροκριματίστως ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ αὐτοῦ καὶ πάσῃ τῇ ἐνορίᾳ αὐτῆς καὶ τῷ ἱερῷ συνθρόνῳ αὐτῆς ἐγκαθιδρυθῆναι, ὡς γνήσιος μητροπολίτης αὐτῆς, ἀναγνώστας σφραγίζειν ἐκ τῶν ἐν αὐτῇ, ὑποδιακόνους καὶ διακόνους καὶ πρεσβυτέρους χειροτονεῖν καὶ ἐπισκόπους, εἰ δεήσει, θείους καὶ ἱεροὺς ναοὺς καθιεροῦν, πνευματικοὺς πατέρας καθιστᾶν καὶ ἁπλῶς εἰπεῖν πάντα ποιεῖν τὰ ἀρχιερατικά.*

10. Βλ. PRK I, αρ. 15, στ. 30-33 (βλ. το χωρίο σε ανωτ. σημ. 6)· J. Darrouzès, *Reg.* 2044 (Σεπτ.-Δεκ. 1315). - PRK I, αρ. 29, στ. 26-31· *Reg.* 2057 (Ιαν.-Φεβρ. 1316). - PRK I, αρ. 32, στ. 32-38· *Reg.* 2061 (Απρ. 1316) κ.π.ά.

παρατηρούμε ότι εξίσου δεν μνημονεύεται ρητά το δικαίωμα να χειροτονεί επισκόπους για τις χηρεύουσες υποκείμενες έδρες: *...ἀναγνώστας τὲ σφραγίζειν ἐκ τῶν ἐν αὐτῇ καὶ ὑποδιακόνους καὶ διακόνους καὶ πρεσβυτέρους χειροτονεῖν καὶ πάντα ἁπλῶς διαπράττεσθαι, ὅσα τοῖς γνησίοις ἀρχιερεῦσιν ἐν ταῖς λαχούσαις αὐτοὺς ἐφεῖται ποιεῖν, μετέχων καὶ τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως*[11]. Παρότι απουσιάζει η ρητή μνεία, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι ο νέος μητροπολίτης Κορίνθου και η μητροπολιτική του σύνοδος θα εξέλεγαν και θα χειροτονούσαν επισκόπους στις υποκείμενες έδρες της μητροπολιτικής περιφέρειας. Κατ' αναλογία, δεν θα πρέπει να θεωρήσουμε *argumentum ex silentio* τη μη μνεία του δικαιώματος να χειροτονεί και επισκόπους ο μητροπολίτης που κατέχει *κατ' ἐπίδοσιν* μια μητροπολιτική έδρα[12]. Όταν βέβαια είναι επίσκοπος ο αρχιερέας που λαμβάνει

11. PRK II, αρ. 143, στ. 31-34˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2242 (Απρ. 1343).

12. Βλ. επίσης Ν. Βέης, Το «Περί της κτίσεως Μονεμβασίας» Χρονικόν. Αι πηγαί και η ιστορική σημαντικότης αυτού, *Βυζαντίς* 1 (1909) 37-103 (στο εξής: Χρονικόν Μονεμβασίας), σ. 69: *μετὰ δὲ ταῦτα προεδρεύσαντος τῆς μητροπόλεως* (ενν. Λακεδαιμονίας) *τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Κρήτης ἐχειροτόνησε καὶ αὐτὸς εἰς Ἀμύκλιν τὸν Καψοβάδην καὶ μετὰ τὴν τελευτὴν αὐτοῦ τὸν Εὐάρεστον.* - Βλ. και Κ. Ράλλης, Ένωσις-Επίδοσις 205, που θεωρεί ότι ο μητροπολίτης-*πρόεδρος* έχει δικαίωμα να χειροτονεί επισκόπους για τις κενές υποκείμενες έδρες. - Αντιθέτως βλ. J. Darrouzès, *Registre* 270: «normalement ni l'épidosis, ni le topos ne lui donnent droit d'ordonner les suffragants de la métropole concédée».

Το μοναδικό *ἐπιδοτήριον* έγγραφο που διευκρινίζει ρητά ότι ο μητροπολίτης-*πρόεδρος* έχει δικαίωμα να χειροτονεί επισκόπους για τις κενές υποκείμενες έδρες αφορά στον μητροπολίτη Κοτυαείου, ο οποίος έλαβε *ἐπιδόσεως λόγῳ* τις μητροπόλεις Συνάδων, Ιεραπόλεως και Χωνών τον Νοέμβριο του 1370 (MM 1, αρ. 288˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2600). Η συνοδική πράξη προσθέτει ότι με πατριαρχική *προτροπὴ* αναθέτηκε στον μητροπολίτη Κοτυαείου να ασκεί επίσης λειτουργικά καθήκοντα και να χειροτονεί πρεσβυτέρους και σε όσες μητροπόλεις της περιοχής ενδεχομένως έμεναν χηρεύουσες, ωσότου οριζόταν γι αυτές *γνήσιος* αρχιερέας. Σε υστερόγραφο (που τοποθετείται ανάμεσα στην ημερομηνία απόλυσης του εγγράφου και στην υπογραφή του πατριάρχη με μηνολόγημα) αναφέρεται ότι η πατριαρχική *προτροπὴ* αφορούσε σε όλες τις μητροπόλεις εκτός των Σάρδεων, η οποία είχε ενωθεί με την έδρα της Φιλαδέλφειας, οπότε αρμόδιος για την πλήρωση εκείνων των επισκοπικών εδρών ήταν ο Φιλαδελφείας. Ο J. Darrouzès (*Registre* 269) βασιζόμενος στο υστερόγραφο θεωρεί ότι ο *πρόεδρος* μιας έδρας δεν έχει δικαίωμα να χειροτονεί τους υποκείμενους επισκόπους, παρά μόνο εάν λάβει ειδική εντολή (*προτροπή*): «L'épidosis normale ne parle pas de cette charge des élections ; un mandat exprès (la protropè) devient nécessaire pour que le bénéficiaire de l'épidosis veille au pourvoi des évêchés suffragants, droit propre du titulaire du siège». Ωστόσο η εν λόγω πατριαρχική *προτροπὴ* αφορούσε στη χειροτονία πρεσβυτέρων στις μητροπόλεις της περιοχής γενικά και όχι στη χειροτονία των επισκόπων στις τρεις δοθείσες μητροπολιτικές έδρες, η οποία προβλέπεται ήδη με την *ἐπιδοτήρια* συνοδική πράξη. Ο συντάκτης της υστερόγραφης σημείωσης φαίνεται ότι συγχέει την πρόβλεψη της *ἐπιδοτήριας* συνοδικής πράξης με την πρόβλεψη της πρόσθετης πατριαρχικής *προτροπῆς* προς τον μη-

προσωρινά τη διοίκηση μιας μητροπολιτικής περιφέρειας, υπάρχει στη συνοδική πράξη η ρητή διευκρίνιση ότι ο πρόεδρος έχει όλα τα δικαιώματα του *γνησίου* αρχιερέα *ἄνευ μέντοι τοῦ προβιβάζειν καὶ χειροτονεῖν ἐπισκόπους καὶ τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως*[13].

2. Το χρονικό διάστημα εφαρμογής του θεσμού

Η πρώτη έμμεση μνεία του μέτρου της *ἐπιδόσεως* ενδεχομένως να λανθάνει στην ακόλουθη φράση της ανώνυμης πραγματείας *Περὶ μεταθέσεων: Ἐπὶ τῆς βασιλείας Βασιλείου τοῦ Πορφυρογεννήτου ἐδόθη τῷ μητροπολίτῃ Πατρῶν ἡ ἀρχιεπισκοπὴ τῆς Κορίνθου*[14]. Όπως σημειώνει ο εκδότης J. Darrouzès, με το ρήμα *ἐδόθη* μπορεί να εννοείται είτε *κατ' ἐπίδοσιν* παραχώρηση της έδρας είτε μετάθεση του αρχιερέα σε αυτή. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο μελετητής, αν και με επιφύλαξη, θεωρεί πιθανότερο το δεύτερο[15]. Το γεγονός ότι η μητρόπολη Κορίνθου είναι ανώτερη ιεραρχικά από τη μητρόπολη Πατρών καθιστά πράγματι αρκετά πιθανό το ενδεχόμενο να επρόκειτο για μετάθε-

τροπολίτη Κοτυαείου να ιερουργεί και να χειροτονεί ιερείς και στις υπόλοιπες εν χηρεία μητροπόλεις της περιοχής, γεγονός που, από ό,τι φαίνεται, οδήγησε και τον J. Darrouzès σε παρανόηση.

Η διευκρίνιση ότι ο μητροπολίτης-*πρόεδρος* έχει δικαίωμα να χειροτονεί επισκόπους για τις κενές υποκείμενες έδρες απαντά επίσης στο *ἐπιδοτήριον* έγγραφο με το οποίο ο μητροπολίτης Δράμας τον Μάιο του 1371 ανέλαβε τη διοίκηση της μητρόπολης Φιλιππουπόλεως. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η πρόβλεψη υπάρχει, διότι μια από τις επισκοπές είχε ήδη παραχωρηθεί σε άλλον αρχιεπίσκοπο. Με άλλα λόγια, στόχος της διευκρίνισης είναι να αποτρέψει το ενδεχόμενο διένεξης ανάμεσα στους δύο αρχιερείς-προέδρους: *ὀφείλει οὖν ὁ τοιοῦτος ἱερώτατος μητροπολίτης Δράμας καὶ ἐπισκόπους χειροτονεῖν ἐν ταῖς ὑπ' αὐτὴν ἐκκλησίαις, ἄνευ μέντοι τῆς ἐπισκοπῆς τοῦ Πολυστύλου, ἐπειδὴ αὕτη ἔφθασε πρὸ χρόνων ψήφῳ συνοδικῇ καὶ προσετέθη τῇ ἀρχιεπισκοπῇ Μαρωνείας, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ οἱ νῦν εὑρισκόμενοι ἐν ταῖς ἐπισκοπαῖς τῆς τοιαύτης ἁγιωτάτης μητροπόλεως Φιλίππων ἐπίσκοποι (ὀφείλουσι) στέργειν τοῦτον ἀπὸ τοῦ νῦν, ὡς μητροπολίτην ἴδιον αὐτῶν καὶ κεφαλήν, καὶ μνημονεύειν αὐτοῦ κατὰ τὴν ἀνέκαθεν τῆς ἐκκλησίας παράδοσιν* (βλ. MM 1, αρ. 304, 558.16-559.4˙ *Reg.* 2614. Βλ. και Κ. Ράλλης, Ένωσις-Επίδοσις 206-207 και σημ. 23).

13. PRK I, αρ. 6, στ. 25-29˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2034 (Ιούλ-Σεπτ. 1315): *καὶ ἐν τοῖς αὐτῶν θείοις ναοῖς ἱερουργεῖν καὶ καθιστᾶν διακόνους καὶ πρεσβυτέρους καὶ πάντων ἁπλῶς μετέχειν τῶν ἐφειμένων γνησίοις ἀρχιερεῦσιν, ἄνευ μέντοι {τῆς} τοῦ προβιβάζειν καὶ χειροτονεῖν ἐπισκόπους καὶ τῆς τῶν ἱερῶν συνθρόνων ἐγκαθιδρύσεως.* - PRK I, αρ. 7, στ. 37-39˙ *Reg.* 2035 (Ιούλ-Σεπτ. 1315). - Βλ. και J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. LXI. - Ο Κ. Ράλλης (Ένωσις-Επίδοσις 211) φαίνεται ότι δεν θεωρεί *ἐπιδόσεις* τις περιπτώσεις ανάθεσης της διοίκησης μιας ή περισσοτέρων μητροπόλεων και αρχιεπισκοπών σε έναν επίσκοπο, καθώς τις αναφέρει χωριστά σε ειδικό παράρτημα.

14. *Περὶ μεταθέσεων* αρ. 45.

15. J. Darrouzès, Transferts 204, 206.

ση. Θα πρέπει πάντως να επισημάνουμε ότι στην εν λόγω πραγματεία στις περισσότερες περιπτώσεις μετάθεσης ενός αρχιερέα χρησιμοποιούνται τα ρήματα *μετετέθη, μετηνέχθη* και τα ενεργητικά *ἤγαγεν, μετήγαγεν, μετέθηκεν, μετέστησεν*[16]. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε λοιπόν το ενδεχόμενο το συγκεκριμένο παράδειγμα να αποτελεί την πρώτη μαρτυρία *κατ' ἐπίδοσιν* παραχώρησης εκκλησιαστικής έδρας.

Στο *Περὶ μεταθέσεων* μνημονεύονται επίσης ορισμένες περιπτώσεις που είναι σχεδόν βέβαιο ότι αφορούν *κατ' ἐπίδοσιν* παραχωρήσεις εκκλησιαστικών εδρών, καθώς χρησιμοποιούνται οι φράσεις *ἐδόθη αὐτῷ **καὶ** ...* ή *ἔλαβε ὡς σχολάζων **καὶ** τὴν ...*[17]. Πιο συγκεκριμένα, επί Νικολάου Γ΄ Γραμματικού (1084-111) ο Νικηφόρος Γαγγρών *ἔλα-*

16. *Περὶ μεταθέσεων* αρ. 1-25, 27-29, 31-42, 44, 46-49, 56-59, 62, 64-73. - Εκτός από την περίπτωση του μητροπολίτη Πατρών, το ρήμα *ἐδόθη* χρησιμοποιείται και στην παράγραφο υπ' αρ. 26, που δεν αφορά σε μετάθεση αλλά σε μια ιδιάζουσα παραχώρηση, δηλαδή στη μετοικεσία των Κυπρίων στην περιοχή της Κυζίκου και την παραχώρηση στον αρχιεπίσκοπο Κύπρου της εν λόγω μητροπολιτικής περιφέρειας επί Ιουστινιανού Β΄ (685-695). Τέλος το ρήμα *ἐδόθη* χρησιμοποιείται και στις παραγράφους υπ' αρ. 49-54, που επίσης δεν φαίνεται να αφορούν σε μεταθέσεις, αλλά σε *κατ' ἐπίδοσιν* παραχωρήσεις ή ενώσεις εδρών βλ. αὐτόθι σ. 126 κ.ε.

Στο σημείο αυτό επισημαίνουμε ότι η περίπτωση του αρχιεπισκόπου Κύπρου δεν θα πρέπει να συγχέεται με την *ἐπίδοσιν,* τόσο διότι οι όροι υπό τους οποίους έγινε η εκχώρηση της μητροπολιτικής περιφέρειας της Κυζίκου είναι διαφορετικοί από εκείνους της *ἐπιδόσεως,* όσο και γιατί - όπως μου επεσήμανε ο καθηγήτης κ. Κ. Πιτσάκης - η παραχώρηση δεν γίνεται *κατ' οἰκονομίαν,* καθώς θεσπίζεται από τον 39ο κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής συνόδου (βλ. P.-P. Joannou, *Discipline* τ. 1_1, 173.4-174.21 = ΡΠ 2, 395-396. - Βλ. σχετικά Β. Εγγλεζάκης, *Είκοσι Μελέται δια την Εκκλησίαν Κύπρου, 4ος έως 20ος αιών,* [Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη - ΜΙΕΤ] Αθήναι 1996, αρ. 3: Κύπρος, Νέα Ιουστινιανούπολις, σ. 105 κ.ε.). - Αντιθέτως βλ. Ηλ. Αλεξανδρίδης, Πρόεδρος 259, που εσφαλμένα θεωρεί ότι πρόκειται για την πρώτη φορά που εφαρμόστηκε το μέτρο της *ἐπιδόσεως.*

17. Βλ. και J. Darrouzès, Notes inédits de transferts épiscopaux, *REB* 40 (1982) 157-170 (στο εξής: Transferts épiscopaux), σ. 167. - Για τον όρο *σχολάζων* κατά τη βυζαντινή περίοδο βλ. σχόλια Ζωναρά στον 16ο καν. Αντιοχείας, ΡΠ 3, σ. 154: *Σχολάζων ἐστὶν ἐπίσκοπος, ὁ μὴ ἔχων ἐκκλησίαν, ἢ ὑπὸ τῶν ἐθνῶν κρατουμένην, ἢ ὑπὸ τοῦ λαοῦ τῆς πόλεως ἐν ᾗ ἐχειροτονήθη μὴ δεχθείς, οὐκ αὐτοῦ δόντος αἰτίαν, ἀλλ' ἀτακτήσαντος τοῦ λαοῦ· σχολάζουσα δ' ἐστὶν ἐκκλησία, ἡ μὴ ἔχουσα ἐπίσκοπον.* - Βλ. και σχόλια Βαλσαμώνος στον 16ο καν. Αντιοχείας, ΡΠ 3, σ. 155, 156: *Ἐπίσκοπός τις σχολάζων, ἤγουν μὴ ἔχων ἐκκλησίαν, ὡς ὑπὸ ἐθνῶν κρατουμένην... Πολλάκις συνεζητήθη συνοδικῶς, τίς ἐστιν ὁ σχολάζων καὶ ποία ἐστὶν ἡ σχολάζουσα· καὶ περὶ μὲν τῆς σχολαζούσης οὐδεμία γέγονεν ἀμφιβολία· πάντες γὰρ διέγνων σχολάζουσαν εἶναι ἐκκλησίαν τὴν χηρεύουσαν ἀρχιερέως. Περὶ δὲ τοῦ σχολάζοντος ἀρχιερέως γέγονεν ἀμφιβολία πολλή· καὶ ἤρεσε πᾶσι, σχολάζοντα εἶναι τὸν μὴ δυνάμενον ἀπελθεῖν εἰς ἣν ἐπεκηρύχθη ἐκκλησίαν, διὰ τὸ ὑπὸ ἐθνῶν ἀθέων ἢ αἱρετικῶν ταύτην κατέχεσθαι, ἴσως δὲ καὶ κοινωθῆναι, καὶ μὴ παραχωρεῖσθαι τὸν ἀρχιερέα πόδα βαλεῖν ἐν αὐτῇ.* - Βλ. και PRK I, αρ. 34, στ. 26-32· *Reg.* 2063 (Απρ. 1316): *τὸν ἱερώτατον ἀρχιεπίσκοπον Νυμφαίου... τῆς λαχού-*

*βεν ὡς σχολάζων **καὶ** τὴν μητρόπολιν Ἄμαστριν*, ενώ *τῷ Ἀξιουπόλεως σχολάζοντι ἐδόθη πρότερον ἡ Ἄβυδος, ὕστερον δὲ **καὶ** ὁ Ἄπρως*[18]. Οι φράσεις αυτές, παρότι δεν περιέχουν τον όρο *ἐπίδοσις,* προφανώς περιγράφουν περιπτώσεις τέτοιου είδους παραχώρησης[19]. Πιο ενδεικτική είναι η περίπτωση του επισκόπου Ρωσιάνων (στη Ν. Ιταλία), που την ίδια περίοδο, δηλαδή επί πατριάρχου Νικολάου Γ΄, μετετέθη στην αρχιεπισκοπή Λήμνου και στη συνέχεια έλαβε και την αρχιεπισκοπή Μαρωνείας: *Ἐπὶ δὲ τῶν ἡμερῶν τοῦ πρὸ βραχέος τετελευτηκότος ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νικολάου Κωνσταντινουπόλεως ὁ μοναχὸς ὁ*

σης ἀποξενωθέντα διὰ τὴν ἐξ ἁμαρτιῶν γενομένην ἐπήρειαν καὶ ὡς σχολάζοντα εὑρισκόμενον... - J. Darrouzès, Transferts épiscopaux 159.4-7: *Ἐπὶ τῆς αὐτῆς βασιλείας ὁ Ἱεροσολύμων Δοσίθεος ὁ λατινογενὴς μετετέθη εἰς τὸ πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως, ὡς τηνικαῦτα σχολάζων καὶ αὐτὸς διὰ τὸ τὰ Ἱεροσόλυμα ὑπὸ τοὺς Λατίνους, μᾶλλον δὲ ὑπὸ τοὺς Σαρακηνούς, γενέσθαι.* - PRK I, αρ. 34, στ. 30-31· *Reg.* 2063 (Απρ. 1316). - PRK II, αρ. 143, στ. 23-26· *Reg.* 2242 (Απρ. 1343): *...τὸν ἱερώτατον ἀρχιεπίσκοπον Κῶ, ἀγαπητὸν κατὰ κύριον ἀδελφὸν ἡμῶν καὶ συλλειτουργόν, σχολάζοντα ἤδη τῆς λαχούσης αὐτόν, ἅτε δὴ καὶ αὐτῆς κατὰ τὸν ὅμοιον τρόπον τυραννουμένης ὑπὸ Λατίνων.* - Βλ. και V. Grumel, Léon, Métropolite d'Amasée (XIIe siècle), *REB* 3 (1945) 168-178, σ. 171 σημ. 9: «Le terme de *scholazôn* désigne la situation d'un évêque sans siège».

18. *Περὶ μεταθέσεων* αρ. 50, 53. - Βλ. και S. Salaville, Proedros 433. - J. Darrouzès, Transferts 208 σημ. 73: «Le rapport de date entre Abydos, attestée avant 1082, et Apros, métropole plus tardive d'un siècle, exclut catégoriquement, à mon avis, que le second acte en faveur de l'évêque soit un transfert ; d'après l'exemple proche du métropolite d'Alania, on devrait supposer la titulature : métropolite et archevêque d'Abydos (et) Apros». Αντιθέτως ο μελετητής (ό.π. 208) θεωρεί ότι η περίπτωση του Γαγγρών είναι μετάθεση.

19. Οι περιπτώσεις των αρχιερέων Λεοντοπόλεως, Αθύρων και Αλανίας, που επίσης μνημονεύει η πραγματεία *Περὶ μεταθέσεων* στα χρόνια του πατριάρχη Νικολάου Γ΄ (αρ. 51-52, 54), δεν μπορούμε να πούμε με απόλυτη βεβαιότητα αν αφορούν σε *κατ' ἐπίδοσιν* παραχωρήσεις εδρών, σε ένωση εδρών ή σε μετάθεση των αρχιερέων: *ὁ Λεοντοπόλεως ἔλαβε ὡς σχολάζων τὴν Ἀρκαδιούπολιν. Ὁ ἐπίσκοπος Ἀθύρων ἔλαβε τὴν Σεργέντζην... Τῷ Ἀλανίας ἐδόθη ἡ Σωτηριούπολις.* Ο J. Darrouzès (Transferts 207) θεωρεί πιθανότερο ότι ο επίσκοπος Αθύρων έλαβε *εἰς ἐπίδοσιν* την όμορη επισκοπή Σεργέντζης ή ότι οι έδρες - υποκείμενες και οι δύο στον Ηρακλείας Θράκης - ενώθηκαν. Για την περίπτωση του μητροπολίτη Αλανίας, που έλαβε την αρχιεπισκοπή Σωτηριουπόλεως, ο μελετητής (Transferts 206-207, 208· πρβ. όμως Transferts épiscopaux 167) φαίνεται να κλίνει περισσότερο προς το ενδεχόμενο να πρόκειται για *ἐπίδοσιν* - αν και διατυπώνει την άποψη με μεγάλη επιφύλαξη. Πράγματι, είναι πολύ πιθανό στη φάση αυτή να πρόκειται για προσωρινή παραχώρηση, όπως υποδηλώνει ο τίτλος του Ιωάννη Μοναστηριώτη *μητροπολίτου καὶ ἀρχιεπισκόπου Ἀλανίας καὶ Σωτηροπόλεως* σε σημείωση στον κολοφώνα χειρογράφου του 1105 (βλ. K. and S. Lake, *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200, τ. III: Manuscripts in the monasteries of mount Athos and in Milan,* Boston 1935, Cod. Vatoped. 925, χφ. 113, πιν. 193). Στη διατύπωση διακρίνεται ένας προβληματισμός σχετικά με το πώς θα έπρεπε να μνημονευτεί ο αρχιερέας που διοικούσε ταυτόχρονα δύο εκκλησιαστικές έδρες, μια μητρόπολη και μια αρχιεπισκο-

Πεντακτένης ὁ καὶ Πενταλκᾶς ἀπὸ Ῥωσιάνων πρότερον μετετέθη εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν τὴν Λῆμνον· εἶτα ***ἐδόθη αὐτῷ καὶ*** *ἡ Μαρώνεια*[20]. Στην τρίτη παραλλαγή της πραγματείας, την οποία παραδίδει χειρόγραφο του τέλους του 13ου αι.[21], αναφέρεται ότι επί πατριαρχίας Ιωάννη Θ΄ Αγαπητού (1111-1134) η αρχιεπισκοπή Μαρωνείας παραχωρήθηκε *κατ' ἐπίδοσιν* στον πατριάρχη Ιεροσολύμων Σάββα: ... *ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ αὐτοῦ βασιλέως κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ, κατὰ τὸ ςχκε΄, Σάβας μητροπολίτης Καισαρείας τῆς Φιλίππου, μετετέθη πατριάρχης Ἱεροσολύμων, ὃς εἰσελθὼν εἰς Κωνσταντινούπολιν συνελειτούργησε τῷ πατριάρχῃ κυρῷ Ἰωάννῃ τῷ τοῦ Χαλκηδόνος καὶ τῇ ἱερᾷ συνόδῳ· καὶ ἐδόθη αὐτῷ ἡ Μαρώνεια* ***εἰς κατεπίδοσιν.*** Σύμφωνα με τον εκδότη της πραγματείας η τελευταία φράση που αναφέρεται στην *ἐπίδοσιν* της Μαρωνείας αποτελεί προσθήκη στη συγκεκριμένη παράγραφο από συμφυρμό με την παράγραφο που αναφέρεται στον επίσκοπο Ρωσιάνων[22]. Ενισχύεται λοιπόν το συμπέρασμα ότι οι φράσεις *ἐδόθη αὐτῷ καί* ... ή *ἔλαβε ὡς σχολάζων καὶ τὴν* ... αποδίδουν περιγραφι-

πή. Σύμφωνα βέβαια με σημείωση στην ώα χειρογράφου του α΄ μισού του 15ου αι. οι δύο έδρες ενώθηκαν επί Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (βλ. *Notitiae episcopatuuum ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*, έκδ. J. Darrouzès, A. A., [Institut Français d'Études Byzantines - Centre National de la Recherche Scientifique] Paris 1981, αρ. 17, στ. 72, κριτικό υπόμνημα και σ. 180· V. Grumel, *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople, v. I: Les actes des patriarches, Fasc. II-III: Les regestes de 715 à 1206*. Deuxième édition revue et corrigée par J. Darrouzès, [Le Patriarcat Byzantin. Recherches de Diplomatique, d'Histoire, et de Géographie ecclésiastiques publiées par l'Institut Français d'Études Byzantines, Série I] Paris 1989, στο εξής: *Reg.*, αρ. 976a). Ωστόσο στις πατριαρχικές αποφάσεις του Ιανουαρίου και Φεβρουαρίου του 1170, με τις οποίες καταδικάστηκε και αναθεματίστηκε ο μητροπολίτης Κερκύρας Κωνσταντίνος για τη δογματική διαμάχη σχετικά με την ευαγγελική φράση *Ὁ πατήρ μου μείζων μού ἐστι*, ο Αλανίας υπογράφει χωρίς την προσθήκη *καὶ Σωτηριουπόλεως* (βλ. L. Petit, Documents inédits sur le concile de 1166 et ses derniers adversaires, *VV* 11, 1904, 465-493, αρ. 2, 480.9, 485.6· *Reg.* 1109 και αρ. 3, 489.16· *Reg.* 1111). Συνεπώς είτε ακυρώθηκε η ένωση των δύο εδρών, που σύμφωνα με τη σημείωση του χειρογράφου αποφασίστηκε επί Αλεξίου Α΄, είτε είναι ανακριβής η εν λόγω πληροφορία και άρα η φράση της *Περὶ μεταθέσεων* πραγματείας θα πρέπει να θεωρηθεί ότι αναφέρεται σε προσωρινή παραχώρηση της αρχιεπισκοπής Σωτηριουπόλεως.

20. *Περὶ μεταθέσεων* αρ. 49· V. Grumel - J. Darrouzès, *Reg.* 991-992 [990-991], έτ. 1084-1111). - Βλ. και S. Salaville, Proedros 433. - J. Darrouzès, Transferts 207: «...on peut supposer deux actions distinctes, dont la première est bien un transfert, et la seconde parait être la donation d'un siège supplémentaire».

21. Βλ. ανωτ. σ. 120.

22. *Περὶ μεταθέσεων* αρ. 56. - Βλ. το κριτικό υπόμνημα και τα σχόλια του εκδότη (Transferts 209-210 και σημ. 76). - Βλ. και V. Grumel - J. Darrouzès, *Reg.* 992 [991], σχόλια.

κά τον θεσμό της *ἐπιδόσεως*. Συνεπώς ο θεσμός φαίνεται ότι εφαρμόζεται τουλάχιστον από τα τέλη του 11ου αι. - αρχές 12ου αι.[23].

Όπως προκύπτει από μαρτυρία του Θεόδωρου Βαλσαμώνα, κατά το β΄ μισό του 12ου αι. έγιναν αρκετές παραχωρήσεις εκκλησιαστικών εδρών[24]. Επίσης ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος σχολιάζοντας τον 16ο κανόνα της συνόδου Αντιοχείας αναφέρει συνοδική απόφαση που εκδόθηκε επί πατριαρχίας Μιχαήλ - μάλλον του προαναφερθέντα κατά τους V. Grumel και J. Darrouzès, η οποία όριζε ότι επιτρέπονταν οι μεταθέσεις των επισκόπων *χρείας κατεπειγούσης πρὸς τὸ λυσιτελέστερον*, καθώς και η *κατ' ἐπίδοσιν* παραχώρηση επισκοπικής έδρας σε επίσκοπο της ίδιας μητροπολιτικής περιφέρειας[25].

Σε ένα από τα χειρόγραφα που παραδίδουν την πραγματεία *Περὶ μεταθέσεων* αναφέρεται μια περίπτωση *κατ' ἐπίδοσιν* παραχώρησης εκκλησιαστικής έδρας επί Ισαακίου Β΄ Αγγέλου (1185-1195, 1203-1204): *Ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἰσαακίου τοῦ Ἀγγέλου ψήφῳ κοινῇ τῆς συνόδου τῷ Νύσσης Γρηγορίῳ ἐδόθη κατ' ἐπίδοσιν ἡ Ἀρκαδιούπολις, ὡς κοινῆς (lege κενῆς ?) τῆς ἐκκλησίας ὑπὸ τὸν Βουλγαρίας τέως γεγονυίας Ἰωάννην*[26]. Η παραπάνω μαρτυρία φαίνεται να είναι ανακριβής όσον αφορά τη χρονική στιγμή εκχώρησης της έδρας. Ο εκδότης επισημαίνει ότι ο Ιωάννης Βουλγαρίας δεν είναι αρχιεπίσκοπος Αχρίδος, αλλά ο Βούλγαρος ηγεμόνας Ιωαννίτζης (Καλογιάννης ή Σκυλογιάννης, 1197-1207), η επεκτατική δράση του οποίου εντείνεται μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους το 1204. Συνεπώς

23. Πρβ. S. Salaville, Proedros 432-433.

24. Σχόλια Βαλσαμώνος στον 2ο καν. Β΄ Οικ. συνόδου, ΡΠ 2, σ. 172: *Τὸ μέντοι προσηνῶσθαι, κατὰ λόγον οἰκονομίας, ἐκκλησίαις τισὶν ἑτέρας ἐκκλησίας ὑπὸ ἐθνῶν κατεχομένας, ἀπὸ τοῦ παρόντος κανόνος, ὡς ἔοικεν ἐνδέδοται. Αὐτίκα γὰρ ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει σύνοδος δέδωκε τῷ μητροπολίτῃ Ναζιανζοῦ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἀγκύρας· καὶ ἑτέροις ἀρχιερεῦσι διαφόροις, ἑτέρας τοιαύτας ἐκκλησίας. Τισὶ δὲ ἐνεδόθη καὶ αὐτὸ τὸ καθῆσθαι εἰς τὸν ἐν τῷ ἁγίῳ βήματι θρόνον τῆς ἐπιδοθείσης ἐκκλησίας.* - Βλ. και V. Grumel - J. Darrouzès, *Reg.* 1149, σχόλια. Ο Βαλσαμών φαίνεται ότι συγχέει την *ἐπίδοσιν* μιας εκκλησιαστικής έδρας με την ένωση δύο εκκλησιαστικών εδρών, κατά την οποία η μια έδρα αφομοιώνεται από την άλλη και ως εκ τούτου εκχωρείται στον αρχιερέα και το δικαίωμα της *ἐγκαθιδρύσεως* στο σύνθρονο της ενωθείσας έδρας. - Για την ένωση δύο εκκλησιαστικών εδρών βλ. Κ. Ράλλης, Ένωσις-Επίδοσις 185 κ.ε. - Για τη σύγχυση που μπορούσε να προκληθεί ανάμεσα στους δύο θεσμούς βλ. κατωτ. σημ. 125.

25. *Ἐπιτομὴ Ἀρμενοπούλου*, PG 150, col. 57B-C· V. Grumel - J. Darrouzès, *Reg.* 1149 (1170-1178) και σχόλια.

26. J. Darrouzès, Transferts épiscopaux 159.1-3 = *Περὶ μεταθέσεων* αρ. 60

η μητρόπολη Αρκαδιουπόλεως δεν παραχωρήθηκε *κατ' ἐπίδοσιν* στον μητροπολίτη Νύσης επί Ισαακίου αλλά μάλλον λίγο αργότερα[27].

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης και την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας το 1204 πολλοί αρχιερείς αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις έδρες τους εξαιτίας της λατινικής κατοχής. Τον Μάιο του 1216 ο μητροπολίτης Μυτιλήνης, *τῆς λαχούσης αὐτὸν ἄποικος γεγονώς, οἷα μὴ τοῖς λατινικοῖς θελήμασιν ὑποκύπτειν βουλόμενος*, εξασφάλισε αυτοκρατορικό ορισμό από τον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρη (1204-1222), σύμφωνα με τον οποίο ο μητροπολίτης Εφέσου όφειλε να του παραχωρήσει μια χηρεύουσα επισκοπική έδρα της περιφέρειάς του. Τόσο στο αυτοκρατορικό πρόσταγμα όσο και στην απόφαση της μητροπολιτικής συνόδου που το εμπεριέχει η αναφορά στον θεσμό της *ἐπιδόσεως* γίνεται περιγραφικά[28].

Το 1250 ο Ιωάννης Εξερού της μητρόπολης Λαρίσης εστάλη από τον δεσπότη της Ηπείρου σε διπλωματική αποστολή στην Κωνσταντινούπολη. Παράλληλα έθεσε στην πατριαρχική σύνοδο ερώτημα περί της κανονικότητας των μεταθέσεων επισκόπων στο πλαίσιο της μητροπολιτικής τους περιφέρειας. Η σχετική συνοδική απόφαση εξηγεί ότι, όπως ένας μητροπολίτης με τη σύμφωνη γνώμη της συνόδου έχει δικαίωμα να παραχωρήσει *εἰς ἐπίδοσιν* μια υποκείμενη χηρεύουσα επισκοπή σε έναν από τους επισκόπους της περιφέρειάς του, έτσι έχει και το δικαίωμα, εάν οι ανάγκες το υπαγόρευαν, να μεταθέσει έναν επίσκοπό του σε μια από τις υποκείμενες έδρες του. Η απόφαση παρουσιάζει την *ἐπίδοσιν* ως συνήθη πλέον πρακτική, που εφαρμοζόταν τό-

27. Βλ. J. Darrouzès, Transferts épiscopaux 160, 162.

28. E. Kurtz, Tri sinodali gramoti Mitropolita Ephesskago Nikolaja Mesarita, *VV* 12 (1906) 99-111 (στο εξής: Sinodali gramoti), αρ. 3, σ. 110-111 (Αύγ. 1216): *ἐπεὶ θέλημα ἔχει ἡ βασιλεία μου γενέσθαι καὶ τῷ μητροπολίτῃ Μιτυλήνης οἰκονομίαν τινὰ προσήκουσαν, πρὸς δὲ τὸ παρὸν οὐχ εὑρέθη χηρεύουσα τις ἐκκλησία, ὥστε ἀποκαταστῆναι τοῦτον ἐν αὐτῇ, διορίζεταί σοι ἡ βασιλεία μου, ὡς ἂν ἅμα τῷ λεῖψαι μίαν τῶν ὑπὸ τὴν ἐπαρχίαν σου ἐπισκοπῶν ἀπεντεῦθεν οἰκονομήσῃς ἐγκαταστῆναι τοῦτον ἐπ' αὐτῇ, ὥστε κατέχειν τοῦτον αὐτὴν εἰς οἰκονομίαν αὐτοῦ, μέχρις ἂν θεοῦ διδόντος ἐπανέλθοι εἰς τὴν λαχοῦσαν αὐτὸν ἐκκλησίαν* (από τον αυτοκρατορικό ορισμό) ... *εἰ δέον ἐστὶν ἐγκαταστῆναι τὸν Μιτυλήνης ἐν τῇ Ἀνέᾳ, μὴ μόνον τὴν ἐκεῖθεν εἴσοδον ἐκκαρποῦσθαι αὐτόν, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀρχιερατικὰ δίκαια ἐνεργεῖν, διέγνωμεν τὸν μὲν Μιτυλήνης προτιμηθῆναι εἰς τὸ ἐγκαταστῆναι τῇ τοιαύτῃ ἐπισκοπῇ... καὶ ἐνεργεῖν τὰ ἀρχιερατικὰ δίκαια, καθὼς τοῖς γνησίοις ἐφεῖται ἀρχιερεῦσιν, ἄνευ τοῦ καθῆσθαι αὐτὸν ἐν τῷ θρόνῳ* (από τη συνοδική πράξη). - Βλ. και F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453. 3. Teil: Regesten von 1204-1282,* Zweite, erweiterte und verbesserte Auflage von P. Wirth, München 1977 (στο εξής: F. Dölger - P. Wirth, *Reg.*), αρ. 1701 (Μάιος 1216). - Βλ. και κατωτ. σ. 140, 142, 144. - Βλ. και S. Salaville, Proedros 429-430, 433. - J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 296-297.

σο από την πατριαρχική σύνοδο όσο και από τις μητροπολιτικές συνόδους στο πλαίσιο της δικαιοδοσίας τους: *εἴπερ ὁ τῆς συνόδου μητροπολίτης, συναινέσει τῶν ὑπ' αὐτὸν ἐπισκόπων, δοῦναί τινι θελήσει, κατὰ τὸν τῆς ἐπιδόσεως λόγον, καὶ ἑτέραν ἐπισκοπήν, ὑπὸ τὴν ἐπαρχίαν αὐτοῦ καὶ ταύτην τελοῦσαν, ἀπροκριματίστως τοῦτο ποιήσει· ἐπεὶ καὶ παρ' ἡμῖν τοιαῦτα διὰ τὸν τῆς φιλαδελφίας ὁσημέραι τρόπον ἐνεργεῖται*[29].

Σε ένα από τα χειρόγραφα που παραδίδουν την πραγματεία *Περὶ μεταθέσεως* αναφέρεται ότι επί βασιλείας Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρη (1254-1258) πολλοί μητροπολίτες εκδιώχθηκαν από τις έδρες τους λόγω της λατινικής κατοχής και τοποθετήθηκαν σε χηρεύουσες μητροπόλεις και επισκοπές στις ανατολικές επαρχίες: *Ἐπὶ τῆς αὐτῆς βασιλείας πολλοὶ μητροπολῖται δυτικοὶ καὶ ἕτεροι, διὰ τὴν τηνικαῦτα ἐπικράτειαν τῶν Λατίνων ἐξελαθέντες τῶν οἰκείων ἐκκλησιῶν, ἐγκατέστησαν ψήφῳ καὶ τῆς συνόδου προσκαίρως χηρευούσαις μητροπόλεσι κατὰ Ἀνατολὴν καὶ ἐπισκοπαῖς*[30]. Το χωρίο δηλώνει σαφώς ότι επρόκειτο για μια προσωρινή παραχώρηση εκκλησιαστικών εδρών, άρα για *ἐπίδοσιν*. Το ζήτημα αν η πατριαρχική σύνοδος μπορούσε εκτός από αρχιεπισκοπές και μητροπόλεις να παραχωρεί με τον ίδιο τρόπο και επισκοπές θα σχολιαστεί παρακάτω[31].

Κατά το β΄ μισό του 13ου αι. είναι αρκετές οι μνείες αρχιερέων που είχαν λάβει την άδεια να διοικούν *κατ' ἐπίδοσιν* μια εκκλησιαστική έδρα. Ο Γεώργιος Παχυμέρης ως ανώτατος πατριαρχικός οφφικιάλιος γνωρίζει καλά τον θεσμό και φαίνεται να θεωρεί ότι είναι ευρέως γνωστή η εφαρμογή του. Έτσι, όταν μνημονεύει δύο περιπτώσεις αρχιερέων, του ανώνυμου μητροπολίτη Μωκησού και του Νικόλαου, επίσκοπου Κρότωνος (στην Καλαβρία), οι οποίοι είχαν λάβει εκκλησιαστική έδρα *ἐπιδόσεως λόγῳ* επί Μιχαήλ Η΄, ο ιστορικός δεν κρίνει απαραίτητο να εξηγήσει τί εννοεί με τη συγκεκριμένη φράση[32]. Στον

29. Βλ. ΡΠ 5, σ. 116-118 (το χωρίο: 118.1-6)· V. Laurent, *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople. v. I: Les actes des patriarches, Fasc. IV: Les regestes de 1208 à 1309,* [Le Patriarcat Byzantin. Recherches de Diplomatique, d'Histoire, et de Géographie ecclésiastiques publiées par l'Institut Français d'Études Byzantines, Série I] Paris 1971 (στο εξής: *Reg.*), αρ. 1316 (Ιούλ. 1250). - Βλ. και S. Salaville, Proedros 433-434.

30. J. Darrouzès, Transferts épiscopaux 159.16-19 = *Περὶ μεταθέσεων* αρ. 63.

31. Βλ. κατωτ. σ. 144-145.

32. Γεωργίου Παχυμέρη, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι,* έκδ. A. Failler, *Georges Pachymérès Relations historiques,* Livres I-XIII, [CFHB XXIV/I-V] Paris 2000 (στο εξής: Παχυμέρης), τ. II, 373.12-13: *ὁ Μωκησσοῦ, προεδρεύων τότε τῆς ἐκκλησίας Προικονήσου κατὰ λόγον ἐπιδόσεως* (ca. 1265-1266)· 463.12-16 (ca. 1274) και τα σχόλια του εκδότη σ. 372 σημ. 4, σ. 462 σημ. 2. - Βλ. και S. Salaville, Proedros 429. - J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 301.

τίτλο του εγκώμιου του αγίου Ευθυμίου, που συνέταξε ο μετέπειτα πατριάρχης Γρηγόριος Κύπριος (1283-1289) κατά παραγγελία του μητροπολίτη Αθηνών Μελέτιου, ο αρχιερέας αναφέρεται ως *πρόεδρος* της μητρόπολης Μαδύτου. Προφανώς ο Μελέτιος δεν μπορούσε να αναλάβει τα αρχιερατικά του καθήκοντα λόγω της φραγκικής κατοχής[33]. Την απόφαση της συνόδου των Βλαχερνών, που καταδίκασε τον ενωτικό πατριάρχη Ιωάννη Βέκκο το θέρος του 1285, ο Γεράσιμος Κερκύρας υπογράφει ως *πρόεδρος* Σάρδεων. Ο Κερκύρας είχε εκδιωχθεί από την έδρα του ή δεν μπόρεσε καν να αναλάβει τα καθήκοντά του λόγω της κατοχής του νησιού από τους Ανδηγαυούς ήδη από το 1272[34]. Ο μητροπολίτης Αναστασιουπόλεως Ιωάννης υπογράφει την ίδια συνοδική απόφαση ως *πρόεδρος* Τραϊανουπόλεως (Διδυμότειχου)[35]. Αντίγραφο χρυσόβουλλου λόγου του Ανδρονίκου Β΄ του 1298 επικυρώνεται από τον πατριάρχη Ιωάννη ΙΒ΄ Κοσμά και έξι μητροπολίτες, μεταξύ των οποίων ο Βαβύλας, μητροπολίτης Αγκύρας και *πρόεδρος* Φιλίππων και Χριστουπόλεως, και ο Σάβας, μητροπολίτης Αντιοχείας της Πισιδίας και *πρόεδρος* Αίνου[36].

33. *Τοῦ αὐτοῦ Κυπρίου ἐγκώμιον εἰς τὸν μέγαν Εὐθύμιον ἐπίσκοπον Μαδύτων, ἐξ αἰτήσεως γραφὲν τοῦ Ἀθηνῶν ἱεροῦ Μελετίου προεδρεύοντος τότε τῆς Μαδύτων ἐκκλησίας,* έκδ. Β. Αντωνιάδης, στο *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας της Ελλάδος,* 387-422, σ. 389. - Βλ. Ηλ. Αλεξανδρίδης, Πρόεδρος 284. - Ο J. Preiser-Kapeller (*Studien* I. 56˙ II. 269-270) δεν μνημονεύει τον Μελέτιο Αθηνών μεταξύ των αρχιερέων που ανέλαβαν τη διοίκηση της μητρόπολης Μαδύτων.

34. Για την παράδοση της Κέρκυρας στον Κάρολο Α΄ Ανδηγαυό βλ. Σ. Ν. Ασωνίτης, *Ανδηγαυική Κέρκυρα (13ος - 14ος αι.),* Κέρκυρα 1999, σ. 69-72. Ο μελετητής θεωρεί ότι ο μητροπολίτης Κερκύρας είχε πιθανότατα απομακρυνθεί από την έδρα του ήδη κατά την περίοδο κατοχής του νησιού από τον βασιλιά της Σικελίας Μανφρέδο (1258-1266) βάσει μιας μαρτυρίας ότι τότε το επισκοπείο γκρεμίστηκε για αμυντικούς λόγους και δεν χτίστηκε νέο. Ο πρώτος Λατίνος αρχιεπίσκοπος εγκαταστάθηκε στην Κέρκυρα ήδη το 1274, ενώ η εκκλησιαστική περιουσία της ορθόδοξης μητρόπολης περιήλθε στη λατινική αρχιεπισκοπή. - Βλ. ό.π. 224-225, 232, 235, όπου και οι πηγές.

35. V. Laurent, Les signataires du second synode des Blakhernes (été 1285), *EO* 26 (1927) 129-149, σ. 144, 146˙ του ιδίου, *Reg.* 1490 (Αύγ. 1285). - Βλ. και S. Salaville, Proedros 429-430. - J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. 201˙ II. 421, 500.

36. *Actes de Lavra,* τ. II: *De 1204 à 1328,* έκδ. P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos, με τη συνεργασία της Denise Papachryssanthou, Paris 1977, [Archives de l'Athos VIII] Paris 1977, 89. recto. 1, 14 (1298) και σχόλια σ. 72, όπου συνάγεται ότι το αντίγραφο είναι σύγχρονο του αυθεντικού εγγράφου (πρβ. J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. που χρονολογεί το αντίγραφο μεταξύ 1301/1305 και 1310). - Για τον Βαβύλα Αγκύρας βλ. επίσης *Actes d'Iviron,* τ. III: *De 1204 à 1328,* έκδ. J. Lefort - N. Oikonomidès - Denise Papachryssanthou, με τη συνεργασία των Vassiliki Kravari - Hélène Mètrèvèli, [Archives de l'Athos XVIII] Paris 1994, 69.65-67 (1300). - Βλ. και J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. 14, 42˙ II. 386-387.

Στην προαναφερθείσα σύνοδο του 1285 συμμετείχε και ο επιφανής λόγιος μητροπολίτης Κρήτης Νικηφόρος Μοσχόπουλος, που, όπως και οι προκάτοχοί του, δεν μπορούσε να μεταβεί στην έδρα του εξαιτίας της ενετικής κατοχής της νήσου[37]. Για τον λόγο αυτό ο Νικηφόρος έλαβε λίγο αργότερα *εἰς ἐπίδοσιν* τη μητρόπολη Λακεδαιμονίας (t.a.q. Αύγουστος 1289). Ο αρχιερέας πράγματι μετέβη στην *ἐπιδοθεῖσα* μητρόπολη, όπως μαρτυρούν έμμετρες κτητορικές επιγραφές του στον καθεδρικό ναό του Μυστρά, τον Άγιο Δημήτριο[38]. Ωστόσο στα τέλη του 1302-αρχές 1303 καθώς και τον Οκτώβριο του 1304 βρίσκεται και πάλι στην Κωνσταντινούπολη[39]. Παράλληλα με την *ἐπίδοσιν* της μητρόπολης Λακεδαιμονίας ο Νικηφόρος έλαβε και τη διοίκηση της μητρόπολης Μηθύμνης στη Λέσβο. Η δεύτερη έδρα δεν είναι γνωστό πότε παραχωρήθηκε στον Μοσχόπουλο, πάντως είναι προφανές ότι του δόθηκε για επιπλέον οικονομική υποστήριξη. Πιο συγκεκριμένα, όταν το 1305 ο αρχιερέας εκδήλωσε την επιθυμία να εγκαταλείψει την πρωτεύουσα και να επιστρέψει στην εκχωρηθείσα μητρόπολη Λακεδαιμονίας, ο πατριάρχης με τη σύμφωνη γνώμη του αυτοκράτορα αποφάσισε να τον ενισχύσει οικονομικά παραχωρώντας του 200 χρυσά νομίσματα από τα έσοδα μιας επισκοπής της μητρόπολης Μονεμβασίας, δεδομένου ότι η μητρόπολη Μηθύμνης έπρεπε του αφαιρεθεί και

37. Ο Νικηφόρος ήταν μάλιστα μέλος της πρεσβείας που ο Ανδρόνικος Β΄ απέστειλε στους Βενετούς της Κρήτης το 1296. - Βλ. Παχυμέρης III, 267.31-37: *Ὁ δ' ἦν ὁ Κρήτης Νικηφόρος... καὶ... ὡς οἰκεῖον δῆθεν ἀρχιερέα ἔμελλον βλέπειν Βενετικοί˙ Κρήτη γὰρ ὑπὸ τούτοις ἦν, ἧς ἐκεῖνος ἀρχιερεὺς ἐπικεκήρυκτο, εἰ καὶ πόρρω διῆγε ταύτης διὰ τὴν τῶν Ἰταλῶν ἐπικράτειαν.* - Βλ. και Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Η συνωμοσία του Ιωάννη Δριμέος εναντίον του Ανδρονίκου Β΄ (1305/1306), *ΕΕΦΣΑΠΘ* 21 (1983) 461-487, σ. 478 σημ. 96 (στο εξής: Ιωάννης Δριμύς). - Για τον εν λόγω μητροπολίτη βλ. συγκεντρωμένη βιβλιογραφία ό.π. σημ. 95 και E. Trapp - R. Walther - H.-V. Beyer u.a., *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit,* τ. 1-12, [Österreichische Akademie der Wissenschaften] Wien 1976-1996 (στο εξής: PLP), τ. 8, αρ. 19376.

38. G. Millet, Inscriptions byzantines de Mistra, *BCH* 23 (1899) 121-123, αρ. 11-12. - Βλ. και PRK I, αρ. 35, στ. 12-13, 28-30˙ *Reg.* 2064 (Απρ. 1316). - Βλ. Μ. Ι. Μανούσακας, Νικηφόρου Μοσχοπούλου επιγράμματα σε χειρόγραφα της βιβλιοθήκης του, *Ελληνικά* 15 (1957) 232-246, σ. 233. - Βλ. και Alice-Mary Maffry Talbot, *The Correspondence of Athanasius I patriarch of Constantinople,* [CFHB 7] Washington D.C. 1975 (στο εξής: *Correspondence*), σ. 338 (σχόλια αρ. 28). - J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. 221.

39. Παχυμέρης IV, 383.13-14, 411.22-23. - *Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἐπιστολαί...,* έκδ. Alice-Mary Maffry Talbot, *Correspondence* (στο εξής: Αθανασίου πατριάρχου, *Ἐπιστολαί*), αρ. 28, στ. 13 (τέλη 1303-1305)˙ *Reg.* 1620 (1304-1305). - *Jus Graecoromanum,* τ. 1-8, έκδ. Ι. και Π. Ζέπου, Αθήναι 1931 (ανατύπωση από K. E. Zachariä von Lingenthal με προσθήκες), ανατύπωση Aalen 1962 (στο εξής: JGR), τ. 1, 534.14˙ V. Laurent, *Reg.* 1607 (Οκτ. 1304). - Βλ. και Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Ιωάννης Δριμύς 479.

να παραχωρηθεί ως οικονομική ενίσχυση στον Σάρδεων, που επίσης σκόπευε να επιστρέψει στην έδρα του[40].

Τον 14ο αι. η εφαρμογή του μέτρου της *ἐπιδόσεως* είναι πλέον συχνότατη. Το συμπέρασμα προκύπτει από τη μελέτη του σωζόμενου αρχείου της πατριαρχικής γραμματείας, το οποίο περιλαμβάνει πολυάριθμα *ἐπιδοτικά* γράμματα[41]. Επίσης σε πατριαρχικές επιστολές, συνοδικές αποφάσεις και αφηγηματικές πηγές μνημονεύονται αρκετές περι-

40. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Νικηφόρος Μοσχόπουλος, *BZ* 12 (1903) 215-223 (στο εξής: Νικηφόρος Μοσχόπουλος), σ. 217-219˙ V. Laurent, *Reg.* 1625-1627 (1305). - Βλ. και Alice-Mary Maffry Talbot, *Correspondence* 338 (σχόλια στον αρ. 28). - Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Ιωάννης Δριμύς 479. - J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. 221˙ II. 291.

41. PRK I, αρ. 15˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2044 (Σεπτ.-Δεκ. 1315). - PRK I, αρ. 29˙ *Reg.* 2057 (Ιαν.-Φεβρ. 1316). - PRK I, αρ. 32˙ *Reg.* 2061 (Απρ. 1316). - PRK I, αρ. 48˙ *Reg.* 2078 (Μάιος 1317). - PRK I, αρ. 50˙ *Reg.* 2080 (Αύγ. 1317). - PRK I, αρ. 51˙ *Reg.* 2081 (Αύγ. 1317-Αύγ. 1318). - PRK I, αρ. 56˙ *Reg.* 2087 (Οκτ. 1318). - PRK I, αρ. 61˙ *Reg.* 2093 (Νοέμβρ. 1318-Φεβρ. 1319). - J. Darrouzès, *Reg.* 2020 (ανέκδοτο, 1310-1314). - PRK I, αρ. 96˙ *Reg.* 2133 (Ιαν. 1327). - PRK I, αρ. 161˙ *Reg.* 2285 (Αύγ. 1347). - PRK II, αρ. 165˙ *Reg.* 2290 (Σεπτ. 1347). - PRK III, αρ. 188˙ *Reg.* 2352 (Δεκ. 1353). - PRK III, αρ. 189˙ *Reg.* 2357 (Φεβρ. 1354). - PRK III, αρ. 212˙ *Reg.* 2377 (Φεβρ.-Αύγ. 1355). - PRK III, αρ. 263˙ *Reg.* 2436 (Ιούλ. 1361). - MM 1, αρ. 199˙ *Reg.* 2475 (ανέκδοτο, Ιαν. 1365). - MM 1, αρ. 206˙ *Reg.* 2482 (ανέκδοτο, Μάρτ. 1365). - MM 1, αρ. 210-211˙ *Reg.* 2486-2487 (ανέκδοτα, Μάρτ. 1365). - MM 1, αρ. 216˙ *Reg.* 2495 (ανέκδοτο, Ιούν.-Ιούλ. 1365). - MM 1, αρ. 238˙ *Reg.* 2538 (Ιαν. 1368). - MM 1, αρ. 241˙ *Reg.* 2544 (ανέκδοτο, Οκτ. 1368). - MM 1, αρ. 258˙ *Reg.* 2563 (ανέκδοτο, Οκτ. 1369). - MM 1, αρ. 259˙ *Reg.* 2565 (ανέκδοτο, Δεκ. 1369). - MM 1, αρ. 283˙ *Reg.* 2596 (ανέκδοτο, Νοέμβρ. 1370). - MM 1, αρ. 288˙ *Reg.* 2600 (ανέκδοτο, Νοέμβρ. 1370). - MM 1, αρ. 294˙ *Reg.* 2605 (ανέκδοτο, Μάρτ. 1371). - MM 1, αρ. 304˙ *Reg.* 2614 (Μάιος 1371). - MM 1, αρ. 307˙ *Reg.* 2616 (ανέκδοτο, Μάιος 1371). - MM 1, αρ. 319, 579.22-28˙ *Reg.* 2622 (Μάιος 1371). - MM 2, αρ. 383˙ *Reg.* 2783 (ανέκδοτο, Ιούν. 1385). - MM 2, αρ. 372˙ *Reg.* 2798 (σε περίληψη, Μάιος 1386). - MM 2, αρ. 396˙ *Reg.* 2825 (Ιούλ. 1387). - MM 2, αρ. 399, 110.24 κ.ε˙. *Reg.* 2829 (Νοέμβρ. 1387). - MM 2, αρ. 451˙ *Reg.* 2939 (τέλη 1393-αρχές 1394). - MM 2, αρ. 461˙ *Reg.* 2949 (Φεβρ. 1394). - MM 2, αρ. 465˙ *Reg.* 2969 (Σεπτ. 1394). - MM 2, αρ. 480˙ *Reg.* 2981 (Φεβρ. 1395). - MM 2, αρ. 574˙ *Reg.* 3132 (Μάιος 1400). - Βλ. και MM 1, αρ. 244˙ *Reg.* 2547 (ca. Απρ. 1369), που δεν αποτελεί *ἐπιδοτήριον* γράμμα, αλλά σχετική *παρασημείωση* (καταγραφή) της πατριαρχικής γραμματείας. - Βλ. επίσης PRK I, αρ. 6˙ *Reg.* 2034 (Ιούλ-Σεπτ. 1315). - PRK I, αρ. 7˙ *Reg.* 2035 (Ιούλ-Σεπτ. 1315). - PRK I, αρ. 24˙ *Reg.* 2051 (Δεκ. 1315). - PRK I, αρ. 34˙ *Reg.* 2063 (Απρ. 1316). - PRK I, αρ. 55˙ *Reg.* 2086 (Οκτ. 1318). - MM 1, αρ. 213˙ *Reg.* 2490 (Μάιος 1365). - MM 1, αρ. 239˙ *Reg.* 2542 (ανέκδοτο, Σεπτ. 1368). - MM 2, αρ. 343˙ *Reg.* 2716 (σε περίληψη, Μάρτ. 1381), όπου δεν μνημονεύεται ρητά ο όρος *ἐπίδοσις / ἐπιδοτήριον* γράμμα στο κείμενο ή στον τίτλο του εγγράφου. - Πρβ. και MM 1, αρ. 296˙ *Reg.* 2607 και σχόλια (Μάρτ.-Μάιος 1371).

πτώσεις *ἐπιδόσεως* εκκλησιαστικών εδρών[42] και επανειλημμένα απαντά ο τίτλος του *προέδρου*[43].

Στις αρχές του 15ου αι. ωστόσο ο θεσμός φθίνει. Ήδη από τα μέσα του 14ου αι. ο πατριάρχης - ταυτόχρονα με τη διαχείριση των πατριαρχικών δικαίων - παραχωρεί διοικητικές αρμοδιότητες και πνευματική επιστασία σε μια χηρεύουσα ή εγκαταλειμμένη από τον *γνή-*

42. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Νικηφόρος Μοσχόπουλος 217-219˙ V. Laurent, *Reg.* 1625-1627 (1305). - *Athanasii Constantinopolitani patriarchae, De necessaria episcoporum residentia epistolae octo,* PG 142, col. 518-521 (στο εξής: *Athanasii patriarchae, Epistolae*)˙ *Reg.* 1742-1746 (1303-1309). - PRK II, αρ. 131, στ. 9-10˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2257 (t.a.q. Απρ. 1345). - PRK II, αρ. 164, στ. 6-8˙ *Reg.* 2277 (Μάιος 1347). - *Φιλοθέου τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως λόγος εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Γρηγόριον ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης,* έκδ. Δ. Γ. Τσάμης, *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως του Κοκκίνου αγιολογικά έργα,* τ. Α΄: *Θεσσαλονικείς άγιοι,* [Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών - Θεσσαλονικείς Βυζαντινοί Συγγραφείς 4] Θεσσαλονίκη 1985, σ. 425-591 (στο εξής: *Λόγος εἰς Γρηγόριον Παλαμᾶν*), κεφ. 84-85 και *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum, Libri IV,* έκδ. L. Schopen, τ. I-III, Bonnae 1831-1832, τ. III, 105.9-12 (στο εξής: Ιω. Καντακουζηνός)˙ *Reg.* 2314 (1349-1350). - PRK III, αρ. 269˙ *Reg.* 2454 (Απρ. 1363). - J. Darrouzès, *Reg.* 2458 (1355-1363)˙ 2485 (Μάρτ. 1365)˙ 2603 (1370-1376)˙ 2768 (ca. Μάιος 1384)˙ 2917 (αρχές 1393)˙ 2940 (τέλη 1393), όπου και οι μνείες των πηγών. - MM 1, αρ. 304, 559.2-4 (t.a.q. Μάιος 1371). - MM 2, αρ. 460, 205.6-7, 206.1-6 (t.a.q. Ιαν. 1394). - MM 2, αρ. 460, 205.7-9˙ βλ. και *Reg.* 2946 (t.a.q. Ιαν. 1394). - MM 2, αρ. 667/I, 529.11-13 (t.a.q. Ιούλ. 1401).

43. PRK I, αρ. 4, στ. 68-69 (Ιούν. 1315). - PRK I, αρ. 35, στ. 23-25 (Απρ. 1316). - PRK I, αρ. 73, στ. 8-9 (Μάιος 1324). - PRK I, αρ. 97, στ. 7-8, 10-11 (Σεπτ. 1327). - PRK I, αρ. 98, στ. 4-5, 6, 12-13, 13-14, 15-16 (Απρ. 1329). - Ν. Βέης, Χρονικόν Μονεμβασίας 71 (1329): *πρόεδρος Λακεδαιμονίας μητροπολίτης Σουγδαίας ὁ Λουκᾶς*. - PRK I, αρ. 102, στ. 5-6 (Απρ. 1330). - Βλ. και Carolina Cupane - Elisabeth Schiffer, *Indices* σ. 260-261 (λ. *πρόεδρος*), εκτός όμως από το έγγραφο αρ. 42, στ. 1, όπου δεν απαντά ο τίτλος *πρόεδρος* με τη σημασία του αρχιερέα που έχει λάβει *εἰς ἐπίδοσιν* τη διοίκηση μιας εκκλησιαστικής περιφέρειας, αλλά ο τιμητικός τίτλος *πρόεδρος τῶν ὑπερτίμων* (γι' αυτόν βλ. V. Grumel, Titulature de métropolites byzantins. II. Métropolites hypertimes, στο *Mémorial Louis Petit, Mélanges d'Histoire et d'Archéologie Byzantines,* Bucarest 1948, σ. 152-184).

σιον αρχιερέα εκκλησιαστική έδρα όχι *εἰς ἐπίδοσιν* αλλά *ἐξαρχικῶς*, δηλαδή σε έναν αρχιερέα[44] ή και σε έναν κληρικό ή ιερομόναχο[45] υπό την ιδιότητα του πατριαρχικού εξάρχου[46].

Κατά τον Ηλ. Αλεξανδρίδη η *κατ' ἐπίδοσιν* παραχώρηση εκκλησιαστικών εδρών συνεχίζει να εφαρμόζεται στο κλίμα του πατριαρ-

44. PRK I, αρ. 158˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2282 (Αύγ. 1347). - PRK II, αρ. 192˙ *Reg.* 2360 (Μάρτ. 1354). - MM 1, αρ. 240˙ *Reg.* 2543 (Οκτ. 1368). - MM 1, αρ. 254˙ *Reg.* 2558 (ανέκδοτο, Αύγ. 1369). - MM 1, αρ. 288˙ *Reg.* 2600 (ανέκδοτο˙ βλ. και το υστερόγραφο, Νοέμβρ. 1370). - MM 1, αρ. 299˙ *Reg.* 2610 (άνοιξη 1371). - MM 2, αρ. 342, 25.4-5˙ *Reg.* 2715 (Μάρτ. 1381;). - MM 2, αρ. 381˙ *Reg.* 2771 (Αύγ. 1384). - MM 2, αρ. 365/II˙ *Reg.* 2776 (Οκτ. 1384). - MM 2, αρ. 380˙ *Reg.* 2781 (Μάρτ. 1385). - MM 2, αρ. 386˙ *Reg.* 2806 (Δεκ. 1386). - MM 2, αρ. 472˙ *Reg.* 2968 (Αύγ. 1394)˙ βλ. και MM 2, αρ. 667/I, 529.11-13˙ *Reg.* 3226 (Ιούλ. 1401). - MM 2, αρ. 482˙ *Reg.* 2985 (Απρ. 1395). - MM 2, αρ. 484, 237.24-238.9 (t.a.q. Μάιος 1395)˙ αντιθέτως βλ. σχόλια *Reg.* 2948, 2987, που θεωρεί ότι πρόκειται για *κατ' ἐπίδοσιν* παραχώρηση. - MM 2, αρ. 514˙ *Reg.* 3038 (Ιαν. 1397). - MM 2, αρ. 616/I-II˙ *Reg.* 3177-3178 (Δεκ. 1400). - Πρβ. MM 2, αρ. 462˙ *Reg.* 2958 (Μάιος 1394). - MM 2, αρ. 462, 210.6-8˙ *Reg.* 2972 (Νοέμβρ. 1394). - Βλ. Ηλ. Αλεξανδρίδης, Πρόεδρος 284. - J. Darrouzès, *Registre* 268, 270, 271, 272˙ *Reg.* 2543, 2558, 2610, 3121 (σχόλια), που σημειώνουν ότι, όταν η παραχώρηση μιας εκκλησιαστικής έδρας *ἐξαρχικῶς* γίνεται προς έναν αρχιερέα, ελάχιστα διαφέρει από την *κατ' ἐπίδοσιν* παραχώρηση. Αντιθέτως βλ. J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. LXIII, που χαρακτηρίζει *ἐπίδοσιν* την παραχώρηση της διοίκησης της μητρόπολης Αμασείας στον επίσκοπο Λιμνίων, ζώντος του *γνησίου* αρχιερέως, παρότι στο έγγραφο αναφέρεται ότι ο πατριάρχης *ἔδωκεν αὐτῷ ἐξουσίαν, ὡς δικαίῳ καὶ ἐξάρχῳ* (βλ. MM 2, αρ. 365/II, στ. 27-30˙ *Reg.* 2776, Οκτ. 1384).

Βλ. ακόμη MM 1, αρ. 285˙ *Reg.* 2597 (Νοέμβρ. 1370). - MM 2, αρ. 438˙ *Reg.* 2924 (Ιούλ. 1393). - MM 2, αρ. 667/I, 529.17-21, 529.32-530.3, 530.8-9 (t.a.q. Ιούλ. 1401), όπου παραχωρείται το δικαίωμα σε όμορους ή παρεπιδημούντες αρχιερείς να ασκούν λειτουργικά καθήκοντα σε άλλες μητροπολιτικές έδρες, δηλαδή να ιερουργούν και να τελούν χειροτονίες κληρικών και επισκόπων. - Πρβ. και MM 2, αρ. 459˙ *Reg.* 2953 (Μάρτ. 1394). - MM 2, αρ. 412˙ *Reg.* 2864 (Ιούλ. 1389): πρόκειται για *προτρεπτήρια* γράμματα, με τα οποία δίνεται η άδεια σε έναν μητροπολίτη να χειροτονεί κληρικούς και επισκόπους όμορης μητροπολιτικής επαρχίας, που θα μετέβαιναν στην έδρα του για τον σκοπό αυτό.

45. MM 1, αρ. 224˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2512 (Μάιος 1366). - MM 1, αρ. 297˙ *Reg.* 2608 (ανέκδοτο, άνοιξη 1371). - MM 2, αρ. 387/I-II˙ *Reg.* 2810-2811 (Ιαν. 1387). - MM 2, αρ. 415˙ *Reg.* 2873 (Σεπτ. 1389). - MM 2, αρ. 424˙ *Reg.* 2890 (Ιούν. 1391). - MM 2, αρ. 456˙ *Reg.* 2948 (1394). - MM 2, αρ. 470˙ *Reg.* 2966 (Ιούν. 1394). - MM 2, αρ. 487/II˙ *Reg.* 2992-2993 (Μάιος 1395). - MM 2, αρ. 662˙ *Reg.* 3223 (Ιούλ. 1401). - Ο ιερέας ή ιερομόναχος που ασκεί λειτουργικά καθήκοντα και διοικεί μία ή και περισσότερες εκκλησιαστικές περιφέρειες ως έξαρχος και *δικαίῳ* του πατριάρχη, δεν έχει τις ίδιες αρμοδιότητες με έναν αρχιερέα, που αναλαμβάνει το αυτό αξίωμα˙ ο πρώτος δεν έχει δικαίωμα να χειροτονεί κληρικούς, παρά τους αποστέλλει για χειροτονία σε όμορους αρχιερείς. - Βλ. και J. Darrouzès, *Registre* 190˙ *Reg.* 2966, 3223.

46. Για την πατριαρχική εξαρχία βλ. Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου, *Ο θεσμός της πατριαρχικής εξαρχίας 14ος-19ος αιώνας*, [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών - Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών 54] Αθήνα 1995.

χείου Κωνσταντινουπόλεως ως και τον 16ο αι.[47]. Ωστόσο ο μελετητής δεν παραπέμπει σε συγκεκριμένα παραδείγματα, ενώ δεν εντοπίσαμε τον όρο στα σωζόμενα πατριαρχικά συνοδικά έγγραφα του β' μισού του 15ου αι., ούτε στα έγγραφα του πατριαρχικού αρχείου του 16ου αι. που περιέχονται στη νομική συναγωγή του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως (16ος αι.) και στη Νομική Συναγωγή του Δοσίθεου Ιεροσολύμων (τέλη 17ου αι.)[48]. Αντιθέτως ήδη λίγο μετά την άλωση ο τίτλος του *προέδρου* απαντά με διαφορετικό περιεχόμενο από ό,τι στα βυζαντινά χρόνια[49]. Πιο συγκεκριμένα, η προσηγορία χρησιμοποιείται πλέον για να δηλώσει είτε τον αρχιερέα που μετατέθηκε σε ιεραρχικά κατώτερη έδρα, είτε εκείνον που είχε ήδη μετατεθεί σε μία έδρα *(δισεπίσκοπος)* και αναλάμβανε τη διοίκηση μιας τρίτης έδρας όχι ως *γνήσιος* αρχιερέας αλλά *προεδρικῶς* ή *κατὰ προεδρίαν*, όπως λέγεται, ώστε να αποφευχθεί το κανονικό αδίκημα της *τρισεπισκοπῆς*[50]. Η κα-

47. Βλ. Ηλ. Αλεξανδρίδης, Πρόεδρος 259, 343, 344.

48. Δ. Γ. Αποστολόπουλος, *Ανάγλυφα μιας τέχνης νομικής. Βυζαντινό δίκαιο και μεταβυζαντινή νομοθεσία*, [ΕΙΕ - ΚΝΕ 69] Αθήνα 1999. - Του ιδίου, *Ο «Ιερός Κώδιξ» του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στο β΄ μισό του ΙΕ΄ αιώνα. Τα μόνα γνωστά σπαράγματα*, [ΕΙΕ - ΚΝΕ 43] Αθήνα 1992 (στο εξής: *Ιερός Κώδιξ*), σ. 178 (γενικό ευρετήριο). - Μ. Παΐζη-Αποστολοπούλου, *Ανεπίσημα από το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Παρασχέδια και μαρτυρίες του 1476*, Αθήνα 1988, σ. 112 (γενικό ευρετήριο). - Δ. Γ. Αποστολόπουλος - Π. Δ. Μιχαηλάρης, *Η Νομική Συναγωγή του Δοσιθέου. Μία πηγή και ένα τεκμήριο*, [ΕΙΕ - ΚΝΕ 35] Αθήνα 1987 (στο εξής: *Νομική Συναγωγή Δοσιθέου*), σ. 457 (γενικό ευρετήριο). - Βλ. επίσης Π. Δ. Μιχαηλάρης, Πράξεις του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως τον 16ο αιώνα. Ένας πρώτος απολογισμός, στο *Ροδωνία, Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα*, Ρέθυμνο 1994, τ. 2, σ. 325-330, ιδίως σ. 329.

49. Βλ. και S. Salaville, Proedros 434: «A partir du XVe siècle et jusqu'à la fin du XIXe, l'emploi du terme *πρόεδρος* subit une nouvelle modification».

50. Δ. Αποστολόπουλος, *Ιερός Κώδιξ* αρ. 3, στ. 96: *τόν τε διαληφθέντα Γαλακτίωνα τὸν πρόεδρον Ἡρακλείας* (αρχές 1475)˙ αρ. 4, στ. 52 (Ιούλ. 1488): *[†ὁ] ταπεινὸς μ(ητ)ροπολίτης πρῴην Σουγδαίας καὶ πρόεδροσ Μϊδείας Θεοφάνης: –* . Βλ. και ό.π. σ. 120: «Το γεγονός πάντως ότι το 1474 ονομάζεται "πρόεδρος" Ηρακλείας σημαίνει είτε ότι κατείχε παλαιότερα κάποιον άλλο μητροπολιτικό θρόνο, υψηλότερο στην τάξη των μητροπόλεων, και κατόπιν έλαβε τη μητρόπολη Ηρακλείας της οποίας ονομάστηκε "-πρόεδρος", είτε ότι ήταν αρχιερέας σε δύο διαδοχικά επαρχίες και ονομάστηκε "πρόεδρος" Ηρακλείας για να μη χαρακτηριστεί "τρισεπίσκοπος"». - Βλ. και *Νομική Συναγωγή Δοσιθέου* αρ. 1025 (Αύγ. 1639)˙ αρ. 204 (Ιούλ. 1640;)˙ αρ. 242, 243 (Ιούλ. 1646)˙ αρ. 621 (Ιούν. 1651)˙ αρ. 682 (Απρ. 1653)˙ αρ. 734 (Αύγ. 1655)˙ αρ. 752 (Μάρτ. 1657)˙ αρ. 872 (Μάρτ. 1660)˙ αρ. 173 (Ιουν. 1661)˙ αρ. 107 (Αύγ. 1662)˙ αρ. 675 (Μάιος 1676)˙ αρ. 155, 156 (Ιαν. 1677)˙ αρ. 157 (Μάρτ. 1677). - Βλ. και C. G. Pitsakis, A propos du trisépiscopat: Nouveaux exemples d'un délit canonique byzantin et survivances post-byzantines, στο *Communication présentée au XVIIIe Congrès international des Études byzantines; Résumés des communications*, Moscou 1991, σ. 902-903 (στο εξής: Trisépiscopat I.). Ευχα-

τὰ προεδρίαν παραχώρηση εκκλησιαστικής έδρας[51] συχνά γινόταν από την πατριαρχική σύνοδο, για να εξασφαλιστεί ένα μέσο οικονομικής συντήρησης σε έναν πατριάρχη, αρχιεπίσκοπο αυτοκέφαλης έδρας ή διακεκριμένο αρχιερέα που είχε παραιτηθεί ή παυθεί από τον

ριστώ τον καθηγητή κ. Κ. Πιτσάκη για τις διαφωτιστικές επισημάνσεις ως προς το ζήτημα αυτό και για την υπόδειξη σχετικής βιβλιογραφίας.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, από όσο τουλάχιστον γνωρίζω, στα βυζαντινά χρόνια το επίρρημα *προεδρικῶς* δεν απαντά σε κανένα από τα σωζόμενα *ἐπιδοτήρια* γράμματα ούτε στις συνοδικές αποφάσεις ή αφηγηματικές πηγές που αναφέρονται σε *κατ' ἐπίδοσιν* παραχωρήσεις εκκλησιαστικών εδρών (βλ. ανωτ. σημ. 41, 42. - Βλ. και J. Darrouzès, *Reg.* σ. 176, που δεν περιλαμβάνει τον όρο στο ευρετήριο).

Για την *τρισεπισκοπὴν* ή το *τρισεπίσκοπον* βλ. V. Laurent, Trisépiscopat 64 κ.ε. - Κ. Πιτσάκης, Οι μεταβυζαντινοί τρισεπίσκοποι: με αφορμή την περίπτωση του αρχιεπισκόπου Σάμου Ανθίμου, στα *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα»*, τ. 1, Αθήνα 1988. - Του ιδίου, Trisépiscopat I. 902-903˙ Trisépiscopat II. 266 κ.ε.

Βέβαια ήδη από τα τέλη του 18ου αι. και κυρίως από τα τέλη του επόμενου αιώνα η μετάθεση σε δύο έδρες διαδοχικά δεν θεωρούνταν πλέον κανονικό αδίκημα (βλ. C. Pitsakis, Trisépiscopat II. 280-281). Όπως εξηγεί και ο Ηλ. Αλεξανδρίδης (Πρόεδρος II. 78): «αι μεν τρεις (ενν. έδρες) ελογίζοντο γνησίαι ως εισι γνήσιοι και νόμιμοι οι τρεις γάμοι, ους επιτρέπει η εκκλησία, η δε τετάρτη ου γνησία, διδομένη προεδρικώς κατ' εκκλησιαστικήν συγκατάβασιν και οικονομίαν». Έτσι στο εξής *πρόεδρος* μιας έδρας αποκαλείται ο αρχιερέας που αναλαμβάνει μια τέταρτη έδρα, εφόσον ήδη είχε τοποθετηθεί διαδοχικά σε τρεις έδρες ως *γνήσιος* αρχιερέας. - Βλ. και S. Salaville, Proedros 435. - C. Pitsakis, Trisépiscopat I. 903.

51. Κατά τα βυζαντινά χρόνια η λέξη *προεδρία* δηλώνει το επισκοπικό αξίωμα και τα λειτουργικά, ποιμαντορικά και διοικητικά καθήκοντα που το αξίωμα συνεπάγεται. Ακόμη και μετά την εμφάνιση του θεσμού της *κατ' ἐπίδοσιν* παραχώρησης εκκλησιαστικών εδρών ο όρος δεν αποκτά τεχνική σημασία, αλλά χρησιμοποιείται για την αναφορά στην πνευματική επιστασία και τη διοίκηση μιας εκκλησιαστικής περιφέρειας τόσο από τον *γνήσιον* αρχιερέα όσο και από τον αρχιερέα-*πρόεδρο*, που κατέχει την έδρα *κατ' ἐπίδοσιν.* - Βλ. PRK I, αρ. 48, στ. 1-9˙ *Reg.* 2078 (Μάιος 1317): *Οἱ λαχόντες προεδρεύειν καὶ εἰς ἐφόρους εἶναι καὶ οἰκονόμους ψυχῶν ἀνάγκην ἔχουσι κατεπείγουσαν ἀξιοῦν ὡς δυνατὸν προμηθείας τῶν πρὸς τὸ ζῆν ἐπιτηδείων οὐκ εὐποροῦντας τοὺς τῶν πνευματικῶν ἀγώνων συνεφαπτομένους αὐτοῖς καὶ τὰς ἐκκλησιαστικὰς φροντίδας συνδιαφέροντας, ὥστε δὴ καὶ τὴν χεῖρα σύνδρομον ἔχοντας τῇ βουλήσει πρὸς μόνον βλέπειν ἀπερισπάστως τὸ σπουδαζόμενον. προμηθῶς γὰρ πρὸς ἐκείνους διατιθέμενοι καὶ χορηγοῦντες τὰ δέοντα ἑαυτοὺς εὖ ποιοῦσιν, ἐπεὶ τὸν τρόπον τοῦτον καὶ τὴν προεδρίαν ἐπαληθεύουσαν καὶ τὸ καθ' ἑαυτοὺς ἔργον εὔοδον ἕξουσι.* - Πρβ. PRK I, αρ. 24, στ. 33-43˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2051 (Δεκ. 1315): *τῷ ῥηθέντι δὲ ἱερωτάτῳ μητροπολίτῃ Πισσιδίας τὴν αὐτῆς τε καὶ πάντων τῶν ὑπ' αὐτὴν τελούντων ποιμαντικὴν ἀνατιθέαμεν διεξαγωγὴν..., ὅση δηλονότι τοῖς ὁμοίῳ τρόπῳ χηρευούσας κατέχουσιν ἐκκλησίας ἐφεῖται, ἄνευ μέντοι τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως. ἀξιώτερον γὰρ εἰς τοῦτο κρίνομεν τοῦ Σινώπης αὐτὸν δὴ τοῦτον τὸν ...Πισσιδίας καὶ ὡς πολλῷ πλησιέστερον ἐκείνου πρὸς τὴν Λεοντόπολιν εὑρισκόμενον ...κἂν τούτῳ πλειόνος εὐποροῦντα δυνάμεως εἰς πνευματικὴν ἐπιστασίαν τῶν ἐκεῖ φιλοχρίστων καὶ ὅτι τῷ τοιούτῳ μᾶλλον... τὴν προεδρίαν*

επισκοπικό του θρόνο[52]. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Μάρκου Β΄ Ξυλοκαράβη (1465/1466-1466), που προτού ανέλθει στον οικουμενικό θρόνο ήταν μητροπολίτης Αδριανουπόλεως (1464/65-1465/66) - άρα ήταν *δισεπίσκοπος*. Ο Ξυλοκαράβης αποχώρησε από τον πατριαρχικό θρόνο, όταν συκοφα-

τῇσδε τῆς ἐκκλησίας ἡγησάμεθα προσήκειν. - Ν. Βέης, Χρονικόν Μονεμβασίας 69: *ἐπὶ τῇ προεδρίᾳ [τοῦ] Κρήτης.* - PRK I, αρ. 67, στ. 14˙ *Reg.* 2105 (Δεκ. 1323). - MM 2, αρ. 451, 198.7-8, 10-11˙ *Reg.* 2768 (ca. Μάιος 1384). - Ανάλογη είναι και η χρήση του ρήματος *προεδρεύω.* - Βλ. PRK I, αρ. 7, στ. 1˙ *Reg.* 2035 (Ιούλ.-Σεπτ. 1315). - PRK I, αρ. 48, στ. 1˙ *Reg.* 2078 (Μάιος 1317): αναφορά σε *γνήσιον* αρχιερέα. - Πρβ. ανωτ. σημ. 33, τον τίτλο του εγκωμίου στον άγιο Ευθύμιο. - Ν. Βέης, Χρονικόν Μονεμβασίας 69. - PRK I, αρ. 35, στ. 12˙ *Reg.* 2064 (Απρ. 1316). - PRK I, αρ. 57, στ. 6˙ *Reg.* 2088 (Οκτ. 1318): αναφορά σε αρχιερέα που κατέχει έδρα *κατ' ἐπίδοσιν.*

Ωστόσο ήταν δυνατό να προκύψει σύγχυση στους Βυζαντινούς όσον αφορά τη σημασία του όρου *προεδρία.* Μετά τον χειμώνα του 1403/1404, οπότε ο πατριάρχης Ματθαίος Α΄ (1397-1410) απαλλάχτηκε από την κατηγορία της *τρισεπισκοπῆς* και αποκαταστάθηκε στον εκκλησιαστικό του θρόνο, ο σημαντικότερος πολέμιός του Μακάριος Αγκύρας συνέταξε πραγματεία σχετικά με το εν λόγω αδίκημα. Στην πραγματεία ο Μακάριος αναφέρει ότι (αντίθετα από τον Ματθαίο) ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός δεν ήταν *τρισεπίσκοπος*, καθώς δεν ήταν *γνήσιος* πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, αλλά διοικούσε την πατριαρχική έδρα προσωρινά. Ο μητροπολίτης παρερμηνεύει - ενδεχομένως σκόπιμα - τη μαρτυρία του ιστορικού Θεοδώρητου ότι ο Γρηγόριος είχε την *Κωνσταντινουπόλεως προεδρίαν.* - Βλ. V. Laurent, Trisépiscopat 72-75. Ευχαριστώ τον καθηγητή κ. Κ. Πιτσάκη, που μου επέστησε την προσοχή στη συγκεκριμένη μαρτυρία.

52. Βλ. λόγου χάρη *Νομική Συναγωγή Δοσιθέου* αρ. 1025 (Αύγ. 1639): ο πρώην πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Αθανάσιος Β΄ έλαβε *προεδρικῶς* τη μητρόπολη Θεσσαλονίκης για τη συντήρησή του˙ αρ. 156-157 (Ιαν. 1677): ο πρώην Κωνσταντινουπόλεως Γεράσιμος Β΄ ανέλαβε *προεδρικῶς* τη διοίκηση της αρχιεπισκοπής Άνδρου για την αποπληρωμή των χρεών και τη συντήρησή του. - Για άλλα παραδείγματα βλ. Η. Αλεξανδρίδης, Πρόεδρος 344. - Του ιδίου, «Πρόεδρος». «Τον τόπον επέχων», *Ορθοδοξία* 3, 1928, σ. 74-79, ιδίως σ. 76-77 (στο εξής: Πρόεδρος II.). - S. Salaville, Proedros 434-435.

Ο Η. Αλεξανδρίδης (Πρόεδρος 344 σημ. 65) εντόπισε ένα έγγραφο που τοποθετεί γύρω στο 1700, με το οποίο ο πρώην αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Θεόφιλος ζητά να του δοθεί από την πατριαρχική γραμματεία υπομνηστικό γράμμα, που να επιβεβαιώνει την παραχώρηση σε εκείνον της διοίκησης της αρχιεπισκοπής Ελασσόνος και Δομινίκου: *Ἐπειδὴ τοιγαροῦν καὶ τανῦν ὁ Πατριάρχης κὺρ Καλλίνικος καὶ ἡ Ἱ. Σύνοδος κυβερνῆσαι τῷ ἐλέει τῆς Ἐκκλησίας κἀμὲ προῃρέθησαν καὶ κατ' ἐπίδοσιν προεδρικῶς μοι δεδώκασι τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἐλασσόνος καὶ Δομινίκου εἰς ζωάρκειαν ἡμετέραν καὶ ἀρχιερατεύειν ἐν αὐτῇ τῷ τρόπῳ τῆς προεδρείας προετρέψαντο, δέον ἐστὶ διὰ γράμματος ὑπομνηματιστικοῦ δηλῶσαι πάντα ὅσα συνεφωνήθη ποιεῖν με καὶ τηρεῖν ἐκεῖνα διὰ παντὸς ἀμετάθετα, ἅπερ ἐστι κεκλῆσθαι μὲν μακαριώτατον πρῴην ἀρχιερίσκοπον Ἀχριδῶν καὶ πρόεδρον τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἐλασσόνος καὶ Δομινίκου...* (Κώδιξ Γ΄ του οικουμενικού πατριαρχείου, σ. 33, πατρ. εγγράφ. Γ΄ 811). Ο μελετητής (Πρόεδρος 344) θεωρεί ότι τον 17ο και 18ο αι. για αυτού του είδους τις *κατὰ προεδρίαν* παραχωρήσεις εκκλησιαστικών εδρών εξακολουθεί να χρησιμοποιείται ο όρος *κατ' ἐπίδοσιν:* «Ούτοι (ενν. οι πατριάρ-

ντήθηκε από τον πατριαρχικό κλήρο για σιμωνία, και καταδικάστηκε από την πατριαρχική σύνοδο. Μετά την αθώωσή του ανέλαβε *προεδρικῶς* την ιεραρχικά κατώτερη αρχιεπισκοπή Αχρίδος (1467)[53].

3. Ο τρόπος εκχώρησης εκκλησιαστικών εδρών *ἐπιδόσεως λόγῳ*

Όπως ορίζει η αναφερθείσα πατριαρχική απόφαση του 1250, κάθε μητροπολίτης με τη σύμφωνη γνώμη της επαρχιακής συνόδου μπορούσε να παραχωρήσει μια εν χηρεία επισκοπή της περιφέρειάς του σε οποιονδήποτε υποκείμενό του επίσκοπο[54]. Πράγματι το 1216 η μητροπολιτική σύνοδος, και όχι μόνος του ο μητροπολίτης Εφέσου, παραχώρησε μια χηρεύουσα έδρα της εκκλησιαστικής επαρχίας - αν και όχι σε υποκείμενο επίσκοπο αλλά στον μητροπολίτη Μυτιλήνης έπειτα από αυτοκρατορική εντολή[55]. Ωστόσο ανώνυμη πραγματεία του 15ου αι. παραδίδει τη μαρτυρία ότι ο μητροπολίτης ήταν δυνατό να προβεί σε μια *κατ' ἐπίδοσιν* εκχώρηση *ἢ μόνος ἢ καὶ μετὰ τῆς οἰκείας συνόδου*[56]. Πατριαρχική απόφαση του 1363 μας πληροφορεί ότι ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γρηγόριος Παλαμάς (1347-1359) παραχώρησε τη διοίκηση της υποκείμενης σε αυτόν επισκοπής Λητής στον επίσης υποκείμενο επίσκοπο Πλαταμώνος. Ο Πλαταμώνος διατήρησε τη διοίκηση της *ἐπιδοθείσης* επισκοπής τουλάχιστον ως τον Απρίλιο του 1363, οπότε η πατριαρχική σύνοδος τον απάλλαξε από ψευδείς κατηγορίες ότι επενέβαινε αντικανονικά σε εκκλησιαστική περιφέρεια άλλου ιεράρχη. Ο επίσκοπος, προκειμένου να αποδείξει την αθωότητά του παρουσίασε στη σύνοδο *γράμμα τοῦ ἱερωτάτου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης, κῦρ Γρηγορίου ἐκείνου, διεξιὸν εἶναι τοῦτον ἐν κατα-*

χες, αρχιεπίσκοποι και διακεκριμένοι αρχιερείς) παραιτούμενοι του Θρόνου ή παυόμενοι και λαμβάνοντες επαρχίαν τινά προς ζωάρκειαν το μεν ελογίζοντο κατέχοντες αυτήν *κατ' ἐπίδοσιν*, το δ' εχρώντο τιμητικώς εν ταις φήμαις και ταις υπογραφαίς τω ονόματι του πρώην Θρόνου αυτών τιτλοφορούμενοι Παναγιώτατοι ή Μακαριώτατοι και *πρόεδροι* της επαρχίας, ήτις εδίδετο αυτοίς». Λίγο αργότερα όμως (Πρόεδρος ΙΙ. 76 και σημ. 72) αναφέρει ότι σε αυτές τις περιπτώσεις οι αρχιερείς «ελογίζοντο ποιμαίνοντες *προεδρικῶς* τας επαρχίας ταύτας» και θεωρεί ότι η φράση *κατ' ἐπίδοσιν* εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται μόνο για τους αρχιεπισκόπους Αχρίδος: «λαμβάνοντες επαρχίαν τινά εκ μεταθέσεως ίνα έχωσιν εξ αυτής τα προς ζωάρκειαν εθεωρούντο προνομιακώ δικαίω ποιμαίνοντες αυτήν *προεδρικῶς* αλλά και *κατ' ἐπίδοσιν*». Το ζήτημα χρήζει περαιτέρω έρευνας, που δεν εμπίπτει στο πλαίσιο της δικής μας μελέτης.

53. Βλ. C. Pitsakis, Trisépiscopat I. 902-903.

54. ΡΠ 5, 118.1-5· V. Laurent, *Reg.* 1316 (Ιούλ. 1250). - Βλ. και *Ἔκθεσις νέα* / C, κεφ. 5, 82.5-7.

55. E. Kurtz, Sinodali gramoti αρ. 3, σ. 110-111 (Αύγ. 1216). - Βλ. και ανωτ. σ. 130.

56. *Ἔκθεσις νέα* / C, κεφ. 7, 83.5-6.

σχέσει τῆς ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς Λιτῆς[57]. Από τη διατύπωση συνάγεται ότι η παραχώρηση της επισκοπικής έδρας έγινε μόνο από τον μητροπολίτη και όχι από την επαρχιακή σύνοδο. Δεδομένου ότι δεν σώζονται άλλες σχετικές μαρτυρίες ή επίσημα έγγραφα εκχώρησης εδρών στο πλαίσιο μιας μητροπολιτικής περιφέρειας δεν είμαστε σε θέση να πούμε ποιος από τους δύο τρόπους ήταν συνηθέστερος. Ενδεχομένως από τα μέσα του 14ου αι. (ή και νωρίτερα) να επήλθε μια προσαρμογή στον τρόπο με τον οποίο διδόταν η σχετική άδεια, δεδομένου ότι οι ταραγμένες πολιτικές-στρατιωτικές συνθήκες δυσχέραιναν τη μετακίνηση των επισκόπων και καθιστούσαν σχετικά δύσκολη την τακτική σύγκληση της επαρχιακής συνόδου[58].

Όσον αφορά την παραχώρηση μιας κενής αρχιεπισκοπής ή μητρόπολης η ίδια πραγματεία του 15ου αι. μας δίνει την πληροφορία ότι *ποιεῖ δὲ τοῦτο καὶ μόνος ὁ πατριάρχης, εἴπερ θέλει, καὶ μετὰ τῆς συνόδου, ὅτε καὶ προστίθεται ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ γράμματος ὅτι· γνώμῃ καὶ τῶν ἀρχιερέων*[59]. Στο β΄ μισό του 14ου αι. μαρτυρούνται τέσσερις περιπτώσεις, κατά τις οποίες η διοίκηση της εκκλησιαστικής έδρας εκχωρήθηκε με πατριαρχική και όχι με συνοδική απόφαση[60]. Πάντως αν αναλογιστούμε ότι τα υπόλοιπα 35 *ἐπιδοτικὰ* γράμματα που συντάχθηκαν κατά την περίοδο αυτή είναι συνοδικές πράξεις, καθίσταται προφανές ότι η αρμοδιότητα παρέμενε κατά βάση στα χέρια της πατριαρχικής συνόδου[61].

Βέβαια τυπικά οι παραχωρήσεις χηρευουσών εκκλησιαστικών εδρών σε άλλους αρχιερείς έπρεπε να γίνονται με τη σύμφωνη γνώμη του αυτοκράτορα. Η συνοδική πράξη του 1380, με την οποία καθορίζονταν τα δικαιώματα που είχε ο αυτοκράτορας επί ζητημάτων εκκλησιαστικής διοίκησης, αναφέρει: *αἱ μεταθέσεις καὶ οἱ προβιβασμοὶ καὶ οἱ τόποι καὶ αἱ καθέδραι καὶ τὸ δοθῆναι κατ' ἐπίδοσιν πρός τινα τῶν ἀρχιερέων καὶ ἑτέραν Ἐκκλησίαν ὦσι τοῦ βασιλέως καὶ παρὰ γνώμην*

57. PRK III, αρ. 269 (το χωρίο: στ. 8-10)· J. Darrouzès, *Reg.* 2454 (Απρ. 1363). - Βλ. και J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 482. - Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Η μητρόπολη Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 8ου αι. έως το 1430. Ιεραρχική τάξη - Εκκλησιαστική περιφέρεια - Διοικητική οργάνωση*, [ΚΒΕ - Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 42] Θεσσαλονίκη 2007, σ. 199-200 (στο εξής: *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης*).

58. Βλ. για παράδειγμα Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 223-224 για την περίπτωση της μητροπολιτικής συνόδου της Θεσσαλονίκης.

59. Βλ. *Ἔκθεσις νέα* / C, κεφ. 5, 81.1-82.7 (το χωρίο: 82.3-5). - Βλ. και J. Darrouzès, *Registre* 192, 193, 262, 264 σημ. 20, 272.

60. Βλ. PRK III, αρ. 212· J. Darrouzès, *Reg.* 2377 (Φεβρ.-Αύγ. 1355). - ΜΜ 1, αρ. 213, σ. 472· *Reg.* 2490 (Μάιος 1365). - ΜΜ 2, αρ. 383· *Reg.* 2783 (ανέκδοτο, Ιούν. 1385). - ΜΜ 2, αρ. 372· *Reg.* 2798 (σε περίληψη, Μάιος 1386).

61. Βλ. και J. Darrouzès, *Registre* 272.

αὐτοῦ οὐδὲν γένηταί τι τοιοῦτον, ἐπεὶ τοῦτο προνόμιόν ἐστι τῆς βασιλείας ἀνέκαθεν[62]. Πράγματι εντοπίσαμε τρεις περιπτώσεις στα τέλη του 14ου αι.-αρχές 15ου αι. κατά τις οποίες αναφέρεται ρητά ότι οι αποδέκτες της *ἐπιδόσεως* εξασφάλισαν και αυτοκρατορικό πρόσταγμα, προκειμένου να επικυρώσουν το δικαίωμά τους[63]. Επίσης μαρτυρούνται αρκετές περιπτώσεις κατά τις οποίες ο ίδιος ο αυτοκράτορας μεσολάβησε, ώστε να εκχωρηθεί η διοίκηση μιας εκκλησιαστικής έδρας σε ευνοούμενό του αρχιερέα. Ήδη αναφερθήκαμε στην περίπτωση του μητροπολίτη Μυτιλήνης, που το 1216 με εντολή του αυτοκράτορα ανέλαβε τη διοίκηση της επισκοπής Ανέων στη μητροπολιτική επαρχία της Εφέσου: *ἐπεὶ θέλημα ἔχει ἡ βασιλεία μου γενέσθαι καὶ τῷ μητροπολίτῃ Μιτυλήνης οἰκονομίαν τινὰ προσήκουσαν, ...διέγνωμεν τὸν μὲν Μιτυλήνης προτιμηθῆναι εἰς τὸ ἐγκαταστῆναι τῇ τοιαύτῃ ἐπισκοπῇ... καὶ ἐνεργεῖν τὰ ἀρχιερατικὰ δίκαια, καθὼς τοῖς γνησίοις ἐφεῖται ἀρχιερεῦσιν, ἄνευ τοῦ καθῆσθαι αὐτὸν ἐν τῷ θρόνῳ*[64]. Το 1261 ο Μιχαήλ Η΄ (1259-1282) προσκάλεσε τον δίγλωσσο λόγιο από το Δυρράχιο, προκαθήμενο της (λατινικής) επισκοπής Κρότωνος Νικόλαο, που είχε ήδη επισκεφτεί τη Νίκαια γύρω στο 1254-1258, ώστε να του εκθέσει το ρωμαιοκαθολικό δόγμα. Ο Νικόλαος, που βρισκόταν στη Ρώμη, καθώς ο βασιλιάς της Σικελίας Μανφρέδος δεν του επέτρεπε να αναλάβει τα αρχιερατικά του καθήκοντα, μετέβη στην Κωνσταντινούπολη στα τέλη του 1262 και στο εξής έπαιξε ενεργό ρόλο στις διαπραγματεύσεις του Μιχαήλ με τον πάπα Ουρβανό Δ΄ για την ένωση των εκκλησιών. Ο αρχιερέας κέρδισε την εύνοια του αυτοκράτορα, ο

62. V. Laurent, Les droits de l'empereur en matière ecclésiastique, *REB* 13 (1955) 5-20, 15.17-20˙ F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453. 5. Teil: Regesten von 1341-1453,* München-Berlin 1965 (στο εξής: *Reg.*), αρ. 3176 (1382)˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2699 (αρχές του 1380).

63. MM 2, αρ. 451˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2939 (τέλη 1393-αρχές 1394). - MM 2, αρ. 465˙ *Reg.* 2969 (Σεπτ. 1394). - MM 2, αρ. 574˙ *Reg.* 3132 (Μάιος 1400). - Βλ. επίσης Κ. Ράλλης, Ένωσις-Επίδοσις 204-205. - Πρβ. και PRK I, αρ. 49, στ. 22-25˙ *Reg.* 2079 (Ιούλ. 1317), που ωστόσο δεν φαίνεται να πρόκειται για *κατ' ἐπίδοσιν* παραχώρηση, αλλά μάλλον για μια συγγενή πρακτική (βλ. κατωτ. σ. 146-147): *Καὶ δὴ σπουδῇ τῇ περὶ ταῦτα καὶ εὐδοκίᾳ τοῦ κρατίστου καὶ ἁγίου μου αὐτοκράτορος, ἔτι δὲ κρίσει καὶ ἐκλογῇ τῆς ἡμῶν μετριότητος καὶ ψήφῳ τῆς περὶ ἡμᾶς ἱερᾶς καὶ θείας συνόδου ἡ περὶ ταῦτα προμήθεια κατεπράχθη.* Η περίπτωση αυτή χρήζει ειδικής μνείας, δεδομένου ότι η υποκείμενη επισκοπική έδρα των Λιμνίων, που παραχωρήθηκε στον εκδιωγμένο από την έδρα του μητροπολίτη Αμασείας, ανήκε στο κράτος της Τραπεζούντας. Ως εκ τούτου ζητήθηκε και η σύμφωνη γνώμη του Αλεξίου Β΄ Κομνηνού της Τραπεζούντας.

64. Βλ. τη συνοδική απόφαση: E. Kurtz, Sinodali gramoti αρ. 3, 110-111 (Αύγ. 1216), όπου περιέχεται και ο βασιλικός ορισμός: 110.25-111.39˙ F. Dölger - P. Wirth, *Reg.* 1710 (Μάιος 1216).

οποίος του διασφάλισε *ἐκκλησίαν... λόγῳ τῆς ἐπιδόσεως, ὡς σχολάζοντι τῆς λαχούσης*[65]. Ο Νικόλαος διατήρησε την *ἐπιδοθεῖσα* έδρα ως το 1265, οπότε περιέπεσε σε δυσμένεια[66]. Η αυτοκρατορική μεσολάβηση μαρτυρείται και το 1305, όταν ο Ανδρόνικος Β΄ αποφάσισε να παραχωρηθεί *εἰς ἐπίδοσιν* η μητρόπολη Μηθύμνης στον μητροπολίτη Σάρδεων, *κρίνας ἐπαινετὸν καὶ πρὸς τὰ σωτήρια καὶ ὀφείλοντα διεγείρας αὐτόν, καὶ ἐπιμελείας ἁρμοδίας καὶ ἀσφαλοῦς προενοήσατο ἄριστα*[67]. Μια ακόμη περίπτωση εκχώρησης εκκλησιαστικής έδρας *κατ' ἐπίδοσιν* χάρη στην αυτοκρατορική εύνοια υπονοείται το 1353, όταν ο μητροπολίτης Τραϊανουπόλεως έλαβε τη διοίκηση της χηρεύουσας έδρας της μητρόπολης Περιθεωρίου. Πέρα από τις πνευματικές του αρετές τονίζεται και η αφοσίωση που έδειξε προς τον αυτοκράτορα: *ἐπειδὴ ἀπὸ τῆς ἐνούσης αὐτῷ ἀρετῆς καὶ περὶ τὰ πνευματικὰ ἐπιστήμης καὶ τῶν λοιπῶν θεοφίλων προτερημάτων καὶ τῆς καθαρᾶς εὐνοίας, ἣν κατὰ τὸ εἰκὸς καὶ ὀφειλόμενον ἔδειξε καὶ δεικνύει μετὰ τοῦ προσήκοντος ζήλου τῷ ἐνθέῳ κράτει τοῦ κρατίστου καὶ ἁγίου μου αὐτοκράτορος*[68]. Τέλος, ο Γρηγόριος Παλαμάς (1347-1359) φαίνεται ότι ανέλαβε με αυτοκρατορική μεσολάβηση τη διοίκηση της αρχιεπισκοπής Λήμνου γύρω στο 1349, καθώς δεν μπορούσε να αναλάβει τα αρχιερατικά του καθήκοντα λόγω του καθεστώτος των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη (1342-1349), που δεν αναγνώριζαν την αυτοκρατορική εξουσία του Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνού (1347-1354)[69]. Τις περισσότερες φορές πάντως φαίνεται ότι ο αυτοκράτορας δεν εμπλέκεται και ότι η πατριαρχική σύνοδος αποφασίζει αυτόβουλα.

65. Παχυμέρης II, 463.10-19.

66. Για τον Νικόλαο Κρότωνος βλ. R.-J. Loenertz, Notes d'histoire et de chronologie byzantines, *REB* 20 (1962) 171-180, σ. 173-175 (= *Byzantina et Franco-Graeca,* Rome 1970, σ. 432-439, ιδίως σ. 434-436). - PLP 8, 20413.

67. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Νικηφόρος Μοσχόπουλος 218.38-219.15˙ V. Laurent, *Reg.* 1626 (1305). - Βλ. και J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 291.

68. PRK III, αρ. 188, στ. 8-12˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2352 (Δεκ. 1353). - Βλ. και J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 377.

69. Φιλόθεος Κόκκινος, *Λόγος εἰς Γρηγόριον Παλαμᾶν* κεφ. 84-85. - Ιω. Καντακουζηνός III, 105.9-12: *Γρηγόριος μὲν οὖν ὁ Θεσσαλονίκης ἀρχιερεύς, ἐπεὶ μὴ εἰσεδέχετο παρὰ τῶν ἀρχόντων, εἰς Λῆμνον διέτριβεν ἀναστρέψας, καὶ προνοίας παρὰ βασιλέως τῆς δεούσης ἠξιοῦτο.* - Βλ. και F. Dölger, *Reg.* 2951. - J. Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas,* Paris 1959, σ. 137-138. - J. Darrouzès, *Reg.* 2314 και σχόλια. - PLP 9, 21546. - Πρβ. G. T. Dennis, The Late Byzantine Metropolitans of Thessalonike, στο *Symposium on Late Byzantine Thessalonike, DOP* 57 (2003) 255-263, σ. 256. - J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 482, που δεν αναφέρουν το γεγονός. - Για το κίνημα των Ζηλωτών βλ. Κ. Π. Κωτσιόπουλος, *Το κίνημα των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη (1342-1349). Ιστορική, Θεολογική και Κοινωνική διερεύνηση,* διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεολογική Σχολή, Θεσσαλονίκη 1997, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η *κατ' ἐπίδοσιν* παραχώρηση μιας χηρεύουσας επισκοπικής έδρας σε έναν αρχιερέα έπρεπε να γίνει με απόφαση της μητροπολιτικής συνόδου[70]. Έτσι το 1216 ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α' Λάσκαρης δεν ζήτησε από τον πατριάρχη ή την πατριαρχική σύνοδο αλλά από τον μητροπολίτη Εφέσου και τη σύνοδό του να φροντίσουν, ώστε ο μητροπολίτης Μυτιλήνης να λάβει τη διοίκηση μιας κενής εκκλησιαστικής έδρας στη μητροπολιτική περιφέρεια Εφέσου[71]. Ωστόσο μαρτυρούνται ορισμένες περιπτώσεις κατά τις οποίες η πατριαρχική και όχι η μητροπολιτική σύνοδος αποφασίζει την *κατ' ἐπίδοσιν* παραχώρηση επισκοπικών εδρών[72]. Το 1317-1318 λόγου χάρη η πατριαρχική σύνοδος παραχώρησε *εἰς ἐπίδοσιν* στον μητροπολίτη Ποντοηρακλείας την επισκοπή Αμυκλίου, *τὴν ὑποκειμένην ταῖς Παλαιαῖς Πάτραις*. Στην πατριαρχική σύνοδο δεν συμμετείχε ο μητροπολίτης Παλαιών Πατρών, ούτε γίνεται λόγος στη συνοδική απόφαση αν ζητήθηκε και δόθηκε σχετική άδεια από τον μητροπολίτη και τη σύνοδό του[73]. Σε αυτές τις περιπτώσεις θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι η μητροπολιτική έδρα είναι κενή, γεγονός που επιτρέπει στην πατριαρχική σύνοδο να επέμβει σε εσωτερικό ζήτημα μιας μητροπολιτικής περιφέρειας[74]. Πράγματι, η επισκοπή Μοσυνο-

70. Βλ. ανωτ. 130-131. - Βλ. και J. Darrouzès, Transferts épiscopaux 162.

71. Βλ. ανωτ. σ. 131.

72. PRK I, αρ. 51· J. Darrouzès, *Reg.* 2081 (Αύγ. 1317-Αύγ. 1318). - PRK I, αρ. 61· *Reg.* 2093 (Νοέμβρ. 1318-Φεβρ. 1319). - PRK II, αρ. 164, στ. 6-8· *Reg.* 2277 (Μάιος 1347). - MM 1, αρ. 319, 579.22 κ.ε·. *Reg.* 2622 (Μάιος 1371). - MM 2, αρ. 388, 92.12-93.3 (t.a.q. Ιαν. 1387). - Πρβ. PRK 2, αρ. 169, στ. 20-22· F. Dölger, *Reg.* 2929 (Σεπτ. 1347): αναφέρεται σε παραχώρηση επισκοπών της Μικράς Ρωσίας (Μολδοβλαχίας) στον μητροπολίτη Γαλίτζης (πριν από τον Φεβρουάριο του 1347). Το χωρίο δεν καθιστά σαφή τον τρόπο με τον οποίο δόθηκαν οι επισκοπές. Ο J. Darrouzès (*Reg.* 2224, σχόλια) θεωρεί αρκετά πιθανό να πρόκειται για κανονική υπαγωγή στη νεο-ιδρυθείσα μητρόπολη Γαλίτζης.

73. PRK I, αρ. 51· J. Darrouzès, *Reg.* 2081 (Αύγ. 1317-Αύγ. 1318). - Βλ. και J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 238-239. - Βέβαια η επισκοπή κανονικά ανήκε στη μητρόπολη Λακεδαιμονίας. Για τη διεκδίκηση της επισκοπής Αμυκλίου ανάμεσα στις μητροπόλεις Παλαιών Πατρών και Λακεδαιμονίας βλ. PRK II, αρ. 134· *Reg.* 2202 (Νοέμβρ. 1340). - Βλ. και J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 238.

74. Το 1318-1319 (PRK I, αρ. 61· J. Darrouzès, *Reg.* 2093) παραχωρείται η επισκοπή Χίου στον νεο-εκλεγέντα μητροπολίτη Σμύρνης (βλ. και J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 449). Στη συνοδική απόφαση αναφέρεται ότι η *ἐπιδοθεῖσα* επισκοπή είναι κενή και ότι λόγω των ταραγμένων πολιτικο-στρατιωτικών συνθηκών είχε καταστεί ανενεργός η υπαγωγή της επισκοπής στη μητρόπολη Ρόδου: *τῷ τοιούτῳ ἱερωτάτῳ μητροπολίτῃ Σμύρνης κατὰ λόγον ἐπιδόσεως παρέχομέν τε καὶ νέμομεν, ἐν στερήσει καὶ ταύτην τελοῦσαν γνησίου ἀρχιερέως οὐδ' ὑποκειμένην τῷ 'Ρόδου διὰ τὴν συμβᾶσαν ἀνωμαλίαν καὶ σύγχυσιν* (στ. 35-38). Παρότι γίνεται μια προσπάθεια να δικαιολογηθεί η προσωρινή απόσπαση της επισκοπής, το γεγονός ότι δεν αναφέρεται καθόλου η συναίνεση του μητροπολίτη Ρόδου υποδηλώνει ότι η έδρα του ήταν κενή.

πόλεως, που ανήκε στη μητροπολιτική περιφέρεια του Τραϊανουπόλεως, παραχωρήθηκε στον μητροπολίτη Ξανθείας *χηρευούσης ἔτι τῆς Τραϊανουπόλεως*[75]. Όταν όμως οριζόταν μητροπολίτης για τη χηρεύουσα έδρα, οι υποκείμενες επισκοπές όφειλαν να επιστρέψουν στη διοίκησή του[76]. Υπήρχε βέβαια και η περίπτωση ο αρμόδιος μητροπολίτης να δεχόταν να επικυρώσει την παραχώρηση της υποκείμενης έδρας. Το 1387 ο νεο-εκλεγείς μητροπολίτης Πέργης και Ατταλείας Αθανάσιος δεν μπορούσε να διατηρήσει, όπως οι προκάτοχοί του, τη διοίκηση τμήματος της μητροπολιτικής περιφέρειας Μύρων, διότι υπήρχε πλέον *γνήσιος* μητροπολίτης στην εν λόγω έδρα. Ο πατριάρχης απέστειλε γράμμα στον Ματθαίο Μύρων ζητώντας του να παραχωρήσει τις διεκδικούμενες επισκοπές στον Ατταλείας. Παρ' όλα αυτά ο Μύρων ήταν ανυποχώρητος, γεγονός που αποδεικνύει ότι χωρίς τη συναίνεση του μητροπολίτη ήταν αντικανονική η παραχώρηση υποκειμένων σε αυτόν εδρών. Τελικά ο Μύρων φαίνεται ότι δέχτηκε να αναλάβει ο Ατταλείας *ἐπιδόσεως λόγῳ* τις επισκοπές του, όταν πλέον ο πατριάρχης απείλησε ότι θα του αποσπάσει τη μητρόπολη Ρόδου, την οποία είχε ο ίδιος *εἰς ἐπίδοσιν* και η οποία προφανώς του απέφερε περισσότερα έσοδα[77].

Ένα άλλο στοιχείο που αξίζει να υπογραμμίσουμε είναι ότι δεν ήταν απαραίτητο η *ἐπιδοθεῖσα* έδρα να ήταν ίδιου βαθμού με την έδρα που κατείχε κανονικά ο προνομιούχος αρχιερέας[78]. Υπάρχουν αρκετά παραδείγματα μητροπολιτών που έλαβαν *εἰς ἐπίδοσιν* αρχιεπισκοπές ή και επισκοπές[79], αρχιεπισκόπων που έλαβαν προσωρινώς επισκοπι-

75. PRK II, αρ. 164, στ. 6-8· J. Darrouzès, *Reg.* 2288 (Αύγ. 1347) και 2277 (Μάιος 1347). - Βλ. και J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 502, 522.

76. Βλ. PRK II, αρ. 164, στ. 6-8, 14-16· J. Darrouzès, *Reg.* 2288 (Αύγ. 1347). - MM 2, αρ. 388, 92.12-93.9· *Reg.* 2812 (Ιαν. 1387).

77. MM 2, αρ. 388· J. Darrouzès, *Reg.* 2812 (Ιαν. 1387). - Βλ. και J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 372. - Δεν σώζεται η απάντηση του Μύρων. Ωστόσο το γεγονός ότι τον Νοέμβριο του 1387 εξακολουθεί ο εν λόγω μητροπολίτης να έχει την έδρα της Ρόδου *ἐπιδόσεως λόγῳ* υποδηλώνει ότι τελικά υποχώρησε. - Βλ. MM 2, αρ. 398· *Reg.* 2827 (Νοέμβρ. 1387) και σχόλια. - Του ιδίου, *Registre* 271.

78. Βλ. και S. Salaville, Proedros 424. - J. Darrouzès, Transferts épiscopaux 162. - J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. LXI.

79. Αρχιεπισκοπές *εἰς ἐπίδοσιν:* PRK I, αρ. 29· J. Darrouzès, *Reg.* 2057 (Ιαν.-Φεβρ. 1316). - PRK I, αρ. 48· *Reg.* 2078 (Μάιος 1317). - PRK I, αρ. 73, στ. 8-9 (t.a.q. Μάιος 1324). - PRK I, αρ. 96· *Reg.* 2133 (Ιαν. 1327). - PRK I, αρ. 98, στ. 13-14 (t.a.q. Απρ. 1329). - PRK I, αρ. 102, στ. 5-6 (Απρ. 1330). - PRK III, αρ. 212· *Reg.* 2377 (Φεβρ.-Αύγ.

κή ή μητροπολιτική έδρα[80] και επισκόπων που ανέλαβαν τη διοίκηση μιας μητροπολιτικής ή αρχιεπισκοπικής έδρας[81].

Στο σωζόμενο πατριαρχικό αρχείο του 14ου αι. μαρτυρείται επίσης παραχώρηση σε μητροπολίτες μιας υποκείμενης σε αυτούς επισκοπικής έδρας. Το 1347 λόγου χάρη έπειτα από αίτημα του μητροπολίτη Τραϊανουπόλεως, που δεν μπορούσε να παραμείνει στην έδρα του λόγω τουρκικής κατοχής, η πατριαρχική σύνοδος επέτρεψε *εἰς κατάντημα καὶ κάθισμα τοῦ Τραϊανουπόλεως εἶναι τὴν αὐτὴν ἁγιωτάτην ἐπισκοπὴν τῆς Μοσυνοπόλεως, ἕως ἂν Θεοῦ δόντος εἰς ἑαυτὴν ἐπανέλθῃ ἡ κατ' αὐτὸν ἁγιωτάτη μητρόπολις*. Ο μητροπολίτης θα ιερουργούσε και θα εκτελούσε όλα τα διοικητικά και ποιμαντορικά καθήκοντα, αλλά, όπως σημειώνεται και στην περίπτωση της *ἐπιδόσεως*, θα απείχε *τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως*[82]. Ωστόσο καμία από τις

1355). - MM 1, αρ. 213˙ *Reg.* 2490 (Μάιος 1365). - MM 1, αρ. 307˙ *Reg.* 2616 (ανέκδοτο, Μάιος 1371). - Επισκοπές *εἰς ἐπίδοσιν:* PRK I, αρ. 51˙ *Reg.* 2081 (Αύγ. 1317-Αύγ. 1318). - PRK I, αρ. 61˙ *Reg.* 2093 (Νοέμβρ. 1318-Φεβρ. 1319). - MM 1, αρ. 319, 579.22-28˙ *Reg.* 2622 (Μάιος 1371).

80. MM 1, αρ. 216˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2495 (ανέκδοτο, Ιούν.-Ιούλ. 1365): επισκοπή *εἰς ἐπίδοσιν*. - PRK I, αρ. 50˙ *Reg.* 2080 (Αύγ. 1317): μητρόπολη *εἰς ἐπίδοσιν*.

81. PRK I, αρ. 6˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2034 (Ιούλ-Σεπτ. 1315): μητροπολιτική και αρχιεπισκοπική έδρα *εἰς ἐπίδοσιν*. - PRK I, αρ. 7˙ *Reg.* 2035 (Ιούλ-Σεπτ. 1315): μητροπολιτική έδρα *εἰς ἐπίδοσιν*. - Βλ.και J. Preiser-Kapeller, *Studien* I.LXI.

82. PRK II, αρ. 164 (χωρία: στ. 12-14, 19)˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2288 (Αύγ. 1347). - Βλ. επίσης PRK I, αρ. 49, στ. 42-46˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2079 (Ιούλ. 1317): *...ὥστε καθῆσθαι μὲν καὶ διάγειν τὸν τοιοῦτον ἱερώτατον μητροπολίτην ἐν αὐτῇ τῇ τῶν Λιμνίων ἁγιωτάτῃ ἐπισκοπῇ, τόν τε ἐκεῖσε χριστιανικὸν λαὸν ἀρχιερατικῶς ποιμαίνειν καὶ βελτιοῦν, ...ἱερουργεῖν τὲ ἐν αὐτῇ, ἄνευ τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως...* - PRK I, αρ. 54, στ. 12-13, 24-25˙ *Reg.* 2085 (Αύγ. 1318): *ἐν τῇ τοιαύτῃ τῆς Χαρμαίνης ἐπισκοπῇ διάγειν καὶ τὰ τῇ ἀρχιερωσύνῃ αὐτοῦ ἀνήκοντα διαπράττεσθαι. ...ἔσται τοίνυν διάγων καὶ πράττων τὰ εἰρημένα ἐν τῇ τοιαύτῃ ἐπισκοπῇ*. - PRK III, αρ. 196˙ *Reg.* 2367 (Ιούλ. 1354): *οἱ προϊστάμενοι ἀρχιερατικῶς τῆς Ῥωσίας... μετῴκησαν εἰς τὴν ἁγιωτάτην αὐτῆς ἐπισκοπὴν Βλανδιμοίρου ἱκανὴν οὖσαν παρέχειν αὐτοῖς καταμονὴν καὶ ἀνάπαυσιν πάντων τῶν χρειωδῶν. ...μαρτυρεῖ τοῦτο καὶ τὸ μὴ γεγονέναι ἐφ' ἱκανοῖς χρόνοις ἐπίσκοπον, ὡς τοῦ μητροπολίτου ἰδιοποιησαμένου καὶ κατασχόντος αὐτήν. ...Ἡ γοῦν μετριότης ἡμῶν ...ἐπεὶ πολλαχόθεν ἐγνώρισεν, ὡς οὐκ ἔστιν ἑτέρα καταμονὴ καὶ ἀνάπαυσις καὶ κατάντημα τῇ ἁγιωτάτῃ μητροπόλει Ῥωσίας... παρακελεύεται... διὰ τοῦ παρόντος συνοδικοῦ γράμματος εἶναι καὶ εὑρίσκεσθαι τόν τε ἱερώτατον μητροπολίτην Ῥωσίας καὶ τοὺς μετ' αὐτὸν πάντας ἐν τῷ Βλαντιμοίρῳ καὶ ἔχειν τοῦτο ὡς οἰκεῖον κάθισμα ἀναφαιρέτως καὶ ἀναποσπάστως εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα. καὶ ἔνι μὲν καὶ τὸ Κύεβον ὡς οἰκεῖος θρόνος καὶ πρῶτον κάθισμα τοῦ ἀρχιερέως, ἐὰν περισώζηται, μετ' ἐκεῖνο καὶ σὺν ἐκείνῳ δεύτερον κάθισμα καὶ καταμονὴ καὶ ἀνάπαυσις ἡ ἁγιωτάτη ἐπισκοπὴ Βλαντιμοίρου, ἐν ᾗ... ἐνεργήσει ὁ μητροπολίτης Ῥωσίας... ὅσα κανονικῶς ἐφεῖται καὶ τῷ γνησίῳ ἀρχιερεῖ, ἄνευ μέντοι τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως*. - MM 2, αρ. 405˙ *Reg.* 2849 (Φεβρ. 1389).

πέντε παρόμοιες συνοδικές πράξεις δεν χαρακτηρίζεται *ἐπιδοτήριον* γράμμα, ούτε αναφέρει τον όρο *ἐπίδοσις*. Θα μπορούσε να θεωρήσει κανείς ότι πρόκειται για ειδικές περιπτώσεις, που λόγω του ότι αφορούν υποκείμενες επισκοπικές έδρες δεν αποκαλούνται *ἐπίδοσις*, αν και είναι συγγενείς προς αυτήν[83].

Επίσης ο όρος *ἐπίδοσις* δεν χρησιμοποιείται στις δύο περιπτώσεις που παραχωρήθηκε η διοίκηση μιας μητρόπολης σε έναν επίσκοπο (υποκείμενο ή μη), παρότι περιγραφικά φαίνεται να πρόκειται για τον ίδιο θεσμό: *ἐπείπερ εὗρε καὶ ἄλλοτε συνήθως οἰκονομίαν ἐν ἐκκλησίαις περιστατουμέναις γενέσθαι παρὰ τῶν πρὸ ἡμῶν, δέδωκεν ἄδειαν καὶ προέτρεψεν ἤδη μετὰ τῆς περὶ αὐτὴν ἱερᾶς συνόδου τούτῳ δὴ τῷ θεοφιλεστάτῳ ἐπισκόπῳ Ζήλου προΐστασθαι ἀρχιερατικῶς καὶ διεξάγειν τὸν χριστιανικὸν πάντα λαόν, ὅσος τὲ ἐν τῇ ἐνορίᾳ τῆς εἰρημένης μητροπόλεως καὶ ὅσος ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ ταύτης εὑρίσκεται, ὥστε δὴ καὶ ἐν τῷ θείῳ ναῷ τῆς αὐτῆς μητροπόλεως ἱερουργεῖν αὐτὸν καὶ καθιστᾶν πρεσβυτέρους καὶ διακόνους καὶ πάντων ἁπλῶς μετέχειν τῶν ἐ-*

83. Βλ. και J. Darrouzès, *Reg.* 2085 (σχόλια): «La caractère particulier de cette mesure apparaît par comparaison avec l'acte délivré au métropolite d'Amasée (N. 2079); il n'y pas d'intervention expresse de l'empereur et le terme *épidosis* n'est pas prononcé». - Του ιδίου, *Reg.* 2288 (σχόλια): «Mais l'acte qui permet à ce métropolite de résider temporairement à Mosynopolis est d'un autre genre». - Του ιδίου, *Registre* 265 σημ. 22: «il ne s'agit pas d'exercer simplement les droits épiscopaux à Charmaina mais d'administer la métropole en résidant à Charmaina. Théoriquement - on ne sait ce qu'il en fut réellement -, l'évêque de Charmaina pouvait subsister à côté du métropolite résidant temporairement auprès de lui. Il est normalement sousentendu que l'évêque reste vacant». - Βλ. και ό.π. σ. 342: «l'évêché de Limnia, suffragant d'Amasée, passe sous jurisdiction directe au mètropolite». - Πρβ. ωστόσο του ιδίου, *Reg.* 2079 (σχόλια): «Le synode peut cependant prendre une mesure temporaire, par le biais d'une *épidosis*, en faveur du métropolite de Larissa: N. 2085». - Του ιδίου, *Registre* 264. - Βλ. επίσης Ηλ. Αλεξανδρίδης, Πρόεδρος 287, που θεωρεί ότι η παραχώρηση της επισκοπής Μοσυνοπόλεως στον μητροπολίτη Τραϊανουπόλεως γίνεται *κατ' ἐπίδοσιν*. - Κ. Ράλλης, Ένωσις-Επίδοσις 200: «Δύναται δ' η επιδιδομένη επισκοπή να η, είτε επισκοπή ετέρας μητροπόλεως είτε αυτής ταύτης προς ης τον μητροπολίτην γίγνεται η επίδοσις», και σημ. 9 (για την περίπτωση της επισκοπής Λιμνίων), 10 (για την περίπτωση της επισκοπής Χαρμαίνης). Επίσης ο μελετητής (σ. 192-193 και σημ. 4, 194 και σημ. 11, 198 και σημ. 36) εντάσσει την περίπτωση της παραχώρησης της επισκοπής Μοσυνοπόλεως σε κεφάλαιο υπό τον τίτλο: «Περί ενώσεως δι' αποσπάσεως από τινος εκκλησίας και καθυποβολής ετέρα τοιαύτη». Θεωρεί δηλαδή ότι η επισκοπή Μοσυνοπόλεως αποσπάστηκε από τη δικαιοδοσία του μητροπολίτη Ξανθείας και υποβλήθηκε στη μητρόπολη Τραϊανουπόλεως, όπου ανήκε και στο παρελθόν. Το περιεχόμενο του συνοδικού εγγράφου δεν επιτρέπει ωστόσο μια τέτοια ερμηνεία. - Βλ. τέλος και J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. LXII, που θεωρεί ότι οι περιπτώσεις της σημ. 75 (PRK I, αρ. 49, 54. - MM 2, αρ. 405) αποτελούν παραχωρήσεις επισκοπικών εδρών *κατ' ἐπίδοσιν*.

φειμένων γνησίοις ἀρχιερεῦσιν, ἄνευ μέντοι τοῦ προβιβάζειν καὶ χειροτονεῖν ἐπισκόπους καὶ τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως[84]. Πάντως δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις συνοδικών εγγράφων, όπου δεν μνημονεύεται ρητά ο όρος *επίδοσις*, παρά χρησιμοποιούνται σχετικές περιγραφικές φράσεις, και ωστόσο δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αφορούν *κατ' ἐπίδοσιν* παραχώρηση εκκλησιαστικών εδρών[85].

4. Οι λόγοι εκχώρησης εκκλησιαστικών εδρών

Οι λόγοι για τους οποίους καθιερώθηκε να παραχωρούνται *κατ' ἐπίδοσιν* εκκλησιαστικές έδρες σχετίζονται με την πολιτική, στρατιωτική και οικονομική παρακμή του Βυζαντίου. Οι πρώτες μαρτυρούμενες περιπτώσεις του τέλους του 11ου - αρχών του 12ου αι. αφορούν: α) σε αρχιερείς που είχαν εκδιωχθεί ή είχαν αναγκαστεί να εγκαταλείψουν τις έδρες τους λόγω εχθρικής κατοχής˙ β) σε αρχιερείς που παράλληλα με την εκκλησιαστική τους περιφέρεια έλαβαν τη διοίκηση μιας ακόμη έδρας, είτε για να ενισχυθούν οικονομικά, είτε για να αναλάβουν την πνευματική επιστασία ενός ποιμνίου, για το οποίο δεν ήταν εφικτό να οριστεί *γνήσιος* αρχιερέας εξαιτίας δυσχερών οικονομικών ή πολιτικο-στρατιωτικών συνθηκών[86].

Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η εφαρμογή του θεσμού εντάθηκε

84. PRK I, αρ. 7 (το χωρίο: στ. 29-39)˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2035 (Ιούλ.-Σεπτ. 1315). - PRK I, αρ. 6, στ. 10-19˙ *Reg.* 2034 (Ιούλ.-Σεπτ. 1315): *οἰκονομίᾳ χρησαμένη, ἣν δὴ συνήθως καὶ οἱ πρὸ ἡμῶν οἰκονομοῦντες ἦσαν ἐν περιστατουμέναις ἐκκλησίαις... ἄδειαν αὐτῷ δέδωκε καὶ προέτρεψεν ἀρχιερατικῶς διεξάγειν τὸν χριστιανικὸν πάντα λαόν* (βλ. και PRK I, αρ. 24, στ. 1-16, 20-25, 31-46, Δεκ. 1315).

85. Βλ. λόγου χάρη PRK I, αρ. 24, στ. 33-37˙ *Reg.* 2051 (Δεκ. 1315): *τῷ ῥηθέντι δὲ ἱερωτάτῳ μητροπολίτῃ Πισσιδίας τὴν αὐτῆς τε καὶ πάντων τῶν ὑπ' αὐτὴν τελούντων ποιμαντικὴν ἀνατιθέαμεν διεξαγωγήν..., ὅση δηλονότι τοῖς ὁμοίῳ τρόπῳ χηρεύουσας κατέχουσιν ἐκκλησίας ἐφεῖται, ἄνευ μέντοι τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως.* - PRK I, αρ. 55, στ. 8-15˙ *Reg.* 2086 (Οκτ. 1318): *παρακελεύεται... εἶναι τὴν τοιαύτην ἐνορίαν τῆς δηλωθείσης μητροπόλεως Ἀπαμείας ὑπὸ τὴν πνευματικὴν ἐπίσκεψιν καὶ ἀνάκρισιν τοῦ διαληφθέντος ἱερωτάτου μητροπολίτου Προύσης.* - PRK I, αρ. 56, στ. 38-43˙ *Reg.* 2087 (Οκτ. 1318): *καθέξει τοίνυν ὁ αὐτὸς μητροπολίτης Μελιτηνῆς... τὴν τοιαύτην μητρόπολιν... καὶ ἐπαδείας ἕξει ἱερουργεῖν ἐν αὐτῇ... καὶ ἁπλῶς τῶν ἐκείνης πάντων μεθέξει, ὅσα καὶ γνήσιος ταύτης ἀρχιερεύς, ἄνευ μόνον τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως.* - MM 1, αρ. 213, 472. 4-6˙ *Reg.* 2490 (Μάιος 1365): *ἐπιλαβέσθαι τὸν ἱερώτατον μητροπολίτην Ἰωαννίνων... καὶ τῆς ἁγιωτάτης ἀρχιεπισκοπῆς τῆς Λευκάδος.* - MM 2, αρ. 460, 205.1-9˙ *Reg.* 2946 (Ιαν. 1394): *ἵνα σοὶ δῶμεν ἄδειαν καὶ ἐνεργῆς εἰς τὴν Ἀττάλειαν τὰ ἀρχιερατικά, ...* - Βλ. και ανωτ. σημ. 41.

86. Βλ. και Ηλ. Αλεξανδρίδης, Πρόεδρος 257. - Κ. Ράλλης, Ένωσις-Επίδοσις 201-202. - Σ. Βρυώνης, *Παρακμή* 247.

μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204. Στις περιοχές που καταλήφθηκαν από τους Λατίνους οι περισσότεροι ιεράρχες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις έδρες τους αρνούμενοι να ομολογήσουν πνευματική υποταγή στον πάπα[87]. Ο μητροπολίτης Κερκύρας Βασίλειος Πεδιαδίτης σε γράμμα που απέστειλε το 1213 στον πάπα Ιννοκέντιο Γ΄ σχολιάζει: *οἱ δυσικοὶ πάντες μητροπολῖται καὶ ἀρχιεπίσκοποι παρὰ τῆς ἁγιωσύνης σου ἀπὸ τῶν οἰκείων θρόνων ἀπηλάθησαν, ὧν οἱ μὲν καὶ ζῶσιν ἔτι περιιόντες πλανῆται... εἰ δὲ καὶ ἐπισκοπή τις τὴν ἁγιότητά σου ἔλαθε καὶ οὐκ ἐδίωξε τὸν ταύτης πρόεδρον, ἀλλ' οἱ κοσμικοὶ ἄρχοντες σὲ τὸν μέγαν καὶ πρῶτον ἀρχιερέα ζηλώσαντες... ἀπήλασαν τῶν ἐκκλησιῶν παράδειγμα ἔχοντες τὰς πράξεις τῆς σῆς ἁγιότητος*[88]. Όπως ήδη αναφέρθηκε, πολλοί από τους εκδιωχθέντες αρχιερείς κατέφυγαν στο κράτος της Νίκαιας, όπου τους παραχωρήθηκε μια χηρεύουσα εκκλησιαστική έδρα *προσκαίρως*[89].

Ειδικά στη Μ. Ασία οι δυσχερείς πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που προκαλούσαν οι τουρκικές επιθέσεις και κατακτήσεις ήδη από το β΄ μισό του 11ου αι.[90], είχαν ως συνέπεια οι άλλοτε πολυπληθείς και εύπορες ανατολικές εκκλησιαστικές έδρες να απομείνουν με ευάριθμο ποίμνιο, ενώ η εκκλησιαστική περιουσία υπέστη λόγω των συνεχών επιδρομών και κατακτήσεων σοβαρή φθορά και μείωση. Η κατάσταση ανέχειας στην οποία περιήλθαν ήταν τόση που σε πολλές περιπτώσεις δεν ήταν πλέον εφικτό να καλυφθούν τα έξοδα για τη συ-

87. Βλ. σχετικά R. Janin, Au lendemain de la conquête de Constantinople, *REB* 32 (1933) 5-21, 195-202. - R. L. Wolff, The Organization of the Latin Patriarchate of Constantinople, 1204-1261, *Traditio* 6 (1948) 37-60 (= *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, VR, London 1976, αρ. VIII). - G. Fedalto, *La chiesa latina in Oriente*[2], v. I, [Studi Religiosi 3] Verona 1973, 1981, σ. 192-193. - Βλ. επίσης Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, *Μητρόπολη Θεσσαλονίκης* 182 κ.ε., για την περίπτωση της μητροπολιτικής περιφέρειας της Θεσσαλονίκης.

88. *Ἐπιστολὴ τοῦ παναγιωτάτου μητροπολίτου Κερκύρας κυροῦ Βασιλείου πρὸς τὸν πάπαν Ῥώμης,* έκδ. Κ. Α. Μανάφης, Επιστολή Βασιλείου Πεδιαδίτου μητροπολίτου Κερκύρας προς τον πάπαν Ιννοκέντιον Γ΄ και ο χρόνος πατριαρχείας Μιχαήλ Δ΄ του Αυτωρειανού, *ΕΕΒΣ* 42 (1975-1976) 429-440 (κείμενο: 435-438), 437.69-78 (1213) και σ. 431. - Βλ. και E. Kurtz, Sinodali gramoti αρ. 1, στ. 53-55˙ F. Dölger - P. Wirth, *Reg.* 1698 (Απρ. 1216): *μετὰ καὶ γνωμοδοτήσεως ὑμῶν κοινῆς, πρὸς δὲ καὶ τῶν ἐν τοῖς μέρεσι τῆς Νικαίας καὶ τῆς Παφλαγονίας ὄντων ἀποδήμων ἀρχιερέων.*

89. Βλ. ανωτ. σ. 130-131.

90. Βλ. σχετικά Σ. Βρυώνης, *Παρακμή* 73 κ.ε. - Γ. Α. Λεβενιώτης, *Η πολιτική κατάρρευση του Βυζαντίου στην Ανατολή. Το ανατολικό σύνορο και η κεντρική Μικρά Ασία κατά το β΄ ήμισυ του 11ου αι.*, τ. Α΄-Β΄, [ΚΒΕ - Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 43] Θεσσαλονίκη 2007.

ντήρηση ενός αρχιερέα στην περιοχή: *τὸ γνήσιον ἔχειν ἀρχιερέα μεθ' ἑαυτῶν ἀδύνατον φαίνεται, τῆς ἐκκλησίας πάλαι καταλυθείσης, καὶ μηδὲ τῶν ἐκεῖ τοσούτων ὄντων εἰς παραμυθίαν αὐτοῦ καὶ διατροφήν*[91]. Έτσι το πατριαρχείο και οι μητροπόλεις κατέφευγαν στη λύση της *κατ' ἐπίδοσιν* παραχώρησης μιας εκκλησιαστικής έδρας: μία ενδεής οικονομικά εκκλησιαστική έδρα αναλάμβανε τη διοίκηση μιας εξίσου ή και περισσότερο φτωχής και χηρεύουσας έδρας, συνήθως όμορης, με συνέπεια να δημιουργείται μια βιώσιμη οικονομική μονάδα, αντί να υπάρχουν δύο άπορες. Με αυτόν τον τρόπο από τη μία πλευρά παρέχονταν τα απαραίτητα έσοδα στον αρχιερέα που παρέμενε κοντά στο ποίμνιό του και εξακολουθούσε να εκτελεί τα τελετουργικά, διοικητικά και ποιμαντορικά του καθήκοντα, και από την άλλη εξασφαλιζόταν διαποίμανση για το ποίμνιο της χηρεύουσας εκκλησιαστικής έδρας και διεκπεραιώνονταν οι διοικητικές εκκρεμότητες[92].

Υπήρχε και η περίπτωση να μη μπορούσε να οριστεί νέος αρχιερέας σε μια έδρα, όχι μόνο λόγω της οικονομικής δυσπραγίας της τοπικής εκκλησίας, αλλά και διότι δεν θα γινόταν δεκτός από τις ξένες τοπικές αρχές: *ἐπεὶ δὲ καθ' ὑπερβολὴν ὑπερίσχυσε τὸ δεινὸν ἐκ τῆς κατεχούσης τούτους περσικῆς τυραννίδος, ὡς μηδὲ τὸν ἐσόμενον ἀρχιερέα εὐμαρῶς ἢ καὶ ὁπωσοῦν ἐπιστῆναι δυνηθῆναι ἐκεῖσε, ἀλλὰ καὶ τῷ γενομένῳ καὶ ἐπιστάντι συναντήσειν τὰ πράγματα κακῶς περιουσίᾳ τῶν δυσχερῶν...*[93]. Η λύση που δινόταν τότε ήταν η ανάθεση των

91. ΜΜ 2, αρ. 396, 103.4-7· J. Darrouzès, *Reg.* 2825 (Ιούλ. 1387). - Βλ. και ΜΜ 1, αρ. 288· *Reg.* 2600 (ανέκδοτο, Νοέμβρ. 1370). - ΜΜ 2, αρ. 399, 109.24-27· *Reg.* 2829 (Νοέμβρ. 1387): *τῆς γὰρ πόλεως Χαλκηδόνος πρὸ χρόνων πολλῶν ἀφανισθείσης καὶ λίαν ὀλίγων ὄντων τῶν ἐποίκων αὐτῆς, ὡς μηδὲ ἐπισκόπου χρείαν ἔχειν αὐτούς.*

92. Βλ. για παράδειγμα PRK I, αρ. 50, στ. 49-58· J. Darrouzès, *Reg.* 2080 (Αύγ. 1317): *ὡς ἂν οὗτος μὲν τὴν δυνατὴν ἐπικουρίαν ἐκεῖθεν πορίζηται, ὁ δὲ κατ' ἐκείνην ἱερεύς τε καὶ λαὸς τῆς παρὰ τοῦδε διδασκαλίας ἐπαπολαύων πᾶσαν ἐπιδιδοίη τὴν κατὰ ψυχὴν ὠφέλειαν καὶ τὴν ἐς τὰ κρείττω προκοπὴν καὶ βελτίωσιν Χριστοῦ χάριτι. καθέξει τοίνυν ὁ αὐτὸς ἱερώτατος ἀρχιεπίσκοπος Μεσήνης τὴν τοιαύτην ἁγιωτάτην ἐκκλησίαν Ἀρκαδιουπόλεως καὶ τὰ ὑπ' αὐτὴν πάντα καὶ ἐπαδείας ἕξει ἱερουργεῖν ἐν αὐτῇ καὶ διακόνους προβιβάζειν καὶ πρεσβυτέρους, ἔτι δὲ καὶ ἡγουμένους ἐγκαθιστᾶν καὶ ἁπλῶς τῶν ἐκείνης πάντων μεθέξει, ὅσα καὶ γνήσιος ἀρχιερεύς, ἄνευ μέντοι τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως.* - Βλ. και Σ. Βρυώνης, *Παρακμή* 247.

93. PRK I, αρ. 7, στ. 14-18· J. Darrouzès, *Reg.* 2035 (Ιούλ.-Σεπτ. 1315). - Βλ. και PRK I, αρ. 6, στ. 1-4· *Reg.* 2034 (Ιούλ.-Σεπτ. 1315): *Μακρὸς μὲν ἐξ οὗ χρόνος οὐ γέγονε τῇ ἁγιωτάτῃ μητροπόλει Σίδης ἀρχιερεύς· τὸ δ' αἴτιον, ὅτι δὴ ἐπὶ τοσοῦτον ὑπερίσχυσε τὸ δεινὸν καὶ οὐκ ἀσφαλὴς ἡ εἰς τὰ ἐκεῖσε φέρουσα κατέστη ἐκ τῆς τῶν ἀλλοφύλων ἐθνῶν ἐπιθέσεως.* - PRK I, αρ. 24, στ. 4-5· *Reg.* 2051 (Δεκ. 1315): *ἅτε δὴ γνησίων ἀρχιερέων ἐκ μακροῦ χηρευούσας ὡς παρὰ τῶν ἀθέων ἐθνῶν κατακυριευθείσας.* - PRK II, αρ. 131, στ. 1-10· *Reg.* 2257 (Απρ. 1345).

αρχιερατικών καθηκόντων σε έναν όμορο αρχιερέα ή και σε έναν υποκείμενο επίσκοπο που λόγω προσωπικότητας ή λόγω ανεκτικότητας των τοπικών αρχών σε εκείνη την πόλη είχε κατορθώσει να παραμείνει κοντά στο ποίμνιό του.

Ακόμη ήταν ανάγκη να βρεθεί ένας τρόπος, προκειμένου να διευθετηθεί γενικώς το ζήτημα των αρχιερέων που συσσωρεύονταν στην πρωτεύουσα[94], είτε επειδή είχαν αναγκαστεί να εγκαταλείψουν την έδρα τους λόγω της εχθρικής απειλής ή λόγω των δυσμενών συνθηκών κατοχής[95], είτε επειδή εκδιώχθηκαν ή εξαρχής δεν έγιναν δεκτοί στην έδρα τους από τον Τούρκο[96] ή Λατίνο[97] κατακτητή, είτε τέλος επειδή δεν ήταν εφικτό να εγκατασταθούν στην έδρα για την οποία εκλέχθη-

94. Βλ. και J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. LXIII. - Πρβ. Αθανασίου πατριάρχου, *Ἐπιστολαὶ* αρ. 25, V. Laurent, *Reg.* 1613 (1304-1305)· αρ. 28, *Reg.* 1620 (1304-1305)· αρ. 30, *Reg.* 1598 (τέλη 1303-1305)· αρ. 31, *Reg.* 1599 (τέλη 1303-1305)· αρ. 32, *Reg.* 1600 (τέλη 1303-1305). - Της ιδίας, The patriarch Athanasius (1289-1293; 1303-1309) and the Church, *DOP* 27 (1973) 11-28, σ. 22 κ.ε. - V. Laurent, *Reg.* 1625, 1627, 1744 (σχόλια), σχετικά με την έντονη δυσαρέσκεια του πατριάρχη Αθανασίου Α΄ για την εγκατάλειψη των εκκλησιαστικών εδρών από τους αρχιερείς και τη συνήθως παρατεταμένη παραμονή τους στην πρωτεύουσα. - Βλ. και ΜΜ 1, αρ. 282· βλ. και J. Darrouzès, *Reg.* 2594, σχόλια (Νοέμβρ. 1370). - J. Darrouzès, *Recherches sur les Οφφίκια de l'église byzantine*, [Archives de l'Orient Chrétien 11 - Institut Français d'Études Byzantines] Paris 1970, σ. 165-166, 449, για τον όρκο που έδιναν οι μητροπολίτες τον 14ο αι. ότι δεν θα εγκαταλείψουν τη διοίκησή τους παρά την κατοχή της έδρας τους από τους Οθωμανούς ή ότι δεν θα παρεπιδημούν για μεγάλο διάστημα στην Κωνσταντινούπολη.

95. Βλ. PRK I, αρ. 24, στ. 6-8· J. Darrouzès, *Reg.* 2051 (Δεκ. 1315): *τοῦτον ἐξικανοῦ στερηθῆναι τῆς οἰκείας ἐπισκοπῆς ὡς τινῶν ἐκεῖ συμβάντων πραγμάτων, ὧν ἕνεκεν οὐδόλως αὐτῷ συμφέρουσα ἦν ἡ πρὸς τὰ ἐκεῖσε ἐπάνοδος.* - ΜΜ 1, αρ. 199· *Reg.* 2475 (ανέκδοτο, Ιαν. 1365). - ΜΜ 2, αρ. 574, 390.2-9· *Reg.* 3132 (Μάιος 1400): *ἐκ τῆς λαχούσης αὐτὸν ἐκκλησίας τὰ ἐνταῦθα καταλαβὼν διὰ τὴν ἐκεῖσε τῶν ἀρχόντων ἀσεβῶν ὄντων θηριωδίαν καὶ ἀγριότητα.* - ΜΜ 1, αρ. 199· *Reg.* 2475 (ανέκδοτο, Ιαν. 1365). - Βλ. επίσης ΜΜ 1, αρ. 294· *Reg.* 2605 και σχόλια (ανέκδοτο, Μάρτιος 1371). - Βλ. και PRK III, αρ. 188, στ. 3-5· *Reg.* 2352 (Δεκ. 1353).

96. Βλ. PRK I, αρ. 6, στ. 8-9· J. Darrouzès, *Reg.* 2034 (Ιούλ.-Σεπτ. 1315): *ἐπείπερ εὗρε τὸν θεοφιλέστατον ἐπίσκοπον Σινώπης ἐκτοπισθέντα τῆς λαχούσης αὐτόν, ...* - PRK I, αρ. 34, στ. 26-32· *Reg.* 2063 (Απρ. 1316): *τὸν ἱερώτατον ἀρχιεπίσκοπον Νυμφαίου... τῆς λαχούσης ἀποξενωθέντα διὰ τὴν ἐξ ἁμαρτιῶν γενομένην ἐπήρειαν καὶ ὡς σχολάζοντα εὑρισκόμενον πρόεδρον αὖθις ἀποκαταστῆσαι τῆς ἁγιωτάτης ἀρχιεπισκοπῆς Δέρκου.* - PRK I, αρ. 61· *Reg.* 2093 (Νοέμβρ. 1318-Φεβρ. 1319). - PRK III, αρ. 263· *Reg.* 2436 (Ιούλ. 1361). - ΜΜ 1, αρ. 241· *Reg.* 2544 (ανέκδοτο, Οκτ. 1368).

97. Βλ. *Περὶ μεταθέσεων* αρ. 63. - V. Laurent, Blakhernes 144· *Reg.* 1490 (Αύγ. 1285).

καν λόγω των πολεμικών συγκρούσεων και πολιτικών αναταραχών, που καθιστούσαν απρόσιτες αρκετές περιοχές[98].

Ορισμένοι από αυτούς μετετίθεντο σε άλλες εκκλησιαστικές έδρες που δεν αντιμετώπιζαν, τουλάχιστον όχι σε μεγάλο βαθμό, τα προαναφερθέντα προβλήματα[99]. Είναι όμως προφανές ότι το ενδεχόμενο μετάθεσης σε μια έδρα ιεραρχικά κατώτερη από εκείνη που κατείχε προηγουμένως ο ιεράρχης, πιθανόν να προκαλούσε δυσαρέσκειες. Ενδεικτικά αναφέρουμε το ακόλουθο παράδειγμα. Ο μητροπολίτης Τραϊανουπόλεως, καθώς η έδρα του καταλήφθηκε από τους Οθωμανούς, μετατέθηκε το 1365 στην ιεραρχικά κατώτερη μητρόπολη Λακεδαιμονίας. Ως μητροπολίτης Λακεδαιμονίας πλέον έλαβε την τιμητική διάκριση να *ἐπέχει τὸν τόπον* του Τραϊανουπόλεως, ώστε να διατηρεί την παλιά ιεραρχική του τάξη, όταν συμμετείχε στις πατριαρχικές συνόδους και στις επίσημες εκκλησιαστικές συνάξεις[100]. Το μέτρο της *κατ' ἐπίδοσιν* παραχώρησης μιας εκκλησιαστικής έδρας είχε λοιπόν το εξής πλεονέκτημα σε σχέση με τη μετάθεση των ιεραρχών: ο ιεράρχης παρέμενε *γνήσιος* αρχιερέας της αρχικής του έδρας. Άρα, από τη μία διατηρούσε την ενδεχομένως υψηλή ιεραρχική του θέση και από την άλλη, όταν και αν οι συνθήκες το επέτρεπαν, είχε το δικαίωμα να επιστρέψει στο ποίμνιό του - κάτι που δεν μπορούσε να συμβεί σε περίπτωση μετάθεσης.

Παράλληλα το πατριαρχείο με το μέτρο της *ἐπιδόσεως* εξασφάλιζε, θεωρητικά τουλάχιστον, τη διαποίμανση ταυτοχρόνως δύο εκκλησιαστικών εδρών. Έτσι αποσοβούνταν το ενδεχόμενο μια από τις δύο έδρες να καταστεί ανενεργός λόγω μακράς απουσίας αρχιερέα. Επι-

98. Βλ. J. Darrouzès, *Reg.* 2020 (ανέκδοτο, 1310-1314). - PRK I, αρ. 54˙ *Reg.* 2085 (Αύγ. 1318). - Πρβ. και PRK I, αρ. 49, στ. 27-32˙ *Reg.* 2079 (Ιούλ. 1317): *ἐπεὶ δὲ τό γε νῦν εἶναι παραβαλεῖν ἐκεῖσε καὶ δι' ἑαυτοῦ τὰ τῇδε πνευματικῶς ἐπισκέπτεσθαι οὐκ ἐνῆν τούτῳ δὴ τῷ τὴν χειροτονίαν παρ' ἡμῶν δεξαμένῳ διὰ τὴν εἰρημένην τῶν ἀσεβῶν τοῦ τόπου καταδρομὴν καὶ ἐπίθεσιν, ἕτερόν τινα τρόπον οὐδὲ τοῦτον ἀσυντελῆ, ἀλλ' αὐτῷ τε καὶ τῇ ἑαυτοῦ ποίμνῃ λυσιτελῆ ἐσταμάλιστα τὴν προμήθειαν πεποιήμεθα...*

99. Βλ. PRK III. αρ. 266˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2452 (Μάρτ. 1363;). - PRK III. αρ. 270˙ *Reg.* 2453 (Μάρτ. 1363). - MM 1, αρ. 235˙ *Reg.* 2530 (Ιούλ. 1367). - MM 1, αρ. 239˙ *Reg.* 2542 (ανέκδοτο, Σεπτ. 1368). - MM 2, αρ. 357˙ *Reg.* 2745 (Νοέμβρ. 1382). - Βλ. και J. Darrouzès, *Registre* 258-261.

100. Βλ. MM 1, αρ. 208˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2491 (Ιούν. 1365). - Βλ. και J. Darrouzès, *Registre* 259. - J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 236, 501. - Για το τιμητικό προνόμιο ένας μητροπολίτης να *ἐπέχει τὸν τόπον* μιας ανώτερης ιεραρχικά μητρόπολης βλ. J. Darrouzès, Ekthésis Néa 80 σημ. 9˙ Listes synodales et notitiae, *REB* 28 (1970) 57-96, σ. 75, 87 κ.ε˙. *Registre* 263, 273 κ.ε., 336-337, 354-355˙ *Reg.* 2704, 2090, 3373. - V. Laurent, Trisépiscopat 145. - Ελισάβετ Χατζηαντωνίου, Ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης *τὸν τόπον ἐπέχων*, *Βυζαντινά* 28 (2007) 259-292, σ. 259-266.

πλέον, όταν θα ήταν εφικτό, η πλήρωση της κενής έδρας με *γνήσιον* ιεράρχη θα γινόταν πιο ομαλά. Για παράδειγμα, τον Μάρτιο του 1397 χειροτονήθηκε *γνήσιος* ιεράρχης για τη μητρόπολη Ατταλείας, η οποία λίγα χρόνια πριν είχε δοθεί *ἐπιδόσεως λόγῳ* στον μητροπολίτη Μύρων. Στη σχετική πατριαρχική επιστολή προς τον Μύρων αναφέρονται τα εξής: *ἀναδέξου τὸν ἀρχιερέα ὡς ἀδελφὸν ἡμῶν καὶ συλλειτουργὸν ...καὶ συνέργησον πρὸς τὸ λαβεῖν αὐτὸν τὰς ἐκκλησίας αὐτοῦ, ὅσον δύνασαι, καὶ γράψον καὶ αὐτὸς καὶ μήνυσον, ὅπου οἶδας ὅ τι συμφέρει δι' αὐτόν˙ ὡς γὰρ προκάτοχος αὐτόθι ἀρχιερεὺς οἶδας καὶ τοὺς ἄρχοντας καὶ τὸν λαὸν καὶ τὰς γνώμας αὐτῶν, ἃς ἀναγκαῖον μαθεῖν τὸν ἀρχιερέα ἀπὸ σοῦ, ὅπως γινώσκῃ, πῶς ἵνα χρήσηται αὐτοῖς˙ ...καὶ συνδράμῃς καὶ συνεργήσῃς αὐτῷ κατὰ τὸ δυνατόν*[101]. Παρατηρούμε άλλωστε ότι συνήθως μια μητρόπολη δεν έμενε για πολλά χρόνια *ἐπιδοθεῖσα*, προκειμένου να μη μένει το ποίμνιο συνεχόμενα για μακρό διάστημα χωρίς *γνήσιον* ιεράρχη[102].

Ακόμη χάρη στην *κατ' ἐπίδοσιν* εκχώρηση μιας χηρεύουσας εκκλησιαστικής έδρας αποτρέπονταν κατά το δυνατό οι ιδιοποιήσεις της περιουσίας της. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε την περίπτωση της μητρόπολης Περιθεωρίου, που τον Δεκέμβριο του 1353 παραχωρήθηκε *ἐπιδόσεως λόγῳ* στον όμορο μητροπολίτη Τραϊανουπόλεως (Διδυμότειχου). Το πατριαρχικό γράμμα προς το ποίμνιο τον Μάρτιο του 1354 ανέφερε: *Παρακελευόμεθα δὲ καὶ τοῦτο, ἵνα πάντα τὰ τῆς ἐκκλησίας δίκαια εὑρίσκωνται ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ διαληφθέντος ἱερωτάτου μητροπολίτου καί, ἐάν τις ἔφθασε καὶ κατέσχε τὶ ἐξ αὐτῶν ἤ τις ἀφ' ὑμῶν τῶν κληρικῶν ἢ τῶν ἄλλων, εἴτε χωραφιαίαν γῆν εἴτε ἀμπέλιον ἢ ὑδρομύλωνα ἢ περιβόλιον ἢ αὐτούργιον ἤ τι ἕτερον ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον, ἀπολύσῃ τοῦτο ἀπροφασίστως πρὸς αὐτόν, ἐπειδὴ τὰ ἀφιερωμένα τῷ Θεῷ ἀναπόσπαστα καὶ ἀναφαίρετα τὸν ἀεὶ χρόνον τυγχάνειν ὀφείλει, οἷς ἀφιέρωνται... ἐπιτίμιον ἀκολούθως καὶ ἡ μετριότης*

101. MM 2, αρ. 517 (το χωρίο: 286.20-28)˙ J. Darrouzès, *Reg.* 3043 (Μάρτ. 1397).

102. Βλ. ενδεικτικά MM 1, αρ. 210˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2486 (ανέκδοτο, Μάρτ. 1365): οι μητροπόλεις Τυάνων και Μωκησού δίνονται *ἐπιδόσεως λόγῳ*˙ πρβ. MM 1, αρ. 233˙ *Reg.* 2553 (Μάιος 1369). - MM 1, αρ. 249˙ *Reg.* 2554 (Ιούν. 1369): ορίζονται *γνήσιοι* μητροπολίτες Τυάνων και Μωκησού αντίστοιχα. - MM 1, αρ. 241˙ *Reg.* 2544 (ανέκδοτο, Οκτ. 1368): δίνεται η μητρόπολη Τενέδου *ἐπιδόσεως λόγῳ*˙ πρβ. MM 1, αρ. 257˙ *Reg.* 2561 (ανέκδοτο, Σεπτ. 1369): ορίζεται *γνήσιος* μητροπολίτης Τενέδου. - MM 1, αρ. 244˙ *Reg.* 2547 (ca. Απρ. 1369): η μητρόπολη Βάρνας δίνεται *κατ' ἐπίδοσιν*˙ πρβ. *Reg.* 2572 (Μάιος 1370): έχει ήδη εκλεγεί *γνήσιος* μητροπολίτης Βάρνας. - MM 2, αρ. 343˙ *Reg.* 2716 (Μάρτ. 1381): η μητρόπολη Προύσης δίνεται *ἐπιδόσεως λόγῳ*˙ πρβ. MM 2, αρ. 386˙ *Reg.* 2806 (Δεκ. 1386): έχει ήδη οριστεί *γνήσιος* μητροπολίτης Προύσης. - MM 2, αρ. 574˙ *Reg.* 3132 (Μάιος 1400): δίνεται *εἰς ἐπίδοσιν* η μητρόπολη Σουγδαίας˙ πρβ. *Reg.* 3265 (1403): ορίζεται *γνήσιος* μητροπολίτης Σουγδαίας.

ἡμῶν ἐπανατείνεται κατὰ τῶν τοιούτων, μέχρις ἂν φέροντες ἐπανασώσωσι τῇ ἐκκλησίᾳ τὰ παρ' αὐτῶν ἀφαιρεθέντα[103].

Επιπλέον με την *κατ' ἐπίδοσιν* παραχώρηση των εκκλησιαστικών εδρών αποθαρρύνονταν οι πλησιόχωροι αρχιερείς από το να παρεισδύουν και να επεμβαίνουν αντικανονικά στη δικαιοδοσία όμορης έδρας, γεγονός που θα προκαλούσε διασάλευση των ορίων μεταξύ των εκκλησιαστικών περιφερειών, διαφιλονικήσεις και διενέξεις μεταξύ των ιεραρχών. Το ζήτημα απασχολούσε το πατριαρχείο, όπως φαίνεται και από την περίπτωση της μητρόπολης Ρόδου, στην επαρχία της οποίας στα μέσα του 14ου αι. επενέβαιναν άλλοι ιεράρχες αντικανονικά: *Οἴδατε, ὡς τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Ῥόδου γνησίου ἀμοιρούσης ἀρχιερέως, ἐρημίᾳ τοῦ κωλύοντος, παρεισήρχετο τὸ μέρος τοῦ Κρήτης ἢ καὶ ἕτερός τις καὶ ἐνήργει χειροτονίας διακόνων καὶ ἱερέων, ἔτι δὲ καὶ καθιερώσεις ναῶν παρὰ τὴν κανονικὴν παρατήρησιν ὡς παρ' ἐνορίαν, μὴ ἐνδόσεως οὔσης ἐπὶ τούτοις...· ἀρτίως δὲ γινώσκειν ὑμᾶς βουλόμεθα, ὡς ...ἐψηφίσθη καὶ ἐχειροτονήθη ἐπὶ τῇ ῥηθείσῃ ἁγιωτάτῃ μητροπόλει ὁ ἱερώτατος ὅδε μητροπολίτης Ῥόδου, ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος τῶν Κυκλάδων νήσων... τοὺς δὲ ἄλλους πάντας ἀπωθῆσθε καὶ ἀποπέμπητε, ὡς μηδεμίαν μηδαμῶς ἔχοντας ἐπὶ τούτοις ἄδειαν*[104].

Επίσης ήδη από τα τέλη του 11ου αι. μαρτυρείται στις πηγές η άρνηση των εκλεγμένων αρχιερέων να αναλάβουν τα καθήκοντά τους στις κατακτημένες ή απειλούμενες ανατολικές περιοχές[105]. Το μέτρο λοιπόν της *ἐπιδόσεως* εκκλησιαστικών εδρών χρησιμοποιήθηκε και ως ένα είδος ανταμοιβής προς τους ιεράρχες που παρά τις αντίξοες πολιτικο-στρατιωτικές και οικονομικές συνθήκες ήταν πρόθυμοι να αναλάβουν ή να συνεχίσουν να ασκούν τα αρχιερατικά τους καθήκοντα. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι πολλές από τις εκχωρήσεις τοποθετούνται χρονικά λίγο μετά τη χειροτονία των ιεραρχών και ενώ ήταν

103. PRK III, αρ. 190, στ. 39-50· J. Darrouzès, *Reg.* 2358 (Μάρτιος 1354). - Βλ. και J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 501.

104. PRK III, αρ. 214, στ. 5-29· J. Darrouzès, *Reg.* 2399 (Απρ. 1357). - Βλ. και J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 410. - Πρβ. επίσης PRK III, αρ. 255, στ. 20-33· *Reg.* 2688 (Ιαν. 1361), όπου ο πατριάρχης Φιλόθεος Κόκκινος καλεί τον πατριάρχη Αντιοχείας Παχώμιο να επιβάλει επιτίμια στον μητροπολίτη Τύρου, που αντικανονικά *ἱερουργεῖ καὶ χειροτονεῖ καὶ συνάγει χρήματα καὶ πράττει πᾶσαν παρανομίαν* εντός της περιφερείας του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, καθώς και στον μητροπολίτη Γερμανικοπόλεως, που με την άδεια των τουρκικών αρχών είχε αναλάβει αντικανονικά τη διοίκηση των μητροπόλεων Ατταλείας και Συλαίου. - Βλ. και J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 370.

105. Πρόσταγμα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, JGR 3, σ. 384-385 (1093). - Σχόλια Βαλσαμώνος στον 37ο καν. Πενθέκτης, ΡΠ 2, σ. 390-391. - PRK I, στ. 6.1-4· J. Darrouzès, *Reg.* 2034 (Ιούλ.-Σεπτ. 1315). - Βλ. και ανωτ. σημ. 94.

έτοιμοι να αναχωρήσουν για την έδρα τους[106]. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του μητροπολίτη Σάρδεων, που το 1305 δέχτηκε να εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη και να επιστρέψει στην έδρα του. Στη σχετική επιστολή του πατριάρχη Αθανασίου Α΄ προς τον αρχιερέα αναφέρεται ρητά ότι του δόθηκε η διοίκηση της μητρόπολης Μηθύμνης *ἐπιδόσεως λόγῳ,* για να καλυφθούν οι ανάγκες του αλλά και ως ανταμοιβή για τον ζήλο που επέδειξε να βρεθεί κοντά στο χειμαζόμενο ποίμνιο[107].

Βέβαια, όπως ήδη αναφέρθηκε, το μέτρο της *κατ' ἐπίδοσιν* παραχώρησης εκκλησιαστικών εδρών εφαρμοζόταν συχνά και στις περιοχές του βυζαντινού κράτους, όπου δεν συνέτρεχε λόγος εχθρικής απειλής ή κατάκτησης, απλώς και μόνο για να ενισχυθεί οικονομικά ένας αρχιερέας του οποίου η έδρα είχε περιέλθει σε οικονομική δυσπραγία: *ἐπειδὴ τισὶ τῶν περὶ ἡμᾶς ἱερωτάτων ἀρχιερέων ἐν οὐκ ἐλαχίστῃ πενίᾳ καὶ τῶν ἀναγκαίων στερήσει κατενεχθῆναι συνέβη, πάσης σχεδὸν προσόδου τῶν κατ' αὐτοὺς ἐκκλησιῶν ἀποκλεισθεῖσι τῇ του χρόνου κακότητι, χεῖρα βοηθείας ὀρέγειν τῶν πάνυ εἰκότων ἡ μετριότης ἡμῶν κρίνει*[108]. Το πατριαρχείο αναγνώριζε ότι η οικονομική ενίσχυση των αρχιερέων τόσο των ανατολικών όσο και των δυτικών εκκλησιαστικών επαρχιών αποτελούσε βασική προϋπόθεση, προκειμένου οι ποιμένες να ασκούν κατά το δυνατό απερίσπαστοι τα λειτουργικά, διδακτικά και διοικητικά τους καθήκοντα[109] και για να αποτραπεί το ενδεχόμενο να εγκαταλείψουν το έργο τους. Το 1387 παραχωρήθηκε η διοίκηση της μητρόπολης Ποντοηρακλείας στον μητροπολίτη Αμάστριδος *ὡς ἡ τῆς ἐκκλησίας αὐτοῦ κατάλυσις καὶ φθορὰ καὶ οἱ ἐκεῖθεν πρὸς ἡμᾶς ἐρχόμενοι μαρτυροῦσι, καὶ αὐτῶν στερεῖται τῶν ἀναγκαίων, καὶ πολλάκις ἐζήτησε βοήθειαν παρ' ἡμῶν, ἵνα κἂν τούτων*

106. Βλ. ενδεικτικά MM 2, αρ. 343· J. Darrouzès, *Reg.* 2716 (Μάρτ. 1381). - MM 1, αρ. 239· *Reg.* 2542 (ανέκδοτο, Σεπτ. 1368). - MM 1, αρ. 209-211· *Reg.* 2486-2487 (ανέκδοτα, Μάρτ. 1365).

107. Βλ. *Athanasii Patriarchae, Epistolae,* PG 142, col. 516-518· J. Darrouzès, *Reg.* 1626 (1305). - Βλ. και J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. LXIII.

108. PRK I, αρ. 51, στ. 19-23· J. Darrouzès, *Reg.* 2081 (Αύγ. 1317-Αύγ. 1318). - Βλ. και PRK I, αρ. 15, στ. 1-16· *Reg.* 2044 (Σεπτ.-Δεκ. 1315). - PRK I, αρ. 29, στ. 1-21· *Reg.* 2057 (Ιαν.-Φεβρ. 1316). - PRK I, αρ. 32, στ. 1-25· *Reg.* 2061 (Απρ. 1316). - PRK I, αρ. 48, στ. 1-15· *Reg.* 2078 (Μάιος 1317). - PRK I, αρ. 50, στ. 1-49· *Reg.* 2080 (Αύγ. 1317). - PRK I, αρ. 55, στ. 1-4· *Reg.* 2086 (Οκτ. 1318).

109. Βλ. PRK I, αρ. 161· J. Darrouzès, *Reg.* 2285 (Αύγ. 1347). - PRK II, αρ. 165· *Reg.* 2290 (Σεπτ. 1347). - MM 1, αρ. 206· *Reg.* 2482 (ανέκδοτο, Μάρτ. 1365). - MM 1, αρ. 210-211· *Reg.* 2486-2487 (ανέκδοτα, Μάρτ. 1365). - MM 2, αρ. 343· *Reg.* 2716 (Μάρτ. 1381). - MM 2, αρ. 396· *Reg.* 2825 (Ιούλ. 1387). - MM 2, αρ. 451· *Reg.* 2939 (τέλη 1393-αρχές 1394). - MM 2, αρ. 461· *Reg.* 2949 (Φεβρ. 1394).

τυγχάνων ἐπιμένῃ καὶ καρτερῇ ἐκεῖ κατὰ τὸ χρέος αὐτοῦ καὶ τὴν ἐντολήν[110]. Δεν είναι μάλιστα λίγες οι μαρτυρούμενες περιπτώσεις που οι ίδιοι οι αρχιερείς αποτάθηκαν στην πατριαρχική σύνοδο εκθέτοντας την ενδεή κατάσταση στην οποία βρισκόταν η εκκλησία τους, ώστε να τους παραχωρηθεί η διοίκηση και βέβαια τα έσοδα μιας επιπλέον εκκλησιαστικής έδρας[111].

5. Η χρονική διάρκεια της εκχώρησης μιας εκκλησιασιαστικής έδρας

Σχετικά με τη διάρκεια της *ἐπιδόσεως* επισημαίνουμε ότι, όταν ο πρωταρχικός στόχος ήταν να διασφαλιστεί η πνευματική επιστασία του ποιμνίου μιας χηρεύουσας έδρας, η παραχώρηση ίσχυε μέχρις ότου οι συνθήκες το επέτρεπαν να οριστεί *γνήσιος* ιεράρχης: *Ἐπειδὰν μέντοι ἐπιψηφισθῇ ἀρχιερεὺς γνήσιος τινὶ τῶν τοιούτων ἁγιωτάτων ἐκκλησιῶν, ὀφείλει ὁ αὐτὸς ἱερώτατος ἀρχιερεὺς ...ὑπεξίστασθαι τῆς ἐκκλησίας ταύτης καὶ παραχωρεῖν ἐκείνῳ τῆς αὐτῆς κατοχῆς καὶ ἀρχιερατικῆς κυβερνήσεως*[112]. Όπως ήδη αναφέρθηκε, στην περίπτωση που είχαν παραχωρηθεί μία ή περισσότερες επισκοπές μιας εν χηρεία μητρόπολης, όταν οριζόταν *γνήσιος* μητροπολίτης, οι επισκοπές αυτόματα επέστρεφαν στη δικαιοδοσία του, εκτός αν δεν είχε αντίρρηση ο νεο-εκλεγείς αρχιερέας να παραμείνουν υπό τη διοίκηση του προνομιούχου[113]. Επίσης ο αρχιερέας που είχε εκδιωχθεί ή είχε αναγκαστεί να εγκαταλείψει το ποίμνιο και για τον λόγο αυτό είχε αναλάβει μια

110. Βλ. MM 2, αρ. 396, 103.9-13˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2825 (Ιούλ. 1387). - Βλ. και J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. 31, 157, 160.

111. Βλ. PRK I, αρ. 24˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2051 (Δεκ. 1315). - MM 2, αρ. 388˙ *Reg.* 2812 (Ιαν. 1387). - MM 2, αρ. 396˙ *Reg.* 2825 (Ιούλ. 1387). - MM 2, αρ. 460, 205.1-9˙ *Reg.* 2946 (Ιαν. 1394). - J. Darrouzès, *Reg.* 2940 (1393).

112. Βλ. PRK I, αρ. 96, στ. 41-44˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2133 (Ιαν. 1327). - Βλ. και MM 1, αρ. 319˙ *Reg.* 2622 (Μάιος 1371): *μέχρις ἂν διαλυθῶσιν αἱ ἐκεῖ νῦν οὖσαι μάχαι, καὶ γένηται εἰρήνη καὶ διάλυσις τῶν σκανδάλων.* - Βλ. Ηλ. Αλεξανδρίδης, Πρόεδρος 259, 288. - Κ. Ράλλης, Ένωσις-Επίδοσις 209 και σημ. 33. - J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. LXII.

113. Βλ. MM 2, αρ. 388-389˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2812-2813 (Ιαν. 1387): υπόθεση που αφορά στη μητρόπολη Ατταλείας, η οποία έλαβε *εἰς ἐπίδοσιν* τέσσερα χωρία της μητρόπολης Μύρων, όσο η τελευταία ήταν χηρεύουσα. Όταν ορίστηκε *γνήσιος* μητροπολίτης Μύρων, τα χωρία επέστρεψαν στη δικαιοδοσία του. Τελικά ο Μύρων επέτρεψε στον μητροπολίτη Ατταλείας να κρατήσει σε *ἐπίδοσιν* τμήμα της περιφέρειάς του, προκειμένου να μην απολέσει ο ίδιος την *ἐπίδοσιν* της μητρόπολης Ρόδου, που ήταν προφανώς πιο προσοδοφόρα. - Βλ. και ανωτ. σ. 145.

χηρεύουσα εκκλησιαστική έδρα, όταν τελικά επέστρεφε στην κανονική του έδρα έχανε την *ἐπιδοθεῖσα* εκκλησιαστική περιφέρεια[114].

Αντιθέτως στις περιπτώσεις κατά τις οποίες η *ἐπίδοσις* είχε ως στόχο να ενισχυθεί οικονομικά ένας ενδεής ιεράρχης, το ευεργέτημα ήταν ισόβιο[115]. Ωστόσο δεν ήταν προσωποπαγές˙ εάν δηλαδή ο αρχιερέας μετετίθετο σε μια άλλη εκκλησιαστική έδρα δεν διατηρούσε το δικαίωμα να διοικεί την *ἐπιδοθεῖσα* εκκλησία. Ακόμη ο αποδέκτης μιας *ἐπιδόσεως* είχε δικαίωμα να την αποποιηθεί είτε για δικούς του λόγους[116], είτε *διὰ τὴν τοῦ ἀδελφοῦ φιλίαν*, για χάρη δηλαδή άλλου ιεράρχη ενδεέστερου[117]. Αλλά, ακόμη και αν η *ἐπίδοσις* είχε εκχωρηθεί δια βίου σε έναν ιεράρχη, η πατριαρχική ή μητροπολιτική σύνοδος διατηρούσε το δικαίωμα ανά πάσα στιγμή να ορίσει έναν *γνήσιον* αρχιερέα για την *ἐπιδοθεῖσα* έδρα, οπότε ο προνομιούχος αρχιερέας έχανε κάθε δικαίωμα διοίκησης και είσπραξης εσόδων από εκείνη την εκκλησιαστική περιφέρεια[118]. Τέλος, η σύνοδος μπορούσε να αποσπάσει την έδρα από έναν αρχιερέα και να την παραχωρήσει σε άλλον, είτε διότι έκρινε ότι ο δεύτερος ιεράρχης είχε μεγαλύτερη ανάγκη από

114. Βλ. PRK III, αρ. 212, στ. 14-18˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2377 (Φεβρ.-Αύγ. 1355): *καὶ ἁπλῶς πάντα διαπράττεσθαι, ὅσα καὶ ὁ γνήσιος ἀρχιερεύς, ἄνευ τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως, ἔστ' ἂν δηλονότι Θεοῦ διδόντος εἰρηνικῆς καταστάσεως ἐπιγενομένης τοῖς πράγμασιν ἐπανέλθῃ καὶ ὁ αὐτὸς ἱερώτατος μητροπολίτης Βιζύης... εἰς τὴν λαχοῦσαν αὐτόν.* - Πρβ. PRK I, αρ. 54, στ. 9-24˙ *Reg.* 2085 (Αύγ. 1318). - PRK II, αρ. 164, στ. 5-8˙ *Reg.* 2288 (Αύγ. 1347). - Βλ. και J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. LXII.

115. Βλ. και Κ. Ράλλης, Ένωσις-Επίδοσις 209. - J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. LXII.

116. Βλ. MM 2, αρ. 480, 234.4-8˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2981 (Φεβρ. 1395): *ἐπεὶ ἐγνώρισεν ὁ παναγιώτατος ἡμῶν δεσπότης, ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης, ἐξ ἀναφορᾶς τοῦ καλογήρου αὐτοῦ..., ὅτι ἀπέλυσεν αὐτὴν ὁ ἱερώτατος μητροπολίτης Σερρῶν, ὃς κατεῖχεν αὐτὴν διὰ συνοδικῆς διαγνώσεως πρότερον.* - Βλ. και Ηλ. Αλεξανδρίδης, Πρόεδρος 288. - Αντιθέτως βλ. J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. LXIII, που εσφαλμένα αναφέρει ότι η *ἐπιδοθεῖσα* έδρα αποσπάστηκε από τον μητροπολίτη Σερρών λόγω κακοδιαχείρισης.

117. Βλ. MM 2, αρ. 398, 106.5-10˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2827 (Νοέμβρ. 1387): *ἵνα τὴν μὲν Ῥόδον καὶ τὰ περὶ αὐτὴν ὁ Μυρέων κατέχῃ, ὡς ἐδόθη αὐτῷ, ἐπὰν δὲ οὗτος ἢ πρὸς θεὸν ἐκδημήσῃ, ἢ μεταβὰς ἐκεῖθεν καὶ ἐνταῦθα παραγενόμενος εἰς θρόνον ἕτερον μετατεθῇ, ἢ καὶ ἑκὼν οὕτως ἔχων, ὡς εὑρίσκεται νῦν, τὴν τῆς Ῥόδου παραιτήσεται προστασίαν διὰ τὴν τοῦ ἀδελφοῦ φιλίαν καὶ πνευματικὴν ὁμόνοιαν καὶ ἀγάπην...*˙ και σ. 107. - Πρβ. MM 2, αρ. 388˙ *Reg.* 2812 (Ιαν. 1387). - Για την υπόθεση βλ. J. Darrouzès, *Registre* 271. - J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 323, 412, 459.

118. Βλ. MM 2, αρ. 517, 286.11-18˙ J. Darrouzès, *Reg.* 3043 (τέλη 1397): *μηδὲν γοῦν ξενισθῇς, πῶς τὸ γεγονὸς προπέρυσι πρὸς τὴν σὴν ἱερότητα, ἵνα κατέχῃς αὐτὴν ἐπιδόσεως λόγῳ, μέχρις ἂν ζῇς, κατελύθη νῦν παρ' ἡμῶν σοῦ ζῶντος, καὶ γνήσιος Ἀτταλείας κεχειροτόνηται˙ ἔθος γὰρ τῇ ἐκκλησίᾳ Χριστοῦ τοῦτο, ἵνα ὁπόταν γνήσιος μητροπολίτης ζητηθῇ γενέσθαι εἰς τὰς κατεχομένας ἐκκλησίας ἐπιδόσεως λόγῳ, μὴ ἐμποδίζεσθαι διὰ τοῦτο, ἀλλὰ γίνεσθαι.* - Βλ. και Ηλ. Αλεξανδρίδης, Πρόεδρος 288.

οικονομική υποστήριξη, είτε επειδή η περιφέρειά του ήταν πλησιέστερη προς την *ἐπιδοθεῖσα* εκκλησία και έτσι θα εξυπηρετούνταν καλύτερα οι ανάγκες του ποιμνίου[119].

Σε μία περίπτωση ωστόσο ορίζεται ότι η *ἐπιδοθεῖσα* έδρα εκχωρείται διηνεκώς. Πιο συγκεκριμένα, τον Ιανουάριο του 1368 επικυρώθηκε η προ τριετίας παραχώρηση της μητρόπολης Πυργίου στον μητροπολίτη Εφέσου και επιπλέον αποφασίστηκε ότι η *ἐπιδοθεῖσα* έδρα θα κατεχόταν και από τους διαδόχους του: *ἔνθεν τοι καὶ καθέξει ταύτην τὴν ἐκκλησίαν ὁ δηλωθεὶς ἱερώτατος μητροπολίτης Ἐφέσου... καὶ καθεξῆς πάντες οἱ μετ' αὐτὸν τῆς Ἐφέσου ἀρχιερεῖς... καὶ πάντα τἄλλα ποιεῖν, ὅσα οἱ γνήσιοι ἀρχιερεῖς ἐν ταῖς ἑαυτῶν ἐκκλησίαις διενεργοῦσιν, ἄνευ μέντοι τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως*[120]. Τυπικά δεν θα πρέπει να συγχέεται η περίπτωση αυτή με την ένωση δύο εκκλησιαστικών εδρών, καθώς δηλώνεται ρητά και επανειλημμένα ότι οι μητροπολίτες Εφέσου δεν θα είχαν δικαίωμα εγκαθιδρύσεως στο σύνθρονο της παραχωρηθείσας έδρας και ότι οι δύο έδρες θα διατηρούσαν τη νομική τους υπόσταση[121]. Ωστόσο φαίνεται ότι έμμεσος στόχος της πατριαρχικής συνόδου ήταν να υπαγάγει την έδρα του Πυργίου στη μητρόπολη Εφέσου, όπου ανήκε και στο παρελθόν, προτού δηλαδή προαχθεί τιμητικά στην τάξη των μητροπόλεων από τον αυτοκράτορα (τέλη 13ου-αρχές 14ου;). Ο μητροπολίτης Εφέσου και η πατριαρχική σύνοδος είχαν επιχειρήσει και παλαιότερα να επαναφέρουν την έδρα στο status της υποκείμενης επισκοπής, αλλά, από ό,τι φαίνεται, προσέκρουαν στην αυτοκρατορική βούληση[122]. Ο J. Darrouzès επισημαίνει ότι η *κατ' ἐπίδοσιν* παραχώρησή της στους μητροπολίτες Εφέσου διηνεκώς αποτελούσε έναν εύστοχο τρόπο «να αποφευχθεί η παρέμβαση του αυτοκράτορα»[123].

119. Βλ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Νικηφόρος Μοσχόπουλος 219.7-15: *καὶ δὴ ἁρμοδίως τῷ τῆς ποίμνης πλησιασμῷ τῆς αὐτοῦ ὑγιάζειν εὐκόλως τὰ ψωριῶντα καὶ κρατύνειν τὰ ὑγιαίνοντα καὶ πρὸς ἀγαθοεργίαν διανιστᾶν καὶ ἀμφότερα*˙ V. Laurent, *Reg.* 1626 (1305). - ΜΜ 1, αρ. 238˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2538 (Ιαν. 1368). - ΜΜ 2, αρ. 338-339˙ *Reg.* 2812-2813 (Ιαν. 1387).

120. ΜΜ 1, αρ. 238 (το χωρίο 499.18-22)˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2538 (Ιαν. 1368). - Βλ. και J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. 115, 120˙ II. 404-405.

121. ΜΜ 1, αρ. 238, 498.29 κ.ε.: *δέδωκε μὲν τῷ ἱερωτάτῳ τούτῳ μητροπολίτῃ Ἐφέσου τὴν τοιαύτην ἁγιωτάτην μητρόπολιν Πυργίου κατ' ἐπίδοσιν, ...καὶ πᾶς ὁ μετ' αὐτὸν μητροπολίτης Ἐφέσου κατέχῃ ταύτην ἐπιδόσεως λόγῳ, οὐχ ὡς ἰδίαν ἐπισκοπήν, ἀλλ ὡς μητρόπολιν, ἡνωμένην δὲ εἶναι τῇ τῆς Ἐφέσου μητροπόλει καὶ ὑφ' ἑνὶ ποιμένι ποιμαίνεσθαι... τοῦτο δὲ καὶ ἐν ἄλλαις ἐκκλησίαις γέγονε, ἑνωθεισῶν ἀρχιεπισκοπῶν μητροπόλεσι, τῷ μὴ δύνασθαι καθ' ἑαυτὰς εἶναι, διὰ τὴν ἐπικειμένην αὐτῆς ἔνδειαν, ἑνωθεῖσαι δὲ καὶ πάλιν μένουσι ὡς τὸ πρότερον... κατὰ τὴν εἰς ταῦτα συνήθειαν καὶ διὰ τὸ περιφανὲς τοῦ θρόνου τῆς μητροπόλεως Ἐφέσου καὶ τὴν προσγενομένην αὐτῇ ἔνδειαν καὶ στενοχωρίαν ἡνώθη αὐτῇ ἡ ἐκκλησία Πυργίου, ὥστε πάλιν ἔχειν ἑκατέραν αὐτῶν τὸν ἴδιον τόπον καὶ τὴν ἀξίαν.*

122. ΜΜ 1, αρ. 204˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2481 (ανέκδοτο, Φεβρ. 1365). - Βλ. και J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. 115, 120˙ II. 404-405, 406.

6. Η αποτελεσματικότητα του μέτρου

Όσον αφορά την αποτελεσματικότητα του μέτρου της *ἐπιδόσεως*, μπορούμε να κάνουμε τις εξής παρατηρήσεις. Στις περιπτώσεις που δεν μπορούσε να οριστεί *γνήσιος* αρχιερέας λόγω δραματικής μείωσης τόσο του ποιμνίου όσο και της εκκλησιαστικής περιουσίας η παραχώρηση της διοίκησης και της πνευματικής επίβλεψης σε έναν όμορο αρχιερέα φαίνεται ότι αποτελούσε μια πρακτική και λειτουργική λύση, όπως αποδεικνύει η μακραίωνη εφαρμογή του μέτρου. Το γεγονός μάλιστα ότι η εκχώρηση διαρκούσε εφ' όρου ζωής του αποδέκτη και συνήθως δεν ανανεωνόταν για τους αρχιερείς της ίδιας πάντα πλησιόχωρης εκκλησιαστικής έδρας αποτελούσε την ασφαλιστική δικλείδα για την ορθή λειτουργία του θεσμού[124]. Με αυτόν τον τρόπο αποφευγόταν η διασάλευση των ορίων μεταξύ των μητροπολιτικών επαρ-

123. Βλ. J. Darrouzès, *Registre* 268. - Τελικά το Πυργίον καθώς και άλλες έδρες που είχαν επίσης προαχθεί ή είχαν ενταχθεί στη δικαιοδοσία της μητρόπολης Σμύρνης επέστρεψαν στη δικαιοδοσία της μητρόπολης Εφέσου τον Σεπτέμβριο του 1387 (βλ. ΜΜ 2, αρ. 397˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2826). - Για την πρόσκαιρη προαγωγή της επισκοπής Πυργίου σε μητρόπολη από τα τέλη του 12ου αι. έως τη βασιλεία του Θεόδωρου Λάσκαρη και από τα τέλη του 13ου αι-αρχές 14ου αι. (;) έως την οριστική επιστροφή στο αρχικό της status το 1387 βλ. J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 404-405.

124. Πρβ. όμως ΜΜ 2, αρ. 388-389˙ *Reg.* 2812-2813 (Ιαν. 1387): τέσσερις επισκοπές της μητρόπολης Μύρων παραχωρούνται στον μητροπολίτη Ατταλείας, ενώ αναφέρεται ότι κατέχονταν και από τους προκατόχους του. Σε αυτήν την περίπτωση φαίνεται ότι το δικαίωμα ανανεωνόταν στο πρόσωπο του καθενός αρχιερέα (βλ. και ανωτ. σ. 145, κατωτ. σ. 162-163). Το ίδιο συμβαίνει με τον μητροπολίτη Κορίνθου, που το 1394 λαμβάνει *ἐπιδόσεως λόγῳ* τη μητρόπολη Χριστιανουπόλεως δια βίου, όπως και ο προκάτοχός του (βλ. ΜΜ 2, αρ. 461˙ *Reg.* 2949). - Βλ. και ΜΜ 2, αρ. 460, 205.6-7, 206.1-6˙ *Reg.* 2946 (Ιαν. 1394). - ΜΜ 2, αρ. 513, 277.4-8˙ *Reg.* 3042 (Μάρτ. 1297). - ΜΜ 2, αρ. 517, 286.3-14˙ *Reg.* 3043 (Μάρτ. 1397): η μητρόπολη Ατταλείας φαίνεται ότι παραχωρήθηκε στον Ματθαίο Μύρων (από το 1389 έως τον θάνατό του πριν από τον Οκτώβριο του 1393). Μετά τον θάνατο μάλλον του Ματθαίου ο μητροπολίτης Σελευκείας Θεόδοτος κατηγόρησε αβάσιμα τον αρχιερέα Μύρων ότι είχε παραμελήσει τη μητρόπολη Ατταλείας και διεκδίκησε την *ἐπιδοθεῖσα* έδρα, την οποία και έλαβε. Τον Ιανουάριο του 1394 ωστόσο αποσπάστηκε από τον Θεόδοτο η έδρα, ενδεχομένως έπειτα από διαμαρτυρία του νεοχειροτονηθέντα μητροπολίτη Μύρων και καθώς αποδείχθηκε ότι αποδόθηκε στον Σελευκείας βάσει ψευδών κατηγοριών. Η μητρόπολη Ατταλείας παραχωρήθηκε λοιπόν στον νέο μητροπολίτη Μύρων (βλ. και κατωτ. σ. 161, 164-165. - J. Darrouzès, *Reg.* 2917, 2940, σχόλια. - J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 323-324).

χιών ή των επισκοπικών περιφερειών και η αφομοίωση μιας εκκλησιαστικής έδρας από μια άλλη[125].

Ότι το πατριαρχείο δεν ενδιαφερόταν μόνο για την οικονομική ενίσχυση των αρχιερέων αποδεικνύεται από το γεγονός ότι συχνά στις συνοδικές πράξεις γίνεται μνεία στην εγγύτητα ανάμεσα στην *ἐπιδοθεῖσα* έδρα και στον αρχιερέα-*πρόεδρο*[126]. Σε μια περίπτωση η πατριαρχική σύνοδος, λαμβάνοντας υπόψη τη μεγάλη απόσταση που υπήρχε ανάμεσα στην κανονική έδρα του αρχιερέα και στην *ἐπιδοθεῖσα*, ακύρωσε την παραχώρηση της έδρας και την ανέθετε σε πλησιέστερο αρχιερέα. Με αυτό το αιτιολογικό τον Δεκέμβριο του 1315 αποσπάστηκε η αρχιεπισκοπή Λεοντοπόλεως (Ισαυρίας) από τον επίσκοπο Σινώπης, που λόγω απόστασης δεν ασκούσε ικανοποιητικά τα καθήκοντά του εκεί, και παραχωρήθηκε στον εγγύτερο μητροπολίτη Αντιοχείας της Πισιδίας: *τῇ κατ' αὐτὸν δὲ μάλιστα τοῦτον ἁγιωτάτῃ μητροπόλει Πισσιδίας ἔγγιστα πάντῃ διάκειται ἡ αὐτὴ Λεοντόπολις κἀντεῦθεν αὐτῷ μᾶλλον τῶν ἄλλων ἡ τῶν ἐκεῖσε θεοσεβῶν ψυχῶν κηδεμονία τὲ καὶ κυβέρνησις ἔσται ῥαδία. Ὡς οὖν οὕτως ἔχειν τὸ ἀληθὲς ἐπληροφορήθημεν..., μεταβολὴν ἔσχε τὰ τῆς γνώμης ἡμῖν πρὸς τὸ ἁρμοδιώτερόν τε καὶ συμφερώτερον*[127].

125. Αντιθέτως η μακροχρόνια εκχώρηση μιας εκκλησιαστικής περιφέρειας ήταν δυνατό να προκαλέσει απόκλιση από τον χαρακτήρα και τον στόχο της *ἐπιδόσεως*, όπως δείχνει η περίπτωση των εδρών Αλανίας και Σωτηροπόλεως: *Ἔφθασε μὲν ἤδη πρὸ χρόνων πολλῶν ἡ ἁγιωτάτη ἐπισκοπὴ Σωτηροπόλεως ἑνωθεῖσα τῇ ἁγιωτάτῃ μητροπόλει Ἀλανίας κατὰ λόγον ἐπιδόσεως, καὶ διέμεινεν ἡ ἕνωσις αὕτη τῶν ἁγιωτάτων ἐκκλησιῶν μέχρι τοῦ νῦν, καὶ ἐτέλουν αἱ βασιλικαὶ ἐκκλησίαι ὑπὸ ἑνὶ μητροπολίτῃ· ἐπεὶ δὲ τοῦ πρὸ ἡμῶν πατριάρχου διά τινα μεσολαβήσαντα σκάνδαλα μεταξὺ ἐκείνου καὶ τοῦ Ἀλανίας, κῦρ Συμεών, ἠθέλησεν ἐκεῖνος καὶ ἐχειροτόνησεν ἐν τῇ Ἀλανίᾳ ἰδίως μητροπολίτην, τούτου περιόντος, καντεῦθεν καταλαβὼν οὗτος ἐνταῦθα καὶ κινήσας τὰ τῆς ὑποθέσεως ἐνώπιον τοῦ κρατίστου καὶ ἁγίου μου αὐτοκράτορος καὶ ἐπὶ τῆς θείας καὶ ἱερᾶς συνόδου κατὰ τὸ ἐνδεδομένῳ αὐτῷ, καὶ ἐξετασθέντων τῶν κατ' αὐτὸν ἀκριβῶς πολλάκις, ἐδικαιώθη δι' ἐγγράφου ψήφου συνοδικῆς, ὥστε εἶναι μὲν τὸν αὐτὸν πάλιν μητροπολίτην Ἀλανίας καὶ Σωτηροπόλεως* (MM 1, αρ. 221, 477.3-15˙ J. Darouzès, *Reg.* 2502, Σεπτ. 1364).

126. PRK I, αρ. 15, στ. 22-28˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2044 (Σεπτ.-Δεκ. 1315). - PRK I, αρ. 55, στ. 4-7˙ *Reg.* 2086 (Οκτ. 1318): *καὶ τοῦ ἐν τῇ ἐνορίᾳ τῆς γειτνιαζούσης τῇ κατ' αὐτὸν ἐκκλησίᾳ ἁγιωτάτης μητροπόλεως Ἀπαμείας εὑρισκομένου χριστιανικοῦ λαοῦ.* - MM 1, αρ. 238, 498.12-15˙ *Reg.* 2538 (Ιαν. 1368): *δέδωκε τὴν τοιαύτην ἁγιωτάτην μητρόπολιν τοῦ Πυργίου κατ' ἐπίδοσιν, ὅτι τε πλησίον ἐστὶ τῆς αὐτοῦ ἐκκλησίας, καὶ δύναται ἐπιβλέπειν αὐτοὺς καὶ διδάσκειν*˙ 498.35-499.1: *ὅτι δὲ πλησίον ἀλλήλαις εἰσὶν αὗται.* - MM 2, αρ. 396, 103.7-8˙ *Reg.* 2825 (Ιούλ. 1387). - MM 2, αρ. 451, 198.2-3˙ *Reg.* 2603 (1370-1376). - Βλ. και J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. LXI.

Αξίζει να αναφερθούμε ειδικά στην περίπτωση του μητροπολίτη Σταυρουπόλεως, που έλαβε *εἰς ἐπίδοσιν* τη μητρόπολη Ρόδου. Εδώ ελήφθη υπόψη όχι μόνο η εγγύτητα της έδρας του με την *ἐπιδοθεῖσα* μητρόπολη, αλλά και το γεγονός ότι ο ίδιος καταγόταν από τη Ρόδο, είχε φιλικούς και συγγενικούς δεσμούς εκεί και το ποίμνιο τον σεβόταν και τον αγαπούσε: *καὶ διὰ τὸν ἐκεῖ λαὸν πολύν, εἰς τοῦτον, ὡς ἐμάθομεν, τρέφοντα τὴν ἀγάπην καὶ ὑποτασσόμενον αὐτῷ καὶ πειθόμενον* (MM 2, αρ. 398, 107.12-14˙ *Reg.* 2827, Νοέμβρ. 1387). - Βλ. και MM 2, αρ. 451, 198.4-7˙ *Reg.* 2939 (τέλη 1393-αρχές 1394): *καὶ διὰ τὸ πατρίδα τὴν Ῥόδον ἔχειν αὐτὸν καὶ γνώριμον εἶναι τοῖς πᾶσι καὶ πολλοὺς ἔχειν φίλους καὶ συγγενεῖς ἐν αὐτῇ, ἅπερ οὐ μικρὰ συμβάλλονται πρὸς τὸ πείθειν ἀνθρώπους τῷ τοῦ θεοῦ ὑποκεῖσθαι θελήματι.*

Η παραχώρηση λοιπόν ανακαλούνταν σε περιπτώσεις κατά τις οποίες υποβάλλονταν καταγγελίες για κακοδιοίκηση ή όταν υπήρχαν πληροφορίες ότι δεν ήταν αποτελεσματική η διοίκηση της *ἐπιδοθείσης* έδρας υπό τους όρους με τους οποίους παραχωρήθηκε[128]. Το 1393, για παράδειγμα, αποσπάστηκε η μητρόπολη Ατταλείας από τον μητροπολίτη Μύρων έπειτα από κατηγορίες που εξαπέλυσαν οι ιερείς και οι άρχοντες της πόλης ότι ο αρχιερέας-*πρόεδρος* παραμελούσε την *ἐπιδοθεῖσα* έδρα. Έτσι η μητρόπολη Ατταλείας παραχωρήθηκε στον Θεόδοτο Σελευκείας. Στη συνέχεια αποδείχθηκαν ψευδείς οι αιτιάσεις και η διοίκηση της εκκλησίας της Αττάλειας επέστρεψε στον Μύρων[129]. Τελικά το 1397 η πατριαρχική σύνοδος αποφάσισε να του αποσπάσει τη μητρόπολη και να ορίσει *γνήσιον* αρχιερέα για τη χηρεύουσα έδρα, δεδομένου ότι *μηδὲ αὐτὴν ἀκριβῶς καὶ ὡς δεῖ ποιμαινομένην διὰ τὸ πολλὴν εἶναι τὴν ὑπὸ τὸν Μυρέων ἐνορίαν, ἔτι δὲ καὶ*

127. PRK I, αρ. 24, στ. 20-31˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2051 (Δεκ. 1315): *πολλῶν μὲν ἡμερῶν διαστήματι δυσχερείαις τὲ ἐθνικαῖς ὁ Σινώπης ἐπίσκοπος τῆς εἰρημένης ἀρχιεπισκοπῆς διείργεται Λεοντοπόλεως, ἐν ταῖς εἰρημέναις ἐκκλησίαις μέλλων διατρίβειν, τῇ τε Σίδης καὶ τῇ τοῦ Συλαίου, καὶ οὐκ ἂν ἐκείνῳ δυνατὸν εἴη, εἰ μὴ καὶ πάνυ τοι δυσχερές, τὸν ὑπὸ τὴν Λεοντόπολιν ἐπισκοπεῖν τοῦ Κυρίου λαὸν καὶ τὰ εἰκότα πνευματικῶς αὐτοῦ προμηθεύεσθαι, τῇ κατ' αὐτὸν δὲ μάλιστα...* - Βλ. και J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. LXII. - Πρβ. J. Darrouzès, *Reg.* 2051 (σχόλια), που θεωρεί ότι το ζήτημα της απόστασης χρησιμοποιήθηκε ως πρόφαση, προκειμένου να ικανοποιηθεί το αίτημα του ιεραρχικά ανώτερου μητροπολίτη Πισιδίας να λάβει *εἰς ἐπίδοσιν* την αρχιεπισκοπή. Το κείμενο της συνοδικής πράξης πράγματι επικαλείται και τους δύο λόγους: *ἀξιώτερον γὰρ εἰς τοῦτο κρίνομεν τοῦ Σινώπης αὐτὸν δὴ τοῦτον τὸν ἱερώτατον μητροπολίτην Πισσιδίας καὶ ὡς πολλῷ πλησιέστερον ἐκείνου πρὸς τὴν Λεοντόπολιν εὑρισκόμενον, ...καὶ ὅτι τῷ τοιούτῳ μᾶλλον ὡς τῆς ἱερᾶς μεγάλης συνόδου τελοῦντι τὴν προεδρίαν τῆσδε τῆς ἐκκλησίας ἡγησάμεθα προσήκειν.* Βέβαια ο μελετητής δεν αποκλείει και το ενδεχόμενο ο διαχωρισμός των περιοχών σε εμιράτα να έπαιζε επίσης ρόλο και να καθιστούσε περισσότερο ή λιγότερο εύκολη την πρόσβαση από τη μια έδρα στην άλλη, παρότι φαινομενικά οι αποστάσεις ήταν σχεδόν ίδιες. - Βλ. ακόμη PRK I, αρ. 161˙ *Reg.* 2280 (Αύγ.1347). - MM 1, αρ. 206˙ *Reg.* 2482 (ανέκδοτο, Μάρτ. 1365), όπου μνημονεύεται το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του πατριάρχη για τους μητροπολίτες που αποτελούν μέλη της πατριαρχικής συνόδου και βοηθούν στις εργασίες της.

128. Βλ. και J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. LXII.

129. MM 2, αρ. 460˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2946 (Ιαν. 1394). - Βλ. και J. Darrouzès, *Reg.* 2917 (αρχές 1393).

τὴν τῆς Καρπάθου διέποντα ἁγιωτάτην ἀρχιεπισκοπήν. Παράλληλα, για να ενισχύσει οικονομικά τον νεο-εκλεγέντα μητροπολίτη Ατταλείας Θεοφύλακτο, ένωσε την έδρα του με την όμορη μητρόπολη Σίδης[130].

Υπήρχαν βέβαια ορισμένα αδύναμα σημεία κατά την εφαρμογή του θεσμού. Κατ' αρχάς στην περίπτωση που η εκχώρηση μιας εκκλησιαστικής έδρας ήταν μακροχρόνια, ήταν δυνατό να προκληθούν διενέξεις μεταξύ μητροπολιτών. Γύρω στο 1385-1386 ο νεο-εκλεγείς μητροπολίτης Ατταλείας διεκδίκησε τμήμα της περιφέρειας του μητροπολίτη Μύρων ισχυριζόμενος αρχικά ότι ανήκε στη δική του περιφέρεια. Ο πατριάρχης κάλεσε τον Μύρων να εγκαταλείψει την περιοχή που υποτίθεται ότι είχε οικειοποιηθεί, ωστόσο εκείνος απέδειξε ότι η διεκδικούμενη περιοχή εντασσόταν κανονικά στη δικαιοδοσία του[131]. Ο Ατταλείας επανέφερε το ζήτημα στην κρίση του πατριάρχη επικαλούμενος το γεγονός ότι η εκκλησία του βρισκόταν σε τόση ένδεια, που χωρίς τα έσοδα από τα τέσσερα διεκδικούμενα χωρία δεν θα μπορούσε να παραμείνει στην έδρα του. Επίσης όμως υποστήριξε ότι δικαιωματικά πλέον του ανήκε η περιοχή, καθώς οι προκάτοχοί του την διοικούσαν για διάστημα πάνω από 30 έτη[132]. Ο πατριάρχης αναγνώρισε ότι τα χωρία ανήκουν κανονικά στον μητροπολίτη Μύρων. Ωστόσο έδωσε έμφαση και στο επιχείρημα του Ατταλείας περί μακρο-

130. MM 2, αρ. 513 (το χωρίο 277.8-11)˙ J. Darrouzès, *Reg.* 3042 (Μαρτ. 1397). - Για την υπόθεση βλ. J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 324, 370-371, 428, 441, 443. - Η συνοδική πράξη κάνει λόγο για ένωση των δύο εδρών και όχι για *κατ' ἐπίδοσιν* παραχώρηση της μητρόπολης Σίδης στον Ατταλείας. Υπάρχει μάλιστα και η διακριτική επισήμανση ότι ο Ατταλείας είχε και το δικαίωμα της *ἐγκαθιδρύσεως* στο σύνθρονο της παραχωρηθείσας έδρας (βλ. επίσης MM 2, αρ. 517˙ J. Darrouzès, *Reg.* 3043, Μαρτ. 1397). Ο Θεοφύλακτος λοιπόν θα έπρεπε να αποκαλείται *Ἀτταλείας καὶ Σίδης,* όπως αποκαλούνται και υπογράφουν οι *γνήσιοι* ιεράρχες που κατέχουν δύο έδρες ενωμένες. Ωστόσο στο έγγραφο αναφέρεται ότι η πατριαρχική σύνοδος *ἐχειροτόνησε γνήσιον μητροπολίτην Ἀτταλείας καὶ πρόεδρον Σίδης, ὑπέρτιμον καὶ ἔξαρχον πάσης Παμφυλίας* (βλ. και MM 2, αρ. 574, 390.3-4. - Πρβ. S. Salaville, Proedros 428, που εσφαλμένα θεωρεί ότι η ένωση των δύο εδρών έγινε αργότερα). Αντιστρόφως το 1368, ενώ η μητρόπολη Αγχιάλου δόθηκε *εἰς ἐπίδοσιν* στον μητροπολίτη Μεσημβρίας, στο τέλος της συνοδικής πράξης ο αρχιερέας αποκαλείται *Μεσημβρίας καὶ Ἀγχιάλου,* σαν να επρόκειτο για ένωση των δύο εδρών (βλ. MM 1, αρ. 239˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2542, ανέκδοτο. - MM 1, αρ. 244, 502.2˙ *Reg.* 2547, ca. Απρ. 1369. - Πρβ. J. Darrouzès, *Registre* 269). Πέρα όμως από αυτές τις περιπτώσεις δεν μαρτυρείται στα συνοδικά έγγραφα σύγχυση μεταξύ των δύο θεσμών.

131. MM 2, αρ. 389, 94.10-95.2˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2793 (1385-1386), 2794 (1386).

132. MM 2, αρ. 389, 95.2-5˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2813 (Ιαν. 1387): *νῦν ἦλθε ἐνταῦθα ὁ Ἀτταλείας, καὶ λέγει μέν, ὅτι ἀπ' ἀρχῆς τοῦ Μύρων ἦσαν, πρὸ δὲ χρόνων ἐπέκεινα τῶν τριάκοντα κατέσχον αὐτὰ κατὰ διαδοχὴν οἱ τῆς Ἀτταλείας ἀρχιερεῖς μέχρι καὶ τοῦ νῦν.*

χρόνιας κατοχής τους από τους προκατόχους του: *ἀλλ' ἐπεὶ καὶ πρὸ πολλῶν χρόνων ἐνεμήθη ταῦτα ἡ Ἀττάλεια, καὶ ἀδιακόπως κατεῖχον αὐτὰ οἱ ταύτης ἀρχιερεῖς, ἵνα κρατῇ πάλιν ταῦτα ὁ Ἀτταλείας. ἐπεὶ δὲ οἱ ἱεροὶ κανόνες ῥητῶς περὶ τούτου λέγουσιν, ἵνα κατεχόμενα παρά τινος ἐκκλησίας ἐπὶ τριάκοντα χρόνοις διαμένωσιν ἀναφαίρετα*[133]. Στην πραγματικότητα δεν κλονίζονταν τα δίκαια του Μύρων˙ στόχος του πατριάρχη ήταν απλώς να του ασκήσει περισσότερη πίεση, ώστε ο μητροπολίτης να δεχθεί τον συμβιβασμό που του είχε προταθεί, να παραχωρήσει δηλαδή τμήμα της περιφέρειάς του, προκειμένου να διατηρήσει την *ἐπίδοσιν* της μητρόπολης Ρόδου, και να λήξει έτσι η διένεξη των δύο μητροπολιτών: *εἰ δὲ ἀντιποιούμενος καὶ ἔτι τῶν εἰρημένων χωρῶν θέλεις ταύτας κατέχειν ὡς τῆς ἐκκλησίας σου, καλῶς λέγεις, καὶ ἔχε ταύτας, πλήν, ἅπερ σοι ἔδωκα ἐγώ, ἄδειαν ἔχω δοῦναι πρὸς ἕτερον, καὶ δέδωκα πρὸς τὸν Ἀτταλείας... καὶ ἀπολυθήτωσαν παρὰ τῆς σῆς ἱερότητος˙ οἷον γοῦν θέλεις καὶ ἔχεις εὔκολον ἐκ τῶν δύο, ἐκεῖνο ποίησον*[134]. Είναι προφανές ότι η *ἐπίδοσις* επισκοπικών εδρών μιας χηρεύουσας μητρόπολης προς έναν όμορο μητροπολίτη, ήταν δυνατό να προκαλέσει σοβαρές διαφιλονικήσεις, όταν θα καλυπτόταν η εν χηρεία μητρόπολη, ακόμη και την ανάμειξη των τουρκικών αρχών: *εἰρηνεύετε πρὸς ἀλλήλους, ὡς ἀδελφοὶ καὶ ἀρχιερεῖς καὶ τῆς εἰρήνης διδάσκαλοι, καὶ μήτε αὐτὸς διενοχλείτω τῇ σῇ ἱερότητι πρὸς τὸν ἀμηρᾶν, μήτε σὺ αὐτῷ, ἀνάξια γάρ εἰσι τοιαῦτα τοῦ καθ' ἡμᾶς τάγματος καὶ τῆς ἀρχιερωσύνης*[135].

133. MM 2, αρ. 389, 95.11-16˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2813 (Ιαν. 1387). - Πρβ. τον 17ο καν. Δ΄ Οικ. συνόδου, *Discipline* 1_1 82.16-83.19 = ΡΠ 2, 258-259: *Τὰς καθ' ἑκάστην ἐπαρχίαν ἀγροικικὰς παροικίας ἢ ἐγχωρίους, μένειν ἀπαρασαλεύτους παρὰ τοῖς κατέχουσιν αὐτὰς ἐπισκόποις, καὶ μάλιστα εἰ τριακονταετῆ χρόνον ταύτας ἀβιάστως διακατέχοντες ᾠκονόμησαν. Εἰ δὲ ἐντὸς τῶν τριάκοντα ἐτῶν γεγένηταί τις, ἢ γένοιτο περὶ αὐτῶν ἀμφισβήτησις, ἐξεῖναι τοῖς λέγουσιν ἠδικεῖσθαι, περὶ τούτων κινεῖν παρὰ τῇ συνόδῳ τῆς ἐπαρχίας.*

134. MM 2, αρ. 389, 95.19-24˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2813 (Ιαν. 1387). Ότι στην πραγματικότητα δεν αμφισβητείται η κανονική δικαιοδοσία του μητροπολίτη Μύρων επί της διεκδικούμενης περιοχής αποδεικνύεται και από το εξής χωρίο: *διαγινώσκει καὶ παρακελεύεται ἡ μετριότης ἡμῶν συνοδικῶς, ὡς, εἰ μὲν ἐθελήσει ὁ Μυρέων ἀπολῦσαι τὰς εἰρημένας χώρας, ὥστε κατέχειν αὐτὰς τὸν Ἀτταλείας κατ' ἐπίδοσιν..., καθὼς καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ τινες τῶν τῆς Ἀτταλείας κατεῖχον μητροπολιτῶν, ἔστω καὶ ὁ Μυρέων κατέχων τὴν Ῥόδον..., ὡς παρεδόθη αὐτῷ παρ' ἡμῶν˙ εἰ δὲ βουληθείη αὐτὸς ἐκείνας κατέχειν ὡς ἰδίας τὰς χώρας, ἐκχωρεῖ καὶ ἄδειαν δίδωσι τῷ ῥηθέντι Ἀτταλείας ἐπιλαβέσθαι τῆς μητροπόλεως Ῥόδου ἐπιδόσεως λόγου* (MM 2, αρ. 388, 93.17-26˙ *Reg.* 2812, Ιαν. 1387).

135. MM 2, αρ. 389, 95.29-32˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2813 (Ιαν. 1387). - Για την υπόθεση βλ. J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 321, 323, 370, 372, 412. - Για την προσφυγή των αρχιερέων στις τουρκικές αρχές βλ. Σ. Βρυώνης, *Παρακμή* 290-292.

Έριδες επίσης μπορούσαν να προκληθούν εξαιτίας του ότι η πατριαρχική γραμματεία δεν φαίνεται να τηρούσε πλήρες αρχείο των *ἐπιδοτηρίων* γραμμάτων[136]. Γύρω στον Μάιο του 1384 ο μητροπολίτης Μύρων έλαβε από τον πατριάρχη Νείλο Κεραμέα (1380-1388) και την πατριαρχική σύνοδο τη μητρόπολη Ρόδου *εἰς ἐπίδοσιν*. Το γεγονός προκάλεσε την εύλογη αντίδραση του μητροπολίτη Σταυρουπόλεως, ο οποίος κατείχε την έδρα της Ρόδου *εἰς ἐπίδοσιν* ήδη από την πατριαρχία του Φιλόθεου Κόκκινου (1353-1354, 1364-1376). Η πατριαρχική σύνοδος προσπάθησε να συμβιβάσει τις δύο πλευρές, *ὥστε καὶ τὴν πρᾶξιν τὴν ἡμετέραν τηρεῖσθαι ἐκείνην καὶ τὴν τοῦ Σταυρουπόλεως ἀθυμίαν διαλῦσαι καὶ λύπην*[137]. Έτσι αποφασίστηκε ότι ο Σταυρουπόλεως θα απέλαυε ξανά του δικαιώματος να διοικεί τη μητρόπολη Ρόδου, όταν ο Μύρων θα απεβίωνε ή αν μετετίθετο σε άλλη μητρόπολη, εκτός αν δεχόταν να παραχωρήσει οικειοθελώς την *ἐπιδοθεῖσα* έδρα στον Σταυρουπόλεως. Ωστόσο ο Μύρων που, όπως είδαμε, είχε ήδη ανταλλάξει τμήμα της περιφέρειάς του, προκειμένου να διατηρήσει την *ἐπίδοσιν* της μητρόπολης Ρόδου, προφανώς δεν ήταν διατεθειμένος να προβεί σε νέα υποχώρηση. Το ζήτημα έφτασε μέχρι τον αυτοκράτορα, ο οποίος επικύρωσε την απόφαση της πατριαρχικής συνόδου. Τελικά ο Σταυρουπόλεως έλαβε *εἰς ἐπίδοσιν* τη μητρόπολη Ρόδου μετά τον θάνατο του Μύρων στα τέλη του 1393-αρχές 1394[138].

Ακόμη το γεγονός ότι παραχωρούνταν *εἰς ἐπίδοσιν* μια εκκλησιαστική έδρα, προκειμένου να ενισχυθεί οικονομικά ένας αρχιερέας ήταν δυνατό να οδηγήσει όμορους αρχιερείς σε προστριβές διεκδικώντας ο καθένας για τον εαυτό του τη διοίκηση και τα έσοδα της χηρεύουσας και προς *ἐπίδοσιν* έδρας. Όπως προαναφέρθηκε, στις αρχές ή στα μέσα του 1393 ο Σελευκείας κατηγόρησε ψευδώς τον μητροπολίτη Μύρων ότι παραμελούσε την *ἐπιδοθεῖσα* μητρόπολη Ατταλείας

136. Βλ. και J. Darrouzès, *Reg.* 2794, 2812, 2969 (σχόλια)˙ *Registre* 266, 271. - Βλ. MM 2, αρ. 465˙ *Reg.* 2969 (Σεπτ. 1394): *ὡσαύτως παρεδόθη αὐτῷ* (ενν. στον μητροπολίτη Κορίνθου) *ἐπιδόσεως λόγῳ ἥ τε ἁγιωτάτη μητρόπολις Κερκύρας καὶ ἡ ἁγιωτάτη ἐπισκοπὴ Λευκάδος, πλὴν ἡ Κέρκυρα καὶ ἡ Λευκὰς οὕτως, ὡς ἂν ἀπελθὼν ἐκεῖσε, εἴπερ εὕροι τὸν ἱερώτατον μητροπολίτην Ἰωαννίνων κατέχοντα ταύτας λόγῳ ἐπιδόσεως διὰ τιμίας πατριαρχικῆς γραφῆς, ἐφησυχάσῃ καὶ ἀφήσῃ αὐτὸν ἀνενόχλητον˙ εἰ δὲ μή, ἐπιλάβηται αὐτῶν.* - Πρβ. Κ. Ράλλης, Ένωσις-Επίδοσις 205 και σημ. 19.

137. MM 2, αρ. 398, 106.4-5˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2827 (Νοέμβρ. 1387). - Βλ. επίσης Κ. Ράλλης, Ένωσις-Επίδοσις 205 και σημ. 20.

138. J. Darrouzès, *Reg.* 2768 (ca. Μάιος 1384). - MM 2, αρ. 398˙ *Reg.* 2827 (Νοέμβρ. 1387). - MM 2, αρ. 451˙ *Reg.* 2939 (τέλη 1393-αρχές 1394). - Για την υπόθεση βλ. J. Preiser-Kapeller, *Studien* II. 323, 412, 459.

και του απέσπασε το ευεργέτημα. Ο Μύρων εμφάνισε νέες αναφορές υπέρ του και έλαβε πίσω την Αττάλεια *ἐπιδόσεως λόγῳ*[139].

Επιπλέον υπάρχουν περιπτώσεις μητροπολιτών που διατηρούσαν μια ή περισσότερες έδρες *εἰς ἐπίδοσιν*, χωρίς να εγκαταλείπουν τελικά την πρωτεύουσα, όπου είχαν καταφύγει. Έτσι καρπώνονταν τα έσοδα από τις δοθείσες έδρες, ενώ δεν πληρούσαν τα αρχιερατικά τους καθήκοντα[140]. Το 1365 λόγου χάρη ο Καισαρείας έλαβε τις μητροπόλεις Τυάνων, Μωκησού, Σεβαστείας και Ικονίου και την αρχιεπισκοπή Ναζιανζού. Ωστόσο δεν μετέβη στις ανατολικές επαρχίες, αλλά παρέμενε στην Κωνσταντινούπολη[141]. Το ίδιο συνέβη και με τον μητροπολίτη Εφέσου, που είχε λάβει την όμορη μητρόπολη Πυργίου το 1365˙ έως τον Σεπτέμβριο του 1369 δεν είχε μεταβεί στην έδρα του[142].

Τέλος, παρά τις προσπάθειες του πατριαρχείου γενικά να παραχωρεί πλησιόχωρες εκκλησιαστικές έδρες, η απόσταση ορισμένες φορές ήταν αρκετά μεγάλη, με συνέπεια στην πράξη να παραμελείται η διοίκηση και η διαποίμανση των πιστών της *ἐπιδοθείσης* έδρας. Σε αυτές τις περιπτώσεις είναι προφανές ότι ο μόνος σκοπός της παραχώρησης ήταν ουσιαστικά η οικονομική ενίσχυση του ευεργετούμενου αρχιερέα. Ήδη αναφέρθηκε ότι το 1317-1318 η πατριαρχική σύνοδος παραχώρησε στον μητροπολίτη Ποντοηρακλείας την επισκοπή Αμυκλίου (της μητρόπολης Λακεδαιμονίας) *εἰς ἐπίδοσιν*. Η συνοδική πράξη αναφέρει ότι με αυτόν τον τρόπο θα ωφεληθεί και το ποίμνιο της *ἐπιδοθείσης* έδρας, μια και ήταν ήδη για μεγάλο διάστημα εν χηρεία. Ωστόσο είναι καταφανές ότι ο πραγματικός λόγος της *κατ' ἐπίδοσιν* παραχώρησής της ήταν η οικονομική ενίσχυση του Ποντοηρακλείας, δεδομένου ότι λόγω της μακράς απόστασης δεν θα ήταν δυνατό να επισκέπτεται την *ἐπιδοθεῖσα* επισκοπή. Το συμπέρασμα ενισχύεται και από το περιεχόμενο της συνοδικής απόφασης, καθώς για το όφελος που θα είχε η επισκοπή Αμυκλίου αφιερώνονται τρεις μόνο στίχοι, ενώ το μεγαλύτερο μέρος του εγγράφου αναφέρεται στην ενδεή οικονομική κατάσταση, στην οποία είχε περιέλθει ο μητροπολίτης, και στη λύση που θα μπορούσε να βρεθεί: *ταῦτ' ἄρα καὶ τὴν περιέχουσαν αὐτὸν ἔνδειαν ἑτέρας ἐκκλησίας ἐπιθήκῃ θεραπεῦσαι διέγνωμεν, ἀναλόγως τῷ*

139. MM 2, αρ. 460˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2946 (Ιαν. 1394). - Βλ. και J. Darrouzès, *Reg.* 2917, 2940 (σχόλια). - Βλ. και ανωτ. σημ. 124 και σ. 161.

140. Βλ. και J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. LXIV.

141. MM 1, αρ. 210-211˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2486-2487 (ανέκδοτα, Μάρτ. 1365). - MM 1, αρ. 253˙ *Reg.* 2557 (ανέκδοτο, Αύγ. 1369). - Βλ. και J. Darrouzès, *Reg.* 2553, 2254 (σχόλια). - Βλ. σχετικά J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. 173, 181, 183˙ II. 301, 426, 513, 514.

142. MM 1, αρ. 238, 498.5-26˙ J. Darrouzès, *Reg.* 2538 (Ιαν. 1368). - MM 1, αρ. 257, 511˙ *Reg.* 2561 (ανέκδοτο, Σεπτ. 1369).

πάθει τὴν ἴασιν ἐπιφέροντες. ποία γὰρ ἂν εἴη πρεπωδεστέρα προμήθεια ποιμένι ἀπορουμένῳ περὶ τὰ χρειώδη ἢ ποιμνίου ἐπαύξησις;[143]

Παρ' όλα τα αδύναμα σημεία η εφαρμογή του μέτρου ήδη από τον 11ο αι. και ιδίως τον 14ο αι. φαίνεται ότι ήταν επιβεβλημένη, καθώς η πολιτική και στρατιωτική κατάρρευση του Βυζαντίου είχε αναπόφευκτα αντίκτυπο και στην ομαλή λειτουργία των εκκλησιαστικών θεσμών και στην εκκλησιαστική οργάνωση. Η πρακτική της *επιδόσεως* καταδεικνύει τις προσπάθειες του πατριαρχείου να διατηρήσει στο μέτρο του δυνατού τις δομές του μητροπολιτικού συστήματος μέσα από εφήμερες λύσεις σε μια εποχή που ο πνευματικός, κοινωνικός και πολιτικός ρόλος που διαχρονικά υπηρετούσαν οι εκκλησιαστικές αρχές ήταν περισσότερο απαραίτητος από ποτέ.

143. PRK I, αρ. 51 (χωρίο: στ. 55-58)· J. Darrouzès, *Reg.* 2081 (Αύγ. 1317-Αύγ. 1318). - Βλ. και J. Preiser-Kapeller, *Studien* I. 157. - Βλ. επίσης PRK I, αρ. 96· *Reg.* 2133 (Ιαν. 1327).

Γεώργιος Α. Λεβενιώτης

Η συνθήκη ειρήνης Ρωμανού Δ΄ Διογένη-Alp Arslan μετά την μάχη του Μαντζικέρτ (τέλη Αυγούστου-αρχές Σεπτεμβρίου 1071)

Η σύγκρουση που έλαβε χώραν στις 26 Αυγούστου του 1071 νοτίως του Μαντζικέρτ (αρμ. Manckert, σημ. Malazgirt)[1], ανάμεσα στις στρατιωτικές δυνάμεις του αυτοκράτορα Ρωμανού Δ΄ Διογένη (1068-1071) και του Σελτζούκου σουλτάνου Alp Arslan (1063-1072)[2], αποτελεί αναμφίβολα την γνωστότερη και ενδεχομένως κρισιμότερη μάχη της βυζαντινής ιστορίας, για την οποία έχουν βέβαια γραφεί και ειπωθεί πολλά. Στο συγκεκριμένο άρθρο θα εξετάσουμε μία σχετικά άγνωστη και ερευνητικά προβληματική πτυχή ή, καλύτερα, συνέπεια της σύγκρουσης, την συνθήκη ειρήνης που υπέγραψαν οι δύο ηγεμόνες μετά την διεξαγωγή της μάχης, την ήττα των βυζαντινών στρατευμάτων και την αιχμαλωσία του αυτοκράτορα από τους Τούρκους.

Οι πηγές και η σύγχρονη βιβλιογραφία για την μάχη του Μαντζικέρτ και την βυζαντινο-τουρκική συνθήκη ειρήνης του 1071

Η σημασία της μάχης διαφαίνεται, αν μη τι άλλο, από τον αριθμό των μεσαιωνικών κειμένων που αναφέρονται σε αυτήν, τα περισσότερα εκ των οποίων επισημαίνει ο Σ. Βρυώνης σε σχετικές του μελέτες[3]. Η διεξαγωγή της περιγράφεται ή μνημονεύεται, εξ όσων κατορθώσαμε

1. ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Το παρόν άρθρο αποτελεί εκτενέστερη μορφή της ανακοίνωσης υπό τον τίτλο *«Η συνθήκη ειρήνης Ρωμανού Δ΄ Διογένη και Alp Arslan μετά την μάχη του Μαντζικέρτ (Αύγουστος/Σεπτέμβριος του 1071)»*, που πραγματοποίησα στο *ΚΗ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας* (Θεσσαλονίκη, 25-27 Μαΐου 2007).

Η σύγκρουση πραγματοποιήθηκε στα βορειοδυτικά της μεγάλης λίμνης του Βαν (σημ. Van, αρχ. Άρσησσα), στο σημερινό πέρασμα Teghtap (αρμ. Tołotap‘), μεταξύ του Hinis και του Küllü, ανάμεσα περίπου στο Μαντζικέρτ και στο Χλιάτ (Ahlāt). Βλ. αναλυτικότερα με παράθεση πηγών Γ.Α. Λεβενιώτης, *Η πολιτική κατάρρευση του Βυζαντίου στην Ανατολή. Το ανατολικό σύνορο και η κεντρική Μικρά Ασία κατά το β΄ ήμισυ του 11ου αι.* (διδακτορική διατριβή), (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 43 Α΄-Β΄), Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 135 (στο εξής: Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*).

2. Βλ. γι' αυτούς Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, passim (με παράθεση ειδικής βιβλιογραφίας). Βλ. επίσης και κατωτ., σημ. 11.

3. Για παραπομπές βλ. στον βιβλιογραφικό κατάλογο που παρατίθεται κατωτ., σημ. 11.

να διαπιστώσουμε, από τουλάχιστον σαράντα διαφορετικά χρονικά ή άλλα έργα (εντοπίσαμε σαράντα δύο, χωρίς να λαμβάνουμε υπόψη την *«Χρονογραφία ἐν συνόψει»* του Ιωήλ), που είναι γραμμένα σε οκτώ διαφορετικές γλώσσες! (δέκα στα ελληνικά, δώδεκα στα αραβικά, τέσσερα στα περσικά, έξι στα αρμενικά, τρία στα λατινικά, ένα στα μεσαιωνικά [λατινογενή] γαλλικά, ένα στα παλαιοβουλγαρο-σλαβικά, ένα στα οθωμανικά)[4]. Το συγκεκριμένο γεγονός καταδεικνύει βέβαια

4. Οι πηγές που αναφέρονται, περιληπτικά ή εκτενέστερα, στην μάχη του Μαντζικέρτ και στις συνέπειές της είναι οι εξής:

[α] ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ:

(i) *Ἱστορία ἐκτεθεῖσα παρὰ Μιχαὴλ προέδρου κριτοῦ ἐπὶ τοῦ ἱπποδρόμου καὶ τοῦ βήλου τοῦ Ἀτταλειάτου,* έκδ. Immaculada Pιrez Martin, *Miguel Ataliates. Historia,* (Nueva Roma 15), Madrid 2002, σ. 107.5 κ.ε. (στο εξής: **Μιχ. Ατταλειάτης**).

(ii) *Ἰωάννου Σκυλίτση Χρονογραφίας Συνέχεια,* έκδ. Ευδ.Θ. Τσολάκης, *Ἡ συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση,* (Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. ΙΜΧΑ 105), Θεσσαλονίκη 1968, σ. 142.3-152.3 (στο εξής: **Συνέχεια Σκυλίτση**).

(iii) *Χρονογραφία πονηθεῖσα τῷ πανσόφῳ μοναχῷ Μιχαὴλ τῷ ὑπερτίμῳ, ἱστοροῦσα τὰς πράξεις τῶν βασιλέων* (...), έκδ. E. Renauld, *Michel Psellos. Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976-1077),* Paris 1928, τομ. 2, σ. 161.6-162.10 (στο εξής: **Μιχ. Ψελλός**).

(iv) Νικηφόρος Βρυέννιος, *Ὕλη Ἱστορίας,* έκδ. P. Gautier, *Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor,* (CFHB 9), Brussels 1977, σ. 103.9-123.8 (στο εξής: **Νικ. Βρυέννιος**).

(v) Ιωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν,* έκδ. M. Pinder - Th. Büttner-Wobst, *Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XVIII,* (CSHB), Bonnae 1897), τομ. 3, σ. 695.17-703.11 (στο εξής: **Ιω. Ζωναράς**).

(vi) *Σύνταγμα σὺν Θεῷ τῶν κατὰ τςν ἄνακτα κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ πονηθὲν παρὰ τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ κυρίας Ἄννης τῆς πορφυρογεννήτου τῆς βασιλίσσης, ὃ καὶ ἐκκλήθη Ἀλεξιὰς παρ' αὐτῆς,* έκδ. D.R. Reinsch - A. Kambylis, *Annae Comnenae Alexias,* (CFHB XL/1), Berlin 2001, σ. 11.4 κ.ε., 478.83 κ.ε. (στο εξής: **Α. Κομνηνή**).

(vii) *Τοῦ κυροῦ Μιχαὴλ τοῦ Γλυκᾶ Βίβλος Χρονική,* έκδ. I. Bekker, *Michaelis Glykae Annales,* (CSHB), Bonnae 1836, σ. 609.9-611.15 (στο εξής: **Μιχ. Γλυκάς**).

(viii) Θεόδωρος Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική,* έκδ. Κ.Ν. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων μνημείων τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας,* (Bibliotheca Graeca Medii Aevi), τομ. 7, ἐν Βενετίᾳ - Ἀθήνησιν - ἐν Παρισίοις 1894, σ. 168.1-4.

Αναφορές άνευ ιδιαίτερου ενδιαφέροντος πραγματοποιούν: **(ix)** ο μητροπολίτης Ναυπάκτου **Κωνσταντίνος Μανασσής** (†1187) και **(x)** ο **Εφραίμ Αίνιος** (†μετά το 1313). Βλ. *Τοῦ κυροῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μανασσῆ Σύνοψις Χρονική,* έκδ. O. Lampsidis, *Constantini Manassis Breviarum Chronicum,* (CFHB 36/1-2), Athens 1996, τομ. 1, σ. 349.6451-352.6499 (στο εξής: Κων. Μανασσής). - *Ἐφραὶμ τοῦ Αἰνίου Χρονογραφία,* κείμενο - μετάφραση - σχόλια Οδ. Λαμψίδη, (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Συγγραφέων), Ἀθῆναι 1984, τομ. Α', σ. 117.3384 κ.ε. (στο εξής: Εφραίμ Αίνιος).

Η *«Χρονογραφία ἐν συνόψει»* του Ιωήλ (13ος αι.) (βλ. εν PG, τομ. 139, ανατ. Turnhout [Belgium] 1977, ειδικά στήλ. 285) πραγματοποιεί μόνο μία σύντομη αναφορά στην βασιλεία του Ρωμανού Διογένη (άνοδος στο θρόνο, προδοσία του Ρωμανού από

εμμέσως πλην σαφώς την έντονη εντύπωση που είχαν δημιουργήσει σε σύγχρονους και μεταγενέστερους συγγραφείς, και όχι μόνο, τόσο η

τους οικείους του, τύφλωση και θάνατός του), χωρίς καμία νύξη για την μάχη του Μαντζικέρτ και φυσικά για την βυζαντινο-τουρκική συνθήκη ειρήνης. Γι' αυτόν τον λόγο αποφεύγουμε να συνυπολογίσουμε τον Ιωήλ στους συγγραφείς που αναφέρονται στα του Μαντζικέρτ, όπως πράττουν ορισμένοι ερευνητές.

Για περισσότερες λεπτομέρειες και σχολιασμό των αναφερομένων των ελληνικών πηγών βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση,* σ. 159, σημ. 863.

[β] ΑΡΜΕΝΙΚΕΣ:

(xi) Aristakēs Lastivertc'i, *Patmut'iwn* (=Ιστορία, συγγρ. μετά το 1072), έκδ. M. Canard - H. Berbérian, *Aristakès de Lastivert. Récit des malheurs de la nation arménienne,* (Bibliothèque de Byzantion 5), Bruxelles 1975, σ. 124-126, αγγλική μτφρ. του ρωσικού κειμένου της έκδοσης του K.N. Yuzbašian από τον R. Bedrosian, New York 1985 (βλ. στον διαδικτυακό τόπο www.rbedrosian.com/alint.htm), σ. 166-170 (στο εξής: **Aristakēs Lastivertc'i**).

(xii) Matt'ēos Uṙhayec'i, *Žamanakagrut'iwn* (=Χρονογραφία, συγγρ. ca. 1137-1144) (...), έκδ. A.E. Dostourian, *Armenia and the Crusades, Tenth to Twelfth Centuries. The Chronicle of Matthew of Edessa,* (National Association for Armenian Studies and Research. Armenian Heritage Series), Lanham - New York - London 1993, σ. 132-135 (στο εξής: **Ματθαίος Εδέσσης**).

(xiii) Kirakos Ganjakec'i, *Patmut'iwn Hayoc'* (=Ιστορία της Αρμενίας˙ το έργο στους χειρόγραφους κώδικες φέρει την επικεφαλίδα (μεταφράζουμε στα ελληνικά) *«Ιστορία σύντομη από την εποχή του Αγίου Γρηγορίου έως τις σύγχρονες ημέρες, γραμμένη από τον βαρδαπέτη Κυριάκο στην ξακουστή μονή του Γκετίκ»,* συγγρ. από το 1241), αγγλική μτφρ. του αρμενικού κειμένου της έκδοσης από τον K.A. Melik'-Ōhanjanyan, Erevan 1961, από τον R. Bedrosian, New York 1986 (βλ. στον διαδικτυακό τόπο www.rbedrosian.com/kg1.htm), σ. 95.

(xiv) Smbaday Sbarapeti, *Darerkik'* (=Χρονογραφία του Συμβατίου *σπαραπέτ* [σημ.: *σπαραπέτ = κόμης του σταύλου* ή *κοντόσταυλος,* δηλαδή επικεφαλής/υπεύθυνος του ιππικού], συγγραφή ca. α΄ μισό δεκαετίας του 1270), αγγλική μετάφραση του αρμενικού κειμένου της έκδοσης του S. Agĕlian, Venecia - San Lazzaro 1956, από τον R. Bedrosian, Long Branch - New Jersey 2005. Βλ. το μεταφρασμένο κείμενο, στο οποίο γίνονται και οι παραπομπές εντός του άρθρου, στον διαδικτυακό τόπο www.rbedrosian.com/cssint.htm, σ. 36-38 (στο εξής: **Smbat Sparapet**).

Χωρίς ιδιαίτερη αξία οι σύντομες αφηγήσεις των **(xv) Samuēl Anets'i** (βλ. *Samuēli k'ahanayi Anec'woy hawak'munk' i groc' patmagrac'* [=Σαμουήλ ιερέως Ανίου συλλογή ιστορικών γραπτών˙ συγγρ. μετά το 1179], έκδ. A. Tēr Mik'ayēlian, Valaršapat 1893 [γαλλ. μτφρ. M. Brosset, *Collection d'historiens arméniens,* τομ. 2, St Pétersbourg 1876, 339-483 [Samouel d'Ani, Tables Chronologiques], ελληνική περίληψη Χρ. Μ. Μπαρτικιάν, *Τὸ Βυζάντιο εἰς τὰς ἀρμενικὰς πηγάς,* [Βυζαντικά Κείμενα και Μελέται 18], Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 109-111) και **(xvi) Vardan Arewelc'i,** *Hawak'umn Patmut'ean* (=Ιστορία˙ περατώθηκε το 1265), αγγλ. μτφρ. - σχόλ. R.W. Thomson, The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i, *DOP* 43 (1989), ειδικά κεφ. 57, σ. 195.

[γ] ΣΥΡΙΑΚΕΣ (μη μουσουλμανικές):

(xvii) Teaṙn Mixayēli patriark'i Asorwoc', *Žamanakagrut'iwn* (=Χρονικό), γαλλ.

προαναφερθείσα σύγκρουση όσο και οι συνέπειές της. Οι πληροφορίες που παρέχουν οι πηγές για την μάχη διαθέτουν βέβαια ποικίλη ιστορική αξία· σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα είναι εξαιρετικά αντι-

μτφρ. J.B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)*, τομ. 3, Paris 1905 (ανατ. Bruxelles 1963), σ. 168-170 (στο εξής: **Μιχ. Σύρος**).

(xviii) Bar 'Ebrāyā, *Ktaba d-maktbānut zabnē*, έκδ. E.A.W. Budge, *The Chronography of Gregory Abū'l Faraj the Son of Aaron, the Hebrew Physician commonly known as Bar Hebraeus being the First Part of his Political History of the World*, Oxford - London 1932, σ. 220 (στο εξής: **Bar Εβραίος**), έκδ. P. Bedjan, *Gregorii Barhebraei Chronicon syriacum, e. codd. Mss. Emendatum ac punctis vocalibus adnotationibusque locupletatum*, Paris 1890, σ. 248-249.

(xix) *Anonymi auctoris chronicon ad A.C. 1234 pertinens II*, trad. A. Abouna, introd. - notes - index J.M. Fiey, (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, editum consilio Universitatis Catholicae Americae et Universitatis Catholicae Lovaniensis 354, Scriptores Syri 154), Louvain 1974, σ. 34-35 (στο εξής: **Ανωνύμου Εδεσσηνού Χρονικό**).

Σχολιασμός των αναφερομένων των συγκεκριμένων πηγών και εν Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 159-160, σημ. 863.

[δ] ΔΥΤΙΚΕΣ/ΛΑΤΙΝΙΚΕΣ:

(xx) Guillaume de Pouille, *La geste de Robert Guiscard*, έκδ.-εισαγ. Marguerite Mathieu - πρόλ. H.M. Grégoire, (Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Palermo. Testi e Monumenti. Testi 4), Palermo 1961, σ. 164.18-168.72.

(xxi) Amatus Monachus Casinensis, *Storia de Normanni di Amato di Montecassino volgarizzata in antico franceze, Ist Storico Italiano per il Medio Evo*, έκδ. V. de Bartholomaeis, (Fonti per la storia d'Italia 76), Roma 1935, σ. 17.

(xxii) Andreae Danduli, *Chronica per extensum descripta*, εν *Rerum Italicarum Scriptores*, τομ. XII - Parte I, Bologna 1937-1939, σ. 214.16-22.

Άνευ ιδιαίτερης σημασίας, για την μάχη καθαυτή, η ευρύτερη εξιστόρηση του **(xxiii) Guillaume de Tyr,** *Chronicon*, I, 11 (βλ. για τις εκδόσεις του κειμένου του αμέσως παρακάτω), ο οποίος αναφέρεται κυρίως στην έκκληση του πατριάρχη Ιεροσολύμων Συμεών Β΄ στη Δύση για αποστολή βοήθειας, επειδή οι Βυζαντινοί δεν ήταν πλέον σε θέση να προστατεύσουν τους Αγίους Τόπους μετά την ήττα τους στο Μαντζικέρτ. Βλ. Guillelmus Tyrensis Archiepiscopus, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, εν *Recueil des historiens des croisades publié par les soins de l'Académie Royal des iscriptions et belles-lettres*, επιμ. P. Riant, *Historiens Occidentaux*, τομ. 1, Paris 1844, σ. 3-1185 και εν PL, τομ. 221, στήλ. 209-892. Κυρίως όμως βλ. την νεότερη έκδοση των H.E. Mayer - G. Rösch, (Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis. Series Latina, 63), Turnholt 1986, σ. 125-126. Πρβλ. σχετικά B. Hamilton, William of Tyr and the Byzantine Empire, εν *PORPHYROGENITA. Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, ed. Ch. Dendrinos - J. Harris - Eirene Harvalia-Crook - Judith Herrin, Trowbridge 2003, σ. 220.

Σχολιασμός των δυτικών πηγών και εν Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 160, σημ. 863.

[ε] ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΕΣ (αραβικές, περσικές, οθωμανικές):

(xxiv) Abū Ya'lā Hamza bin Asad bin 'Alī bin Muhammad al-Tamīmī (al-ma'rūf bi [=γνωστός ως] Ibn al-Qalānisī), *Dhayl Ta'rīkh Dimashq*, έκδ. H.F. Amedroz, *History of*

φατικές και αντικρουόμενες ή ακόμη και καθαρά μυθιστορηματικές. Γι' αυτόν τον λόγο θα πρέπει να χρησιμοποιούνται με ιδιαίτερη προσοχή.

Η υπάρχουσα βιβλιογραφία που αφορά άμεσα ή σχετίζεται με την μάχη του Μαντζικέρτ είναι πραγματικά ιδιαίτερα πλούσια, αν και η α-

Damascus 363-555 a.h., Beirut - Leiden 1908, σ. 99 (στο εξής: **Ibn al-Qalānisī**). Για τον Ibn al-Qalānisī βλ. και κατωτ., σημ. 13.

(xxv) 'Abdu'l-Rahman bin al-Jawzī, *Kitāb al-Munta-zam fī Ta'rīkh al-Mulūk wa'l-Umam*, τουρκ. μτφρ. A. Sevim, İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam adli Eserindeki Selçukluklarla Ilgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092), εν *Belgeler. Türk Tarih Belgeleri Dergisi* Cilt:XXVI - Sayi: 30 (2005) 46-50 (στο εξής: **Ibn al-Jawzī**). Για τον Ibn al-Jawzī βλ. και κατωτ., σημ. 16.

(xxvi) Yūsūf bin Qızoglu Sibt bin al-Jawzī, *Mi'rāt al-Zamān fī Ta'rīkh al-A'yān*, έκδ. A. Sevim, *Mir'âtü'z-Zeman fi tarihil'l-Âyan. Sibt İbnü'l-Cevzi Semsüddin Ebûl-Muzaffer Yusuf B. Kizoğlu*, (Ankara Üniversitesi. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 178), Ankara 1968, σ. 143-155 (στο εξής: **Sibt bin al-Jawzī**). Για τον Sibt βλ. και κατωτ., σημ. 16.

(xxvii) al-Isfahānī (al-ma'rūf bi [=γνωστός ως] 'Imād al-Dīn), *Ta'rīkh Dawlat al-Salğūq*, (χωρίς όνομα επιμελητή έκδοσης), *'Imād al-Dīn al-Asphānī. A History of the Seljuks*, Beirut - Lebanon 1978, σ. 40-44 (στο εξής: **'Imād al-Dīn**).

(xxviii) 'Izz al-Dīn bin al-Athīr, *al-Kāmil fī'l-Ta'rīkh* (=Η ολοκληρωμένη Ιστορία), αποσπασμ. αγγλ. μτφρ.-σχόλ. D.S. Richards, *The Annals of the Saljuq Turks. Selections from al-Kā-mil fī'l-Ta'rīkh of 'Izz al-Dīn Ibn al-Athīr*, (Studies in the History of Iran and Turkey 1000-1700 AD), London 2002, σ. 170-172 (στο εξής: **Ibn al-Athīr**).

(xxix) al-Fath bin 'Alī bin Muhammad (al-ma'rūf bi [=γνωστός ως] **al-Būndarī**), *Kitāb Zubdat al-Nusra wa-Nukhbat al-'Usra*, έκδ. M.Th. Houtsma, *Histoire des Seljoukides de l'Irâq par al-Bondârî, d'après Imâd ad-dîn al-Kâtib al-Isfahâni*, (Recueil de textes rélatifs à l'histoire des Seldjoucides II), Leiden 1889, σ. 39 κ.ε.

(xxx) *Zubdat al-halab min Ta'rīkh Halab ta'līf al-maulā aş-şāhib Kamāl al-Dīn Abū l-Qāsim 'Umar bin Ahmad bin Hibat Allāh bin al-'Adīm*, έκδ. Sāmī ad-Dahhān, τομ. 2, Damas 1954, σ. 23-30 (στο εξής: **Kamāl al-Dīn**).

(xxxi) Mawhub bin Mansur bin Mufarrig (κόπτης διάκονος Αλεξανδρείας, συνεχιστής του κόπτη επισκόπου του al-Ašmunein [λατ. Hermopolis magna)] Sawīrūs bin al-Muqaffa' [†987]), *History of the Patriarchs of the Egyptian Church, Known as the History of the Holy Church, by Sawīrus bin al-Muqaffa' Bishop of al-Ašmūnīn*, μτφρ. A.S. Atiya - Y. 'Abd al-Masih - O.H.E. Burmester, (Coll. Publications de la Société d'Archéologie Copte, Textes et Documents), τομ. 2, Cairo 1959, iii, σ. 308-309 (στο εξής: **Mawhub bin Mansur bin Mufarrig**). Βλ. επίσης πλέον J. de Heijer, *Mawhub ibn Mansur ibn Mufarrig et l'historiographie copto-arabe. Étude sur la composition de l'histoire des patriarchs d'Alexandrie*, (διδ. διατριβή), (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 513), Leiden 1989.

(xxxii) Sadr al-Dīn 'Alī bin Nāsir al-Husaynī (πιθανολογούμενος συγγραφέας), *Akhbār al-dawlat al-Saljūqiyya*, τουρκική μτφρ. N. Lügal, Ankara 1943, σ. 46-53 (στο εξής: ***Akhbār al-dawlat al-Saljūqiyya***).

(xxxiii) Muhammad bin 'Ali al-'Azīmī, *Tārīkh al-'Azīmī*, έκδ. C. Cahen, La Chronique abrégée d'al-'Azīmī, *Journal Asiatique* 230 (1938) 359 (στο εξής: **al-Azīmī**).

(xxxiv) Rašīd al-Dīn Fadl Allāh, *Ğami'a at-tawarikh* (=Συλλογή Ιστοριών), τουρκι-

νάγκη έκδοσης μιας αναλυτικής ειδικής μελέτης εξακολουθεί, κατά την γνώμη μας, να υφίσταται. Ο Σ. Βρυώνης και η C. Hillebrand γνωστοποίησαν σχετικά πρόσφατα ότι εκπονούν μονογραφίες για την συ-

κή έκδ. A. Ateş, *Reşidüddin, Câmiü't-tevârih,* (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Tarih Kurumu Yayınları ii. Dizi - Sa.2), Ankara 1960, σ. 31-41.

(xxxv) Ibn ad-Devādārī, *Kenzü ad-Dürer ve Ğami al-Gürer,* έκδ. Salāh al-Dīn al-Müneccīd, Cairo 1961, σ. 390-396 (στο εξής: **Ibn ad-Devādārī**).

(xxxvi) Ibn Kesīr, *al-Bidāye,* Cairo 1932, βλ. γεγονότα έτους Εγίρας 463 (=1070/71) (στο εξής: **Ibn Kesīr**).

Άνευ σπουδαιότητας οι αναφορές του **(xxxvii) Ibn al-Azraq al-Fāriqī,** *Ta'rīkh al-Fāriqī,* έκδ. B.A.L. 'Awad, Cairo 1951, σ. 189-190, αποσπάσματα εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt,* σ. 3-5. Για τις πολύ μεταγενέστερες περσικές πηγές με τα πάμπολλα μυθοπλαστικά στοιχεία (π.χ. ο Rašīd al-Dīn [βλ. ανωτ. αρ. xxxiv], **[xxxviii]** ο Muhammad bin Hawandşah, γνωστότερος ως **Mīrhwānd,** *Rawdat al-Şafā,* έκδ. Sabuhi, Tehran 1959-1960 [παλαιότ. έκδ. *Mohammedi filii Chondschahi, vulgo Mirchondi, historia Gasnevidarum Persice. Ex codicibus Berolinensibus aliisque nunc primum edidit, lectionis varietate instruxit, Latine vertit, adnotationibusque historicis illustravit* Fr. Wilken, Berlin 1832], γεγονότα έτους Εγίρας 463, **[xxxix]** ο Ιλκχανίδης συνεχιστής του Rašīd al-Dīn, **Hamdullah** [ή Hamd-Allāh] **Mustawfī** από την πόλη Qazwīn [1281-1349], *Tārīkh-i Guzidah* [=Επιλεγμένη Ιστορία], ed. E.G. Brown, τομ. 1-2, Leyden - London 1910-1914, και **[xl]** ο Karīm al-Dīn Mahmūd bin Muhammad ή αλλιώς **al-Aksarayi,** *Musmarat al-Akhbār,* έκδ. O. Turan, Ankara 1944, γεγονότα έτους Εγίρας 463), αλλά και τις οθωμανικές πηγές (π.χ. **[xli] o Amhed bin Mahmūd,** *Seljuknāme,* έκδ. E. Merçit, Türkce Selçukname'ye göre Malasgirt Savasi, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 2 [1971], σ. 17-49) βλ. και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt,* οι οποίοι παραθέτουν το σύνολο σχεδόν των μουσουλμανικών κειμένων για την μάχη (σ. 1-73 [τουρκική μετάφραση], σ. 3-69 [αραβικά κείμενα, σελιδαρίθμηση από το «τέλος» του βιβλίου]). Βλ. τέλος και S. Zakkar, *Muhtarat min kitabat al-mu'arihin al-Arab,* (τόπος;) χ.χ., σ. 105 κ.ε. - V.R. Rosen, Arabskie skazanija o porazhennii Romana Diogena Alp Arslanom, εν *Zapiski Vostochnago. Otdelenija Imperatorskago Russkago Arkheologischeskago Obshchestva* 1 [1886], σ. 189-222 [αρ. I. Ibn al-Athīr και αρ. II. Imad ed-Din Isfaghani], σ. 243-252 [αρ. III. Sadr ed-Din al-Huseini].

Σχολιασμός των μουσουλμανικών πηγών που αναφέρονται στην μάχη του Μαντζικέρτ και εν Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση,* σ. 160-161, σημ. 863.

[στ] ΣΑΑΒΙΚΗ:

(xlii) Παλαιά **βουλγαρο-σλαβική μετάφραση του Κωνσταντίνου Μανασσή** (14ος αι.). Βλ. *Die slawische Manasses-Chronik,* nach der Ausgabe von Joan Bogdan, mit einer Einleitung von Johann Schropfer, (Slavische Propylaen 12), München 1966.

Γενικά για τις πηγές που αναφέρονται στην μάχη του Μαντζικέρτ βλ. M.H. Yinanç, Türkiye Tarihi. Selçuklular Devri. 1. Anadolu'nun Fethi, İnstanbul 1944, σ. 77-79, σημ. 1 (ειδικά για τις μουσουλμανικές πηγές˙ στο εξής: H. Yinanç, *Anadolu*). - C. Cahen, La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes, *Byzantion* 9 (1934) 628-642 (παρουσίαση και ανάλυση των λεγομένων των μουσουλμανικών πηγών για την μάχη˙ στο εξής: C. Cahen, Mantzikert) (= *Turcobyzantina et Oriens Christianus,* [VR], London 1974, αρ. II) (στο εξής: C. Cahen, *Turcobyzantina*). - Σ. Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού (11ος-15ος αι.),* (μτφρ. Κάτια Γαλαταριώτου), Αθήνα 1996 σ. 88-93 (στο εξής: Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*). - Του ίδιου, The Greek and Arabic Sources on the Battle of Mantzikert, 1071 A.D., εν *Byzantine Studies. Essays on the Slavic World and the Eleventh Century,* ed. S. Vryonis Jr., New Rochelle - New York 1992, σ. 125-140 (στο εξής: S. Vryonis Jr., Mantzikert). - Του ίδιου, A Personal History of the History of the Battle of Mantzikert, εν *Η βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.),* επιμ. Στ. Λαμπάκης, (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Διεθνή Συμπόσια 6), Αθήνα 1998, σ. σ. 225-244 (στο εξής: S. Vryonis Jr., Personal History), με σφοδρή αλλά εύστοχη και ουσιαστική κριτική στον C. Cahen και στις τρεις μελέτες. - Marguerite Mathieu, Une source negligée de la bataille de Mantzikert: Les «Gesta Roberti Wiscardi» de Guillaume d'Apulie, *Byzantion* 20 (1950) 89-103. - Ευδ.Θ. Τσολάκης, Ὁ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης ὡς κριτικὸς τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῆς τακτικῆς τοῦ πολέμου, *Βυζαντινά* 1 (1969) 187-204. - E. Janssens, La bataille de Mantzikert (1071) selon Michel Attaliates, *AIPHOS* 20 (1968-1972) 291-304 (ειδικά για τον Ατταλειάτη˙ το ίδιο άρθρο: Michael Attaliates en de slag brj' Mantzikert [1071], εν *Zeteis,* επιμ. E. Strijcker, Amsterdam 1973, σ. 586-596). - A. Carile, Il cesare Niceforo Briennio, *Aevum* 42.5-6 (1968) 429-454. - Του ίδιου, La Ὕλη Ἱστορίας del cesare Niceforo Briennio, *Aevum* 43 (1969) 56-87, 236-282, με σύγκριση κειμένων Νικηφόρου Βρυέννιου - Μιχαήλ Ατταλειάτη. - J.-Cl. Cheynet, Mantzikert: une désastre militaire?, *Byzantion* 50.2 (1980) 410-438 (στο εξής: J.-Cl. Cheynet, Mantzikert) (= *The Byzantine Aristocracy and its Military Function,* [VR], Aldershot 2006, αρ. XIII). - Carole Hillenbrand, Some Reflections on Seljuq Historiography, εν *Eastern Approaches to Byzantium. Papers from the Thirty-third Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Warwick, Coventry, March 1999,* ed. A. Eastmond, (Society for the Promotion of Byzantine Studies [Variorum], Publications 9), Arlington - Burlington USA - Singapore - Sydney 2001, σ. 80 κ.ε. - A.G.C. Savvides, Persian and Ottoman Sources regarding Byzantine-Seljuk Relations, εν *Les Seldjoukides d'Anatolie* (= *Mésogeios* 25-25 [2005]), éd. G. Leiser, σ. 9-25. - Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση,* σ. 159-161, σημ. 863. Για μια γενικότερη επισκόπηση των ανατολικών πηγών της σελτζουκικής περιόδου βλ. C. Cahen, The Historiography of the Seljuqid Period, εν *Historians of the Middle East,* ed. B. Lewis - P.M. Holt, London - New York - Toronto 1962, αρ. 5, σ. 59-78. Βλ. επίσης κατωτ., σημ. 11, όπου παρατίθεται η παλαιότερη και η σύγχρονη βιβλιογραφία για την μάχη του Μαντζικέρτ.

γκεκριμένη σύγκρουση, η έκδοση των οποίων στο άμεσο μέλλον αναμένεται φυσικά με ιδιαίτερο ενδιαφέρον[5].

Ειδικά για την συνθήκη που υπογράφηκε μετά την μάχη του Μαντζικέρτ δεν υπάρχει, εξ όσων τουλάχιστον κατορθώσαμε να διαπιστώσουμε, κάποια ειδική μελέτη. Εξαιρούνται μόνο οι εξής δημοσιεύσεις, πέραν της ειδικής αναφοράς της συνθήκης από τον F. Dölger στον κατάλογό του για τα αυτοκρατορικά έγγραφα της περιόδου 1025-1204[6]: (α) ένα πολύ παλαιό άρθρο του J. Laurent (του 1911/12) στο

5. Βλ. κατωτ., σημ. 11.

6. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565 bis 1453. 2. Teil: Regesten von 1025-1204.* Zweite, erweiterte und verbesserte Auflage bearbeitet von P. Wirth mit Nachträgen zu Regesten Faszikel 3, München ^{2}1995, αρ. 972, σ. 55-56 (στο εξής: F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*).

βραχύβιο περιοδικό *Βυζαντίς*[7], όπου ο ερευνητής πραγματεύεται εν συντομία τις συνθήκες ειρήνης της αυτοκρατορίας με τους Σελτζούκους κατά την διάρκεια του 11ου αι.[8]· (β) ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον άρθρο του Σ. Βρυώνη, ο οποίος αξιολογεί σε αυτό τα λεγόμενα των πηγών για τις οκτώ ημέρες αιχμαλωσίας του Ρωμανού Διογένη και γενικά την παραμονή του στο στρατόπεδο του σουλτάνου Alp Arslan[9]· (γ) κάποια σύντομα σχόλια του D. Korobeinikov που δημοσιεύθηκαν πρόσφατα σε έναν από τους τόμους των πρακτικών του 21ου Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών (Λονδίνο, 21-26 Αυγούστου 2006)[10]. Ορισμένοι ερευνητές αναφέρονται επίσης περιληπτικά στην συνθήκη Ρωμανού-Alp Arslan σε ευρύτερες μελέτες (κυρίως μονογραφίες), που πραγματεύονται γενικότερα τις εξελίξεις της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου[11].

7. Ο πλήρης τίτλος του περιοδικού ήταν: *Βυζαντίς. Ἐπιθεώρησις τῶν βυζαντιακῶν σπουδῶν ἐκδιδομένη κατὰ τριμηνίαν ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις «Βυζαντιολογικῆς Ἑταιρείας»*. Εκδόθηκαν μόνο δύο τόμοι «ἐν Ἀθήναις» το 1910 και το 1911/12 (στο εξής: *Βυζαντίς*).

8. Βλ. κατωτ., σημ. 11.

9. Βλ. κατωτ., σημ. 11.

10. Βλ. κατωτ., σημ. 11.

11. Ειδικά για την μάχη του Μαντζικέρτ και για όσα σχετίζονται με αυτήν βλ. την βιβλιογραφία που παρατίθεται ανωτ., σημ. 4 (τελευταίο τμήμα). Βλ. επιπρόσθετα και J. Laurent, Byzance et les Turcs Seldjoucides en Asie Mineure. Leurs traites anterieurs à Alexis Comnène, *Βυζαντίς* 2 (1911-1912) 101-126, ειδικά 110-114 (στο εξής: J. Laurent, Traites). - E. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1971 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen,* (A.A. Vasiliev, Byzance et les Arabes III), Bruxelles 1935, σ. 189-190. - C. Cahen, Mantzikert. - A.N. Διομήδης, *Βυζανтιναὶ μελέται,* Ἀθῆναι 1942, αρ. 3: *Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ρωμανοῦ Διογένους,* σ. 204 κ.ε. - F. Dirimtekin, *Malazgirt meydan muharebesi,* İstanbul 1953. - Κ.Ι. Ἄμαντος, *Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων ἀπὸ τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος μέχρι τοῦ 1821. Τόμος Α΄. Οἱ πόλεμοι τῶν Τούρκων πρὸς κατάληψιν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, 1071-1571,* (ΟΕΔΒ), Ἀθῆναι 1955, σ. 30-31. - M.H. Yinanç, *Anadolu,* σ. 74-80. - Του ίδιου, Türkiye Tarihi. Selçuklular Devri. 3. Baskı. (=Τουρκική Ιστορία. Σελτζουκική περίοδος), (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Tarih Kurumu Yayınları vii. Dizi - Sa.106b), Ankara 1998, σ. 264 κ.ε. - S. Vryonis, Jr., *The Internal History of Byzantium during the Time of Troubles (1057-1081),* (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή), Harvard 1956, σ. 89-110. - Του ίδιου, *Παρακμή,* σ. 88-93 (με κριτική στον C. Cahen). - Του ίδιου, Mantzikert, σ. 125 κ.ε. - Του ίδιου, Personal History, σ. 225 κ.ε. - Του ίδιου, The Greek and Arabic Sources on the Eight Day Captivity of the Emperor Romanos IV in the Camp of the Sultan Arslan after the Battle of Mantzikert, εν *NOVUM MILLENIUM. Studies on Byzantine History and Culture dedicated to Paul Speck, 19 Dec. 1999,* ed. Claudia Sode - Sarolta Takacs, Aldershot 2001, σ. 439-450 (στο εξής: S. Vryonis, Jr., Captivity). - Του ίδιου, The Battles of Manzikert (1071) and Myriocephalum (1176). Notes on Food, Water, Archery, Ethnic Identity of Foe and Ally, εν *Les Seldjoukides d'Anatolie* (= *Mésogeios* 25-25 [2005]), éd. G. Leiser, σ. 49-60. - Ş. Baştav, La bataille rangée de Malazgirt et Ro-

Από όλα αυτά καθίσταται, πιστεύουμε, προφανές ότι μία προσεκτική εξέταση των γεγονότων αλλά και των ερευνητικών προβλημάτων που σχετίζονται ειδικά με το ζήτημα της υπογραφής της συνθήκης ειρήνης μπορεί ενδεχομένως να μας οδηγήσει σε χρήσιμα νέα συ-

man Diogeyne, *Cultura Turcica* 9-10 (1971) 132-152. - S. Eyice, *Malazgirt savaşına kaybe-*
den Romanos IV Diogenes (1068-1071), Ankara 1971. - M.A. Köymen, The Importance
of Malazgirt Victory with Special Reference to Iran and Turkey, *Journal of Religion Cul-*
ture Institutions (1972) 5-12. - I.E. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία,* τομ. Β΄, σ. 575-579. - A.
Friendly, *The Dreadful Day. The Battle of Manzikert, 1071,* London 1981, κυρίως σ. 163-
203 (εκλαϊκευτική μονογραφία με γλαφυρή αφήγηση αλλά με βιβλιογραφικές ελλείψεις
και ουσιαστικά χωρίς αυτοτελή ερευνητική αξία). - C. Toumanoff, The Background to
Mantzikert, εν *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies, Ox-*
ford 5-10 September 1966, ed. Joan M. Hussey - D. Obolensky - S. Runciman, London -
New York - Toronto 1967, σ. 411-427 (επισκόπηση χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον). - A.
Hamd+ +anī, A Possible Fatimid Background to the Battle of Manzikert, *Ankara*
Universitesi. Dil ve Tarih-Cogırafya Fakultesi Yayınları - Tarih Araştırmaları Dergisi 6
(1968) 1-59 (στο εξής: A. Hamd+ +anī, Fatimid Background). - J.-Cl. Cheynet, Mantzi-
kert (σημαντικό άρθρο, στο οποίο ο ερευνητής κατέδειξε πειστικά ότι οι βυζαντινές α-
πώλειες στην μάχη ήταν μάλλον μικρές). - Α.Γ.Κ. Σαββίδης, *Τὸ Βυζάντιο καί οἱ Σελ-*
τζούκοι Τούρκοι τὸν 11ο αι., Αθήνα ²1988 (α΄ έκδ. 1980), σ. 38-43. - Του ίδιου, Μαντζι-
κέρτ 1071 μ.Χ. (ἡ ἑρμηνεία του), *Νεοελληνικὴ Μυριόβιβλος* 1 (1981) 15-18 (ενδιαφέ-
ρουσα εκλαϊκευτική επισκόπηση). - A. Kuloglu, The Battle of Malazgirt and the Turkish
Expansion in Anatolia, *Revue internationale d'histoire militaire* 46 (1980) 1-14. - J. She-
pard, Byzantinorussica, *REB* 33 (1975) 215 κ.ε. (ειδικά για τους Ρώσους στρατιώτες στην
μάχη του Μαντζικέρτ καθώς και για το λεγόμενο *αλλάγιον*). - İ. Kafesogılu, Selculku
tarihinin mes'eleleri, *Belleten* 19 (1955) 475-480. - O. Turan, *Selcuklular Zamanında*
Turkiye. Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318), İstanbul ²1984 (α΄ έκδ.
1971), σ. 231-237 (κλασική μελέτη). - Του ίδιου, *Selcuklular Tarihi ve Turk-İslâm Mede-*
niyeti, İstanbul 2003 (α΄ έκδ. 1965), σ. 177-189 (πολύ χρήσιμο έργο· στο εξής: O. Turan,
Selcuklular Tarihi). - Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία. Β΄ 2 867-1081,* Θεσ-
σαλονίκη ²1997, σ. 242-246 (στο εξής: Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία Β΄ 2*). - A.
Každan, λ. Mantzikert, Battle of, εν *The Oxford Dictionary of Byzantium,* ed. A.P. Kazh-
dan, Oxford - New York 1991 (στο εξής: *ODB*), τομ. 2, σ. 1288-1289. - Αθηνά Κόλια-
Δερμιτζάκη, *Ο βυζαντινός «ιερός πόλεμος»: η έννοια και η προβολή του θρησκευτικού*
πολέμου στο Βυζάντιο, (Ιστορικές Μονογραφίες 10), Αθήνα 1991, σ. 325 κ.ε. - I. Heath,
Ο βυζαντινός στρατός 886-1118, (μτφρ. Η. Παπαθανάσης), Αθήνα 1995, σ. 24 κ.ε. (ε-
κλαϊκευτική μελέτη· ο συγγραφέας αντλεί μάλλον για το υποκεφάλαιο που αφορά στο
Μαντζικέρτ από τον A. Friendly). - Ν. Τσάγγας, *Μαντζικέρτ. Η αρχή του τέλους του*
μεσαιωνικού ελληνισμού, Αθήνα ⁴χ.χ., σ. 161-202 (εκλαϊκευτική μονογραφία με ζωντα-
νή αφήγηση, που βασίζεται ωστόσο σε παλαιότερες μελέτες και αγνοεί την πλειονότη-
τα των υπαρχουσών πηγών). - A. Sevim, Malazgirt meydan savaşı ve sonuçları, εν
Malazgirt Armaganı, (Ataturk Kultur, Dil ve Tarih Yuksek Kurumu. Turk Tarih Kuru-
mu Yayınları), επιμ. U. Igdemir, Ankara 1971, σ. 219-230. - Του ίδιου, *Anadolu'nun*
Fethi. Selcuklular Donemi (Baslangictan 1086'Ya Kadar), (Ataturk Kultur, Dil ve Tarih
Yuksek Kurumu. Turk Tarih Kurumu Yayınları xxiv. Dizi - Sa. 2), Ankara 1988, σ. 54-
72 (πολύ χρήσιμη μελέτη· στο εξής: A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*). - Eva de Vries-van
der Velden, Psellos, Romain IV Diogènes et Mantzikert, *Byzantinoslavica* 58.2 (1997) 274-

μπεράσματα. Θα ξεκινήσουμε με ορισμένες παρατηρήσεις για τις πηγές που εξιστορούν την μάχη του Μαντζικέρτ, αλλά και για την αξιολόγηση των λεγομένων τους από την σύγχρονη έρευνα.

Ο C. Cahen είχε υποστηρίξει, στα μέσα περίπου του 20ού αι., ότι οι πληροφορίες των μουσουλμάνων συγγραφέων για την μάχη του Μαντζικέρτ διαθέτουν μεγαλύτερη ιστορική αξία από εκείνες των βυζαντινών και των υπόλοιπων πηγών[12]. Η άποψη αυτή ωστόσο ανατράπηκε τα τελευταία χρόνια από τον Σ. Βρυώνη. Ο συγκεκριμένος ερευνητής, αφού μελέτησε προσεκτικά τις πηγές που εξιστορούν την προαναφερθείσα σύγκρουση, κατέληξε στο συμπέρασμα, με τεκμηριωμένη και ακλόνητη κατά την γνώμη μας επιχειρηματολογία, ότι οι αναφορές των ανατολικών πηγών, ειδικά των μουσουλμανικών, υστερούν σαφώς τόσο σε έκταση όσο, το κυριότερο, σε αξιοπιστία από εκείνες των ελληνικών και ειδικά από αυτές του Μιχαήλ Ατταλειάτη· ο τελευταίος υπήρξε επιπρόσθετα ο μοναδικός αυτόπτης μάρτυρας της σύγκρουσης από τους πολυάριθμους ιστοριογράφους, χρονογράφους και λοιπούς συγγραφείς που την αναφέρουν στα έργα τους. Ο Σ. Βρυώνης κατέδειξε τελικά με σαφή και πειστικό τρόπο τον ενίοτε μυθιστορηματικό χαρακτήρα των μουσουλμανικών (και κυρίως των περσικών πηγών), που είναι σημαντικά μεταγενέστερες από τα γεγονότα που περιγράφουν[13], την συντομία των αφηγήσεών τους για την σύγκρουση καθαυτή, την έλλειψη ουσιαστικής κατανόησης των διαφόρων γεγονότων και χρονικών φάσεων της μάχης, την κακή χρησιμοποίηση παλαιότερων, δυστυχώς απολεσθέντων, κειμένων και γενικά την μυθοποίηση των ιστορικών γεγονότων της σύγκρουσης (ειδικά από τους Πέρσες συγγραφείς)[14].

Αν και τα συμπεράσματα του Σ. Βρυώνη είναι κατά την γνώμη μας απόλυτα ορθά, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι μουσουλμανικές πηγές παρέχουν αξιόλογες πληροφορίες για σημαντικά γεγονότα (και κατ' επέκτασιν ερευνητικά προβλήματα) που σχετίζονται με την μάχη του Μαντζικέρτ, τα οποία οι Βυζαντινοί ιστοριογράφοι της εποχής είτε απλώς μνημονεύουν είτε ακόμη και συσκοτίζουν πραγματοποιώντας εξαιρετικά λακωνικές ή και εσφαλμένες αναφορές. Επισημαίνουμε εδώ μόνο, ως χαρακτηριστικότερα παραδείγματα, τις αρχικές συγκρούσεις των βυζαντινών τμημάτων, που είχαν σταλεί από τον αυτοκράτορα στο Χλιάτ, με τις σουλτανικές δυνάμεις καθώς και την υποτιθέμενη προδοτική στάση των Ιωσήφ Ταρχανειώτη και Ουρσελίου του

310 (υποστηρίζει ότι ο Μιχαήλ Ψελλός συμμετείχε στην εκστρατεία του 1071· βλ. όμως αντιθ. τις παρατηρήσεις του J.N. Ljubarskij, *Η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού. Συνεισφορά στην ιστορία του βυζαντινού ουμανισμού*, [μτφρ. Αργυρώ Τζέλεσι], Αθήνα ²2004, σ. 55-56). - Ν. Νικολούδης, Η μάχη του Μαντζικέρτ και η κατάρρευση της βυζαντινής Μικράς Ασίας, *Στρατιωτική Ιστορία* 50 (Οκτώβριος 2000) 6-15 (εκλαϊκευτικό άρθρο). - Σοφία Σάκκαρη, Η μάχη του Μαντζικέρτ. Το λυκόφως της βυζαντινής Μικράς Ασίας, *Ιστορικά* 25 (Φεβρουάριος 2003, ένθετο εφημερίδας *ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ*), σ. 24-39 (ενδιαφέρον εκλαϊκευτικό άρθρο, αλλά με ορισμένα σφάλματα). - J.F. Haldon, *Οι πόλεμοι του Βυζαντίου. Μάχες και εκστρατείες της βυζαντινής εποχής*, (μτφρ. Ν. Πρωτονοτάριος - επιμ. Μ. Μπλέτας), (Σειρά Στρατηγικών Μελετών), Αθήνα 2004, σ. 186-207, 254-255 (πρόσφατη πολύ ενδιαφέρουσα επισκόπηση της μάχης· στο εξής: J.F. Haldon, *Πόλεμοι*). - G. Dédéyan, *Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisés. Etude sur les pouvoirs arméniens dans le Proche-Orient méditerranéen (1068-1150). Volume 1. Aux origines de l'état cilicien: Philarète et les premiers Roubéniens*, (Bibliothèque arménologique de la Fondation Calouste Gulbenkian), Lisbonne 2003, σ. 28-31 (για τους Αρμένιους στην μάχη του Μαντζικέρτ). - Γ.Α. Λεβενιώτης, *Το στασιαστικό κίνημα του Νορμανδού Ουρσελίου (Ursel de Bailleul) στην Μικρά Ασία (1073-1076)*, (Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 19), Θεσσαλονίκη 2004, σ. 92-102 (ειδικά για την παρουσία και τον αμφιλεγόμενο ρόλο του Ουρσελίου του Φράγγου στην συγκεκριμένη εκστρατεία· στο εξής: Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*). - Του ίδιου, *Κατάρρευση*, σ. 157 κ.ε. (με παράθεση-σχολιασμό της υπάρχουσας βιβλιογραφίας, αφήγηση της εκστρατείας και της μάχης και περισσότερες παραπομπές). - D. Korobeinikov, How Asia Minor was lost: Byzantium and the Turks in 1071-1081, εν *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies. London, 21-26 August, 2006. Volume III. Abstracts of Communications*, ed. F.K. Haaver - Elisabeth Jeffreys with the assistance of Judith Gilliland, Aldershot 2006, σ. 8-9 (στο εξής: D. Korobeinikov, Asia Minor).

Επιπρόσθετες εκλαϊκευτικές δημοσιεύσεις παραθέτει ο Α.Γ.Κ. Σαββίδης στο άρθρο του Ὁ Σελτζοῦκος σουλτᾶνος Ἀλπ Ἀρσλὰν καὶ τὸ Βυζάντιο, *Νεοελληνική Μυριόβιβλος* 7 (1985) 24, σημ. 17 (=*Βυζαντινοτουρκικά μελετήματα. Ανατύπωση άρθρων 1981-1991*, Αθήνα 1991, αρ. VII). Ειδικές μονογραφίες για την μάχη του Μαντζικέρτ εκπονούν οι Σ. Βρυώνης και Carole Hillenbrand. Πρβλ. σχετικά Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 4 (όπου δίνει και τον τίτλο της μονογραφίας του: *Η μάχη του Μαντζικέρτ, 1071 μ.Χ. Η ιστορία της, οι ιστορικές πηγές και ο θρύλος*). - C. Hillenbrand, Seljuq Historiography, σ. 80, σημ. 30.

12. Βλ. C. Cahen, Mantzikert, σ. 628 κ.ε.

13. Η πρωιμότερη σωζόμενη αραβική αφήγηση για την μάχη είναι εκείνη του Ibn al-Qalānisī, έκδ. H.F. Amedroz, σ. 99 (μέσα 12ου αι.), αλλά διαθέτει δυστυχώς μικρή ιστορική αξία. Η εξιστόρησή του δίνει μόνο μία γενική ιδέα για το περιεχόμενο του *Fethnāme* που είχε αποστείλει μετά την σύγκρουση ο Alp Arslan στην Δαμασκό, για να κοινοποιήσει την σπουδαία τουρκική νίκη στο Μαντζικέρτ. Βλ. σχετικά C. Cahen, Mantzikert, σ. 614-615. - J.-Cl. Cheynet, Mantzikert, σ. 420. Γενικά για τον Ibn al-Qalānisī βλ. C. Cahen, Note d'historiographie syrienne, la première partie de l'histoire d'Ibn al-Qalānisī, εν *Arabic and Islamic Studies in Honor of Hamilton A.R. Gibb*, ed. G. Makdisi, Cambridge Mass. - Leiden 1965, σ. 157-167. - F. Gabrieli, *Arab Historians of the Crusades*, translated from the Italian by E.J. Costello, New York 1993 (α΄ έκδ. Turin 1957), σ. xxvi (στο εξής: F. Gabrieli, *Arab Historians*). - A.S. Ehrenkreutz, λ. Ibn al-Qalānisī, *ODB*, τομ. 2, σ. 972.

14. Βλ. σχετικά Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 88-93. - Του ίδιου, Mantzikert, σ. 125 κ.ε. - Του ίδιου, Personal History, σ. 225 κ.ε.

Φράγγου (Ursel de Bailleul)[15]· επίσης, τις διπλωματικές συνομιλίες του Ρωμανού Διογένη με τους απεσταλμένους/πρεσβευτές του Alp Arslan, λίγο πριν από την κύρια μάχη, και φυσικά τις οκτώ ημέρες αιχμαλωσίας του αυτοκράτορα και την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης με τον σουλτάνο, στην οποία θα αναφερθούμε εκτενώς στο συγκεκριμένο άρθρο.

Οι σημαντικότερες μουσουλμανικές αφηγήσεις είναι, κατά την γνώμη μας, εκείνες του Ibn al-Jawzī και κυρίως του Sibt bin al-Jawzī (1186-1257)[16]. Η πιο αναλυτική, αν και ομολογουμένως «άνιση», εξιστόρηση του Sibt bin al-Jawzī, αντλεί και βασίζεται κυρίως στην παλαιότερη, δυστυχώς απολεσθείσα, μουσουλμανική πηγή για την μάχη, τον Gars al-Ni'ma Muhammad bin Hilāl al-Sābi [†1088][17]· ο τελευταίος συγγραφέας, όπως και οι δύο προαναφερθέντες, είχε πρόσβαση σε πολύτιμο αρχειακό υλικό των Σελτζούκων και γνώριζε το περιεχόμενο της επίσημης έκθεσης/αναγγελίας *[Fethnāme]* που είχε αποστείλει ο Alp Arslan μετά την νίκη του στην Βαγδάτη. Η αναγγελία αυτή διαβάστηκε σε επίσημη τελετή που πραγματοποιήθηκε στην Βαγδάτη (12 Σεπτεμβρίου 1071)[18]. Είναι κατά συνέπεια προφανές ότι αυτές οι μαρ-

15. Βλ. σχετικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος,* σ. 92-102. - Του ίδιου, *Κατάρρευση,* σ. 157 κ.ε.

16. Ο Šams al-Dīn Abu'l Muzaffar Yūsuf, γνωστότερος ως Sibt bin al-Jawzī, καταγόταν από την Βαγδάτη, απεβίωσε στην Δαμασκό και ήταν εγγονός (=Sibt), από την πλευρά της μητέρας του, του γνωστού μουσουλμάνου θεολόγου και συγγραφέα Ibn al-Jawzī. Για τον τελευταίο βλ. J. Karayannopulos - G. Weis, *Quellenkunde zur Geschichte von Byžance (324-1453),* Wiesbaden 1982, αρ. 465, σ. 474. Ειδικά για τον Sibt βλ. K. Yazbeck, *Les dynasties de l'Islam à travers le Mir'āt al-Zamān de Sibt Ibn al-Ğawzī (partie relative aux année 447 h a 452 h),* Beyrouth 1983, σ. 11 κ.ε. - F. Gabrieli, *Arab Historians,* σ. xxxii. - A.S. Ehrenkreutz, λ. Sibt bin al-Jawzī, *ODB,* τομ. 3, σ. 1890 (με επιπρόσθετη βιβλιογραφία). Σχολιασμό της αποσπασματικής έκδοσης του κειμένου του Sibt bin al-Jawzī από τον A. Sevim (βλ. ανωτ. σημ. 4, αρ. [ε]) πραγματοποιεί ο C. Cahen, A propos d'une édition..., *Arabica* 17.1 (1970) 82-91. Αποσπάσματα του ίδιου συγγραφέα και εν F. Sümer - A. Sevim, Malazgirt, σ. 28-40 (τουρκική μετάφραση), 25-35 (αραβικό κείμενο).

17. Βλ. γι' αυτόν C.E. Bosworth, Ghars al-Ni'ma [b.] Hilal al-Şābis Kitāb al-Hafawāt an-nādira amd Būyid History, εν *Felix Arabicus, Luminosus Britannicus. Essays in Honour of A.F.L. Beeston on his Eightieth Birthday,* ed. A. Jones, Reading 1991, σ. 129-141 (= *The Arabs, Byzantium and Iran. Studies in Early Islamic History and Culture,* [VR], Aldershot 1996, αρ. VIII). - C. Cahen, The Historiography of the Seljuqid Period, εν *Historians of the Middle East,* ed. B. Lewis - P.M. Holt, London - New York - Toronto 1962, αρ. 5, σ. 59-78, σ. 60-61.

18. C. Cahen, Mantzikert, σ. 620. - Του ίδιου, *Pre-Ottoman Turkey,* σ. 431. - S. Vryonis, Jr., Personal History, σ. 234. - Του ίδιου, Captivity, σ. 440 κ.ε.

τυρίες, ιδίως εκείνη του Sibt bin al-Jawzī, θα πρέπει να εξεταστούν με προσοχή.

Οι Βυζαντινοί συγγραφείς από την άλλη διέθεταν στενή σχέση με τους αυτοκράτορες της εποχής τους, ενώ παράλληλα διατέλεσαν και κρατικοί λειτουργοί (όπως π.χ. οι Μιχαήλ Ατταλειάτης, Μιχαήλ Ψελλός, Νικηφόρος Βρυέννιος κ.ά.). Είναι λοιπόν σχεδόν βέβαιο ότι διέθεταν πρόσβαση στα κρατικά/ανακτορικά αρχεία και, κατά συνέπεια, γνώριζαν το περιεχόμενο της επιστολής που είχε στείλει ο Ρωμανός Διογένης στην αυτοκράτειρα σύζυγό του Ευδοκία Μακρεμβολίτισσα, ενώ επέστρεφε στην Κωνσταντινούπολη (Σεπτέμβριος του 1071)[19]. Οι προαναφερθέντες ιστοριογράφοι άντλησαν λογικά πληροφορίες από εκεί για την μάχη, την σύλληψη του Ρωμανού, τις συνομιλίες με τον Alp Arslan και την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης, ενώ οι μεταγενέστεροι συγγραφείς (π.χ. ο Ιωάννης Ζωναράς) είτε βασίζονται σε αυτούς είτε εξέτασαν επίσης ιδίοις όμμασι την συγκεκριμένη επιστολή. Ας προχωρήσουμε ωστόσο στην αφήγηση των ιστορικών γεγονότων.

Η εκστρατεία του Ρωμανού Δ΄ στην Αρμενία, η μάχη του Μαντζικέρτ και η αιχμαλωσία του αυτοκράτορα από τους Τούρκους

Την άνοιξη του 1071 ο Ρωμανός Δ΄ Διογένης συγκέντρωσε, ως γνωστόν, ένα πολυπληθές και πολυεθνικό στράτευμα, αποφασισμένος να αποκαταστήσει την αυτοκρατορική κυριαρχία στις αρμενικές περιοχές και να δημιουργήσει μία αμυντική εδαφική ζώνη, που θα απέτρεπε τις τουρκικές διειδύσεις στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας[20]. Αντίθετα λοιπόν με τις προηγούμενες εκστρατείες του 1068 και 1069, που έλαβαν χώραν στις νοτιότερες περιοχές του ανατολικού συνόρου της αυτοκρατορίας, ο Ρωμανός επικέντρωσε αυτήν την φορά την προσπάθειά του στην ανακατάληψη και εξασφάλιση του Μαντζικέρτ και

19. Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 164.15 κ.ε. - Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 703.15 κ.ε. Η συγκεκριμένη επιστολή αποτέλεσε προφανώς αργότερα για τον Μιχαήλ Ψελλό (και δευτερευόντως για τον Νικηφόρο Βρυέννιο που ακολουθεί την *«Χρονογραφία»* του Ψελλού πιστά σε αυτό το σημείο) βασική πηγή πληροφόρησης για το τι συνέβη κατά την οκταήμερη παραμονή του αιχμάλωτου Ρωμανού Διογένη στο στρατόπεδο του Alp Arslan, μετά την μάχη του Μαντζικέρτ. Πρβλ. σχετικά S. Vryonis, Jr., Captivity, σ. 440 κ.ε.

20. Γι' αυτόν τον λόγο ο Ρωμανός Διογένης προσπάθησε, προτού ξεκινήσει την εκστρατεία του, να έλθει σε διπλωματική επαφή με τον Alp Arslan, ο οποίος βρισκόταν τότε στο Χαλέπι. Με αυτόν τον τρόπο ο αυτοκράτορας ήλπιζε προφανώς ότι θα ωθούσε τον σουλτάνο να στρέψει την προσοχή του στις περιοχές της Συρίας-Παλαιστίνης-Αιγύπτου, για τις οποίες έτρεφε ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ενώ ο ίδιος θα μπορούσε τότε να δράσει ανενόχλητος στην Αρμενία. Βλ. αναλυτικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση,* σ. 282 κ.ε.

στην κατάληψη του σχετικά κοντινού σε αυτό φρουρίου Χλιάτ. Οι συγκεκριμένες οχυρωμένες πόλεις βρίσκονταν σε πολύ κρίσιμη στρατηγική θέση και γι' αυτό χρησιμοποιούνταν από τους Τούρκους ως βάσεις για τις εισβολές τους στις –δυτικότερες– μικρασιατικές περιοχές της αυτοκρατορίας. Η στρατηγική σπουδαιότητα των κάστρων της ευρύτερης περιφέρειας επισημαίνεται μάλιστα και από τον προγενέστερο αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο (913-920, 944-959) στην πραγματεία του που απευθυνόταν *«Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν»* και είναι γνωστή και με τον λατινικό τίτλο *«De Administrando Imperio»*[21]. Η υπόθεση που εξέφρασε στο παρελθόν ο A. Hamdānī περί μετατόπισης του στρατηγικού στόχου της βυζαντινής εκστρατείας από την περιοχή του Χαλεπίου στην Αρμενία μετά από σχετική διπλωματική παρέμβαση των σιιτών Φατιμιδών της Αιγύπτου, αντιπάλων των σουννιτών Σελτζούκων, θα πρέπει κατά την γνώμη μας μάλλον να απορριφθεί, καθώς δεν στηρίζεται σε καμία μαρτυρία των πηγών[22]. Ο Ρωμανός πάντως επιδίωκε ταυτόχρονα να σημειώσει και μία σημαντική στρατιωτική επιτυχία, η οποία θα τον στερέωνε στον θρόνο και θα του παρείχε μεγαλύτερη ασφάλεια, καθώς τα μέλη της δυναστικής οικογένειας των Δουκών και οι λοιποί υποστηρικτές τους τον αντιμετώπιζαν με εχθρότητα[23].

Δεν θα αναφερθούμε εδώ αναλυτικά στα γεγονότα που σχετίζονται με την εκστρατεία του Ρωμανού και την μάχη του Μαντζικέρτ, καθώς αυτό δεν είναι ούτε σκόπιμο ούτε δυνατόν να πραγματοποιηθεί στα περιορισμένα πλαίσια του συγκεκριμένου άρθρου. Θα σημειώσουμε μόνο εδώ ότι οι Βυζαντινοί μάλλον δεν διέθεταν την αριθμητική υπεροπλία κατά την διάρκεια της κρίσιμης κύριας σύγκρουσης, όπως πιστεύεται γενικά, καθώς τέσσερα ισχυρά σώματα του αυτοκρατορικού στρατού, που είχαν σταλεί σε διάφορες αποστολές από τον Ρωμανό

21. Βλ. *Κωνσταντίνου ἐν Χριστῷ βασιλεῖ αἰωνίῳ βασιλέως Ῥωμαίων πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανὸν τὸν θεοστεφὴ καὶ πορφυρογέννητον βασιλέα*, έκδ. G. Moravcsik - R.J.H. Jenkins, *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, (CFHB 1), Washington D.C. 1967, κεφ. 44, σ. 204: *«Ὅτι τὰ τρία ταῦτα κάστρα, τό τε Χλιὰτ καὶ τὸ Ἀρζὲς καὶ τὸ Περκρὶ, εἰ κρατεῖ ὁ βασιλεύς, Περσικὸν φοσσάτον κατὰ Ῥωμανίας ἐξελθεῖν οὐ δύναται, ἐπειδὴ μέσον τυγχάνουσιν τῆς τε Ῥωμανίας καὶ Ἀρμενίας καὶ εἰσὶν φραγμὸς καὶ ἀπλίκτα τῶν φοσσάτων»*.

22. A. Hamdānī, Byzantine-Fātimid Relations before the Battle of Mantzikert, *Byzantine Studies / Études Byzantines* 1.2 (1974) 169-179. Αναλυτικότερα βλ. του ίδιου, Fatimid Background. Αντιθ. βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 158-159.

23. J.-Cl. Cheynet, Mantzikert, σ. 418. - Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία Β΄2*, σ. 242-243. - Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, 159.

Διογένη, δεν συμμετείχαν στην μάχη, ενώ ένα τμήμα των Ούζων μισθοφόρων του αποσκίρτησε τελικά στους Τούρκους[24].

Όπως είναι ευρέως γνωστό, ο Ρωμανός περικυκλώθηκε κατά την διάρκεια της σύγκρουσης με μικρό τμήμα της διοίκησής του, πολέμησε πεζός, επειδή το άλογό του είχε σκοτωθεί, και τελικά τραυματίστηκε και λιποθύμησε από την εξάντληση και την αιμορραγία. Αξίζει ίσως να αναφερθεί εδώ ότι μουσουλμανικές πηγές αποδίδουν την αυτοκρατορική ήττα στην νομαδική τακτική της προσποιητής φυγής και των ενεδρών που εφάρμοσαν οι Τούρκοι, με στόχο την παράσυρση των Βυζαντινών μακριά από το στρατόπεδό τους, την περικύκλωση και την τελική διάσπαση του στρατού τους· ο αξιόπιστος αυτόπτης μάρτυρας Μιχαήλ Ατταλειάτης επισημαίνει αντιθέτως στην *«Ιστορία»* του την προδοσία του επικεφαλής της δεύτερης βυζαντινής γραμμής Ανδρόνικου Δούκα. Η εκδοχή που παραδίδουν οι μουσουλμανικές πηγές έχει γίνει άκριτα αποδεκτή από αρκετούς σύγχρονους και παλαιότερους ερευνητές[25].

Ο Ρωμανός αιχμαλωτίστηκε τελικά από έναν «δούλο στρατιώτη» *(gulam)* του εμίρη Saduddevle Gevherayin (ή Saddedin [=αραβ. Sadr al-Dīn;] Gevher-Âiyn), που σύμφωνα με τον O. Turan[26] ονομαζόταν Şadi[27]. Ο Şadi (αραβ. Šādī) ωστόσο ήταν στην πραγματικότητα ένας ακόλουθος του Alp Arslan, που γνώριζε φυσιογνωμικά τον αυτοκράτορα, επειδή είχε ακολουθήσει την πρεσβεία του σουλτάνου στο αυτοκρατορικό στρατόπεδο πριν από την μάχη· γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο στάλθηκε αργότερα από τον Alp Arslan για να επιβεβαιώσει την είδηση της σύλληψης του Ρωμανού. Το όνομα του στρατιώτη που συνέλαβε στην πραγματικότητα τον βασιλέα των Ρωμαίων είναι δυστυχώς άγνωστο, αν και ο Μιχαήλ Σύρος ισχυρίζεται, μάλλον εσφαλμένα, ότι

24. Βλ. αναλυτικότερα Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 158 κ.ε.

25. Sibt bin al-Jawzī, σ. 149 κ.ε. - Ibn al-Jawzī, σ. 48. - 'Imād al-Dīn, σ. 43. - Ibn al-Athīr, σ. 171. - Kamāl al-Dīn, τομ. 2, σ. 287-288. Βλ. όμως αντιθ. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 120.6 κ.ε. Βλ. επίσης Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 149.6 κ.ε. - Νικ. Βρυέννιος, σ. 115. - Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 701. - Κων. Μανασσής, σ. 350-351. Βλ. τέλος γενικότερα και τον Mawhub bin Mansur bin Mufarrig [στην έκδοση του Sawīrūs bin al-Muqaffa, τομ. 2, iii, σ. 308-309]. - Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 169. Πρβλ. Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, σ. 485. Την εκδοχή των μουσουλμανικών πηγών αποδέχονται οι C. Cahen, Mantzikert, σ. 635. - O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 182-183. - A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 62 κ.ε.

26. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 184.

27. Ibn al-Jawzī, σ. 49. - Sibt bin al-Jawzī, σ. 149. Βλ. αντίστοιχα και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt*, σ. 14 και 35 (ο Šādī αναφέρεται ως *«Şâzî»*). Το σχετικό απόσπασμα του Sibt bin al-Jawzī παραθέτει σε αγγλική μετάφραση και ο S. Vryonis, Jr., Captivity, σ. 444.

επρόκειτο για ανεψιό του σουλτάνου[28]. Οι μουσουλμανικές και οι χριστιανικές πηγές συμφωνούν τόσο για την διάρκεια παραμονής του αιχμάλωτου Ρωμανού στο τουρκικό στρατόπεδο (οκτώ ημέρες) όσο και για την ευγενική συμπεριφορά του Alp Arslan απέναντί του[29].

Οι συνομιλίες Ρωμανού Διογένη - Alp Arslan

Θα αναφέρουμε εδώ περιληπτικά τις, εν πολλοίς άσχετες με την συνθήκη ειρήνης, συνομιλίες των δύο ανδρών, καθώς το συγκεκριμένο ζήτημα αναλύθηκε σχετικά πρόσφατα από τον Σ. Βρυώνη σε ειδικό άρθρο[30]. Σύμφωνα με την εκτενή αφήγηση του Sibt bin al-Jawzī, όταν ο Διογένης οδηγήθηκε ενώπιον του σουλτάνου, ο τελευταίος τον κτύπησε συμβολικά τρεις φορές και έθεσε το πόδι του στην κεφαλή του, ως δείγμα της επικράτησής του στο πεδίο της μάχης. Κατόπιν επιτίμησε τον Διογένη για τις αλλεπάλληλες απορρίψεις των προτάσεων που του είχε κάνει για ειρήνευση μεταξύ των δύο κρατών, αυτοκρατορίας και σουλτανάτου-χαλιφάτου, και διέταξε να του τοποθετήσουν αλυσίδες στον λαιμό και τα πόδια. Ο Ρωμανός ανταπάντησε, σύμφωνα με τον Sibt, ότι το κράτος του αλλά και ο ίδιος βρίσκονταν πλέον στην διάθεση του σουλτάνου (πράγμα μάλλον απίθανο κατά την γνώμη μας). Ο Alp Arslan τον ρώτησε τότε πως θα του συμπεριφερόταν, αν ο ίδιος έπεφτε στα χέρια του, και ο αυτοκράτορας του απάντησε ευθαρσώς ότι θα τον υπέβαλε σε βασανιστήρια. Ο σουλτάνος ευχαριστήθηκε από την παρρησία του Ρωμανού, που μαρτυρείται από το σύνολο σχεδόν των υπαρχουσών πηγών, και εξήρε την θαρραλέα απάντησή του, η οποία υποδήλωνε, κατά την άποψή του, άνδρα ευφυή και ισχυρό, στον οποίο επιβαλλόταν να φερθούν με τον προσήκοντα σεβασμό. Ο Ρωμανός υποστήριξε σε εκείνο το σημείο ότι ο σουλτάνος μπορούσε (α) είτε να τον εκτελέσει, (β) είτε να του φερθεί με τρόπο που θα ενίσχυε την φήμη του στην επικράτειά του, γεγονός που αποτελούσε βέβαια και προσωπικό του στόχο, (γ) είτε τέλος να τον συγχωρήσει για τις ενέργειές του, να δεχθεί την καταβολή χρημάτων και δώρων και να τον αφήσει να επιστρέψει στην πατρίδα του *(«στο Rūm»)* ως υποτελής του· αντιθέτως, αν ο σουλτάνος διέταζε την θανάτωσή του, αυτό δεν θα του προσπόριζε κανένα όφελος, καθώς ένας άλλος αυτο-

28. Μιχ. Σύρος, τομ. 3, σ. 150.

29. Βλ. κυρίως Sibt bin al-Jawzī, σ. 149 κ.ε. - 'Imād al-Dīn, σ. 44. - Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 122.8 κ.ε. - Ibn al-Athīr, σ. 171. - Νικ. Βρυέννιος, σ. 121. - Κων. Μανασσής, σ. 351.6490 κ.ε. - Εφραίμ Αίνιος, σ. 118.3388 κ.ε. Πρβλ. J. Laurent, Traites, σ. 111. - O. Turan, *Selçuklular Tarihi,* σ. 184 κ.ε. - A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi,* σ. 68 κ.ε. - S. Vryonis, Jr., Captivity, σ. 439 κ.ε. - Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση,* σ. 177.

30. S. Vryonis, Jr., Captivity, σ. 439 κ.ε.

κράτορας θα τον διαδεχόταν στον θρόνο. Ο Alp Arslan προτίμησε τελικά να «ακολουθήσει» την τρίτη επιλογή. Λίγο αργότερα ο Ρωμανός γευμάτισε με τον σουλτάνο, αφού ωστόσο εξαναγκάστηκε πρώτα ως ηττημένος και, κατά τον Sibt bin al-Jawzī, υποτελής του να σερβίρει τον Alp Arslan[31].

Λίγες ημέρες λοιπόν μετά την σύλληψη του Ρωμανού, οι δύο ηγεμόνες συμφώνησαν στους όρους της μεταξύ τους συνθήκης (*«σπονδὰς ποιησάμενοι καὶ συνθήκας εἰρηνικὰς διηνεκεῖς»* κατά την Συνέχεια του Σκυλίτση[32]). Η συνθήκη επέβαλε και τυπικά, όπως θα καταδείξουμε λίγο παρακάτω, τον οριστικό τερματισμό της βυζαντινής κυριαρχίας στην δυτική Βαασπρακανία, καθώς το Μαντζικέρτ παραχωρήθηκε στους Τούρκους, σύμφωνα τουλάχιστον με τις πληροφορίες των ανατολικών πηγών αλλά και τις έμμεσες αναφορές του Μιχαήλ Ατταλειάτη[33].

Η συνθήκη ειρήνης Ρωμανού Διογένη - Alp Arslan

Ο ακριβής χρονικός προσδιορισμός της υπογραφής της συνθήκης ειρήνης είναι δύσκολος. Οι F. Dölger - P. Wirth την χρονολογούν στις τελευταίες μέρες του Αυγούστου του 1071[34]. Εφόσον ωστόσο γνωρίζουμε πλέον με ασφάλεια ότι η μάχη του Μαντζικέρτ πραγματοποιήθηκε στις 26 Αυγούστου[35] και ότι ο Ρωμανός παρέμεινε ως αιχμάλω-

31. Πρβλ. S. Vryonis, Jr., Captivity, σ. 444-445.

32. Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 151.20-21. Βλ. και Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 123.11. - Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 703.4-5. - Κων. Μανασσής, σ. 352.6607.

33. Ibn al-Jawzī, σ. 49. - Sibt bin al-Jawzī, σ. 17, 150-151. - Bar Εβραίος, σ. 222. - Ibn ad-Devādārī, σ. 395-396. - Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 123.17 κ.ε. - Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 152.6 κ.ε. Για τα τα σχετικά αποσπάσματα των Ibn al-Jawzī, Sibt bin al-Jawzī και Ibn ad-Devādārī βλ. και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt,* σ. 16, 37 και 59 αντίστοιχα. Βλ. και F. Dölger - P. Wirth, *Regesten,* σ. 55-56. Πρβλ. J. Laurent, Traites, σ. 112-113. - İ. Kafesoğlu, *Melikşah,* σ. 60-61. - M.H. Yinanç, *Anadolu,* σ. 75 κ.ε. - O. Turan, *Selçuklular Tarihi,* σ. 185. - A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi,* σ. 71. - Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση,* σ. 178.

34. F. Dölger - P. Wirth, *Regesten,* αρ. 972, σ. 55-56.

35. Βλ. Ibn al-Jawzī, σ. 47. - Sibt bin al-Jawzī, σ. 144 κ.ε. - Ibn Kesīr, σχόλια στην αφήγηση γεγονότων έτους Εγίρας 463 (=1070/71). Για την επισήμανση του Ibn Kesīr βλ. O. Turan, *Selçuklular Tarihi,* σ. 187 (χωρίς όμως αριθμό σελίδας). Βλ. όμως και τα σχόλια του P. Gautier, εκδότη του Μιχαήλ Ψελλού, *Ἑτέρα μονῳδία εἰς τὸν βασιλέα κῦρ Ἀνδρόνικον τὸν Δούκαν,* έκδ. P. Gautier, Monodie inédite de Michel Psellos sur le basileus Andronic Doukas, *REB* 24 (1966) («Mélanges Venance Grumel I») 156, ο οποίος επισήμανε σημαντική αναφορά παρασελίδιας σημείωσης από τον κώδικα Athen. gr. 1429, fol. 45r (12ος αι.): *«(...) Ὁ αὐτὸς* (σημ.: ο Ρωμανός) *ἐκρατήθη παρὰ τῶν Περσῶν ἐν μηνὶ αὐγούστῳ κς΄, ἡμέρᾳ ς΄, ἰνδικτιῶνος θ΄».* Την ίδια ημερομηνία παρέχει και άλλη

τος στο σουλτανικό στρατόπεδο επί οκτώ ημέρες (δηλαδή από το βράδυ της 26ης προς την 27η Αυγούστου έως τις 3 ή 4 Σεπτεμβρίου του 1071), είναι αρκετά πιθανόν ότι η συνθήκη υπογράφηκε στις πρώτες ημέρες του Σεπτεμβρίου, αν και οι διαπραγματεύσεις ξεκίνησαν κατά τα τέλη του Αυγούστου[36].

Οι όροι της συνθήκης δεν είναι επίσης ξεκάθαροι, καθώς οι πληροφορίες που παρέχουν οι πηγές είναι δυστυχώς αντικρουόμενες και γενικά ασαφείς. Οι Βυζαντινοί ιστοριογράφοι αναφέρονται εν συντομία στους όρκους και τις υποσχέσεις φιλίας και στρατιωτικής συνεργασίας, στην εκατέρωθεν απελευθέρωση αιχμαλώτων και στην συμφωνία των δύο ηγεμόνων, Ρωμανού και Alp Arslan, να παντρέψουν τα τέκνα τους (*«κῆδος ἐπὶ τοῖς ἰδίοις παισὶ συστησάμενοι»*[37]). Η αξιοπιστία της πληροφορίας περί επιγαμικής συμφωνίας δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ιστορικά, καθώς η τελευταία μνημονεύεται από το σύνολο σχεδόν των υπαρχουσών πηγών, ελληνικών και ανατολικών· ωστόσο είναι εντυπωσιακή, καθώς αποτελεί την πρωιμότερη μαρτυρία, ή μία από τις πρωιμότερες, περί ενδεχόμενης επιγαμικής συμμαχίας ανάμεσα σε έναν αυτοκράτορα και έναν μουσουλμάνο ηγεμόνα (η περίπτωση π.χ. του Ιωάννη Καντακουζηνού, που πάντρεψε, λόγω πολιτικής σκοπιμότητας, μία από τις κόρες του με τον Οθωμανό εμίρη Ορχάν, είναι φυσικά πολύ μεταγενέστερη)[38].

Οι σπουδαιότερες ίσως πηγές μας για την συγκεκριμένη ιστορική περίοδο είναι ο προαναφερθείς Μιχαήλ Ατταλειάτης και ο Ιωάννης Σκυλίτζης (ή Σκυλίτσης). Ο πρώτος συμμετείχε στην εκστρατεία του Ρωμανού ως *κριτής του στρατοπέδου* και έλαβε μέρος στην μάχη του Μαντζικέρτ, αλλά δεν υπήρξε μάρτυρας των διαπραγματεύσεων ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τον Alp Arslan και δεν ξανασυνάντησε τον

παρασελίδια σημείωση από τον κώδικα E, fol. 242r, της χειρόγραφης παράδοσης του Μιχαήλ Ατταλειάτη: *«ἅλωσις τοῦ βασιλέως Διογένους + κατὰ τ[ὴν] κς΄ [τ]οῦ αὐγούστου μηνός»* (14ος αι.). Για περισσότερες πληροφορίες βλ. τις σημαντικές επισημάνσεις του Ευδ.Θ. Τσολάκη (έκδ.), Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 205-206.

36. Για την παραμονή του Ρωμανού στο σουλτανικό στρατόπεδο βλ. κυρίως Sibt bin al-Jawzī, σ. 149 κ.ε. - 'Imād al-Dīn, σ. 44. - Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 122.8 κ.ε. - Ibn al-Athīr, σ. 171. - Νικ. Βρυέννιος, σ. 121. Βλ. γενικότερα και Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 703.2-3. Πρβλ. J. Laurent, Traites, σ. 111. - O. Turan, Selçuklular Tarihi, σ. 184 κ.ε. - A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi,* σ. 68 κ.ε. - S. Vryonis, Jr., Captivity, σ. 439 κ.ε.

37. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 123.11-12.

38. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 123.10-16. - Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 151.20-152.3 - Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 164.10-13. - Νικ. Βρυέννιος, σ. 121.19. - Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 703. Η αδελφή επίσης του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259-1282) Μαρία είχε παντρευτεί για πολιτικούς λόγους τον χάνο των Μογγόλων.

Διογένη μετά την αιχμαλωσία του[39]. Όπως είναι λοιπόν φυσικό, ο Ατταλειάτης είναι ιδιαίτερα λακωνικός για τους όρους της συνθήκης. Αναφέρει ωστόσο ότι οι διασωθέντες Βυζαντινοί στρατιώτες κατείχαν μεν το φρούριο του Μαντζικέρτ μετά την σύγκρουση, αλλά τελικά το εγκατέλειψαν, όταν ο Ρωμανός Διογένης επέστρεψε από την αιχμαλωσία[40]. Ο Ατταλειάτης επιβεβαιώνει ουσιαστικά λοιπόν εμμέσως σε αυτό το σημείο τις πληροφορίες των αραβικών πηγών και του Bar Εβραίου, στις οποίες θα γίνει λόγος παρακάτω. Η Συνέχεια του Σκυλίτση αναφέρει εξάλλου ρητά ότι οι Ρωμανός και Alp Arslan προέβησαν σε καθορισμό της συνοριακής γραμμής με βάση την κατάσταση που επικρατούσε πριν από την διεξαγωγή της μάχης (*«ἃ ἦν ἐξ ἀρχῆς»*) και κατά συνέπεια πριν από την κατάληψη του Μαντζικέρτ από τους Βυζαντινούς[41]. Στο ίδιο κείμενο γίνεται λόγος περί συμφωνίας απελευθέρωσης των Τούρκων και των διακεκριμένων Βυζαντινών αιχμαλώτων (*«τὸ προέχον τῶν Ῥωμαίων καὶ ἔκριττον»*)[42] αλλά και παύσης των τουρκικών επιδρομών στα βυζαντινά εδάφη (*«μηκέτι δὲ λεηλασίας τῆς τῶν Ῥωμαίων ἐπικρατείας παρ' οὑτινοσοῦν τῶν Τούρκων»*)[43].

Οι ανατολικοί συγγραφείς παρέχουν κάποιες επιπρόσθετες λεπτομέρειες για τους όρους της συνθήκης, ενώ ο Ibn al-Athīr προσδιορίζει και την χρονική διάρκεια της συμφωνηθείσας ειρήνης, ισχυριζόμενος, μάλλον εσφαλμένα όπως θα δούμε παρακάτω, ότι ήταν πενήντα ετών (*«εἰρήνῃ διηνεκεῖ»* κατά τον Ιωάννη Ζωναρά)[44]. Σύμφωνα με τους ίδιους, ο Alp Arslan αξίωσε αρχικά από τον αυτοκράτορα την καταβολή λύτρων ύψους 10.000.000 δηναρίων για την απελευθέρωσή του[45].

39. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 178. Για τον *κριτή του στρατοπέδου* και την κατοχή του συγκεκριμένου αξιώματος από τον Ατταλειάτη βλ. αναλυτικά Α. Γκουτζιουκώστας, Ο κριτής του στρατοπέδου και ο κριτής του φοσσάτου, *Βυζαντινά* 26 (2006) 79-99.

40. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 123.17 κ.ε.

41. Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 151.20 κ.ε.

42. Βλ. επίσης Εφραίμ Αίνιος, σ. 118.3396-3397.

43. Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 151.23 κ.ε. Βλ. και Ibn al-Athīr, σ. 172.

44. Ibn al-Athīr, σ. 172. - Ιω. Ζωναράς, τομ. 3, σ. 703.4-5. Ανάλογη εκείνης του Ζωναρά η αναφορά της Συνέχειας Σκυλίτση, σ. 151.21: *«(...) συνθήκας εἰρηνικὰς διηνεκεῖς (...)»*.

45. Ibn al-Athīr, σ. 171. - Ibn al-Jawzī, σ. 48. O Sibt bin al-Jawzī, σ. 151-152, κάνει λόγο για 10.500.000 δηνάρια και 300.000 για την σύναψη ειρήνης και 60.000 δηνάρια κατ' έτος. Βλ. και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt,* σ. 37. Πρβλ. S. Vryonis, Jr., Captivity, σ. 445. O Bar Εβραίος, σ. 222 (έκδ. P. Bedjan, σ. 249) κάνει λόγο για τα 10.000.000 δηνάρια. Το συγκεκριμένο ποσό ήταν μάλλον το αρχικό που είχε απαιτήσει ο Alp Arslan από τον Ρωμανό Διογένη. Πρβλ. γενικότερα και O. Turan, *Selçuklular Tarihi,* σ. 188.

Σημειώνουμε εδώ ότι το δηνάριο *(dīnār)* διέθετε κατά την συγκεκριμένη χρονική περίοδο την ίδια περίπου αξία με ένα βυζαντινό χρυσό νόμισμα[46]. Ο Ρωμανός αντέτεινε στον σουλτάνο ότι είχε εξαντλήσει οικονομικά την αυτοκρατορία με τις δαπάνες για την ανασυγκρότηση των βυζαντινών στρατευμάτων και την στρατολόγηση πολυάριθμων μισθοφόρων. Τελικά συμφώνησε, κατά τον Sibt bin al-Jawzī, να καταβάλει ένα ποσό συνολικού ύψους 1.500.000 δηναρίων πληρώνοντας αμέσως (μόλις ελευθερωνόταν) 300.000 δηνάρια και ετησίως ως πάκτα 60.000 δηνάρια[47] (360.000 κατά τον Bar Εβραίο, που προφανώς ενώνει στο κείμενό του τα δύο ποσά)[48]. Από τον υπολογισμό συνάγεται ότι η συνθήκη ειρήνης ήταν μάλλον διάρκειας είκοσι ετών και όχι πενήντα, όπως αναφέρει, εσφαλμένα πιθανότατα, ο Ibn al-Athīr[49] (συνολικά 1.500.000 δηνάρια - 300.000 δηνάρια = 1.200.000 δηνάρια : 60.000 δηνάρια ετησίως = 20 έτη)[50].

Ο Ρωμανός δέχτηκε επίσης να απελευθερώσει όλους τους μουσουλμάνους αιχμαλώτους πολέμου και να παντρέψει μία από τις κόρες του (για τις οποίες δεν διαθέτουμε πληροφορίες) με τον γιο του σουλτάνου. Ο σουλτάνος του δώρησε τότε το ποσό των 10.000 δηναρίων και μία προσωπική σκηνή για τις άμεσες ανάγκες του και απελευθέρωσε ορισμένους Βυζαντινούς αξιωματούχους[51]. Ο Alp Arslan ζήτησε ωστόσο επιπρόσθετα να του παραχωρηθούν και οι σημαντικές πόλεις Μαντζικέρτ, Έδεσσα (της Μεσοποταμίας), Ιεράπολη[52] και Αντιόχεια, επειδή βρίσκονταν παλαιότερα υπό μουσουλμανική κατοχή. Ο αυτοκράτορας ισχυρίστηκε τότε υποτιθέμενα ότι θα φρόντιζε για την παράδοση των πόλεων στα στρατεύματα του σουλτάνου, όταν θα επέστρεφε

46. Για το δηνάριο Βλ. Cécile Morrisson - J.-Cl. Cheynet, Prices and Wages in the Byzantine World, εν *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century,* editor-in-chief Angeliki E. Laiou, (Dumbarton Oaks Studies 39), Washington D.C. 2002, τομ. 2, σ. 816. Αναλυτικότερα βλ. G.C. Miles, λ. dīnār, *Encyclopédie de l'Islam,* τομ. II, Leyde - Paris 1965, σ. 305-307.

47. Sibt bin al-Jawzī, σ. 151-152.

48. Bar Εβραίος, σ. 222 (έκδ. P. Bedjan, σ. 249).

49. Ibn al-Athīr, σ. 172.

50. Πρβλ. και D. Korobeinikov, Asia Minor, σ. 8.

51. Ibn al-Athīr, σ. 172. Βλ. επίσης και Εφραίμ Αίνιος, σ. 118.3396-3397. Ο Bar Εβραίος, σ. 222 (έκδ. P. Bedjan, σ. 249), κάνει λόγο για 1.000.000 δηνάρια.

52. Η ευρύτερη περιφέρεια της Ιεραπόλεως αποτελούσε «διοικητικο-στρατιωτικά» εκείνη την περίοδο συνοριακή *στρατηγίδα (=θέμα)* της αυτοκρατορίας. Η πόλη είχε καταληφθεί από τον Ρωμανό Διογένη το φθινόπωρο του 1068. Ο αυτοκράτορας είχε τοποθετήσει εκεί φρουρά υπό τον αρμενικής καταγωγής *βέστη* και *στρατηγό* Φαρεσμάνιο Αποκάπη. Βλ. αναλυτικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση,* σ. 354 κ.ε., ειδικά σ. 356 κ.ε., 611.

στην πρωτεύουσά του, επειδή εκείνη την στιγμή δεν διέθετε την απαραίτητη δύναμη, ώστε να το πράξει[53].

Αρκετοί παλαιότεροι και σύγχρονοι ερευνητές, όπως π.χ. οι C. Cahen, İ. Kafesoğlu, M.H. Yinanç, O. Turan, A. Sevim και D. Korobeinikov, αποδέχονται την τελευταία αναφορά ως αξιόπιστη πληροφορία παρουσιάζοντάς την μάλιστα ως όρο της συνθήκης, πράγμα που, όπως έγινε μόλις κατανοητό, δεν πράττουν ρητά ούτε οι μουσουλμανικές πηγές[54]. Όπως και να έχει, η συμφωνία παραχώρησης από τον Ρωμανό της πατριαρχικής Αντιόχειας και της Έδεσσας, που δεν κινδύνευαν στρατιωτικά από τους Σελτζούκους και αποτελούσαν, ως διοικητικές έδρες των ομώνυμων *δουκάτων,* προπύργια της αυτοκρατορίας στο ανατολικό σύνορο[55], δεν είναι καθόλου πιθανή και θα πρέπει κατά την γνώμη μας να απορριφθεί. Χαρακτηριστικός είναι εξάλλου ο ισχυρισμός σε αυτό το σημείο του Νικηφόρου Βρυέννιου, που αν μη τι άλλο δεν εκθειάζει στην *«Ὕλη Ἱστορίας»* του τον Διογένη, ότι *«ἐβούλετο γὰρ ὁ βασιλεὺς μᾶλλον τεθνάναι, ἢ ἀναξίας συμβιβάσεις ποιεῖσθαι τῆς ἑαυτοῦ γενναιότητος»*[56]. Η Συνέχεια του Σκυλίτση αναφέρει επίσης ρητά, όπως προείπαμε, ότι οι δύο ηγεμόνες *«σπονδὰς ποιησάμενοι καὶ συνθήκας εἰρηνικὰς διηνεκεῖς καὶ κῆδος ἐπὶ τοῖς παισὶ συστησάμενοι καὶ τὰ δίκαια ἑκάστης ἐπικρατείας, ἃ ἦν ἐξ ἀρχῆς, θέμενοι»* (δηλαδή κατέληξαν στην αμοιβαία αναγνώριση της μεταξύ τους συνοριακής γραμμής, που ίσχυε πριν από την εκστρατεία του αυτοκράτορα στην περιοχή του Μαντζικέρτ)[57].

Το πιθανότερο λοιπόν είναι ότι ο Ρωμανός συμφώνησε μόνο να αναγνωρίσει την τουρκική κυριαρχία στην δυτική Βαασπρακανία, πράγμα που αποδέχθηκε ο Alp Arslan, καθώς οι βυζαντινές απώλειες

53. Ibn al-Jawzī, σ. 48-49. - Sibt bin al-Jawzī, σ. 17, 150-151 (αντλεί, όπως προαναφέρθηκε, από το απολεσθέν έργο του 11ου αι. του Gars al-Ni'ma Muhammad bin Hilāl al-Sābi, ο οποίος γνώριζε την επίσημη έκθεση *[Fethnāme]* που απέστειλε ο Alp Arslan, μετά την νίκη του στο Μαντζικέρτ, στην Βαγδάτη). - Bar Εβραίος, σ. 222. - Ibn ad-Devādārī, σ. 395-396. Για το κείμενο του τελευταίου συγγραφέα βλ. και εν F. Sümer - A. Sevim, *Malazgirt,* σ. 59.

54. Βλ. C. Cahen, Mantzikert, σ. 637-638. - İ. Kafesoğlu, *Melikşah,* σ. 60-61. - M.H. Yinanç, *Anadolu,* σ. 71. - O. Turan, *Selçuklular Tarihi,* σ. 185. - A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi,* σ. 71. - Του ίδιου (έκδ.), Sibt bin al-Jawzī, σ. 17. - D. Korobeinikov, Asia Minor, σ. 8.

55. Για τα *δουκάτα* Εδέσσης και Αντιοχείας βλ. αναλυτικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση,* σ. 274 κ.ε., 323 κ.ε. αντίστοιχα. Βλ. επίσης και σ. 585 κ.ε., 597 κ.ε., όπου παρατίθενται προσωπογραφικοί κατάλογοι των γνωστών σε μας αξιωματούχων και λοιπών υπαλλήλων που υπηρέτησαν σε αυτά κατά τον 11ο αι.

56. Νικ. Βρυέννιος, σ. 121.

57. Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 151.20 κ.ε.

στην μάχη ήταν μάλλον περιορισμένες, όπως τουλάχιστον κατέδειξε πειστικά στο παρελθόν σε σχετικό του άρθρο ο J.-Cl. Cheynet[58]. Ο σουλτάνος επιπρόσθετα διέθετε στρατηγικά σχέδια για τις νοτιότερες περιοχές των σιιτών Φατιμιδών και του ανατολικότερου Τουρκεστάν και επιθυμούσε, όπως ήταν φυσικό και λογικό, να κλείσει προς το παρόν το πολεμικό μέτωπο με την αυτοκρατορία. Η προσωπική συμπάθειά του για τον άτυχο αλλά γενναίο Ρωμανό, που μαρτυρείται από το σύνολο σχεδόν των πηγών, ενδεχομένως να επηρέασε κάπως την τελική του απόφαση[59]. Ο σουλτάνος βέβαια θεωρούσε προφανώς ότι ο Ρωμανός θα τηρούσε τους όρους της μεταξύ τους υπογραφείσας συνθήκης, καθώς η τελευταία υπήρξε αποτέλεσμα συμφωνίας και αμοιβαίας δέσμευσης όχι απλώς «κυρίων» αλλά των δύο πολιτικών κεφαλών της χριστιανικής και της μουσουλμανικής οικουμένης. Εχέγγυο για την τήρηση των όρων αποτελούσαν εξάλλου και οι πολυάριθμοι Βυζαντινοί αιχμάλωτοι, που δεν θα απελευθερώνονταν άμεσα, όπως για παράδειγμα ο γνωστός *λογοθέτης των υδάτων* Βασίλειος Μαλέσης κ.ά.[60]. Μπορούμε, κατά την γνώμη μας, να υποθέσουμε λογικά ότι ο Alp Arslan προτιμούσε μάλλον την παραμονή στον αυτοκρατορικό θρόνο του νικημένου και εξασθενημένου πολιτικά Διογένη, με τον οποίο ωστόσο είχε καταλήξει πλέον σε κάποια συνεννόηση και συμφωνία, από την ενδεχόμενη άνοδο στην ύπατη αρχή κάποιου άγνωστου στον ίδιο ηγεμόνα, που θα επιζητούσε ενδεχομένως να εκδικηθεί για την βαριά βυζαντινή ήττα και να ανατρέψει την ισχύουσα κατάσταση συνεχίζοντας τις στρατιωτικές επιχειρήσεις με αβέβαια τελικά αποτελέσματα.

Οι όροι της συνθήκης

Ανακεφαλαιώνοντας, οι όροι της συνθήκης/συμφωνίας των Ρωμανού Δ΄ Διογένη - Alp Arslan (τέλη Αυγούστου/αρχές Σεπτεμβρίου) ήταν λογικά, σύμφωνα με τις αντικρουόμενες μαρτυρίες των πηγών, οι εξής:

1. Ειρήνευση και συμφωνία φιλίας και αμοιβαίας συνεργασίας ανάμεσα στην Βυζαντινή αυτοκρατορία και το Σελτζουκικό σουλτανάτο ή στον Ρωμανό και τον Alp Arslan. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να ερμηνευθεί η πληροφορία του Ibn al-Athīr περί μελλοντικής

58. J.-Cl. Cheynet, Mantzikert, σ. 410 κ.ε. Πρβλ. και Ν. Τσάγγας, *Μαντζικέρτ*, σ. 199. - Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 50.

59. Βλ. π.χ. Κων. Μανασσής, σ. 351.6490 κ.ε.

60. Βλ. γι' αυτόν Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 133 κ.ε.

διάθεσης Βυζαντινών στρατευμάτων στον σουλτάνο από τον αυτοκράτορα, αν ο πρώτος το επιζητούσε[61]· επίσης, οι αναφορές των πηγών για την μετέπειτα επίκληση του Ρωμανού στον Alp Arslan να του αποστείλει τουρκικά στρατεύματα, ώστε να αντιμετωπίσει την αμφισβήτηση της αρχής του από τους Δούκες[62]. Η διάρκεια της «διηνεκούς» συμφωνηθείσας ειρήνης ανάμεσα στα δύο κράτη ήταν μάλλον είκοσι ετών (πενήντα ετών σύμφωνα με την εσφαλμένη, κατά την γνώμη μας, αναφορά του Ibn al-Athīr).

2. Αναγνώριση της τουρκικής κυριαρχίας επί των άλλοτε αυτοκρατορικών εδαφών της Βαασπρακανίας και παράδοση του υπό βυζαντινή κατοχή Μαντζικέρτ στους Σελτζούκους.

3. Αναγνώριση της ισχύουσας συνοριακής γραμμής ανάμεσα στην Βυζαντινή αυτοκρατορία και στα εδάφη που ήλεγχε άμεσα ή έμμεσα ο σουλτάνος, πριν από την εκστρατεία του Ρωμανού Διογένη στην ευρύτερη περιοχή του Μαντζικέρτ τον Αύγουστο του 1071.

4. Τερματισμός των τουρκικών επιδρομών στα αυτοκρατορικά εδάφη.

5. Άμεση απελευθέρωση του Ρωμανού Διογένη και ορισμένων Βυζαντινών αξιωματούχων που είχαν συλληφθεί από τους Τούρκους.

6. Απελευθέρωση των Τούρκων και λοιπών μουσουλμάνων που είχαν συλληφθεί από τους Βυζαντινούς κατά τα προηγούμενα έτη.

7. Καταβολή χρηματικού ποσού για την απελευθέρωση του Ρωμανού και των υπόλοιπων Βυζαντινών αιχμαλώτων (λύτρα συνολικού ύψους 1.500.000 δηναρίων κατά τις μουσουλμανικές πηγές, 1.000.000 κατά τον Bar Εβραίο, *«δεξίωσιν ἁδράν»* κατά τον Ατταλειάτη). Το μεγαλύτερο τμήμα των τελευταίων συνέχισε μάλλον να τελεί υπό καθεστώς αιχμαλωσίας, προφανώς ως εγγύηση για την καταβολή του συμφωνηθέντος ποσού. Ο αυτοκράτορας θα πλήρωνε σχετικά άμεσα ποσό ύψους 300.000 δηναρίων για την απελευθέρωσή του (από το οποίο έστειλε τελικά 200.000 σε δηνάρια και δώρα αξίας 90.000 δηναρίων[63]), ενώ η Βυζαντινή αυτοκρατορία θα κατέβαλε ετήσιως επί είκοσι χρόνια στο Σελτζουκικό σουλτανάτο πάκτα ύψους 60.000 δηναρίων (σύμ-

61. Ibn al-Athīr, σ. 171. Προφανώς η συγκεκριμένη πληροφορία δεν υπονοεί ότι η αυτοκρατορία κατέστη υποτελής στους Σελτζούκους, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι ερευνητές.

62. Νικ. Βρυέννιος, σ. 137.14 κ.ε. - Μιχ. Ψελλός, τομ. 2, σ. 171.1 κ.ε. - Bar Εβραίος, σ. 223. Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 482. Χαρακτηριστική η έκφραση του Κων. Μανασσή, σ. 352.6607, για την στάση του σουλτάνου έναντι του αιχμάλωτου Ρωμανού: *«σπένδεται, καταλλάτεται, σύμμαχον νέμει χεῖρα»*.

63. Βλ. αναλυτικά Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 479. Βλ. και κατωτ. στο παρόν άρθρο.

φωνα τουλάχιστον με τις μουσουλμανικές πηγές, 360.000 κατά τον Bar Εβραίο, ο οποίος συγχέει ίσως τα δύο προαναφερθέντα ποσά).

8. Προσωπική συμφωνία των Ρωμανού Δ΄ Διογένη - Alp Arslan να παντρέψουν τα τέκνα τους (μία κόρη του Ρωμανού με τον γιο του σουλτάνου κατά τις μουσουλμανικές πηγές).

Η τύχη της βυζαντινο-τουρκικής συνθήκης του 1071

Οι όροι της συνθήκης παρέμεναν τελικά ουσιαστικά ανενεργοί, καθώς δεν εφαρμόστηκαν ποτέ από καμία πλευρά[64]. Οι πληροφορίες των πηγών είναι δυστυχώς και γι' αυτό το ζήτημα ολιγόλογες και αποσπασματικές αλλά και ασαφείς και αντικρουόμενες. Θα επιχειρήσουμε ωστόσο εδώ να διαλευκάνουμε κατά το δυνατόν τις αιτίες που οδήγησαν στην προαναφερθείσα εξέλιξη.

Μετά την απελευθέρωσή του ο Διογένης έθεσε πλέον ως πρωταρχικό του στόχο την διατήρηση της ύπατης αρχής. Γι' αυτόν τον λόγο άρχισε να συγκεντρώνει, ενώ βρισκόταν καθ' οδόν για την πρωτεύουσα, στρατιώτες και χρήματα ακολουθώντας την πορεία Μαντζικέρτ → Θεοδοσιούπολη → Κολώνεια → Μελισσοπέτριον → Αρμενιακόν *θέμα*[65]. Σύμφωνα με τις αμφιλεγόμενες πληροφορίες των Bar Εβραίου, Sibt bin al-Jawzī και Ibn al-Athīr, ο Ρωμανός πληροφόρησε αρχικά, ενώ βρισκόταν ακόμη στην κεντρική Μικρά Ασία, τον νέο αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078) για τους όρους της συνθήκης του με τον Alp Arslan, αφήνοντάς τον να αποφασίσει, αν επιθυμούσε να τους αποδεχθεί και να τους τηρήσει. Ο Μιχαήλ τους αποδέχθηκε και ζήτησε υποτιθέμενα από τον Διογένη να μεσολαβήσει σχετικά στον σουλτάνο, αλλά άφησε στον ίδιο το οικονομικό βάρος της καταβολής των συμφωνηθέντων ποσών. Ο Ρωμανός συγκέντρωσε τότε το ποσό των 200.000 δηναρίων και το απέστειλε μαζί με κάποια άλλα δώρα αξίας 90.000 δηναρίων στον Alp Arslan, ισχυριζόμενος ότι αυτά ήταν όλα όσα κατόρθωσε να συγκεντρώσει[66].

Η πιο αξιόπιστη *«Συνέχεια»* της *«Σύνοψης Ἱστοριῶν»* του Ιωάννη Σκυλίτζη αναφέρει ότι η νέα βυζαντινή κυβέρνηση άφησε «αργάς και

64. Γνωρίζουμε πάντως ότι ορισμένοι Βυζαντινοί αιχμάλωτοι, όπως π.χ. ο Βασίλειος Μαλέσης, απελευθερώθηκαν τελικά από τους Τούρκους· προφανώς το ίδιο έγινε και από την βυζαντινή πλευρά.

65. Μιχ. Ατταλειάτης, σ. 123.20 κ.ε. - Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 152.12 κ.ε.

66. Ibn al-Athīr, σ. 171-172. - Ibn al-Jawzī, σ. 50. - Sibt bin al-Jawzī, σ. 151 κ.ε. Γενικότερα πρβλ. C. Cahen, Pénétration, σ. 641. - O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 188. - A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 76. - Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 479.

απράκτους» τις συμφωνίες με τους Τούρκους[67]. Οι Δούκες ήταν πράγματι απασχολημένοι έως τα μέσα του 1072 με την αντιμετώπιση του Ρωμανού Διογένη και των υποστηρικτών του, αντιμετώπιζαν σοβαρά οικονομικά προβλήματα και ενδεχομένως δεν επιθυμούσαν ούτε να καταβάλουν μεγάλο χρηματικό ποσό στους Τούρκους, ούτε να αναγνωρίσουν επισήμως την παραχώρηση εδαφών στην Αρμενία και σε άλλες περιοχές[68]. Οι Ματθαίος Εδέσσης και Νικηφόρος Βρυέννιος ισχυρίζονται ότι ο Alp Arslan επιθυμούσε να εκδικηθεί τους Βυζαντινούς για την κακομεταχείριση και τον θάνατο του Ρωμανού[69], ενώ οι Μιχαήλ Γλυκάς και η *«Συνέχεια»* αναφέρουν μόνο ότι οι Τούρκοι διέλυσαν τις συνθήκες που είχαν υπογραφεί στο Μαντζικέρτ[70].

Το πιθανότερο, κατά την γνώμη μας, είναι ότι τόσο ο Alp Arslan όσο και ο διάδοχός του, σουλτάνος Melikşah (1073-1092)[71], επιθυμού-

67. Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 156.20 κ.ε. Πρβλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 104-105.

68. Βλ. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 104 κ.ε. - Του ίδιου, *Κατάρρευση*, σ. 477 κ.ε.

69. Ματθαίος Εδέσσης, σ. 135-136: *«(...) they tore out the eyes of Diogenes (...) who died from the intense pain (...). When Alp Arslan heard this, he wept bitterly and regretted the death of Diogenes. Then the sultan said: "The Roman nation has no God, so this day the oath of peace and friendship taken by both the Persians and Romans is nullified; henceforth I shall consume with the sword all those people who venerate the cross, and all the lands of the Christians shall be enslaved" (...). Speaking to the Khurasanians, the sultan said: "Henceforth all of you be like lion cubs and eagle young, racing through the countryside day and night, slaying the Christians and not sparing any mercy the Roman nation"».* - Νικ. Βρυέννιος, σ. 145: *«οἵ τε γὰρ Τοῦρκοι τὰ κατὰ τὸν Διογένην πυθόμενοι καὶ τὰς πρὸς Ῥωμαίους δι ἐκεῖνον γενομένας ξυμβάσεις τε καὶ σπονδὰς διαλύσαντες τὴν ἑῴαν πᾶσαν ἐδῄουντο καὶ ἐληΐζοντο».* - Σ.Π. Λάμπρος, Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη (αρ. 1-562), *Νέος Ἑλληνομνήμων* 7 (1910) 131, αρ. 12.

70. Μιχ. Γλυκάς, σ. 613.16-20: *«οἱ γὰρ Τοῦρκοι ἰδόντες ὡς ἄπρακτοι μεμενήκασιν αἱ πρὸς Διογένην συνθῆκαι, καὶ ότι ὅν αὐτοὶ τετιμήκασιν ὑπὸ χεῖρα λαβόντες, οὕτω κακῶς οἱ αὐτοῦ πρὸς αὐτὸν διετέθησαν, κἀντεῦθεν θυμοῦ πλησθέντες, ἄραντες ἐκ Περσίδος παμπληθεῖς τοῖς Ῥωμαϊκοῖς ἐπιστρατεύουσι θέμασι».* - Συνέχεια Σκυλίτση, σ. 156.20-157.2: *«Τῶν γὰρ πρὸς Διογένην εἰρηνικῶν συμφώνων ἀργῶν μεινάντων καὶ ἀπράκτων θυμῷ συνεχόμενοι οἱ Τούρκοι ἐφ' οἷς, ὃν αὐτοὶ ὡς ἐχθρὸν εἰληφότες καὶ ὑποχείριον πάσης κομιδῆς καὶ τιμῆς ἠξιώκασι καὶ τῇ ἰδίᾳ ἐπικρατείᾳ αὖθις ἀποκατέστησαν, τούτῳ οἱ οἰκεῖοι μανιωδῶς ὡς ἐχθρῷ προσενεχθέντες ἀσπόνδῳ, ἃ παρ' αὐτοῖς ἐχρῆν αὐτὸν παθεῖν, οἱ γνωστοὶ καὶ συγγενεῖς καὶ τοῖς τῆς εἰρήνης νόμοις ἀγόμενοι διαπεπράχασι καὶ οἰκτίστῳ καὶ ἐπωδύνῳ θανάτῳ παραδεδώκασιν -ὑπερήλγουν γὰρ αὐτῷ καὶ οἱ ἀλλότριοι διὰ τὸ πλῆθος τῶν δεινῶν καὶ τὸ τῆς συμφορᾶς ἀπαρηγόρητον- ἄραντες ἐκ Περσίδος παμπληθεῖ, ὡς μηδενὸς ὄντος τοῦ κωλύοντος, τοῖς ῥωμαϊκοῖς ἐπιστρατεύουσι θέμασι καὶ ταῦτα κατελυμήναντο».*

71. Βλ. γι' αυτόν İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (=Ο σουλτάνος Melikşah και το κράτος των Μεγάλων Σελτζούκων αυτοκρατό-

σαν να προωθήσουν δυτικότερα τις –δύσκολα ελεγχόμενες ακόμη και από τους ίδιους– τουρκομανικές ομάδες και να αποστείλουν τους πιο επίφοβους και φιλόδοξους Σελτζούκους εμίρηδες στις μικρασιατικές περιοχές της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπως για παράδειγμα τον Kutalmişoğlu Süleyman (βυζ. Σολυμάς Κουτλουμούσης)[72], ώστε να απαλλαγούν από ενδεχόμενους αμφισβητίες της αρχής τους[73].

Οι σύγχρονοι Τούρκοι μελετητές ισχυρίζονται βέβαια ότι ο Alp Arslan επιδίωξε συνειδητά την κατάκτηση της Μικράς Ασίας, ώστε να εξασφαλίσει μία εθνική πατρίδα για τους ομοεθνείς του, αλλά δεν εξηγούν γιατί ο σουλτάνος επέβαλε όρους που δεν προέβλεπαν την παραχώρηση μικρασιατικών εδαφών από τον Ρωμανό (εφόσον μάλιστα οι όροι δεν ήταν επαχθείς, δεν θα συνέβαλλαν λογικά στην πυροδότηση ενδοβυζαντινών συγκρούσεων, γεγονός που θα συνέφερε την τουρκική πλευρά)· επίσης δεν εξηγούν γιατί ο Alp Arslan δεν ηγήθηκε προσωπικά ενδεχόμενης προσπάθειας κατάκτησης των μικρασιατικών περιοχών κατά το 1071/72, αμέσως δηλαδή μετά την μάχη του Μαντζικέρτ, αλλά αντιθέτως προτίμησε να εκστρατεύσει στο Τουρκεστάν, όπου τελικά δολοφονήθηκε στις 25 Νοεμβρίου του 1072[74].

Ολοκληρώνοντας αξίζει ίσως να επισημάνουμε εδώ ότι ο επόμενος Σελτζούκος σουλτάνος και γιος του Alp Arslan Melikşah βρισκόταν σε διπλωματική επαφή τόσο με τον Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα[75] όσο και με τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό (1081-1118), στον οποίο μάλιστα είχε προ-

ρων), İstanbul 1953, σ. 18 κ.ε. - C.M. Brand, λ. Maliksh+ +ah, *ODB*, τομ. 2, σ. 1276. - A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 79 κ.ε. Επιπρόσθετη βιβλιογραφία εν Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 145, σημ. 7.

72. Ο Kutalmişoğlu Süleyman εισήλθε στην Μικρά Ασία με τους αδελφούς του και μία ομάδα Τούρκων, που ο Sibt bin al-Jawzī κατονομάζει ως *«al-Nāwikiya»*, γύρω στα μέσα της δεκαετίας του 1070. Βλ. Sibt bin al-Jawzī, σ. 168 κ.ε. (έτος 1073/74). - al-'Azīmī, σ. 361 (εσφαλμένη αναφορά περί κατάκτησης της Νίκαιας της Βιθυνίας από τον Sóleyman το 1074/75). Βλ. ειδικά γι' αυτόν A. Sevim, *Anadolu Fatihi Kutalmişoğlu Süleymanşah* (= Ο κατακτητής της Μικράς Ασίας Σουλεϊμάν Κουτλουμούς), (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Tarih Kurumu Yay xxiv. Dizi - Sa. 13), Ankara 1990, ειδικά σ. 26 κ.ε., για την διείσδυσή του στην Μικρά Ασία. Βλ. και J. Laurent, Byzance et les origines du sultanat de Roum, εν *Mélanges Charles Diehl. Premier volume. Histoire*, Paris 1930, σ. 177-182, ειδικά σ. 179-180. - C. Cahen, Qutlumush et ses fils avant l'Asie Mineure, *Der Islam* 39 (1964) 14-27, ειδικά σ. 25-26 (= *Turcobyzantina*, αρ. V). - D. Korobeinikov, Asia Minor, σ. 8, σημ. 6.

73. Γ.Α. Λεβενιώτης, *Κατάρρευση*, σ. 51.

74. O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, σ. 188-189. - A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, σ. 76. Πρβλ. και İ. Kafesoğlu, *Seljuks*, σ. 49. Ο A. Sevim, ό.π., σ. 19, φθάνει στο σημείο να μιλήσει για επιδίωξη κατάκτησης της Μικράς Ασίας από τους Τούρκους ήδη από το 1015!

75. Βλ. Hélène Antoniadis-Bibicou, Un aspect des relations Byzantino-Turques en

τείνει να αποσύρει τις τουρκικές ομάδες από τις μικρασιατικές περιοχές με αντάλλαγμα την σύναψη επιγαμικής και στρατιωτικής συμμαχίας εναντίον του επίφοβου Σελτζούκου σουλτάνου της Συρίας και της Παλαιστίνης Tāj al-Dawla Tutuş bin Alp Arslān (ή απλώς Tutuş, ελλ. Τουτούσης)[76].

SUMMARY

The events concerning the famous battle of Mantzikert (August 26, 1071) are mentioned by at least forty chronicles and other historical works: (GREEK) Michael Attaleiates, *Continuation* of Skylitzes, Michael Psellos, Nikephoros Bryennios, John Zonaras, Anna Comnena, Michael Glykas, Theodoros Skoutareiotes, Constantine Manasses, Ephraim Aineios· (ARMENIAN) Aristakēs of Lastivert, Matthew of Edessa, Kirakos Ganjakec'i, Smbat Sbarapet, Samuēl Anets'i, Vardan Arewelc'i· (SYRIAC) Michael the Syrian, Bar Hebraeus (i.e. Gregory Abū'l Faraj), *Chronicon syriacum* of Anonymus writer· (WESTERN/LATIN) William of Apulie, Amatus of Montecassino, Andrea Dandolo, William of Tyr· (MUSLIM [Arabic - Persian - Ottoman]) Ibn al-Qalānisí, Ibn al-Jawzī, Sibt bin al-Jawzī, 'Imād al-Dīn, Ibn al-Athīr, al-Būndarī, Kamāl al-Dīn, Mawhub bin Mansur bin Mufarrig, *Akhbār al-dawlat al-Saljūqiyya* (maybe of Sadr al-Dīn 'Alī bin Nāsir al-Husaynī), al-'Azīmī, Rašīd al-Dīn, Ibn ad-Devādārī, Ibn Kesīr, al-Fāriqī, Mīrhwānd, Hamdullah Mustawfī, al-Aksarayi, Amhed bin Mahmūd· (SLAVIC) bulgaro-slavic translation of C. Manasses.

According to the fragmentary, controversial and conflicting information of these sources, the Byzantine emperor Romanos IV Diogenes and the Seljuk sultan Alp Arslan agreed, during the eight day captivity of Romanos at the turkish camp (from August 26 or 27 to September 3 or 4), on the terms of a peace treaty between the Empire and the Sultanate. The terms were:

1. The cessation of hostilities and the agreement of a treaty of amity and collaboration between the Empire and the Sultanate and, naturally, Romanos Diogenes and Alp Arslan. The two rulers agreed to offer each other military support in the future, if that was necessary. The peace

1073-1074, εν *Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines (Ochride 10-15 Sept. 1961)*, éd. G. Ostrogorsky - J. Ferluga - F. Barisić, Beograd 1964, τομ. 2, σ. 15-25. - Γ.Α. Λεβενιώτης, *Ουρσέλιος*, σ. 145 κ.ε.

76. Α. Κομνηνή, σ. 187.9-188.41.

treaty would last for twenty years (fifty, according to the incorrect testimony of Ibn al-Athīr).

2. The recognition of the sultan's rule at Vaasprakania (i.e. Vaspurakan), and the byzantine surrender of Mantzikert to the Turks (but not of Edessa of Mesopotamia and Antiocheia of Syria, as some later eastern sources maintain and many modern researchers erroneously accept).

3. The recognition of the eastern-frontier border line that existed between the Byzantines and the Seljuks, before the expedition of Romanos Diogenes at the western districts of Vaasprakania.

4. The ceasing of turkish raids in the imperial lands of Asia Minor, north-western Mesopotamia and north Syria.

5. The immediate release of Romanos and of some Byzantine officials.

6. The release of the Turkish and other muslim captives that had been seized by the Byzantines during the previous years of fighting.

7. The payment of ransom for the release of Romanos and other Byzantine captives (a total sum of 1.500.000 dinars according the muslim sources). Most Byzantine soldiers and officers would remain under captivity, as a guarantee for the payment of the ransom to the Turks. The emperor would pay 300.000 dinars for his personal release. The Empire would pay an annual amount of 60.000 dinars, for a period of twenty years, to the Seljuk Sultanate (in total: 300.000 dinars + 60.000 dinars x 20 years = 1.500.000 dinars).

8. The agreement of Romanos and Alp Arslan to arrange the wedding of their children (a daughter of the emperor with the son of the sultan).

The terms of the peace treaty remained inactive. Romanos was soon overthrown by the members of the imperial family (the Doukai). The new government of the Doukai had to deal with the revolt of the former emperor in Asia Minor and also faced great economic difficulties. Moreover, the Byzantines were not prepared to recognise officialy the imperial withdrawal from Armenia and the annexation of the region by the Turks. According to the sources, the sultan wished to take revenge on the Byzantines for the blinding and consequent death of Diogenes, with whom he had become friends. In our opinion, it is more likely that Alp Arslan wished to get rid himself of the most dangerous Seljuk emirs, such as Suleyman bin Qutlumush, by dispatching them to the west, that is to say, to the byzantine provinces of Asia Minor, that the treaty forced him to respect and leave unharmed.

Ελένη Τούντα

Αντιλήψεις περί translatio imperii στη Δυτική Αυτοκρατορία τον 12ο αι.: ιδεολογία - πολιτική πράξη - προπαγάνδα

Ανήμερα των Χριστουγέννων του έτους 800 στον ναό του Αγίου Πέτρου στη Ρώμη και ενώ την ώρα της θείας λειτουργίας ο βασιλιάς των Φράγκων Κάρολος (768-814) είχε γονατίσει και προσευχόταν, ο πάπας Λέων Γ΄ (795-816) τοποθέτησε επί της κεφαλής του ένα στέμμα. Η κίνηση αυτή έδωσε το έναυσμα στους συγκεντρωμένους πιστούς να ξεσπάσουν σε επευφημίες: «Στον Κάρολο, ευσεβέστατο Αύγουστο από τον Θεό εστεμμένο, μέγα και ειρηνοποιό αυτοκράτορα, (ας χαρίζεται) ζωή και νίκη»[1]. Με αυτήν την κατά τη γνώμη μου μέχρι τελευταίας λεπτομέρειας σκηνοθετημένη τελετή, ανέτειλε στη Δυτική Ευρώπη η νέα αυτοκρατορική εποχή. Παράλληλα άρχισε να καλλιεργείται η θεωρία περί *translatio imperii*, περί τη μεταφορά δηλαδή της έδρας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας από την Κωνσταντινούπολη στη Ρώμη. Η προαναφερθείσα στέψη αφαίρεσε από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες το δικαίωμα στον ρωμαϊκό αυτοκρατορικό τίτλο και την –θεωρητική βέβαια– οικουμενική εξουσία και κατέστησε τον Κάρολο συνεχιστή της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής παράδοσης.

Η αφορμή, στην οποία κατά πάσα πιθανότητα η Αγία Έδρα στήριξε την αναγκαιότητα της στέψης ενός νέου ρωμαίου αυτοκράτορα, ήταν η διακυβέρνηση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από μία γυναίκα, την Ειρήνη (797-802), γεγονός που σύμφωνα με τις πολιτικές αντι-

* Το άρθρο αποτελεί επεξεργασμένη και ανεπτυγμένη μορφή του κειμένου της ανακοίνωσης που δόθηκε στο ΚΗ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο στη Θεσσαλονίκη στις 26 Μαΐου 2007.

1. Vita Leonis III (ed. L. Duchesne), στο Le Liber Pontificalis, τόμ. I, Paris 1955, σ. 7: Post haec, advenientem diem Natalis domini nostri Iesu Christi in iamdicta basilica beati Petri apostoli, omnes iterum congregati sunt. Et tunc venerabilis et almificus presul manibus suis propriis pretiosissima corona coronavit eum. Tunc universi fideles Romani videntes tanta defensione et dilectione quam erga sanctam Romanam ecclesiam et eius vicarium habuit, unanimiter altisona voce, Dei nutu atque beati Petri clavigeri regni caelorum, exclamaverunt: «Karolo, piissimo Augusto a Deo coronato, magno et pacifico imperatore, vita et victoria!»... Et ab omnibus constitutus est imperator Romanorum. Ilico sanctissimus antistes et pontifex unxit oleo sancto Karolo, excellentissimo filio eius, rege, in ipso die Natalis domini nostri Iesu Christi.

λήψεις περί την αυτοκρατορική αρχή καθιστούσε τον θρόνο κενό[2]. Την ίδια περίπου εποχή (c. 750-850) η Ρωμαϊκή Εκκλησία, για να μπορέσει να νομιμοποιήσει το δικαίωμα του ποντίφηκα να απονέμει τον αυτοκρατορικό τίτλο, παρουσίασε το πλαστό έγγραφο της Κωνσταντινείου Δωρεάς, το *Constitutum Constantini*, κατά το οποίο ο Μέγας Κωνσταντίνος (324-337), μεταφέροντας την έδρα της Αυτοκρατορίας από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη, παρέδωσε στον πάπα Σίλβεστρο Α΄ (314-335) και τους διαδόχους του το ανάκτορο του Λατερανού, το αυτοκρατορικό στέμμα και την εξουσία σε ολόκληρο το δυτικό τμήμα της Αυτοκρατορίας[3]. Η Κωνσταντίνειος Δωρεά, όπως γίνεται κατανοητό, αποτέλεσε τη βάση τόσο για τις εδαφικές αξιώσεις του παπισμού στη Ρώμη και την ευρύτερη περιοχή, το *patrimonium beati Petri*, όσο και για την ανάληψη κοσμικής εξουσίας στη Δύση[4].

Σύμφωνα με την παπική ιδεολογία περί *translatio imperii* ο ρωμαίος ποντίφηκας ήταν ο μόνος που είχε *de iure* το δικαίωμα να απονέμει τον ρωμαϊκό αυτοκρατορικό τίτλο. Οι ρωμαίοι πολίτες έγιναν εκ νέου ο αυτοκρατορικός λαός που με τις επευφημίες του επιβεβαίωνε την απονομή του αυτοκρατορικού αξιώματος, και ο δυτικός αυτοκρά-

2. W. Ohnsorge, *Das Kaisertum der Eirene und die Kaiserkrönung Karls des Großen*, στο Του ιδίου, Konstantinopel und das Okzident. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte der byzantinisch-abendländischen Beziehungen und des Kaisertums, Darmstadt, 1966, σ. 49-72.

3. Παρατίθενται δύο χαρακτηριστικά χωρία της Δωρεάς: Constitutum Constantini (ed. H. Fuhrmann), στο MGH Fontes iuris germanici antiqui in usum scholarum, τόμ. 10, 1968, c. 14, σ. 86: ...Pro quo concedimus ipsis sanctis apostolis, dominis meis, beatissimis Petro et Paulo et per eos etiam beato Silvestrio patri nostro, summo pontifici et universali urbis Romae papae, et omnibus eius successoribus pontificibus, qui usque in finem mundi in sede beati Petri erunt sessuri, atque de presenti contradimus palatium imperii nostri Lateranense, quod omnibus in toto orbe terrarum praefertur atque praecellet palatiis, deinde diademam videlicet coronam capitis nostri simulque... c. 17, σ. 93: ...Romae urbis et omnes Italiae seu occidentalium regionum provincias, loca et civitates saepefato beatissimo pontifici, patri nostro Silvestrio, universali papae, contradentes atque relinquentes eius vel successorum...

4. Για το θέμα αυτό βλ. μεταξύ άλλων J. Canning, *A History of Medieval Political Thought 300-1450*, London, 1998[2] (1996) σ. 73-74. Επίσης W. Ohnsorge, *Das Constitutum Constantini und seine Entstehung*, στο Του ιδίου, *Konstantinopel und das Okzident*, ό.π., σημ. 2, σ. 93-162. Σημείο αναφοράς αποτελεί επίσης η μελέτη του D. Maffei, *La donazione di Constantino nei giuristi medievali*, Milano, 1969[2] (1964), όπου ερευνάται η θέση της Δωρεάς στο Δημόσιο και Κανονικό Δίκαιο των μεσαιωνικών χρόνων. Για τις γνώσεις των Βυζαντινών επί της Κωνσταντινείου Δωρεάς βλ. επίσης P. J. Alexander, *The donation of Constantine at Byzantium and its earliest use against the Western Empire*, στο Του ιδίου, *Religious and Political Thought in the Byzantine Empire*, London, 1978, σ. IV 11-26a.

τορας ήταν ο μοναδικός κύριος της οικουμένης[5]. Οι πρώτοι δυτικοί αυτοκράτορες, οι Φράγκοι βασιλείς, δυσκολεύτηκαν κατ' αρχάς να ενστερνιστούν την παπική ιδεολογία, καθώς στις ρίζες της φραγκικής βασιλικής ιδέας η ρωμαϊκή κληρονομιά και η έννοια της οικουμενικότητας δεν διαδραμάτιζαν κανένα ρόλο. Ειδικά στις σχέσεις τους με τους βυζαντινούς αυτοκράτορες το μόνο που επιδίωκαν οι Φράγκοι, ήταν η αναγνώριση της ισοτιμίας του Φραγκικού Βασιλείου με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία[6]. Καθώς όμως η φραγκική αυτοκρατορική ιδέα δεν μπορούσε να στηριχτεί σε κανένα ιστορικό προηγούμενο, άρχισε σταδιακά να χάνει έδαφος υπέρ της παπικής αντίληψης περί *translatio*. Με το πέρασμα των χρόνων η στέψη στη Ρώμη από τον ποντίφηκα κατέστη παράδοση και οι Φράγκοι, και εν συνεχεία οι Γερμανοί ηγεμόνες, άρχισαν να οικειοποιούνται τον ρωμαϊκό αυτοκρατορικό τίτλο και να αποδέχονται την από αυτόν απορρέουσα έννοια της οικουμενικότητας.

Παράλληλα όμως, κυρίως από τον 11ο αι., την εποχή των Σαλίων αυτοκρατόρων, των οποίων οι διαμάχες με τον παπισμό συγκλόνισαν τη Δύση, και ύστερα, άρχισε να διαμορφώνεται στην αυτοκρατορική αυλή μία ιδιαίτερη θεώρηση περί *translatio imperii*, η οποία σε αντίθεση με την παπική, τόνιζε ότι η Αυτοκρατορία μεταφέρθηκε *a Graecis ad Francos* με τη θέληση του Θεού και χάρη στους κατακτητικούς πολέμους του Καρλομάγνου στην Ιταλία. Επιπλέον παρουσίαζε τους Φράγκους ως τον νέο αυτοκρατορικό λαό και τους γερμανούς ηγεμόνες ως τους μόνους υπεύθυνους να εκλέγουν τον δυτικό αυτοκράτορα και ήθελε τη στέψη στη Ρώμη επιβεβαιωτική και όχι συστατική του αυτοκρατορικού αξιώματος[7]. Ποτέ άλλωστε, τουλάχιστον έως τον 12ο αιώνα, οι δυτικοί αυτοκράτορες δεν καλλιέργησαν μία ιμπεριαλιστική σκέψη και δεν ήγειραν εξουσιαστικές αξιώσεις επί της Βυζαντινής

5. W. Goez, *Translatio Imperii. Ein Beitrag zur Geschichte des Geschichtsdenken und der politischen Theorien im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, Tübingen, 1958, σ. 62-67, 137-156.

6. W. Goez, *ό.π.*, σ. 68-76. W. Ohnsorge, *Das Kaisertum*, *ό.π.*, σημ. 2, σ. 72-92. Πιο αναλυτικά στο W. Ohnsorge, *Das Zweikaiserproblem im früheren Mittelalter. Die Bedeutung des byzantinischen Reiches für die Entwicklung der Staatsidee in Europa*, Hildesheim, 1947, σ. 15-47.

7. W. Goez, *ό.π.*, σημ. 5, σ. 77-137. W. Ohnsorge, *Das Zweikaiserproblem*, *ό.π.*, σ. 47-88. G. Koch, *Auf dem Wege zum Sacrum Imperium. Studien zur ideologischen Herrschaftsbegründung der deutschen Zentralgewalt im 11. und 12. Jahrhundert*, [Forschungen zur Mittelalterlichen Geschichte, 20], Wien-Köln-Graz, 1972, σ. 210.

Αυτοκρατορίας, για να επιβεβαιώσουν κατ' αυτόν τον τρόπο την -θεωρητική- οικουμενικότητα της εξουσίας τους[8].

Η Δυτική Αυτοκρατορία όμως δεν παγίωσε ποτέ μία συγκροτημένη θεωρία περί την αυτοκρατορική εξουσία, η οποία θα προσδιόριζε τη θέση του δυτικού imperium στην οικουμένη και θα καθόριζε τις σχέσεις του με τα άλλα πολιτικά μορφώματα και κυρίως με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, η οποία αντιμετώπιζε τους δυτικούς αυτοκράτορες ως σφετεριστές του ρωμαϊκού αυτοκρατορικού τίτλου[9]. Τα ιδεολογικά σχήματα που παρουσιάζονταν με την πάροδο των αιώνων στη δυτική αυτοκρατορική αυλή, σχηματίζονταν κυρίως ως αντίδραση σε συγκεκριμένες πολιτικές καταστάσεις[10]. Ακόμη και η αυτοκρατορική εκδοχή περί *translatio imperii* και η στέψη του Καρόλου του Μεγάλου το 800 υπεβάλετο κατά καιρούς σε διαφορετικές ερμηνείες ανάλογα με τη διαμόρφωση του πολιτικού σκηνικού και τις ιδιαιτερότητες των αντιπάλων. Η κατάσταση αυτή λειτουργούσε, κατά τη γνώμη μου, διττά στη δυτική αυτοκρατορική αυλή: μπορούσε τόσο να προκαλέσει ιδεολογική σύγχυση και αντίστοιχη πολιτική αδυναμία, όσο όμως και να οδηγήσει σε γόνιμες ιδεολογικές διεργασίες που ενίσχυαν τις αυτοκρατορικές θέσεις.

Αυτή η ιδεολογική σύγχυση αλλά και οι αντίστοιχες διεργασίες που χαρακτήριζαν τη δυτική αυτοκρατορική αυλή εξαιτίας της έλλειψης μίας παγιωμένης θεωρίας περί την Αυτοκρατορία είναι το θέμα αυτού του άρθρου. Πιο συγκεκριμένα, αντικείμενο μελέτης είναι οι απόψεις περί *translatio imperii* που διατυπώθηκαν στην περίοδο των πρώτων Staufer αυτοκρατόρων, του Κορράδου Γ΄ (1138-1152) και του Φρειδερίκου Α΄ Βαρβαρόσσα (1152-1190), και μάλιστα σε μία εποχή, τον 12ο αι., κατά την οποία οι δύο μεσαιωνικές Αυτοκρατορίες ήρθαν σε άμεση επαφή, τόσο σύμπραξης όσο και αντιπαράθεσης. Τη μεταξύ τους συμμαχία την προώθησε η ύπαρξη ενός κοινού εχθρού, των Νορμανδών βασιλέων της Κάτω Ιταλίας και Σικελίας, οι οποίοι στο πλαίσιο της οικουμενικής αυτοκρατορικής ιδέας αντιμετωπίζονταν και α-

8. W. Ohnsorge, *Das Zweikaiserproblem, ό.π.*, σημ. 6, σ. 78-79.

9. Ε. Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας* [ελλ. μτφρ. Τ. Δρακοπούλου], Αθήνα, 1988, σ. 44-69. D.M. Nicol, *Byzantine political thought*, στο J.H. Burns (επιμ.), *The Cambridge History of Medieval Political Thought c. 350-c. 1450*, Cambridge, 1997^3, σ. 51-79. Ε. Χρυσός, *Το Βυζάντιο και η διεθνής κοινωνία του Μεσαίωνα*, στο Του ιδίου (επιμ.), *Το Βυζάντιο ως Οικουμένη* (Πρακτικά του 16ου Διεθνούς Συμποσίου), Αθήνα, 2005, σ. 59-78.

10. Μ. Βέλλας, *Αυτοκρατορική οικουμενικότητα και κρατική κυριαρχία. Η Δυτική Αυτοκρατορία και το «Δεσποτάτο» της Ηπείρου στο σύστημα πολιτικών ιδεών του 13ου αι.*, Άρτα, 1991, σ. 1-6.

πό τις δύο Αυτοκρατορίες ως καταπατητές των νοτιοϊταλικών εδαφών και σφετεριστές του βασιλικού τίτλου[11]. Τη σύγκρουση προκάλεσαν οι ενέργειες του βυζαντινού αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180), να αποκαταστήσει τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία στα παλαιά νοτιοϊταλικά της εδάφη, επιβεβαιώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την οικουμενικότητα και επομένως τη μοναδικότητα του βυζαντινού *imperium*. Η διαπραγμάτευση του θέματος γίνεται μέσα από τρεις πηγές που εκτείνονται χρονικά περίπου από το 1140 έως και το 1190 και οι οποίες είναι δηλωτικές των ιδεολογικών προβληματισμών περί *translatio imperii*, που επικρατούσαν στη δυτική αυτοκρατορική αυλή κατά τις επαφές της με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

Το 1135 ο βυζαντινός αυτοκράτορας Ιωάννης Β΄ Κομνηνός (1118-1143), θέλοντας να δημιουργήσει έναν συνασπισμό εναντίον του Νορμανδού βασιλέα της Κάτω Ιταλίας και Σικελίας, Ρογήρου Β΄ (1105-1154), σύνηψε συνθήκη φιλίας και συμμαχίας με τον δυτικό αυτοκράτορα Λοθάριο Γ΄ (1125-1137), στον οποίο μάλιστα προσέφερε στρατιωτική και οικονομική ενίσχυση για την εκστρατεία που προετοίμαζε εναντίον του Νορμανδικού Βασιλείου[12]. Αν και αυτή η βοήθεια, όσο τουλάχιστον οι πηγές επιτρέπουν να γνωρίζουμε, δεν έφτασε ποτέ στη Δύση, ο Ιωάννης Β΄ φρόντισε να συγχαρεί τον δυτικό αυτοκράτορα για την επιτυχία της εκστρατείας του (1136/37)[13]. Ο θάνατος του Λο-

11. Για την παρουσία των Νορμανδών στην Κάτω Ιταλία και Σικελία, την οργάνωση του Βασιλείου και τις αντιπαραθέσεις με τις δύο Αυτοκρατορίες, βλ. ενδεικτικά D. Matthew, *The Norman Kingdom of Sicily*, Cambridge, 1992.

12. Annales Magdeburgenses (έκδ. G.H. Pertz), στο MGH SS XVI, σ. 185_{36-43}: Anno Domini 1135. Imperator commemorationem sancti Petri ad vincula Nuenburch, et festivitatem sancti Laurentii et assumptionem sanctae Marie in Merseburch celebrat. Illuc confluebant cum primariis regni Bozislavus atque Othelricus duces, et legati Grecorum imperatoris, honorifica secum munera ferentes, pacem ab imperatore et amiciciam ac auxilium contra Ruokerum tirannum poscentes, qui partem Romani imperii et eciam terram Grecorum nimis vexaverat. Quibus decenter remuneratis, cum suis legatis Havelbergensi episcopo Anshelmo et ceteris eis remisit in propria. Οι ίδιες πληροφορίες και στους Annales Erphesfurdenses (έκδ. G.H. Pertz), στο MGH SS VI, σ. 540_{26-38}, για το έτος 1135. Βλ. F. Chalandon, *Les Comnènes*, Vol. II, 1: *Jean II Comnène et Manuel I Comnène*, Paris, 1912, σ. 167-169.

13. Petri Diaconi, Chronicon (έκδ. W. Watttenbach), στο MGH SS VII, σ. 833_{2-4}: Anno Domini 1137. His porro diebus legati Iohannis Constantinopolitani imperatoris ad augustum Lotharium pervenerunt, congratulantes, et munera magna deferentes, propter victoriam contra Rogerium a Deo sibi collatam. Ο Λοθάριος Γ΄ πέτυχε σημαντικές νίκες με αποκορύφωμα την κατάληψη του Μπάρι τον Ιούνιο του 1137. Οι διαμάχες του όμως με τον ρωμαίο ποντίφηκα για το ποιος θα έχει την επικυριαρχία της κατακτηθείσης περιοχής και η ζέστη του μεσογειακού καλοκαιριού που είχε εξαντλήσει τον δυτικό αυτοκρατορικό στρατό, ανάγκασαν τον αυτοκράτορα να επιστρέψει στη Γερμανία. Εξαιτίας

θάριου Γ΄ το 1137 δεν προκάλεσε τη διακοπή των σχέσεων μεταξύ των δύο Αυτοκρατοριών, καθώς ο Ιωάννης Β΄ προσέγγισε και τον επόμενο *rex Romanorum,* τον Κορράδο Γ΄, με στόχο τη συνέχιση της συμμαχίας εναντίον του Ρογήρου Β΄, ο οποίος είχε εδραιώσει την πολιτική του θέση ύστερα από την αναγνώριση του βασιλικού του τίτλου το 1139 από τον πάπα Ιννοκέντιο Β΄ (1130-1143)[14]. Ο Ιωάννης Β΄ πρότεινε μάλιστα για την ενίσχυση των φιλικών δεσμών μεταξύ των δύο αυτοκρατορικών αυλών τον γάμο του υιού του Μανουήλ με μία *regalis sanguinis puella* από τη δυτική αυτοκρατορική αυλή[15].

Τέλη του 1140 ο Κορράδος Γ΄ απάντησε θετικά σε αυτήν την πρόταση, φροντίζοντας όμως να θέσει εμμέσως πλην σαφώς τους όρους που θα καθόριζαν τη συμμαχία των δύο αντιπάλων διεκδικητών της οικουμενικής εξουσίας. Δικαιολόγησε την απόφασή του να συμμαχήσει με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία με ένα επιχείρημα που αποτελεί μία διαφορετική προσέγγιση της *translatio imperii,* από αυτή που είχε διαμορφώσει ο δυτικός κόσμος: «Δεν υπάρχει φυλή, βασίλειο ή λαός, που δεν γνωρίζει ότι η δική σας νέα Ρώμη και λέγεται και είναι κόρη της δικής μας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, από της οποίας τις ρίζες προήλθαν τα κλαδιά και οι καρποί της»[16]. Η ευφυής αυτή διατύπωση υποβαθμίζει την οικουμενική εμβέλεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας που ως «κόρη» δεν μπορεί να διεκδικήσει τα πρωτεία από τη «μητέρα-αυτοκρατορία», της οποίας αποτελεί απλώς ένα παρακλάδι. Στο σημείο αυτό η δυτικοαυτοκρατορική διπλωματία διατύπωσε μία εντελώς διαφορετική συλλογιστική, για να τονίσει την πρωτοκαθεδρία του δυτικού *imperium.* Στην ουσία αγνόησε την ίδια την έννοια της *transla-*

της απουσίας του στρατού ο Ρογήρος Β΄ μπόρεσε πολύ γρήγορα να ανακαταλάβει όλες τις απολεσθείσες περιοχές. Για το θέμα βλ. H. Houben, *Roger II. von Sizilien. Herrscher zwischen Orient und Okzident,* Darmstadt, 1997, σ. 71-74.

14. Ως αντάλλαγμα για την παπική απονομή του βασιλικού τίτλου ο Ρογήρος Β΄ αποδέχτηκε την επικυριαρχία της Αγίας Έδρας στο Βασίλειο της Κάτω Ιταλίας και Σικελίας, αναγνωρίζοντας στο πλαίσιο του φεουδαρχικού Δικαίου τον ποντίφηκα ως κύριό του. Βλ. H. Houben, *ό.π.,* σ. 74-75.

15. Ottonis episcopi Frisingensis et Rahewini *Gesta Frederici seu rectius Cronica* (έκδ. F. J. Schmale), στο Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters, τόμ. 17, Darmstadt, 1965, I, 25, σ. 168: Circa idem tempus Iohannis regie urbis imperatoris apocrisiarii, viri clarissimi Romanorum principem adeunt, tam confederationis vinculum ob Rogerii Siculi insolentiam inter duo imperia, Hesperia videlicet et Orientis, renovare cupientes quam in huius rei argumentum aliquam regalis sanguinis puellam filio suo in uxorem dandam postulantes. Στο εξής το έργο θα παρατίθεται ως Otto, GF.

16. Otto, GF, *ό.π.,* I, 26, σ. 170: Non est gens, regnum aut populus, qui non noverit nostre Romane rei publice vestram novam Romam et dici et fore filiam, ex huius radice ramos et fructus eius processisse.

tio, τόσο αυτής του 330 με τη μεταφορά της αυτοκρατορικής έδρας από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη όσο και εκείνης του 800. Ουδέποτε η Αυτοκρατορία μεταφέρθηκε στην Ανατολή. Το κέντρο της, «οι ρίζες της», βρίσκονταν πάντα στη Δύση. Στο Βυζάντιο, εγκαταστάθηκε η «κόρη» της, η Νέα Ρώμη, που ως συγγενικό πολιτικό μόρφωμα είχε το δικαίωμα να φέρει τον αυτοκρατορικό τίτλο, ο οποίος όμως ήταν περιορισμένης εδαφικής και επομένως πολιτικής εμβέλειας.

Για το ότι την εποχή εκείνη η δυτική αυτοκρατορική αυλή είχε ήδη διαμορφώσει την ιδέα περί την *translatio imperii a Graecis ad Francos,* δεν υπάρχει καμία αμφιβολία. Ο επίσκοπος του Freising και ετεροθαλής αδελφός του γερμανού βασιλιά, Όθων (c. 1114/15 1158), ο οποίος και διασώζει την παραπάνω επιστολή, ήταν ο πρώτος μεσαιωνικός συγγραφέας που ασχολήθηκε τόσο διεξοδικά με την έννοια της *translatio imperii*[17]. Στο έργο του *Chronica sive Historia de duabus civitatibus* (συνετέθη μεταξύ των ετών 1147-1157), όπου εξετάζεται η ανθρώπινη ιστορία από τη δημιουργία του κόσμου έως την ανάληψη της εξουσίας του δυτικού *imperium* από τον Φρειδερίκο Α΄ Βαρβαρόσσα, ο επίσκοπος παρουσίασε την αυτοκρατορική στέψη του Καρόλου του Μεγάλου ως το γεγονός που σηματοδότησε τη μεταφορά της αυτοκρατορικής εξουσίας από την Ανατολή στη Δύση και αναφέρθηκε διεξοδικά στη διαδοχή των δυναστειών που μετά τους Καρολίδες ανήλθαν στον θρόνο του imperium Romanum[18].

17. W. Goez, *ό.π.,* σημ. 5, σ. 112-128.

18. Παρατίθενται ενδεικτικά κάποια χωρία: Ottonis episcopi Frisingensis *Chronica sive Historia de duabus civitatibus* (έκδ. W. Lammers), στο Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters, τόμ. 16, Darmstadt, 1974^3, V, 31, σ. 420: Anno ab incarnatione Domini DCCC°I°, ab Urbe vero condita M°D°L°I, Karolus XXX°III° regni sui anno a summo pontifice ablato patricii nomine, coronatus omni populo ter acclamante: «Karolo augusto, a Deo coronato, magno et pacifico Romanorum imperatori vita et victoria», $LX^{us}VIIII^{us}$ ab Augusto imperator et augustus vocatur. Exhinc regnum Romanorum, quod a Constantino usque ad id temporis in urbe regia, scilicet Constantinopoli, fuit, ad Francos derivatum est. Otto, Chronica, VI, 17, σ. 456: Michi autem videtur regnum Teutonicorum, quod modo Romam habere cernitur, partem esse regni Francorum. Denique, ut in superioribus patet, tempore Karoli regni Francorum tota Gallia, id est Celtica, Belgica, Lugdunensis, omnisque Germania, a Rheno scilicet ad Illiricum, terminus fuit. Dehinc diviso inter filiorum filios regno aliud orientale, aliud occidentale utrumque tamen Francorum dicebatur regnum. In orientali ergo, quod Teutonicorum dicitur, deficiente Karoli stirpe primus, manente adhuc in occidentali Francia ex successoribus Karoli Karolo, ex gente Saxorum successit Heinricus. Cuius filius Otto, quia iam imperium a Longobardis usurpatum reduxit ad Teutonicos orientales Francos, forsan dictus est primus rex Teutonicorum, non quod primus apud Teutonicos regnaverit, sec quod primus post eos, qui a Karolo Karoli vel Karolingi, sicut et a Meroveo Merovingi, dicti sunt, ex alio, id est Saxonum, sanguine natus imperium ad Teutonicos Francos revocaverit. Sicut

Επομένως το ερώτημα που τίθεται, είναι γιατί η δυτική καγκελλαρία επέλεξε, προπαγανδιστικά κατά τη γνώμη μου, να χρησιμοποιήσει αυτήν τη μεταφορική έκφραση των συγγενικών σχέσεων αντί της καθιερωμένης θεωρίας της *translatio imperii*. Στο σημείο αυτό και για να φανεί καλύτερα η ιδεολογική σύγχυση που επικρατούσε στη δυτική αυτοκρατορική αυλή λόγω της έλλειψης μία στέρεα διαμορφωμένης θεωρίας περί την Αυτοκρατορία, πρέπει να αναφερθεί ότι κατά πάσα πιθανότητα η χρήση της αντίθεσης Νέα Ρώμη / Παλαιά Ρώμη έγινε κατά μίμηση της επιχειρηματολογίας που είχε αναπτύξει η Ρωμαϊκή Εκκλησία, στηριζόμενη στη διδασκαλία του Αυγουστίνου, για να τονίσει την πρωτοκαθεδρία της έναντι της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως[19]. Ίσως η αιτία της χρήσης της συγκεκριμένης επιχειρηματολογίας στην επιστολή του Κορράδου Γ΄ έγκειται στο ότι ο ίδιος δεν ήταν σύμφωνα με την παράδοση νόμιμα εστεμμένος αυτοκράτορας. Το στοιχείο αυτό δεν αναιρούσε βέβαια στη δυτική σκέψη τη μεταφορά της έδρας της Αυτοκρατορίας από την Ανατολή στη Δύση. Εξάλλου ο γερμανός βασιλιάς ως *rex Romanorum* ήταν ο δυνάμει ρωμαίος αυτοκράτορας. Ο Κορράδος Γ΄ όμως μειονεκτούσε του βυζαντινού αυτοκράτορα, καθώς δεν είχε τελεστεί επισήμως η αυτοκρατορική του στέψη στη Ρώμη. Δεν είναι τυχαίο ότι στις επαφές του με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία οικειοποιούταν τον ρωμαϊκό αυτοκρατορικό τίτλο[20], ενώ αποκαλούσε τον βυζαντινό αυτοκράτορα, όπως φαίνεται στην *inscriptio* της επιστολής, «αυτοκράτορα Κωνσταντινουπόλεως»: «Ο Κορράδος με τη χάρη του Θεού αυτοκράτορας των Ρωμαίων σεβαστός, στον Ιωάννη με την ίδια χάρη αυτοκράτορα της Κωνσταντινου-

autem Merovingis deficientibus ac Karolis succedentibus regnum tamen mansit Francorum, sic et Karolis decedentibus ex alia familia seu lingua in uno tamen regno Ottones subintroiere.

19. Franz Dölger, *Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner*, στο Του ιδίου, *Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ausgewählte Vorträge und Aufsätze*, Speyer, 1953, σ. 98-99. Η διδασκαλία του Αυγουστίνου: Augustinus, *De civitate Die*, στο Corpus Christianorum Series Latina, XIV, 1, Turnholt, 1955, I. V, c. XXV, σ. 161: Cui (sc. στον Μεγάλο Κωνσταντίνο) etiam condere civitatem Romano imperii sociam, velut ipsius Romae filiam.

20. Για την οικειοποίηση από πλευράς Κορράδου Γ΄ του ρωμαϊκού αυτοκρατορικού τίτλου και του προσδιοριστικού του *semper augustus*, βλ. W. Ohnsorge, *«Kaiser» Konrad III. Zur Geschichte des staufischen Staatsgedanken*, στο Του ιδίου, *Abendland und Byzanz. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte der byzantinisch-abendländischen Beziehungen und des Kaisertums*, Darmstadt, 1958, σ. 371-379. Επίσης J. Schwarz, *Herrscher- und Reichstitel bei Kaisertum und Papsttum im 12. und 13. Jahrhundert*, [Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J.F. Böhmer, Regesta Imperii, 22], Köln-Weimar-Wien, 2003, σ. 81-85.

πόλεως (απευθύνει) χαιρετισμό και την αδελφική του αγάπη»[21]. Η δυτική διπλωματία επιδίωκε να καταδείξει στους Βυζαντινούς την κατώτερη θέση τους έναντι του δυτικού, του μοναδικού στους αιώνες οικουμενικού *imperium* με σκοπό να τους αποτρέψει από το να εγείρουν ευρείες απαιτήσεις για τη σύναψη της συμμαχίας.

Ο θάνατος του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού και του Κορράδου Γ΄ έφερε στους θρόνους των δύο Αυτοκρατοριών φιλόδοξους ηγεμόνες, των οποίων η πολιτική πράξη καθορίστηκε σε ένα μεγάλο βαθμό από την οικουμενική ιδεολογία, η οποία αποτελούσε εξάλλου αναφαίρετο συστατικό στοιχείο της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής ιδέας. Η επεκτατική πολιτική του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού στη Νότιο Ιταλία κατά την περίοδο 1155/56[22] οδήγησε στη ρήξη των σχέσεων των δύο Αυτοκρατοριών, καθώς έθιγε τα κυριαρχικά δικαιώματα της Δυτικής Αυτοκρατορίας στον ιταλικό χώρο. Αυτό ήταν, πιστεύω, το έναυσμα που έλαβε ο δυτικός ηγεμόνας, Φρειδερίκος Α΄ Βαρβαρόσσα, ώστε να προβληματιστεί για τις ιδεολογικές βάσεις της εξουσίας του και να εμπλουτίσει σταδιακά τη θεωρία της *translatio imperii* με καινούργια στοιχεία, πρωτόγνωρα για τη δυτική αυτοκρατορική σκέψη.

Η αποτυχία της βυζαντινής εκστρατείας στη Νότιο Ιταλία δεν εμπόδισε τον Μανουήλ Α΄ να συνεχίσει τις προσπάθειές του για μία πιθανή αναγνώριση της βυζαντινής εξουσίας στον δυτικό χώρο. Γι' αυτόν τον λόγο κατά τη διάρκεια του σχίσματος της Ρωμαϊκής Εκκλησίας (1159-1177) ενεπλάκη ουσιαστικά στις δυτικές πολιτικές υποθέσεις, όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί από τη διαμάχη του Βαρβαρόσσα με τον πάπα Αλέξανδρο Γ΄ (1159-1181) και τις πόλεις της Βορείου Ιταλίας. Ο Μανουήλ Α΄, σε αντίθεση με τον Φρειδερίκο Α΄, αναγνώρισε τον Αλέξανδρο Γ΄ ως νόμιμο κάτοχο του παπικού θρόνου και προσέφερε πολιτική και οικονομική ενίσχυση στις βορειοϊταλικές πόλεις που

21. Otto, GF, *ό.π.*, σημ. 16: Conradus Dei gratia Romanorum imperator augustus Iohanni eadem gratia Constantinopolitano imperatori salutem et fraternam dilectionem.

22. Για την εκστρατεία του Μανουήλ Α΄ στην Ιταλία βλ. F. Chalandon, *Les Comnènes*, τόμ. II, *Jean II Comnène et Manuel Comnène*, Paris, 1912, σ. 348-381. Επίσης P. Magdalino, *The Empire of Manuel Comnenos, 1143-1180*, Cambridge, 1993, σ. 56-61. Ο Magdalino θεωρεί ότι η εκστρατεία του Μανουήλ Α΄ και το σχέδιο της κατάληψης των παραλιακών πόλεων της Απουλίας στόχευε πρωτίστως στη διασφάλιση των ανατολικών συνόρων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από μελλοντικές επιθέσεις των Νορμανδών. Κατά τη γνώμη μου η οικουμενική ιδέα διαδραμάτισε ουσιαστικό ρόλο στη σκέψη του βυζαντινού αυτοκράτορα, όπως τουλάχιστον μπορεί κανείς να διακρίνει από τις πηγές που αφορούν τις σχέσεις των δύο Αυτοκρατοριών.

επιδίωκαν την αυτονομία τους από την αυτοκρατορική εξουσία[23]. Το 1173 η αποχώρηση των Βυζαντινών αξιωματούχων από την Αγκώνα ύστερα από την -αποτυχημένη μάλιστα- πολιορκία της πόλης από τον δυτικό αυτοκρατορικό στρατό, σηματοδότησε και τη διακοπή των βυζαντινών επεκτατικών σχεδίων[24]. Για να διατηρήσει ένα πλέγμα συμμαχιών στη Δύση, ο Μανουήλ Α΄ φρόντισε να προβάλει έντεχνα, όπως τουλάχιστον επιτρέπουν να διαγνώσουμε οι δυτικές πηγές, στους δυτικούς του συμμάχους την εκστρατεία του το 1175/76 εναντίον του σουλτάνου του Ικονίου, Kılıç Arslan, ως μία σταυροφορική κίνηση, παρ' όλο που στο Βυζάντιο σε καμία περίπτωση η εκστρατεία αυτή δεν περιβλήθηκε από μία τέτοιου είδους ιδεολογική νοηματοδότηση[25]. Η προστασία όμως της Χριστιανοσύνης αποτελούσε καθήκον του θεόστεπτου αυτοκράτορα και επιβεβαίωνε ταυτόχρονα την οικουμενική και μοναδική φύση της εξουσίας του, ανάλογη με την οικουμενικότητα και τη μοναδικότητα της εξουσίας του ουράνιου άρχοντα.

Μετά την ήττα στο Μυριοκέφαλο (1176) ο βυζαντινός αυτοκράτορας απευθύνθηκε στον Φρειδερίκο Α΄ Βαρβαρόσσα και δεν δίστασε να διαδώσει ψευδείς ειδήσεις για την κατάσταση των σχέσεών του με τον σουλτάνο του Ικονίου. Έγραψε, λοιπόν, στον «βασιλιά των Αλαμανών», όπως αποκαλεί τον Φρειδερίκο Α΄ στην *inscriptio* της επιστολής, τα εξής: «Ο σουλτάνος υποτάχτηκε στην αυτοκρατορική μας εξουσία και στέλνοντας απεσταλμένους ζήτησε το έλεός μας. Και απέδωσε στην αυτοκρατορική μας εξουσία όρκο υποταγής και με όρκο (πίστης) υποσχέθηκε να μας υπηρετεί με τον στρατό του εναντίον κάθε ανθρώπου, έτσι ώστε να είναι φίλος των φίλων μας και εχθρός των εχθρών μας»[26]. Δεν πιστεύω ότι στόχος του Μανουήλ Α΄ ήταν να απειλήσει τον δυτικό αυτοκράτορα με την ενδεχόμενη ανάληψη μίας ακόμη εκστρατείας στη Δύση, η οποία αυτή τη φορά θα είχε και την ενίσχυση του στρατού του σουλτάνου. Η προσπάθειά του έγκειται στο να κάνει μία εμφάνιση ισχύος και να επιβληθεί απέναντι στον ιδεολογικό του αντίπαλο ως ο μόνος ρωμαίος αυτοκράτορας. Γι' αυτόν τον λόγο παρουσίασε εσκεμμένα τις σχέσεις του με τον σουλτάνο του Ικονίου να ορίζονται από το φεουδαρχικό Δίκαιο[27]. Ο εχθρός της χριστιανοσύνης είχε αναγνωρίσει, και μάλιστα με όρκο υποταγής και πίστης, τον χριστιανό αυτοκράτορα ως κύριό του. Ο Μανουήλ Α΄ είχε επιτελέσει το καθήκον του θεόστεπτου αυτοκράτορα και είχε επιβεβαιώσει κατ' αυτόν τον τρόπο τη θέση του στην Οικουμένη.

23. Για τα ζητήματα αυτά βλ. μεταξύ άλλων, W. Georgi, *Friedrich Barbarossa und die auswärtigen Mächte. Studien zur Außenpolitik 1159-1180,* Frankfurt am Main-Bern-New Zork-Paris, 1990, σ. 83-86. P. Classen, «Die Komnenen und die Kaiserkrone des Westens», *Journal of Medieval History* 3.1(1977), σ. 207-224. Του ιδίου, *La politica di Manuele Comneno tra Frederico Barbarossa et le città italiane,* στο *Popolo e Stato in Italia nell'età di Federico Barbarossa. Alessandria e la Lega Lombarda,* Torino, 1970, σ. 263-279. H.-D. Kahl, «Römische Krönungspläne im Komnenenhause? Ein Beitrag zur Entwicklung des Zweikaiserproblems in 12. Jahrhundert», *Archiv für Kulturgeschichte* 59 (1977), σ. 286-295. P. Lamma, Comneni e Staufer. *Ricerche sui rapporti fra Bisanzio e l'Occidente nel secolo XII,* τόμ. 2, Roma, 1957, σ. 1-292. P. Magdalino, *ό.π.,* σημ. 22, σ. 86-92. W. Ohnsorge, *Das Zweikaiserproblem, ό.π.,* σημ. 6, σ. 106-107.

24. W. Georgi, *ό.π.,* σ. 232-236. P. Lamma, *ό.π.,* σ. 249-250. R .-J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081-1204),* Amsterdam, 1984, σ. 496. P. Magdalino, *ό.π.,* σημ. 22, σ. 92-94.

25. Αναλυτική παρουσίαση του θέματος και κριτική των απόψεων των σύγχρονων ιστορικών που παρουσιάζουν την εκστρατεία στο Μυριοκέφαλο ως σταυροφορία, στο Ε. Χρυσός, «1176 A Byzantine Crusade?» (άρθρο υπό έκδοση).

Ο Φρειδερίκος Α΄ που είχε ήδη πληροφορηθεί την ήττα στο Μυριοκέφαλο, απάντησε με μία επιστολή, της οποίας το περιεχόμενο εμπλουτίζει την αυτοκρατορική ιδέα περί *translatio imperii* με ένα ιδιαίτερο στοιχείο. Η καινούργια ιδεολογική θεώρηση παρουσιάζεται στην τίτλωση της επιστολής, όπου ο δυτικός αυτοκράτορας εκτός των καθιερωμένων προσδιορισμών, προσθέτει και έναν καινούργιο: «Ο Φρειδερίκος με την εύνοια της θείας πραότητας ένδοξος θριαμβευτής, αυτοκράτορας των Ρωμαίων, από τον Θεό εστεμμένος, υπέροχος, πιστός εν Χριστώ, μέγας, ειρηνοποιός, ένδοξος, καίσαρας, διοικητής των Ελλήνων, και παντοτινά σεβαστός, στον ευγενή και λαμπρό βασιλιά των Ελλήνων και αυτοκράτορα, Εμμανουήλ, (απευθύνει) τον χαιρετισμό του και τη στοργή της αδελφικής αγάπης»[28]. Για πρώτη φορά

26. Annales Stadenses (έκδ. I. M. Lappenberg), στο MGH SS XVI, Stuttgart, 1994², σ. $349_{11\text{-}18}$: Anno domini 1180. Eodem tempore Manuel Graecorum imperator, bellum contra soldanum habuit, de quo imperatori scripsit, salutatione sic posita: Manuel in Christo Deo fidelis imperator, porphirogenitus, divinitus coronatus, regnator, potens, excelsus et semper augustus et Romanorum moderator magnificus, nobilissimo et gloriosissimo regi Alemanniae et imperatori et dilecto fratri, imperii nostri salutem et fraterni amoris affectum. Et in fine epistolae sic: Sultanus imperio nostro se dedit et missis legatis misericordiam postulavit, fecitque imperio nostro ominium, et iuramento pollicitus est servire nobis contra omnem hominem cum exercitu suo, ita ut sit amicorum nostrorum amicus et inimicorum inimicus.

27. Για τις γνώσεις των Βυζαντινών στο φεουδαρχικό Δίκαιο, βλ. J. Ferluga, «La ligesse dans l'empire byzantin. Contribution à l'étude de la féodalité à Byzance», *Zbornic radova vizantološkoy instituta* 7 (1961), σ. 97-123.

28. Η επιστολή παρατίθεται σύμφωνα με την έκδοση του O. Kresten, «Der "Anredestreit" zwischen Manuel I. Komnenos und Friedrich I. Barbarossa nach der Schlacht von Myriokephalon», *Römische Historische Mitteilungen* 34/35 (1992-93), σ. 108-109: Fridericus divina favente clementia inclitus triumphator, Romanorum imperator, a Deo coro-

δυτικός αυτοκράτορας όχι απλώς αρνήθηκε στο πλαίσιο της δυτικής αντίληψης περί *translatio imperii* στον βυζαντινό τον ρωμαϊκό αυτοκρατορικό τίτλο, αλλά επιπλέον εξέφρασε με τον προσδιορισμό «*moderator Graecorum*» κυριαρχικά δικαιώματα επί της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Ο Βαρβαρόσσα στήριξε αυτές τις αξιώσεις στην αυτοκρατορική ιδεολογία περί τη μεταφορά της αυτοκρατορικής εξουσίας στη Δύση χάρη στις νικηφόρες εκστρατείες των προηγούμενων αυτοκρατόρων[29]. Τόνισε λοιπόν στη συνέχεια της επιστολής: «Η φιλοπονία και η ευτυχής νίκη διαφύλαξε με τη θεία χάρη τη μοναρχία των προγενεστέρων θείας μνήμης αυτοκρατόρων της πόλης της Ρώμης και αυτήν παρέδωσε σε εμάς μέχρι και σήμερα διαδοχικά και με ισχύ, ώστε όχι μόνο η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία να υπόκειται στη δική μας διακυβέρνηση, αλλά ακόμη και το Βασίλειο των Ελλήνων να οφείλει να διοικείται σύμφωνα με τη θέλησή μας και να κυβερνάται υπό τη δική μας αυτοκρατορική εξουσία»[30]. Για να ενισχύσει μάλιστα την εικόνα του ως ρυθμιστή των υποθέσεων Δύσης και Ανατολής, ο Φρειδερίκος Α΄ δεν δίστασε να προσφέρει τη βοήθεια του στον Μανουήλ Α΄, ώστε ο τελευταίος να διευθετήσει τα προβλήματα που είχε με τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως: «Πληροφορήθηκε όμως η μεγαλοπρέπειά μας, ότι κάποια αιτία προκάλεσε ανάμεσα στον Πατριάρχη της Αγίας Σοφίας και στη δική σου ευγένεια αρχή διχόνοιας. Αν σκοπεύεις να συμφιλιωθείτε, θα μπορέσεις να μας έχεις συνεργούς στο αγαθό της ειρήνης»[31].

Η επιστολή αυτή, για την αυθεντικότητα της οποίας δεν πρέπει να

natus, sublimis, in Christo fidelis, magnus, pacificus, gloriosus, cesar, Grecorum moderator et semper augustus nobili et illustri regi Grecorum et imperatori, Emanueli, dilecto fratri suo, salutem et fraternę dilectionis affectum.

29. Βλ. σ. 201.

30. *Ό.π.*, σημ. 28: Predecessorum nostrorum divę memorię inperatorum urbis Romę monarchiam divino munere strennuitas et felix obtinuit Victoria eamque nobis usque ad hec tempora successive potenterque transmisit, ut non solum Romanum imperium nostro disponatur moderamine, verum etiam regnum Grecię ad nutum nostrum regi et sub nostro gubernari debeat inperio. Να τονιστεί στο σημείο αυτό ότι η διάκριση imperium Romanum/regnum Grecię αποκαλύπτει ότι ο δυτικός αυτοκράτορας είχε συνείδηση των γεωγραφικών ορίων, στα οποία εκτεινόταν η εξουσία του. Η ιδέα της οικουμενικότητας όμως, η οποία αποτελούσε βασικό στοιχείο της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής ιδέας, ήταν εκείνη που «νομιμοποιούσε» τις αξιώσεις του Φρειδερίκου Α΄ επί της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, όπως άλλωστε τόνισε και ο ίδιος στην απάντησή του προς τον Μανουήλ Α΄.

31. *Ό.π.:* Audivit autem nostra maiestas, quod occasio quedam inter patriarcham Sanctę Sophię tuamque nobilitatem praebuit seminarium discordię. Cui si reconciliari intendis, pro bono pacis nos cooperatores habere poteris.

αμφιβάλλουμε[32], δικαιολογεί τον ισχυρισμό, ότι η δυτική αυτοκρατορική ιδεολογία άρχισε την περίοδο αυτή να διαμορφώνει μία διαφορετική θεώρηση της *translatio imperii,* η οποία ιδεολογικά συνέκλινε με τη βυζαντινή πολιτική ιδεολογία περί οικουμενικότητας, όπως τουλάχιστον αυτή είχε εκφραστεί από τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄, ο οποίος εξεστράτευσε στον ιταλικό χώρο χωρίς να λάβει υπ' όψιν τα συμφέροντα της Δυτικής Αυτοκρατορίας στην περιοχή αυτή. Επιπλέον η απάντηση του Φρειδερίκου Α΄ αποκαλύπτει και έναν έντονο προβληματισμό του δυτικού αυτοκράτορα για τον ρόλο του στην οικουμένη και κυρίως για τις πολιτικές αξίες, σύμφωνα με τις οποίες θα επιτελούσε αυτόν τον ρόλο. Η αναγνώριση της θεωρητικής οικουμενικής ισχύος του δυτικού *imperium* προϋπέθετε και απαιτούσε την αποδυνάμωση της πολιτικής θέσης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Το αίτιο της στροφής της δυτικής αυτοκρατορικής σκέψης δεν μπορεί παρά να διαγνωσθεί στην πολιτική του Μανουήλ Α΄, ο οποίος αφ' ενός με την εκστρατεία στην Ιταλία και την καλλιέργεια σχέσεων με τον πάπα Αλέξανδρο Γ΄ και τις βορειοϊταλικές πόλεις, αφ' ετέρου με την προβολή της εκστρατείας στο Μυριοκέφαλο ως σταυροφορικής κίνησης, θέλησε να κατοχυρώσει τη θέση του ως μοναδικού οικουμενικού αυτοκράτορα, προστάτη της χριστιανοσύνης, της οποίας η διοίκηση του ανατέθηκε από τον ίδιον τον Θεό.

Για να μπορέσει να γίνει κατανοητό πόσο ρευστή ιδεολογικά ήταν η συγκεκριμένη περίοδος στη Δύση (1153-1173) λόγω των ενεργειών του Μανουήλ Α΄ και τι είδους διεργασίες σε επίπεδο πολιτικής προπαγάνδας και ιδεολογίας αυτές προκάλεσαν, είναι σκόπιμο να παρουσιαστεί μία επιστολή που εστάλη στον βυζαντινό αυτοκράτορα το 1163 από τον πρεσβύτερο καρδινάλιο του Αγίου Πέτρου in vinculo, Γουλιέλμο, ο οποίος υποδείκνυε στον Μανουήλ Α΄ ότι οι συγκυρίες ήταν ευνοϊκές, για να συμμαχήσει με τον Γάλλο βασιλιά Λουδοβίκο Ζ΄ (1137-1180), εναντίον προφανώς του Φρειδερίκου Α΄ Βαρβαρόσσα. Στην *inscriptio* ο καρδινάλιος αποκάλεσε τον Μανουήλ Α΄ *imperator semperque augustus,* αποφεύγοντας, εσκεμμένα πιστεύω, να αποδώσει τον προσδιορισμό *Constantinopolitanus* ή *Graecorum,* για να αφήσει ανοιχτό το ζήτημα των πολιτικών ορίων της βυζαντινής αυτοκρατορικής εξουσίας και να εκθρέψει τις οικουμενικές φιλοδοξίες του βυζαντινού αυτοκράτορα. Με αυτόν τον τρόπο θα πετύχαινε την αναγκαία για την Αγία Έδρα βυζαντινή βοήθεια εναντίον του Φρειδερίκου Α΄. Να τονίσω στο σημείο αυτό ότι, τουλάχιστον απ' όσο γνωρίζω, η προ-

32. O. Kresten, *ό.π.*, σημ. 28, σ. 72-106.

σφώνηση *semperque augustus*, δεν αποδιδόταν από δυτικής πλευράς στους βυζαντινούς αυτοκράτορες, καθώς αποτελούσε προσδιοριστικό του ρωμαϊκού αυτοκρατορικού τίτλου.

Η συνέχεια της επιστολής προκαλεί ακόμη μεγαλύτερη έκπληξη: «Από τις αυτοκρατορικές χειρονομίες και από την αύξηση των έργων γνωρίζουμε με πόσες τιμές ο σεβασμός των προγενεστέρων σας (sc. αυτοκρατόρων) εξύψωσε την Αγία και Ιερή Ρωμαϊκή Εκκλησία, τη μητέρα όλων των χριστιανών, και διακρίνουμε πόσα προνόμια της δώρισε. Και (γνωρίζουμε) πόσες δυσχέρειες έχουν πλήξει αυτήν την Εκκλησία από την τυραννία των βαρβάρων, από τότε που εκείνοι, όπως είναι γνωστό, σφετερίστηκαν τον αυτοκρατορικό τίτλο»[33]. Ο καρδινάλιος αρνήθηκε την *translatio imperii* από τους Βυζαντινούς στους Φράγκους, τους οποίους παρουσίασε ως σφετεριστές του αυτοκρατορικού τίτλου. Ο Φρειδερίκος Α΄, σύμφωνα με αυτήν τη συλλογιστική, έπαυε να είναι ο νόμιμος *imperator Romanorum* και ο Μανουήλ Α΄ *de iure* όφειλε να απαιτήσει να αναγνωριστεί ο τίτλος του επίσημα από τη Δύση. Άγνωστο όμως είναι, αν το περιεχόμενο της επιστολής είχε βρει σύμφωνο τον πάπα Αλέξανδρο Γ΄, ή αν αυτή εστάλη ποτέ στο Βυζάντιο[34].

Σταυροφορία, την τρίτη κατά σειρά, ανέλαβε και ο Φρειδερίκος Α΄ (1188-1190), για να επιτελέσει και εκείνος το καθήκον του θεόστεπτου *imperator Romanorum*. Η αντιπαράθεση που προέκυψε την περίοδο αυτή μεταξύ των δύο αυτοκρατόρων, προσφέρει στοιχεία που ενισχύουν τις θέσεις που διατυπώθηκαν προηγουμένως. Παρά τη συνθήκη της Νυρεμβέργης του 1188, σύμφωνα με την οποία οι Βυζαντινοί θα διευκόλυναν το πέρασμα του Φρειδερίκου Α΄ από την επικράτειά

33. Recueil des Historiens des Gaules et de la France (έκδ. M. Bouquet), Paris, V. Palmés, 1878, τόμ. XVI, ep. CLXXXIII, σ. 55: Manuel, Dei gratia serenissimo imperatori, semperque augusto, Willelmus eadem gratia S. Petri ad vincula presbyter cardinalis, salutem et continuae prosperitatis augmentum... Ex imperialibus gestis et ipsorum augmentis operum cognoscentes quantis honoribus praedecessorum vestrorum reverentia, christianorum omnium matrem, sacrosanctam Romanam ecclesiam sublimaverit, quantisque donaverit privilegiis, intuentes; et quanta eidem ecclesiae a barbarorum tyrannide fuerint inflicta gravamina, ex quo imperatorium nomen noscitur ab illis usurpatum.

34. O H.-D., Kahl, *ό.π.*, σημ. 23, σ. 286, θεωρεί ότι είναι άγνωστο, αν αυτή η επιστολή εστάλη ποτέ. Πάντως σε κάθε περίπτωση φανερώνει ότι στον στενό κύκλο του Αλέξανδρου Γ΄ επικρατούσε ένας προβληματισμός αναφορικά με το θέμα της αναγνώρισης του Μανουήλ Α΄. O W. Ohnsorge, *Das Zweikaiserproblem, ό.π.*, σημ. 6, σ. 107, υποστηρίζει ότι η επιστολή αυτή, την οποία γνώριζε ο Αλέξανδρος Γ΄, αποδεικνύει ότι για μια στιγμή ο πάπας σκέφτηκε σοβαρά να αναγνωρίσει τη βυζαντινή εξουσία στη Δύση.

τους[35], οι σχέσεις των δύο Αυτοκρατοριών έφτασαν σε σημείο σύγκρουσης εξαιτίας της απροθυμίας του βυζαντινού αυτοκράτορα Ισαακίου Β΄ Αγγέλου (1185-1195) να διευκολύνει τους σταυροφόρους να διεκπεραιωθούν στη μικρασιατική ακτή, της απόφασής του να συλλάβει και να φυλακίσει τους πρέσβεις του δυτικού αυτοκράτορα και εξαιτίας της άρνησής του να αναγνωρίσει στον Φρειδερίκο Α΄ τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική τιμή[36]. Μάλιστα ο Ισαάκιος Β΄, στην προσπάθειά του να κάνει μία επίδειξη δύναμης απέναντι στον αντίπαλό του, του απηύθυνε, σύμφωνα με τις δυτικές πηγές, μία επιστολή, όπου αφ' ενός στην τίτλωση του αρνήθηκε την κατοχή του ρωμαϊκού αυτοκρατορικού τίτλου, αφ' ετέρου τον κατηγόρησε ότι είχε εισέλθει σε βυζαντινά εδάφη ενάντια στη θέλησή του[37]. Οι ενέργειες του Ισαάκιου Β΄ και οι συγκρούσεις που ακολούθησαν μεταξύ των δύο στρατευμάτων, οδήγησαν τον δυτικό αυτοκράτορα στη σκέψη να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη, σχέδιο που σε καμία περίπτωση δεν συμπεριλαμβανόταν στους στόχους της σταυροφορικής του εκστρατείας[38]. Κάτω όμως από την πίεση των αντιπαραθέσεων με τους Βυζαντινούς έγραψε στον γιο και διάδοχό του, Ερρίκο Στ΄, και του έδωσε την οδηγία να οργανώσει στράτευμα για την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης με τη συμμαχία μάλιστα των ναυτικών δυνάμεων της Ιταλίας[39].

35. C. M. Brand, *Byzantium confronts the West 1180-1204*, Cambridge Massachusetts, 1968, σ. 176-177. E. Eickhoff, *Friedrich Barbarossa im Orient. Kreuzzug und Tod Friedrichs I.*, [Istanbuler Mitteilungen, Beiheft 17], Tübingen, 1977, σ. 42-43. J. Harris, *Byzantium and the Crusades*, London/New York, 2003, σ. 132-133.

36. E. Eickhoff, *ό.π.*, σ. 67-69; J. Harris, *ό.π.*, σ. 133-134.

37. Historia Peregrinorum (έκδ. A. Chroust), στο Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I. [MGH Scriptores rerum Germanicarum Nova Series, τόμ. 5], Berlin, 1964^2, σ. 140_{12-22}: Ibi imperator de captione nunciorum suorum certificatus est, cui quidam Pisanus nomine Iacob, inpetrata prius securitate, obtulit literas, hoc modo in ipso salutationis exordio Constantinopolitani imperatoris fastum et arroganciam exprimentes: «Ysachius a deo constitutus imperator sacratissimus excellentissimus sublimis Romanorum moderator Angelus tocius orbis heres corone magni Constantini dilecto fratri imperii sui maximo principi Alemannie gratiam suam et fraternam et puram dilectionem». Et erat continencia literarum: ipsum de presumptuoso imperatoris et peregrinorum adventu in Grecia contra sui voluntatem imperii plurimum indignari.

38. E. Eickhoff, *ό.π.*, σημ. 36, σ. 73. S. Kindlimann, *Die Eroberung von Konstantinopel als politische Forderung des Westens im Hochmittelalter. Studien zur Entwicklung der Idee eines lateinischen Kaiserreichs in Byzanz*, Zürich, 1969, σ. 205-215.

39. Historia de expeditione Friderici (έκδ. A. Chroust), στο Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I. [MGH Scriptores rerum Germanicarum Nova Series, τόμ. 5], Berlin, 1964^2, σ. 42_{12-20}: (Επιστολή στον Ερρίκο, τέλη Αυγούστου 1189) Quoniam igitur impossibilis est transitus noster per brachium sancti Georgii, nisi ab imperatore Constantinopolitano electissimos atque omni exceptione maiores obtineamus obsides

Τέλη Οκτωβρίου 1189 ο Ισαάκιος Β΄ αποφάσισε να διαπραγματευτεί και έστειλε πρεσβεία στον Φρειδερίκο Α΄, στον οποίο όμως για άλλη μία φορά δεν αναγνώρισε τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική τιμή. Το γεγονός αυτό οδήγησε τον δυτικό αυτοκράτορα σε μία ιδιαίτερη θεώρηση της *translatio imperii*. Ο Φρειδερίκος Α΄ απάντησε στους βυζαντινούς πρέσβεις αποφασισμένος να δώσει ένα μάθημα πολιτικής ιστορίας: «Μήπως δεν γνωρίζει ο κύριός σας ποιος είμαι; Μήπως τυχαία δεν με έχει αναγνωρίσει ακόμη; Είμαι λοιπόν και ονομάζομαι Φρειδερίκος, αυτοκράτορας των Ρωμαίων και παντοτινά σεβαστός. Αφού ύστερα από 400 χρόνια νόμιμης και διαδοχικής κατοχής των προγενεστέρων μου (αυτοκρατόρων) το σκήπτρο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας παραδόθηκε σε εμένα, το κράτησα ακλόνητα 30 χρόνια και μέχρι τώρα το κατέχω χωρίς να το έχει διεκδικήσει κάποιος άλλος ηγεμόνας. Το πώς (το σκήπτρο αυτό) μεταφέρθηκε από την Κωνσταντινούπολη στη Ρώμη εξαιτίας της νωθρότητας και της αργοπορημένης βοήθειας κάποιου από τους προγενέστερους του κυρίου σας, το μαρτυρούν εκείνοι, οι οποίο διηγήθηκαν τις πράξεις των Ρωμαίων και τη διαδοχή των γεγονότων. Θα όφειλε, λοιπόν, (ο κύριός σας) να αποκαλεί τον εαυτό του όχι διοικητή *Romanorum*, αλλά καλύτερα *Romaniorum*»[40].

Το ερώτημα που προκύπτει από την ανάγνωση αυτής της πηγής είναι ποιος βυζαντινός αυτοκράτορας με ποια νωθρή και αργοπορημένη βοήθεια ευθύνεται για την *translatio imperii* του 800. Μία σύγχρονη πηγή της σταυροφορίας του Φρειδερίκου Α΄, συντεταγμένη από έναν αυτόπτη μάρτυρα των γεγονότων, μέλος της αυτοκρατορικής καγκελλαρίας[41],

et totam Romaniam nostro subiciamus imperio, regię nobilitatis tuę commonentes rogamus prudentiam, quatenus idoneos serenitatis tuę legatos Ianuam, Venetias, Anchonam atque Pisam et ad alia loca pro galearum atque vascellorum transmittas pręsidio, ut Constantinopolim circa medium martium nobis occurrentes ipsi per mare, nos vero per terram civitatem oppugnemus.

40. Historia Peregrinorum, *ό.π.*, σημ. 37, σ. 143_{40}-144_{12}: Desinat ergo vel de ipso non fero equanimiter, si tam arroganter me presumat de cetero salutare. An nescit dominus vester, quis sum? Nondum forsitan me agnovit? Sum utique et dicor Fridericus Romanorum imperator et semper augustus. A quadringentis annis Romani sceptrum imperii legitima et successiva antecessorum meorum possessione mihi transmissum tricennali possessione hucusque inconcusse tenui et adhuc obtineo nullo principum reclamante. Quod, qualiter propter desidiam et tardum succursum cuiusdam ex predecessoribus domini vestri a Constantinopoli Romam translatum sit, testificantur illi qui gesta Romanorum et facti seriem revolverunt. Non ergo Romanorum sed pocius Romaniorum moderatorem se dicere debuisset.

41. Ο συντάκτης του έργου *Historia de expeditione Friderici*, του οποίου η ταυτότητα δεν είναι γνωστή, αναφέρεται συνήθως στη βιβλιογραφία ως (ψευδο)-μοναχός Ansbert. Για τον ρόλο του στην Γ΄ Σταυροφορία, βλ. A. Chroust, *ό.π.*, σημ. 37, σ. XLIII-XLVIII.

προσφέρει περισσότερες πληροφορίες παρουσιάζοντας την απάντηση του αυτοκράτορα: «Όλοι όσοι έχουν υγιή νου, ομολογούν ότι, επειδή ένας είναι ο μονάρχης αυτοκράτορας των Ρωμαίων, έτσι και ένας είναι ο πατέρας οικουμενικός ποντίφηκας, δηλαδή ο Ρωμαίος. Γι' αυτό, αφού εγώ κατέχω με ηρεμία τα σκήπτρα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας περισσότερο από τριάντα χρόνια, χωρίς την εναντίωση κανενός βασιλιά ή ηγεμόνα, και στη Ρωμαϊκή πόλη πήρα το χρίσμα με αυτοκρατορική ευλογία από τον Ρωμαίο ποντίφηκα και ανυψώθηκα σ' αυτήν τη μοναρχία, την οποία οι προγενέστεροί μου αυτοκράτορες των Ρωμαίων μετά από περισσότερα από τετρακόσια χρόνια σε μένα ένδοξα παρέδωσαν, αφ' ότου αυτή μεταφέρθηκε από την Κωνσταντινούπολη στην παλαιά έδρα της Αυτοκρατορίας, την κεφαλή της οικουμένης, τη Ρώμη, με τις επευφημίες των Ρωμαίων και των ηγεμόνων της Αυτοκρατορίας και με την εξουσία του ύψιστου ποντίφηκα και της Αγίας καθολικής Εκκλησίας εξαιτίας της αργοπορημένης και άκαρπης βοήθειας του αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως εναντίον των τυράννων της Εκκλησίας, προκαλεί μεγάλη έκπληξη, γιατί ο αδελφός μου, ο δικός σας αυτοκράτορας της Κωνσταντινουπόλεως, σφετερίζεται αδρανή και σ' αυτόν ακατάλληλο λεξιλόγιο και δοξάζεται ανόητα με εντελώς ξένη γι' αυτόν τιμή, αφού σίγουρα γνωρίζει ότι εγώ και κατ' όνομα λέγομαι και πράγματι είμαι ο Φρειδερίκος ο αυτοκράτορας των Ρωμαίων και παντοτινά σεβαστός»[42].

Η απάντηση του Φρειδερίκου Α΄ προς τους βυζαντινούς πρέσβεις αποτελεί μία σημαντική αλλαγή της δυτικής αυτοκρατορικής σκέψης όσον αφορά την *translatio imperii*. Κατ' αρχάς η συγκεκριμένη θεώρηση σχεδόν ταυτίζεται με τις συνιστώσες της παπικής ιδεολογίας. Ο δυτικός αυτοκράτορας, τονίζοντας την επαναφορά του κέντρου της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στη Ρώμη, μεγεθύνει τη σημασία που είχαν

42. Historia de expeditione Friderici, *ό.π.*, σημ. 39, σ. 49_{27}-50_{16}: Omnibus qui sani mentis sunt, constat, quia unus est monarchos imperator Romanorum, sicut et unus est pater universalis pontifex videlicet Romanus; ideoque cum ego Romani imperii sceptra plus quam triginta annos absque omnium regum vel principum contradictione tranquille tenuerim et in Romana urbe a summo pontifice imperiali benedictione unctus sim et sublimatus, quam denique monarchiam prędecessores mei imperatores Romanorum per plus quam quadringentos annos mihi gloriose transmiserint, utpote a Constantinopolitana urbe ad pristinam sedem imperii caput orbis Romam acclamatione Romanorum et principum imperii, auctoritate quoque summi pontificis et sanctę katholicę ecclesię translatam propter tardum et infructuosum Constantinopolitani imperatoris auxilium contra tyrannos ecclesię, mirandum est admodum, cur frater meus vester Constantinopolitanus imperator usurpet inefficax [et] sibi indebitum vocabulum et glorietur stulte alieno sibi prorsus honore, cum liquido noverit me et nomine dici et re esse Fridericum Romanorum imperatorem semper augustum.

για την αυτοκρατορική στέψη οι επευφημίες των ρωμαίων πολιτών, καθώς τις παραθέτει μαζί με εκείνες των ηγεμόνων του Γερμανικού Βασιλείου *(acclamatione Romanorum et principum imperii)*, οι οποίοι εξέλεγαν τον *rex Romanorum*. Επιπλέον τονίζει εμμέσως πλην σαφώς την εξουσία του ποντίφηκα να απονέμει τον ρωμαϊκό αυτοκρατορικό τίτλο, μιλώντας για την *auctoritas summi pontificis*, χάρη στην οποία επετεύχθη η *translatio imperii*. Για πρώτη φορά από τότε που εξελέγη *rex Romanorum* (1152) και εστέφθη *imperator Romanorum* (1155) αναγνώρισε ο Φρειδερίκος Α΄ τέτοιου είδους εξουσίες στον πάπα και στους ρωμαίους πολίτες. Για να γίνει κατανοητή αυτή η ιδεολογικο-πολιτική αλλαγή, αρκεί να αναφερθεί η στάση του απέναντι στους εκπροσώπους του ρωμαϊκού κοινοτικού κινήματος, οι οποίοι τον Ιούλιο του 1155, λίγο πριν την αυτοκρατορική στέψη, τον συνάντησαν μεταξύ Sutri και Ρώμης και του προσέφεραν το αυτοκρατορικό στέμμα. Οι Ρωμαίοι πολίτες, οι οποίοι επιζητούσαν την αναβίωση της *res publica romana* και διεκδικούσαν από την Αγία Έδρα την εξουσία της Ρώμης[43], τόνισαν στον Φρειδερίκο Α΄, ότι εκείνοι κατείχαν την αυτοκρατορική εξουσία και οι ίδιοι θα του την παραχωρούσαν με ορισμένες βέβαια προϋποθέσεις: «Άκουσε, λοιπόν, πρίγκιπα, με υπομονή και πραότητα κάποια στοιχεία για τη δική σου και τη δική μου δικαιοσύνη! Πρώτα όμως για τη δική σου και μετά για τη δική μου. Πρώτα από τον Δία λοιπόν. Ήσουν ξένος και σε έκανα πολίτη. Έπηλυς έφτασες από τις περιοχές πέραν των Άλπεων και σε κατέστησα ηγεμόνα. Ό,τι ήταν δικό μου σύμφωνα με το δίκαιο, σου το έδωσα. Πρώτα, λοιπόν, για να διαφυλαχθούν τα χρηστά μου ήθη και οι αρχαίοι νόμοι, που με κατάλληλα έγγραφα κατοχυρώθηκαν σε εμένα από τους προγενέστερους σου αυτοκράτορες, οφείλεις να παρέχεις ασφάλεια, για να μην καταλυθούν από τη λύσσα των βαρβάρων˙ στους άρχοντές μου, με τις επευφημίες των οποίων θα αναγορευτείς (αυτοκράτορας) στο Καπιτώλιο, οφείλεις να δώσεις για τις δαπάνες τους μέχρι πέντε χιλιάδες λίβρες˙ οφείλεις να διώξεις την αδικία από την πόλη μέχρι του σημείου να χύσεις το αίμα σου και όλα αυτά να τα κατοχυρώσεις με προνόμια και να τα επιβεβαιώσεις ένορκα με το ίδιο σου το χέρι»[44].

43. I. Baumgärtner, «Rombeherrschung und Romerneuerung. Die römische Kommune im 12. Jahrhundert», *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 69 (1989), σ. 27-79. J. Strothmann, *Kaiser und Senat. Der Herrschaftsanspruch der Stadt Rom zur Zeit der Staufer*, [Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte, 47], Köln-Weimar-Wien, 1998.

44. Otto, GF, *ό.π.*, σημ. 15, II, 31, σ. 344-346: Audi ergo, princeps, patienter et clementer pauca de tua ac de mea iustitia! Prius tamen de tua quam de mea. Etenim a Iove principium. Hospes eras, civem feci. Advena fuisti ex Transalpinis partibus, principem constitui. Quod meum iure fuit, tibi dedi. Debes itaque primo ad observandas meas bonas consuetudines legesque antiquas, mihi ab antecessoribus tuis imperatoribus idoneis instrumentis firmatas, ne barbarorum violentur rabie, securitatem prebere, officialibus meis, a quibus tibi in Capitolio adclamandum erit, usque ad quinque milia librarum expensam dare, iniuriam a re publica etiam usque ad effusionem sanguinis propellere et hec omnia privilegiis munire sacramentique interpositione propria manu confirmare.

Ο Βαρβαρόσσα απέρριψε τις αξιώσεις των ρωμαίων πολιτών και για να αντιμετωπίσει τις κυριαρχικές απαιτήσεις τους, στηρίχτηκε στην αυτοκρατορική ιδεολογία περί *translatio imperii*. Τόνισε, λοιπόν: «Είναι γνωστό με ποιον τρόπο η ισχύς της ευγένειάς σου από αυτήν την πόλη μας μεταφέρθηκε αρχικά στη βασιλική πόλη της Ανατολής, και ότι για πολλά χρόνια ο Γραικύλος απομυζούσε πεινασμένος τους μαστούς του πλούτου σου. Ξαφνικά ήλθε ο Φράγκος, ευγενής πράγματι και κατ' όνομα και κατ' έργο, και αυτήν την ιθαγένεια, η οποία είχε τότε απομείνει σε εσένα, την άρπαξε με ανδρεία. Θέλεις να γνωρίσεις τη δόξα της Ρώμης σου; Τη σπουδαιότητα της συγκλητικής αξιοπρέπειας; Τη διάταξη των σκηνών (στα στρατόπεδα); Την ανδρεία και την πειθαρχία της τάξης των ιππέων, την ατρόμητη και αδάμαστη τόλμη, όταν εκείνη (η τάξη) προχωράει στη μάχη; Κοίταξε τη δική μας Αυτοκρατορία. Όλα αυτά βρίσκονται σε εμάς. Σε μας περιήλθαν όλα αυτά μαζί με την αυτοκρατορική εξουσία. Δεν ήρθε σε εμάς γυμνή η αυτοκρατορική εξουσία. Ενδεδυμένη με την ανδρεία της ήρθε, μαζί της έφερε τα κοσμήματά της. Σε εμάς βρίσκονται οι ύπατοί σου. Σε εμάς βρίσκεται η σύγκλητός σου. Σε εμάς βρίσκεται ο ιππέας σου. Οι ίδιοι οι ηγεμόνες των Φράγκων οφείλουν να σε διοικούν σύμφωνα με την κρίση τους, οι ίδιοι οι ιππείς των Φράγκων οφείλουν να απωθούν με το ξίφος τις εναντίον σου αδικίες»[45]. Είναι σημαντικό της ιδεολογικής τοποθέτησης το ότι ο Φρειδερίκος Α΄ επικαλέστηκε την αυτοκρατορική εκδοχή της *translatio*, δηλαδή ότι το *imperium* μεταφέρθηκε *a Graecis ad Francos* μόνο με τις αυτοκρατορικές ενέργειες, την κατάκτηση δηλαδή, και όχι με τη νόμιμη εξουσία της Ρωμαϊκής Εκκλη-

45. Otto, GF, *ό.π.*, σημ. 15, II, 32, σ. 346-348: Clarum est, qualiter primo nobilitatis tue robur ab hac nostra urbe translatum sit ad Orientis urbem regiam, et per annorum curricula ubera deliciarum tuarum Greculus esuriens suxerit. Supervenit Francus, vere nomine et re nobilis, eamque, que adhuc in te residua fuit, ingenuitatem fortiter eripuit. Vis cognoscere antiquam tue Rome gloriam? Senatorie dignitatis gravitatem? Tabernaculorum dispositionem? Equestris ordinis virtutem et disciplinam, ad conflictum procedentis intemeratam ac indomitam audaciam? Nostram interue rem publicam. Penes nos cuncta hec sunt. Ad nos simul omnia hec cum imperio demanarunt. Non cessit nobis nudum imperium. Virtute sua amictum venit, ornamenta sua secum traxit. Penes nos sunt consules tui. Penes nos est senatus tuus. Penes nos est miles tuus. Proceres Francorum ipsi te consilio regere, equites Francorum ipsi tuam ferro iniuriam propellere debebunt.

σίας, όπως η παπική πλευρά υποστήριζε και πρόβαλλε έντονα, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της έριδος περί της περιβολής (1075-1122), με στόχο να υπερασπιστεί το κατ' αυτήν αναφαίρετο δικαίωμά της να αναγορεύει αυτοκράτορες[46].

Εξίσου κατηγορηματικά είχε απορρίψει ο Φρειδερίκος Α΄ και τις παπικές αξιώσεις περί απονομής του αυτοκρατορικού τίτλου. Τον Οκτώβριο του 1157 στη Δίαιτα της Besançon ο ποντίφηκας Αδριανός Δ΄ (1154-1159), μέσω των απεσταλμένων του, χαρακτήρισε την αυτοκρατορική εξουσία παπικό *beneficium,* χωρίς να διευκρινίσει αν με τη δίσημη αυτή λέξη αντιμετώπιζε το αυτοκρατορικό στέμμα ως παπικό «φέουδο» ή απλώς ως «ευεργεσία»: «Οφείλεις, ενδοξότατε υιέ, να φέρεις μπροστά στα μάτια του νου σου, με πόση ευχαρίστηση και πόση τερπνότητα σε υποδέχτηκε σε κάποιο από τα προηγούμενα χρόνια η Ιερή και Αγία Ρωμαϊκή Εκκλησία, με πόση στοργή καρδιάς (σε) αντιμετώπισε, πόση πλησμονή αξιοπρέπειας και τιμής σου απέφερε, και με ποιον τρόπο, αφού σου προσέφερε πρόθυμα το διάσημο του αυτοκρατορικού στέμματος, φρόντισε να περιθάλψει την κορυφή της μεγαλοπρέπειάς σου στον μεγαλόψυχο κόλπο της, με το να μην πράττει απολύτως τίποτα, το οποίο θα γνώριζε ότι αντιτίθεται στο ελάχιστο στη βασιλική θέληση. Δεν μετανιώνουμε όμως καθόλου που εκπληρώσαμε σε όλα τις επιθυμίες της θέλησής σου˙ και μάλιστα, αν η εξαιρετικότητά σου είχε λάβει από τα χέρια μας ακόμη μεγαλύτερα *beneficia* (sc. «ευεργεσίες» ή «φέουδα»), αν αυτό ήταν δυνατό να γίνει, θα είχαμε λόγους να χαιρόμασταν, λαμβάνοντας υπ' όψιν πόσο όφελος και πόσα πλεονεκτήματα θα μπορούσαν να προέλθουν μέσω εσού για την εκκλησία του Θεού και για εμάς»[47].

46. W. Goez, *ό.π.,* σημ. 5, σ. 125-156.

47. Otto, GF, *ό.π.,* σημ. 15, III, 11, σ. 142: Debes enim, gloriosissime fili, ante oculos mentis reducere, quam gratanter et quam iocunde alio anno mater tua sacrosancta Romana ecclesia te susceperit, quanta cordis affectione tractaverit, quantam tibi dignitatis plenitudinem contulerit et honoris, et qualiter imperialis insigne corone libentissime conferens benignissimo gremio suo tue sublimitatis apicem studuerit confovere, nihil prorsus efficiens, quod regie voluntati vel in minimo cognosceret obviare. Neque tamen penitet nos desideria tue voluntatis in omnibus implevisse, sed, si maiora beneficia excellentia tua de manu nostra suscepisset, si fieri posset, considerantes, quanta ecclesie Dei et nobis per te incrementa possint et commoda provenire, non inmerito gauderemus. Για το επεισόδιο στην Besançon βλ. μεταξύ άλλων W. Heinemeyer, «Beneficium-non feudum sed bonum factum. Der Streit auf dem Reichstag zu Besançon 1157», *Archiv für Diplomatik* 15 (1969), σ. 155-236. M. Maccarrone, *Papato e Impero dalla elezione di Federico I alla morte di Adriano IV. (1152-1159),* Roma, 1959, σ. 158-243. M. Pacaut, *Alexandre III. Étude sur la conception du pouvoir pontifical dans sa pensée et dans son œuvre,* Paris, 1956, σ. 92-102.

Η ενέργεια αυτή που προκάλεσε την οργή των παρευρισκόμενων Γερμανών ηγεμόνων, έδωσε στον Φρειδερίκο Α΄ την ευκαιρία να διατυπώσει τις απόψεις του για τις πηγές της αυτοκρατορικής εξουσίας. Τόνισε, λοιπόν, ότι η εξουσία τόσο του Γερμανικού Βασιλείου όσο και της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του δόθηκαν από τον Θεό μόνο μέσω της εκλογής των ηγεμόνων: «Επειδή διά της εκλογής των ηγεμόνων λάβαμε τη βασιλική και την αυτοκρατορική εξουσία μόνο από τον Θεό, ο οποίος στο πάθος του Χριστού, του υιού του, ανέθεσε τη διοίκηση της οικουμένης απαραίτητα και στα δύο ξίφη και επειδή ο απόστολος Πέτρος με αυτήν τη διδαχή παίδευσε τον κόσμο: «τον Θεό να φοβάσθε, τον βασιλέα να τιμάτε» (Α΄ Πετ, 2,17), όποιος ισχυρίζεται ότι λάβαμε το αυτοκρατορικό στέμμα ως φέουδο από τον κύριο πάπα, εναντιώνεται στη θεϊκή τάξη και τη διδασκαλία του Πέτρου και είναι ένοχος ψεύδους»[48]. Με αυτόν τον τρόπο και στηριζόμενος προφανώς ιδεολογικά στην αυτοκρατορική θεώρηση περί *translatio imperii* παρουσίασε την αυτοκρατορική στέψη στη Ρώμη ως επιβεβαιωτική και όχι συστατική του αυτοκρατορικού αξιώματος, αποσυνδέοντας έτσι την αυτοκρατορική εξουσία τόσο από την παπική *auctoritas* όσο και από τις επευφημίες των ρωμαίων πολιτών. Το 1189 όμως, για να επιστρέψουμε στην απάντηση που έδωσε στους πρέσβεις του Ισαάκιου Β[49], και σύμφωνα με την τότε διαμορφωθείσα πολιτική κατάσταση, υπερασπίστηκε με διαφορετικό τρόπο το δικαίωμά του στον ρωμαϊκό αυτοκρατορικό τίτλο, τονίζοντας τη ρωμαϊκή υφή της εξουσίας του και προβάλλοντας στην ουσία τη Ρώμη ως ιδεατή πρωτεύουσα της Δυτικής Αυτοκρατορίας[50], η οποία είχε «συμβολικό μεν αλλά πολύ ισχυρό νομιμοποιητικό ρόλο για τη διεκδίκηση της αρχαίας, ρωμαϊκής οι-

48. Otto, GF, *ό.π.,* σημ. 15, III, 13, σ. 420: Cumque per electionem principum a solo Deo regnum et imperium nostrum sit, qui in passione Christi filii sui duobus gladiis necessariis regendum orbem subiecit, cumque Petrus apostolus hac doctrina mundum informaverit: Deum timete, regem honorificate, quicumque nos imperialem coronam pro beneficio a domino papa suscepisse dixerit, divine institutioni et doctrine Petri contrarius est et mendacii reus erit.

49. Ό.π., σημ. 42.

50. Πρέπει στο σημείο αυτό να παρατηρηθεί ότι μετά το επεισόδιο στην Besançon (1157) και κατά τη διάρκεια του σχίσματος της Ρωμαϊκής Εκκλησίας (1159-1177) το ιδεολόγημα της Ρώμης ως ιδεατής πρωτεύουσας της Δυτικής Αυτοκρατορίας διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη σκέψη του Φρειδερίκου Α΄ εξαιτίας προφανώς της διαμάχης του με τον πάπα Αλέξανδρο Γ΄. Είναι χαρακτηριστικό ότι την περίοδο αυτή ο δυτικός αυτοκράτορας προέβαλε αξιώσεις ακόμη και για το patrimonium beati Petri. Βλ. K. Zeillinger, «Kaiseridee, Rom und Rompolitik bei Friedrich I. Barbarossa», Bulletino dell'Istituto Storico Italiano 96 (1990), σ. 367-419.

κουμένης»[51]. Με αυτό το επιχείρημα μπορούσε ο Φρειδερίκος Α΄ να εδραιώσει τα κυριαρχικά του δικαιώματα απέναντι στους αντιπάλους του διεκδικητές της οικουμενικότητας.

Το δεύτερο αξιοπρόσεκτο στοιχείο της απάντησης του Φρειδερίκου Α΄ προς τους βυζαντινούς πρέσβεις είναι το αίτιο που παρέθεσε για την *translatio* του έτους 800, το οποίο δεν ταυτίζεται με εκείνο που είχε τότε προβληθεί στη Δύση, την κατοχή δηλαδή του βυζαντινού θρόνου από μία γυναίκα, την αυτοκράτειρα Ειρήνη[52]. Αντίθετα εντόπισε το αίτιο της μεταφοράς σε κάποιον βυζαντινό αυτοκράτορα που δεν προστάτευσε την εκκλησία –η λέξη εδώ αφορά μάλλον το σύνολο της χριστιανοσύνης– από τους τυράννους της: *«propter tardum et infructuosum Constantinopolitani imperatoris auxilium contra tyrannos ecclesię»*[53]. Σε ποιον βυζαντινό αυτοκράτορα αναφερόταν ο Φρειδερίκος Α΄; Κατά τη γνώμη μου δεν υπονοούσε κανέναν που έδρασε την περίοδο του 800, αλλά έναν σύγχρονό του, δηλαδή τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό, ο οποίος προσπάθησε μάταια με την εκστρατεία του το 1175/76 και κυρίως με την επιστολή του προς τη δυτική αυλή μετά την ήττα στο Μυριοκέφαλο[54] να επιβεβαιώσει την οικουμενικότητα της εξουσίας του με την προβολή του ρόλου του ως προστάτη της χριστιανοσύνης. Λόγω της πολιτικής του δράσης στην Ιταλία, της επιδίωξης δηλαδή της αναγνώρισης της βυζαντινής εξουσίας στη Δύση μέσω συμμαχιών με τους πολιτικούς αντιπάλους του Βαρβαρόσσα, ο Μανουήλ Α΄ κατέστη το πρότυπο του ιδεολογικού αντιπάλου του δυτικού *imperium* και σφράγισε ανεξίτηλα τη σκέψη του Φρειδερίκου Α΄, ο οποίος έφτασε στο σημείο να ερμηνεύσει κατ' αυτόν τον τρόπο τις ρίζες της *translatio imperii* του 800.

Ανακεφαλαιώνοντας, η δυτική αυτοκρατορική αυλή δεν παγίωσε ποτέ μία ολοκληρωμένη θεωρία περί την αυτοκρατορική εξουσία, με την οποία θα όριζε τη φύση των κυριαρχικών της δικαιωμάτων και θα ρύθμιζε τις πολιτικο-ιδεολογικές σχέσεις της προς τα άλλα πολιτικά μορφώματα, και κυρίως έναντι της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και της Αγίας Έδρας. Οι διαφορετικές κατά καιρούς και ανάλογα με τις περιστάσεις ερμηνείες της *translatio imperii,* από την αγνόησή της, τον εμπλουτισμό της με το στοιχείο της επέκτασης της δυτικής αυτοκρατορικής εξουσίας και στην Ανατολή, τη σχεδόν ταύτισή της με την παπική και βυζαντινή θεώρηση, την παράθεση διαφορετικών αιτίων της

51. Ε. Χρυσός, *Το Βυζάντιο και η διεθνής κοινωνία, ό.π.*, σημ. 9, σ. 70.
52. Βλ. σημ. 2.
53. *Ό.π.*, σημ. 40 και 42.
54. Βλ. σημ. 26.

translatio του έτους 800, καταδεικνύουν αυτήν την έλλειψη, καθώς οι ιδεολογικές αυτές θεωρήσεις διαμορφώνονταν ως αντίδραση σε συγκεκριμένες πολιτικές καταστάσεις και τίθεντο στην υπηρεσία της πολιτικής προπαγάνδας για την αντιμετώπιση των φιλόδοξων πολιτικών αντιπάλων. Παράλληλα όμως –και αυτό πρέπει να τύχει ιδιαίτερης προσοχής– οι ιδεολογικές περί *translatio imperii* διεργασίες της δυτικής αυτοκρατορικής αυλής τον 12ο αι., οι οποίες πυροδοτήθηκαν από τη βυζαντινή πολιτική στη Δύση, ενίσχυσαν την αυτογνωσία των δυτικών αυτοκρατόρων όσον αφορά τον πολιτικό τους ρόλο στην οικουμένη, κλονίζοντας παράλληλα την πολιτική θέση και το γόητρο που έχαιρε η Βυζαντινή Αυτοκρατορία στον δυτικό κόσμο.

Ελένη Τούντα

Ηλίας Γιαννάκης

Έννοια και σκοπός της ιστορίας στο έργο του Mas'ūdī (893-956 μ.Χ.) *

Αν εξαιρέσουμε τον Ibn Khaldūn (1332-1406 μ.Χ.), κανένας από τους προγενέστερους μουσουλμάνους ιστοριογράφους δεν έθεσε ερωτήματα για τη φύση, τις αρχές, τη μέθοδο και τον σκοπό της ιστορίας με τρόπο συστηματικό ώστε να δημιουργήσει μια θεωρία για την ιστορική γνώση[1]. Ωστόσο, ο ίδιος ο Ibn Khaldūn, παρά τις κριτικές παρατηρήσεις του, ξεχωρίζει έναν από τους προκατόχους του, τον οποίο μάλιστα αποκαλεί «ιμάμη των ιστορικών», ή άλλως «πρότυπο για τους ιστορικούς» *(imām li-'l-mu'arrikhīn)*[2]. Αυτός δεν είναι άλλος από τον Mas'ūdī.

Ο Abū 'l-Ḥasan 'Alī b. Al-Ḥusayn al-Mas'ūdī ήταν ένας διακεκριμένος Άραβας συγγραφέας των αρχών του 10ου αιώνα μ.Χ.[3]. Γεννήθη-

* Το παρόν άρθρο είναι μια ελαφρώς βελτιωμένη μορφή της ανακοίνωσης που έγινε στο ΚΗ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, Θεσσαλονίκη, 25-27 Μαΐου 2007. Για τη μεταγραφή των αραβικών ονομάτων προσώπων αλλά και λέξεων και όρων ακολουθήθηκε το σύστημα μεταγραφής της *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, 12 τόμοι (Leiden, 1960-2004), (από εδώ και στο εξής θα χρησιμοποιείται η διεθνής βραχυγραφία EI²)˙ με τις εξής εξαιρέσεις: αντί των th̲, dj̲, kh̲, dh̲, sh̲, gh̲, ḳ χρησιμοποιούνται τα th, j, kh, dh, sh, gh, q, όπως συνηθίζεται στην αγγλοσαξωνική βιβλιογραφία.

1. Ο Ibn Khaldūn έγραψε την *Εισαγωγή* ή άλλως τα *Προλεγόμενα* (Muqaddima) στην οικουμενική ιστορία του *(Kitāb al-'ibar)*, η οποία αποτελεί τη μοναδική συστηματική θεωρία για την ιστορική γνώση στην παγκόσμια ιστοριογραφία, πριν από τη σύγχρονη εποχή. Η βιβλιογραφία για τον Ibn Khaldūn είναι πολύ μεγάλη, αλλά ας μνημονεύσουμε τα εξής έργα όπου υπάρχουν περαιτέρω παραπομπές: M. Brett, *Ibn Khaldun and the Medieval Maghrib* (Aldershot, 1999), A. Cheddadi, *Peuples et nations du monde: la conception de l'histoire, les Arabes du Machrek et leurs contemporains, les Arabes du Maghreb et les Berbères* (Paris, 1986), A. Al-Azmeh, *Ibn Khaldun in Modern Scholarship: A Study in Orientalism* (London, 1981), F. Rosenthal (transl.), *The Muqaddimah: An Introduction to History,* 3 τόμοι, Second Edition (Princeton, 1967).

2. Το αραβικό κείμενο του Ibn Khaldūn εκδόθηκε από τον E. Quatramère, *Prolégomènes d'Ebn-Khaldoun,* 3 τόμοι (Paris, 1858), τ. 1, σ. 52.

3. Για τον βίο και τα έργα του Mas'ūdī, βλ. το λήμμα «al-Mas'ūdī» του Ch. Pellat στην EI². Επίσης, C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur,* Second Edition, 2 τόμοι (Leiden, 1943-49), τ. 1, σ. 151 κ. εξ., και *Supplement,* 3 τόμοι (Leiden, 1937-39), τ. 1, σ. 220. F. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums,* 12 τόμοι (Leiden, 1967-1984, Frankfurt am Main, 1995-2002), τ. 1, σ. 332 κ. εξ. A. M. H. Shboul, *al-Mas'ūdī and his World: A Muslim Humanist and his Interest in non-Muslims* (London, 1979), σ. 1-28. S. M. Ahmad and A. Rahman (eds.), *Al-Mas'ūdī Millenary Commemoration Volume* (Calcutta, 1960). A. Miquel, La Géographie humaine du monde musulman (Paris, 1967), σ. 199 κ. εξ., 210 κ. εξ.

κε λίγο πριν το 893 μ.Χ. στη Βαγδάτη, πρωτεύουσα του Αββασιδικού χαλιφάτου, σε μια οικογένεια που ανήγε τη γενεαλογία της στον Ibn Mas'ūd, σύντροφο και ακόλουθο του προφήτη Μωάμεθ. Δεν έχουμε πληροφορίες για τα παιδικά του χρόνια, τη μόρφωση και τις ανώτερες σπουδές του. Από τα σωζόμενα έργα του μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι ακολούθησε τη συνήθη φιλολογική, θρησκευτική και νομική παιδεία κοντά σε διακεκριμένους δασκάλους και λογίους με τους οποίους συνδέθηκε με φιλία[4]. Έζησε σε μια εποχή που η γνώση έχαιρε μεγάλης εκτίμησης. Ως τότε είχε σε μεγάλο βαθμό συντελεστεί η αφομοίωση ξένων πολιτισμικών στοιχείων μέσω των μεταφράσεων περσικών, ινδικών, συριακών και ιδιαίτερα ελληνικών φιλοσοφικών και επιστημονικών κειμένων. Η επίδραση της ελληνικής διανόησης ήταν καταλυτική για την ανάπτυξη της ιατρικής, της φιλοσοφίας και των άλλων επιστημών στην αραβική γλώσσα[5]. Το έργο του Mas'ūdī αποδεικνύει τη συμπάθειά του προς τις ελληνικές επιστήμες και τη φιλοσοφία. Οι έννοιες και ο συλλογιστικός τρόπος σκέψης στα έργα του δείχνουν σαφώς την επίδραση της ελληνικής επιστημονικής και φιλοσοφικής παράδοσης. Είχε ποικίλα και εγκυκλοπαιδικά ενδιαφέροντα. Επίσης, είχε μεγάλη έφεση για μάθηση και γνώση, γι' αυτό ταξίδεψε όσο κανείς άλλος ως την εποχή του. Λόγω των πολλών και εκτεταμένων ταξιδιών του, πολλές υποθέσεις έχουν γίνει σχετικά με το είδος του επαγγέλματος που ασκούσε, και το οποίο, δυστυχώς, μας είναι άγνωστο[6]. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του έζησε στο Fusṭāṭ (παλαιό κέντρο των μουσουλμάνων, όπου αργότερα κτίστηκε το Κάιρο), όπου και πέθανε το 956 μ.Χ. Έγραψε πολλά έργα με ποικίλο περιεχόμενο. Δεν σώζονται όλα τα έργα, αλλά μόνο δύο: Το ένα φέρει τον τίτλο *Murūj al-dhahab wa ma'ādin al-jawhar, (Λειμώνες χρυσού και ορυχεία*

4. Shboul, *al-Mas'ūdī and his World*, σ. 29-54.

5. Για μια γενική επισκόπηση της μετάδοσης της Αρχαίας Ελληνικής διανόησης στους Άραβες, βλ. F. Rosenthal, *Das Fortleben der Antike im Islam* (Zürich, 1965), που μεταφράστηκε στα Αγγλικά ως *The Classical Heritage in Islam* (London and Berkeley, 1975). D. Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture* (London and New York, 1998), που μεταφράστηκε στα Ελληνικά ως *Η Αρχαία Ελληνική Σκέψη στον Αραβικό Πολιτισμό* (Αθήνα, 2001). Η. Γιαννάκης, *Η ελληνική σκέψη στην αυλή των χαλίφηδων* (Ιωάννινα, 2000), του ιδίου, «Επιδράσεις της Αρχαίας Ελληνικής Διανόησης στον Αραβικό Πολιτισμό», *Δωδώνη: Ιστορία και Αρχαιολογία* 32 (2003) 181-201.

6. Βλ. το λήμμα «al-Mas'ūdī» του Ch. Pellat στην EI[2]. Shboul, *al-Mas'ūdī and his World*, σ. 3 κ. εξ.

πολυτίμων λίθων)[7], και το άλλο τον τίτλο *Kitāb al-Tanbīh wa 'l-ishrāf, (Βιβλίο υπομνήσεων και συνοπτικής επισκόπησης)*[8]. Από τις αναφορές του ίδιου του συγγραφέα στα σωζόμενα έργα μπορούμε να εικάσουμε ότι το περιεχόμενο των χαμένων έργων αναφερόταν σε θέματα ιστορίας, πολιτισμού, γεωγραφίας, εθνογραφίας, αλλά και σε θρησκευτικά, θεολογικά, νομικά, πολιτικά, φιλοσοφικά και επιστημονικά ζητήματα.

Τα δύο σωζόμενα έργα εντάσσονται στην κατηγορία των παγκόσμιων ή οικουμενικών ιστοριών, ή άλλως των ιστοριών «από κτίσεως κόσμου»[9]. Θεωρείται ο κατ' εξοχήν εκπρόσωπος της παγκόσμιας πολιτισμικής ερμηνείας της ιστορίας[10]. Αν και ορισμένοι σημερινοί ερευνητές κατέταξαν τον Mas'ūdī στους γεωγράφους ή στους λογίους (*adīb*, πλ. *udabā'*)[11], οι ίδιοι οι Άραβες συγγραφείς θεωρούσαν τον Mas'ūdī ιστοριογράφο. Ο Ibn al-Nadīm (987 μ.Χ.) τον ονομάζει «συγγραφέα ιστοριών και διηγήσεων βασιλέων»[12], ενώ ο Ibn Khaldūn (1405 μ.Χ.) τον αποκαλεί «ιμάμη των ιστορικών», όπως αναφέρθηκε

7. Al-Mas'ūdī, A., *Murūj al-dhahab wa ma'ādin al-jawhar (Les prairies d'or)*, Édition et traduction française par C. Barbier de Meynard et Paret de Courteille, 9 τόμοι (Paris, 1861-77), revue et corrigée par Ch. Pellat, texte arabe, 7 τόμοι (Beirut, 1962-79), traduction française, 5 τόμοι (Paris, 1962-97). Ο Ch. Pellat, στη διορθωμένη έκδοση, διαιρεί το κείμενο και τη μετάφραση σε αριθμημένες παραγράφους, γι' αυτό το λόγο όλες οι παραπομπές στη διεθνή βιβλιογραφία δίνουν τον αριθμό της παραγράφου και όχι τη σελίδα. Αυτή η πρακτική ακολουθείται και στο παρόν άρθρο. Για τη μετάφραση του τίτλου του αναφερθέντος έργου έχουν γίνει και άλλες προτάσεις, βλ. σχετικά T. Khalidi, *Islamic Historiography: The Histories of Mas'ūdī* (New York, 1975), σ. 2, υποσημείωση 2. Εδώ έχει υιοθετηθεί η γενικότερα αποδεκτή μετάφραση.

8. Al-Mas'ūdī, A., *Kitāb al-Tanbīh wa 'l-ishrāf*, edited by M. J. de Goeje, Bibliotheca Geographorum Arabicorum (Leiden, 1893). Μεταφράστηκε στα γαλλικά από τον B. Carra de Vaux, *Le livre de l'avertissement et la révision* (Paris, 1897). Για τη μετάφραση του τίτλου αυτού του έργου, ακολουθώ την πρόταση του C. F. Robinson, *Islamic Historiography* (Cambridge, 2003), σ. 117.

9. Για το είδος των παγκόσμιων ή οικουμενικών ιστοριών, βλ. F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Second Revised Edition (Leiden, 1968), σ. 133-50. Robinson, *Islamic Historiography*, σ. 134-138.

10. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, σ. 136. Robinson, *Islamic Historiography*, σ. 6, 137.

11. Ο M. J. de Goeje, ενέταξε το έργο *Kitāb al-Tanbīh wa 'l-ishrāf*, στη σειρά Bibliotheca Geographorum Arabicorum, βλ. υποσημείωση 8. Για τις γεωγραφικές πληροφορίες, βλ. S. M. Ahmad, «Al-Mas'ūdī's Contribution to Medieval Arab Geography», *Islamic Culture* 23 (1953), 61-77, και 24 (1954), 275-86. Για τις ιδιότητες του λογίου, βλ. Ch. Pellat, «Was al-Mas'ūdī an Historian or an *adīb*?», *Journal of the Pakistan Historical Society* 9 (1961) 231-234.

12. Ibn al-Nadīm, M., *Kitāb al-Fihrist*, edited by G. Flügel, 2 τόμοι (Leipzig, 1871-2), τ. 1, σ. 154.

παραπάνω. Βεβαίως, ο Mas'ūdī ήταν ένας πολυμαθής με εγκυκλοπαιδικά ενδιαφέροντα και δίψα για την απόκτηση κάθε είδους γνώσης.

Το έργο *Murūj al-dhahab wa ma'ādin al-jawhar, Λειμώνες χρυσού και ορυχεία πολυτίμων λίθων,* γράφτηκε το 943 και αναθεωρήθηκε πρώτα το 947 και πάλι το 956. Δυστυχώς σώζονται χειρόγραφα που περιέχουν μόνο το κείμενο της έκδοσης του 943/47. Στο έργο αυτό ο Mas'ūdī παρουσιάζει ό,τι πολυτιμότερο βρήκε στην αναζήτησή του για πραγματική και βέβαιη γνώση. Αυτό το πολύτιμο είδος γνώσης δεν είναι μόνο έγκυρες πληροφορίες και διδακτικές διηγήσεις αλλά και τρόποι σκέψης και χρήσιμες πρακτικές, που έχει αποθησαυρίσει κάθε έθνος. Το ενδιαφέρον του Mas'ūdī για την πολιτισμική ιστορία και τη σοφία των άλλων λαών αποδεικνύεται όχι μόνο από τα ταξίδια του αλλά αντικατοπτρίζεται και στην έκταση που καταλαμβάνει η έκθεσή του για τα άλλα έθνη[13]. Τα δέκα κεφάλαια του πρώτου μέρους μετά την εισαγωγή και τα περιεχόμενα του έργου αναφέρονται σε γεωγραφικές και κλιματικές πληροφορίες. Τα υπόλοιπα πενήντα εννέα περίπου κεφάλαια περιέχουν ιστορικές, εθνογραφικές, θρησκευτικές και άλλες πληροφορίες για τους μη μουσουλμανικούς λαούς και την προϊσλαμική περίοδο. Το δεύτερο μέρος, αποτελούμενο από εξήντα ένα κεφάλαια, καλύπτει την ισλαμική ιστορία. Το έργο έχει τη μορφή της χρονογραφίας και είναι οργανωμένο με βάση τη χρονική περίοδο εξουσίας κάθε χαλίφη. Οι παρεκβάσεις, που είναι διάσπαρτες σε όλο το έργο, αναφέροντα σε λεπτομέρειες ποικίλης μορφής και περιεχομένου, όπως ποίηση ή χρονολογικά συστήματα.

Το δεύτερο έργο που φέρει τον τίτλο *Kitāb al-Tanbīh wa 'l-ishrāf, Βιβλίο υπομνήσεων και συνοπτικής επισκόπησης,* είναι μικρότερο και γράφτηκε το 955-56, λίγο πριν από τον θάνατό του. Το έργο αυτό είναι συνοπτικό και ως προς την έκταση αντιστοιχεί περίπου στο ένα πέμπτο του έργου *Murūj al-dhahab.* Η προσέγγιση είναι η ίδια, αλλά δεν αποτελεί μια επιτομή του *Murūj al-dhahab,* όπως υποστήριξαν ορισμένοι σημερινοί ερευνητές. Στο *Kit āb al-Tanbīh* πολλές πληροφορίες όχι μόνο εκφράζονται με μεγαλύτερη ακρίβεια, αλλά υπάρχουν και ορισμένες ουσιώδεις προσθήκες, ιδιαίτερα σε ζητήματα αστρονομικά και γεωγραφικά, ή πρόσθετες πληροφορίες για τα αρχαία έθνη και τα συστήματα χρονολόγησης. Τέτοιες προσθήκες και βελτιώσεις είναι, παραδείγματος χάριν, η συστηματική έκθεση της Περσικής και της Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας, η ιστορία της Ρωμαϊκής και Βυζαντινής περιόδου, ιδιαίτερα το θέμα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας σε σχέση με την εμφάνιση και την ανάπτυξη της Χριστιανικής Εκκλη-

13. Shboul, *al-Mas'ūdī and his World,* σ. 69.

σίας. Γενικά, το έργο αυτό, όπως άλλωστε δείχνει και ο τίτλος του, αποτελεί μάλλον μια συνοπτική επισκόπηση των θεμάτων που ενδιέφεραν τον Mas'ūdī, ενώ επιδιώκει να διδάξει χωρίς να κουράζει τον αναγνώστη με λεπτομέρειες.

Έννοια της ιστορίας

Στα σωζόμενα έργα του Mas'ūdī δεν έχουμε μια συστηματική θεωρία για τη φύση και το νόημα της ιστορικής γνώσης, αλλά μερικές σκόρπιες σκέψεις για την έννοια, τη μέθοδο, τη σημασία, την αξία και τον σκοπό της ιστορίας. Ήταν ο πρώτος μουσουλμάνος ιστορικός, που έθεσε ερωτήματα για την έννοια και τις αρχές της επιστήμης του. Επηρεασμένος ίσως από ορισμένους διανοούμενους της εποχής του, εφάρμοσε τις αρχές της επιστημονικής μεθόδου και του φιλοσοφικού ορθολογισμού στην ιστορία[14]. Δεν είχε όμως μιμητές, εκτός από τον Ibn Khaldūn, τον κατ' εξοχήν θεωρητικό και φιλόσοφο της ιστορίας, πέντε αιώνες αργότερα.

Πρώτα-πρώτα, ας εξετάσουμε τους όρους που χρησιμοποεί για την ιστορία. Οι δύο τεχνικοί όροι που χρησιμοποιεί ο Mas'ūdī, για να αναφερθεί στην ιστορία, είναι η φράση *'ilm al-akhbār* ή μόνο η λέξη *akhbār* και η λέξη *ta'rīkh*[15]. Η λέξη *akhbār* είναι ο πληθυντικός της λέξης *khabar,* της οποίας η ετυμολογία είναι αβέβαιη. Η αραβική λέξη *khabar* σημαίνει «είδηση ή πληροφορίες για σημαντικά γεγονότα», αλλά αναφέρεται και στα ίδια τα «γεγονότα του παρελθόντος». Ο όρος *khabar* κατέληξε να δηλώνει την «ιστορία» με την έννοια του ανεκδότου ή της ιστορικής διήγησης, ενώ το παράγωγο επίθετο *akhbārī* σήμαινε αυτόν που ασχολούνταν με τη συλλογή και καταγραφή των *akhbār,* και άρα τον ιστορικό. Η φράση *'ilm al-akhbār* σήμαινε την «επιστήμη των διηγήσεων». Μια ιστορική διήγηση *(khabar)* απαρτίζεται από μια αλυσίδα ονομάτων *(isnād)* και μια διήγηση ενός γεγονότος που ονομάζεται *matn,* δηλαδή «περιεχόμενο». Η αλυσίδα ονομάτων *(isnād)* φτάνει ως τον αυτόπτη μάρτυρα της περιγραφής ή διήγησης ενός συμβάντος[16]. Οι συλλογές αυτών των διηγήσεων απο-

14. Για τις επαφές που είχε με διανοούμενους και συγγραφείς της εποχής του, βλ. Shboul, *al-Mas'ūdī and his World,* σ. 29-54.

15. Οι λέξεις απαντούν πολλές φορές, βλ. ιδιαίτερα την εισαγωγή: Al-Mas'ūdī, *Murūj al-dhahab,* παρ. 1-17.

16. Για το είδος *khabar,* βλ. S. Leder, «The Literary Use of the *Khabar:* A Basic Form of Historical Writing», στο *The Byzantine and Early Islamic Near East I: Problems in the Literary Source Material,* edited by A. Cameron and L. I. Conrad (Princeton, 1992), σ. 277-315. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography,* σ. 66-71. Επίσης, το λήμμα *«khabar»,* στην EI².

τέλεσαν τα πρώτα ιστορικά έργα. Η δεύτερη λέξη *ta'rīkh* χρησιμοποιήθηκε αρχικά για να δηλώσει τη «μέρα του μήνα μέσω της παρατήρησης της σελήνης». Αργότερα σήμαινε την «ημερομηνία» και την «εποχή ή ιστορική περίοδο». Ακολούθως η λέξη απέκτησε τη σημασία του «ιστορικού έργου» και τέλος την έννοια της «ιστορίας». Ακριβώς, όπως και η ελληνική λέξη «ιστορία», η λέξη *ta'rīkh* δηλώνει και το παρελθόν αλλά και ό,τι σκεφτόμαστε, γράφουμε και διδάσκουμε για το παρελθόν. Η έννοια της ιστορίας ως σήμερα προήλθε από τη χρήση της λέξης *ta'rīkh* για χρονογραφίες και καθιερώθηκε από τον 9ο αιώνα κι εξής[17].

Στο σημείο αυτό, πρέπει ίσως να επισημάνουμε ότι η έννοια της μουσουλμανικής ιστορίας διαφέρει από τη σημερινή έννοια της ιστορίας. Η σημερινή έννοια της ιστορίας, όπως αναπτύχθηκε στην Ευρωπαϊκή διανόηση, συνδέεται με μια αλυσίδα σημασιολογικών συνδηλώσεων αλλά και φιλοσοφικών προεκτάσεων. Παραδείγματος χάριν, η έννοια της μεταβολής που επηρεάζει την ανθρώπινη συμπεριφορά και οδηγεί στη διαδικασία της εξέλιξης του ανθρώπου αλλά και των θεσμών της κοινωνίας ήταν ξένη για τους μουσουλμάνους ιστοριογράφους[18].

Έχοντας λοιπόν υπόψη ότι οι αραβικοί τεχνικοί όροι για την έννοια της ιστορίας έχουν τις δικές τους συνδηλώσεις μέσα στο μουσουλμανικό πολιτισμικό σύστημα και ότι η μουσουλμανική έννοια της ιστορίας είναι διαφορετική από τη σημερινή, ας έλθουμε στον Mas'ūdī, ο οποίος χρησιμοποιεί όντως μια πολύ περιεκτική και ευρεία έννοια της ιστορίας. Πρώτα-πρώτα, η ιστορία στο έργο του Mas'ūdī συνδέεται με την αναζήτηση πληροφοριών και την έρευνα. Αυτή ήταν και η σημασία της ελληνικής λέξης *ιστορία* από την εποχή του Ηροδότου[19]. Ο Mas'ūdī ξεχωρίζει τον εαυτό του από την πρακτική των συγχρόνων του και έχει συνείδηση της πρωτοτυπίας του έργου του. Όπως δηλώνει ο ίδιος, το έργο του βασίζεται σε προσωπική έρευνα, συνεχή παρατήρηση και άμεση εμπειρία *('iyān)*. Γι' αυτό το λόγο αισθάνεται περήφανος γι αυτήν την απόκτηση πολύτιμης εμπειρικής γνώσης. Αυτή η ενσυνείδητη και βέβαιη πεποίθησή του εκφράζεται σαφώς στα όσα γράφει στην εισαγωγή του έργου *Murūj al-dhahab:*

17. Για την ετυμολογία της λέξης *ta'rīkh,* βλ. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography,* σ. 11 κ. εξ. Επίσης, το λήμμα *«ta'rīkh»,* στην EI^2.

18. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography,* σ. 15 κ. εξ.

19. Βλ. το λήμμα *«Herodotus»* στο *The Oxford Classical Dictionary,* Second Edition, edited by N. G. L. Hammond and H. H. Scullard (Oxford, 1970); Third Edition, edited by S. Hornblower and A. Spawforth (Oxford, 1996).

«Αυτός που μένει σπίτι του κοντά στο τζάκι και είναι ευχαριστημένος με οποιεσδήποτε πληροφορίες ίσως ακούσει για την περιοχή του δεν είναι το ίδιο με αυτόν που δαπανά τη ζωή του ταξιδεύοντας σε όλο τον κόσμο, φερόμενος εδώ κι εκεί από τα ταξίδια του, και αποσπώντας κάθε εξεζητημένο βώλο χρυσού από κάποιο ορυχείο και κάθε πολύτιμο πράγμα από τη θέση που είναι κρυμμένο»[20].

Το παράθεμα δεν αναδεικνύει μόνο τη σημασία της κοπιώδους έρευνας αλλά και την ικανοποίηση από το αποτέλεσμα. Άλλο πράγμα η πραγματική και άμεση εμπειρική γνώση, και άλλο οι ανεπιβεβαίωτες πληροφορίες ή οι φήμες που διαδίδονται. Μιλώντας για τους συγχρόνους του αναφέρει ότι

«οι ανόητοι έχουν πληθυνθεί, ενώ οι σοφοί είναι λίγοι. Σπάνια συναντάς κάποιον που δεν είναι αδαής... ευχαριστημένος με εικασίες και τυφλή βεβαιότητα»[21].

Σε άλλο σημείο, παρομοιάζει τον εαυτό του με αυτόν που αναζητεί να βρει διάφορα είδη πολύτιμων λίθων και κατασκευάζει με αυτούς ένα ωραίο περιδέραιο, μοναδικό κόσμημα γι' αυτόν που επιζητεί να το αποκτήσει[22]. Είναι σαφές ότι μιλάει για τη σημασία της άμεσης εμπειρικής γνώσης, την αξία και την πρωτοτυπία του έργου του. Τα σημαντικά αποτελέσματα αυτής της έρευνας εκτίθενται στο έργο που έγραψε, το οποίο, όπως λέει και ο τίτλος του, δεν είναι τίποτε άλλο παρά *«Λειμώνες χρυσού και ορυχεία πολυτίμων λίθων».*

Η ιστορική γνώση που έχει κατά νουν ο Mas'ūdī έρχεται ως επιστέγασμα της μακράς ενασχόλησης με ποικίλα είδη επιστημών. Στην εισαγωγή του έργου *Murūj al-dhahab* όπου συζητεί τη θέση της ιστορίας ανάμεσα στα άλλα έργα του, φαίνεται πως θεωρεί την ιστορία κορύφωση της επιστημονικής ενασχόλησης και τέλος των επιστημών. Συγκεκριμένα, γράφει:

«...δεν θεωρήσαμε πρέπον να ασχοληθούμε με αυτό το είδος της επιστήμης (al-ḍarb min al-ulūm) και τη μορφή παιδείας (al-fann min al-ādāb) προτού γράψουμε τα βιβλία μας για τα διάφορα είδη δογμάτων και θρησκειών, ...και για τις αρχές της νομολογίας και της θεωρίας δικαίου και για τα θεμέλια των δικαστικών αποφάσεων, ...καθώς επίσης και τα άλλα βιβλία μας που πραγματεύονται την εξωτερική ή κυριολεκτική ερμηνεία και την εσωτερική ή λανθάνουσα ή μεταφορική ερμηνεία, ...τις πολιτι-

20. Al-Mas'ūdī, *Murūj al-dhahab,* παρ. 7.

21. Αυτόθι, παρ. 5.

22. Αυτόθι, παρ. 3609.

κές επιστήμες, ...τη φυσική θρησκεία, ...τη δομή του σύμπαντος και τα ουράνια σώματα»[23].

Στο παράθεμα αυτό ο Mas'ūdī θεωρεί την «ιστορία» ένα είδος επιστήμης *('ilm, πλ. 'ulūm)* και μια μορφή παιδείας *(adab, πλ. ādāb)*[24]. Στην εποχή του αυτά είναι τα δύο κύρια χαρακτηριστικά ενός καλλιεργημένου και μορφωμένου ανθρώπου *(adīb)*[25]. Επίσης, θεωρεί την ιστορική γνώση όχι μόνο κορύφωση της επιστημονικής του παραγωγής αλλά και πηγή και τέλος των άλλων επιστημών. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι ο Mas'ūdī ταυτίζει την ιστορία με την καθολική γνώση, και άρα με την περιγραφή της ανθρώπινης ζωής σε όλες τις μορφές της. Αυτό φέρνει στο νου το σύνθημα «histoire totale» για τη συγγραφή ιστορίας από τους εκπροσώπους της γαλλικής ιστορικής σχολής των Annales[26].

Η σχέση της ιστορίας με τις άλλες επιστήμες περιγράφεται και στο παράθεμα που ακολουθεί. Ίσως, δεν θα ήταν υπερβολικό να πούμε ότι το παράθεμα αυτό αποτελεί έναν ενθουσιώδη ύμνο στην ιστορία. Γράφει, λοιπόν, ο Mas'ūdī:

«Εάν κατά το πέρασμα των αιώνων οι ειδήμονες δεν κατέγραφαν τις σκέψεις των, οι αρχές και οι βάσεις των επιστημών θα αναιρούνταν και τα συμπεράσματά τους θα χάνονταν. Διότι, κάθε επιστήμη προέρχεται από την ιστορία (akhbār), όλη η σοφία (ḥikma) πηγάζει από αυτή, η νομολογία εξάγεται από αυτή και η ευγλωττία μαθαίνεται από αυτή. Όσοι συλλογίζονται κατ' αναλογίαν (qiyās) κτίζουν πάνω σε αυτή, όσοι γράφουν λόγους ή πραγματείες επιχειρηματολογούν με βάση αυτή, η λαϊκή γνώση προέρχεται από αυτή και τα αποφθέγματα των σοφών βασίζονται σε αυτή. Εξευγενισμένα και υψηλά ήθη αποκτώνται από αυτή και οι κανόνες της βασιλικής διακυβέρνησης και του πολέμου αναζητούνται σε αυτή. Όλα τα παράξενα συμβάντα αναγνωρίζονται από αυτή και όλα τα θαυμαστά πράγματα παρουσιάζονται σε αυτή. Είναι μια επιστήμη, την ακρόαση της οποίας μπορεί να απολαύσει και ο ειδήμονας και ο αδαής, στην καταγραφή της οποίας μπορεί να βρει ευχαρίστηση και ο ανόητος και ο νουνεχής, αρέσει και σε αυτή επιζητούν καταφύγιο και οι ανώτερες και οι κατώτερες τάξεις, και την αφήγησή της προτιμούν και οι Άραβες και οι μη Άραβες. Διότι, κάθε διαλεκτική συζήτηση συνδέεται με αυτή και σε κάθε ευκαιρία κοσμείται από αυτή. Επίσης, ωραιοποιείται κάθε συγκέντρωση και είναι αναγκαία σε κάθε κύκλο ανθρώπων. Άρα, είναι εμφανής η υπεροχή της ιστορίας ('ilm al-akhbār) από όλες τις επιστήμες. Η υψηλή της θέση είναι εύλογη για αυτόν που έχει ευφυία. Κανείς δεν μπορεί να πετύχει την πλήρη κατανόησή της, ούτε να αποκτήσει βεβαιότητα για αυτό που περιέχει, ούτε να την αποδεχτεί ούτε να τη μεταδώσει, εκτός από αυτόν που θα αφοσιωθεί αποκλειστικά σε αυτή, θα κατανοήσει την έννοιά της, θα γευτεί τους καρπούς της, θα αναγνωρίσει και βιώσει την αξία της και θα αποκτήσει εμπειρία των ηδονών που προσφέρει»[27].

23. Αυτόθι, παρ. 5-6.

24. Για τους όρους αυτούς, βλ. τα αντίστοιχα λήμματα στην EI². Για τη μετάφραση του όρου adab αξίζει να παραθέσουμε την άποψη του καθηγητή T. Khalidi: «...the classical Greek 'Paideia' is a more accurate rendering of the term since *Adab*, like Paideia, refers to a process of moral and intellectual education designed to produce an *adib*, a gentleman-scholar...» στο T. Khalidi, *Arabic Historical Thought in the Classical Period* (Cambridge, 1994), σ. 83.

25. Βλ. το λήμμα «adīb» στην EI².

26. Για τη σχολή των Annales η βιβλιογραφία είναι μεγάλη, αλλά βλ.: P. Burke, *The French Historical Revolution: The Annales School 1929-1989* (Cambridge, 1990) P. Carrard, *Poetics of the New History: French Historical Discourse from Braudel to Chartier* (Baltimore, MD, 1992).

Δεν θα αναλύσουμε αυτό το παράθεμα, αλλά θα επιστήσουμε την προσοχή σε ορισμένα σημεία. Πρώτα-πρώτα, στο διθυραμβικό αυτό παράθεμα η ιστορία δεν είναι ένα σύνολο ή άθροισμα γεγονότων που χρησιμοποιούνται και από τις άλλες επιστήμες, π.χ. τη νομολογία ή τις άλλες θρησκευτικές επιστήμες[28]. Ο Mas'ūdī έχει στο νου του τις μουσουλμανικές θρησκευτικές επιστήμες, οι οποίες όντως στηρίζονταν στις συλλογές των διηγήσεων *(ḥadīth, athār, khabar)* για τη ζωή, τα λόγια και τα έργα του Προφήτη Μωάμεθ και των συντρόφων του. Επίσης, ένα άλλο σημείο που τονίζεται στο παράθεμα είναι ότι η ιστορία δεν είναι αποθήκη συμβάντων και γεγονότων του παρελθόντος του ανθρώπου ή μόνο των πολιτικών του δραστηριοτήτων, αλλά αποθήκη και των πνευματικών του δημιουργημάτων και διανοητικών επιτευγμάτων και συνολικά όλης της ανθρώπινης γνώσης. Σημειωτέον ότι τα δημιουργήματα του ανθρώπου στους τομείς της τέχνης, της επιστήμης και της φιλοσοφίας είναι αυτά με τα οποία ασχολείται η σημερινή διανοητική ιστορία ή ιστορία της διανόησης (intellectual his-

27. Al-Mas'ūdī, *Murūj al-dhahab*, παρ. 989.

28. Η διαίρεση των επιστημών σε ισλαμικές και ξένες ή αρχαίες βασίζεται στο εγκυκλοπαιδικό λεξικό του 10ου αιώνα μ.Χ. του al-Khwārizmī al-Kātib, *Mafātīḥ al-'ulūm*, edited by G. Van Vloten (Leiden, 1895). G. Maqdisi, *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West* (Edinburgh, 1981), σ. 75 κ. εξ.

tory)[29]. Άρα η ιστορία, που έχει κατά νου ο Mas'ūdī, έχει όντως μια ευρεία έννοια. Το γεγονός της καθολικής γνώσης φαίνεται πως συνιστά την υπεροχή της ιστορίας και την ξεχωριστή ιδιότητά της να κοσμεί τον φορέα της, όπως δηλώνεται στο τελευταίο μέρος του παραθέματος.

Επίσης, ο Mas'ūdī τονίζει πως η σοφία *(ḥikma)* πηγάζει από την ιστορία. Ο σοφός άνθρωπος και ο καλός ιστορικός δεν μένει στα γεγονότα, αλλά στοχάζεται πάνω σε αυτά για την πορεία της ανθρώπινης δραστηριότητας με στόχο να αποκαλύψει τη σοφία *(ḥikma)* που υπάρχει σε αυτά. Αυτή η σοφία εξηγεί την ανάδυση, ακμή, παρακμή και πτώση δυναστειών, κρατών, βασιλείων και εθνών, τη θρησκευτική εξέλιξη και γενικά την πρόοδο της ανθρώπινης γνώσης[30]. Για να εξηγήσει αυτόν τον ισχυρισμό ο Mas'ūdī ανατρέχει στην ιστορία άλλων λαών και εθνών[31]. Αναφέρει ότι μόνο ορισμένα έθνη από τις επτά ομάδες εθνών, που παραθέτει και στα δύο έργα του, διακρίθηκαν στην παγκόσμια ιστορία. Καθένα από αυτά είχε κάποια χαρακτηριστικά και υπερτερούσε σε κάποια τέχνη ή επιστήμη. Παραδείγματος χάριν, οι Πέρσες διακρινόταν για την πολιτική φρόνηση και χρηστή διακυβέρνηση, ενώ οι Έλληνες για την καλλιέργεια της φιλοσοφίας και των επιστημών. Αυτή η πεποίθηση του Mas'ūdī ερμηνεύει και την αναζήτηση γνώσης σε άλλα έθνη, πάνω στην οποία έκτισε τη δική του εικόνα για το παρελθόν του κόσμου. Επίσης, αναφέρει ότι όλοι οι λαοί είχαν από κοινού κάποια μορφή πρωταρχικής σοφίας, η οποία με το πέρασμα του χρόνου εξελίχθηκε και αναπτύχθηκε. Τελικά, αυτή η κοινή σοφία των εθνών πέρασε στους Έλληνες, οι οποίοι υπερείχαν στις επιστήμες και τη φιλοσοφία, και από τους Έλληνες πέρασε στο Ισλάμ[32]. Αυτήν την άποψη είχε και ο λόγιος Jāḥiẓ (869 μ.Χ.), εκπρόσωπος του χαλίφη Ma'mūn (813-833 μ. Χ.), που έζησε σχεδόν έναν αιώνα πριν από τον Mas'ūdī. Ο Jāḥiẓ πίστευε ότι ο ισλαμικός πολιτισμός και το

29. A. Brett, «What is Intellectual History Now?», στο *What is History Now?*, edited by D. Cannadine (London, 2002), σ. 113-131, όπου υπάρχει και σχετική βιβλιογραφία.

30. Το θέμα της ακμής και παρακμής δυναστειών, κρατών και εθνών απασχόλησε και τον Ibn Khaldūn, βλ. το τρίτο κεφάλαιο των Προλεγομένων του στο Rosenthal (transl.), *The Muqaddimah*, ιδιαίτερα, τ. 2, σ. 103 κ. εξ. Για την αρχαία ελληνική γραμματεία, βλ. J. de Romilly, *The Rise and Fall of States according to Greek Authors* (Ann Arbor, 1991).

31. Η έκθεση του Mas'ūdī για τα άλλα έθνη είναι εκτεταμένη και στα δύο έργα του. Μάλιστα το ένα δεύτερο του έργου *Murūj al-dhahab* αναφέρεται στα άλλα έθνη.

32. Την άποψη διατυπώνει ο Mas'ūdī και στα δύο έργα. Βλ. *Kitāb al-Tanbīh*, σ. 8, 77, 115 κ. εξ. *Murūj al-dhahab*, παρ. 14, 203, 630, 1319, κ.λπ. Για τη μεταφορά της στο Ισλάμ, βλ. *Murūj al-dhahab*, παρ. 707, 741.

αββασιδικό χαλιφάτο είχε ενσωματώσει ό,τι καλύτερο είχαν όλα τα άλλα έθνη σε έναν καινούργιο και ανώτερο πολιτισμό. Στο βιβλίο του *Kitāb al-ḥayawān* (I.38) γράφει ότι η σοφία όλων των εθνών μπήκε στην αραβική γραμματεία σε μια αργή διαδικασία μετάδοσης από έθνος σε έθνος και από γενεά σε γενεά[33]. Η Βαγδάτη δεν ήταν μόνο κέντρο εξουσίας αλλά και κέντρο παιδείας και πολιτισμού. Θα μπορούσε να πει κάποιος ότι η μεταφορά της εξουσίας *(translatio imperii)* είναι συνδεδεμένη με την μεταφορά της γνώσης *(translatio studii)*[34].

Για την ακμή και παρακμή των εθνών ο Mas'ūdī δίνει διάφορες απαντήσεις. Ένας λαός ή έθνος μπορεί να πέσει σε άγνοια και να αφανιστεί και η σοφία να μεταφερθεί σε άλλο λαό, όταν εγκαταλείψει την έρευνα και τη χρήση του κριτικού συλλογισμού. Γράφει ο Mas'ūdī:

> *«Αυτά τα έθνη που αναφέραμε δεν απαρνήθηκαν τον δημιουργό τους. Γνώριζαν ότι ο Νώε ήταν προφήτης και ότι θα εκπληρωνόταν η απειλή τιμωρίας που ανακοίνωσε στον λαό του. Όμως, λανθασμένες πεποιθήσεις (shubah) κυριάρχησαν ανάμεσά τους, διότι είχαν εγκαταλείψει την έρευνα (baḥth) και τη χρήση της κριτικής τους ικανότητας (naẓar). Οι ψυχές τους έκλιναν προς το λήθαργο και τις ηδονές και την τυφλή μίμηση (taqlīd) προς τα οποία νεύει η φύση του ανθρώπου»*[35].

Σε άλλο σημείο, ο Mas'ūdī αναφέρει ότι τα έθνη οδηγούνται στον αφανισμό, όταν παραμελήσουν ή εγκαταλείψουν την αρχή της δικαιοσύνης ή την αρχή της συμμαχίας μεταξύ θρησκείας και βασιλείας[36]. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, η σοφία αλλά και η εξουσία μεταφέρεται σε άλλο έθνος που ακολουθεί τις παραπάνω αρχές. Γενικά, οι από-

33. Γι' αυτή την αναφορά και άλλες παρόμοιες, βλ. F. Rosenthal, *The Technique and Approach of Muslim Scholarship* (Rome, 1947), σ. 71 κ. εξ.

34. Οι έννοιες *translatio imperii* και *translatio studii* προέρχονται από τη δυτική ευρωπαϊκή παράδοση. Βλ. ιδιαίτερα το τμήμα: Χρόνος, Αιωνιότητα, Ιστορία, στο έκτο κεφάλαιο του Δεύτερου Μέρους του έργου του J. Le Goff, *La civilization de l'Occident medieval* (Paris, 1964), ελληνική μετάφραση: *Ο Πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης* (Θεσσαλονίκη, 1993). Επίσης G. W. Trompf, *The Idea of Historical Recurrence in Western Thought from Antiquity to the Reformation* (Berkeley, 1979), σ. 247.

35. Al-Mas'ūdī, *Murūj al-dhahab*, παρ. 1171.

36. Al-Mas'ūdī, *Kitāb al-Tanbīh*, σ. 3-4, 39-40. Επίσης, Al-Mas'ūdī, *Murūj al-dhahab*, παρ. 324. Η αρχή της συμμαχίας μεταξύ βασιλικής εξουσίας και θρησκείας προέρχονται από την περσική πολιτική παράδοση. Η διαθήκη (andarz, 'ahd) που αποδίδεται στον Ardashīr (224-242 μ.Χ.), θεμελιωτή της σασανιδικής δυναστείας, απευθύνεται στους μελλοντικούς σασανίδες αυτοκράτορες δίνοντας συμβουλές για τη χρηστή διακυβέρνηση, και τονίζει τη σημασία της συνεργασίας της βασιλικής και θρησκευτικής εξουσίας. Βλ. Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture*, σ. 80 κ.εξ. (στα Ελληνικά, σ. 114 κ.εξ.).

ψεις του Mas'ūdī για την εξουσία και τη σοφία αντικατοπτρίζουν όχι μόνο τις σύγχρονες με την εποχή του πεποιθήσεις αλλά και την εσωτερική διαπάλη για την απόκτηση και διατήρηση της εξουσίας. Ήδη από την εγκαθίδρυση της πρώιμης αββασιδικής δυναστείας, όλοι οι χαλίφηδες διεκδικούσαν τη νομιμότητα με τον ισχυρισμό ότι ήταν οι νόμιμοι διάδοχοι των παλαιών αυτοκρατοριών και ότι η εξουσία τους είχε οικουμενικές διαστάσεις[37]. Αυτή ήταν η περιρρέουσα πνευματική ατμόσφαιρα την εποχή που έζησε και έγραψε ο Mas'ūdī. Η επίδρασή της στη σκέψη του είναι εμφανής.

Τέλος, η ευρεία έννοια της ιστορίας ως παγκόσμιας ιστορίας αλλά και καθολικής γνώσης αποδεικνύεται και από τα περιεχόμενα των ίδιων των έργων του Mas'ūdī. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το πρώτο μέρος του *Murūj al-dhahab* (κεφ. 3-70) περιέχει γεωγραφικές, εθνογραφικές και ιστορικές και άλλες πληροφορίες για λαούς της δύσης και της ανατολής, του βορρά και του νότου. Τα δύο πέμπτα του *Kitāb al-Tanbīh* είναι επίσης αφιερωμένα στους άλλους λαούς. Το μικρότερο δεύτερο μέρος του *Murūj al-dhahab* (κεφ. 71-132) και το τελευταίο μέρος του *Kitāb al-Tanbīh* καλύπτει την Ισλαμική Ιστορία. Ίσως, το εθνογραφικό περιεχόμενο των έργων του Mas'ūdī να οδήγησε τον M. d'Ohsson (1828) να τον ονομάσει «Ηρόδοτο των Αράβων»[38].

Μέθοδος, ακροατήριο και σκοπός της ιστορίας

Ο σκοπός της ιστορίας αντικατοπτρίζεται όχι μόνο στο περιεχόμενο ενός ιστορικού έργου αλλά και στο ευρύτερο πλαίσιο της ιστοριογραφικής παράδοσης στην οποία ανήκει κάθε ιστορικός. Το περιεχόμενο ενός ιστορικού έργου εξαρτάται από τη δυνατότητα πρόσβασης σε πρωτογενείς πηγές, τη μέθοδο, το ακροατήριο και τους στόχους κάθε ιστοριογράφου. Ο Mas'ūdī διαφέρει από τους προκατόχους του στη συγγραφή της ιστορίας. Δεν ακολούθησε τον τρόπο που προσέγγιζαν την ιστορία οι «εκπρόσωποι της μουσουλμανικής παράδοσης» *(ahl al-ḥadīth, muhaddithūn)*. Συγκεκριμένα, δεν αποδέχτηκε τα κριτήρια γνησιότητας των διηγήσεων *(akhbār)* για την πρώιμη ισλαμική ιστορία με βάση την αδιάκοπη αλυσίδα των ονομάτων των αφηγητών ενός γεγονότος *(isnād)*, που έφταναν ως τον αυτόπτη μάρτυρα. Όπως έχει αποδειχτεί, η χρήση του *isnād* ήταν περιορισμένη στις πρώτες συλλογές διηγήσεων *(akhbār)*, ενίοτε μάλιστα απουσίαζε εντε-

37. Αυτόθι, σ. 29 (στα Ελληνικά, σ. 42).

38. Η πληροφορία παρατίθεται στο Shboul, *al-Mas'ūdī and his World*, σ. xviii.

λώς[39]. Βαθμιαία, η χρήση του γενικεύτηκε υπό την επίδραση των «εκπροσώπων της παράδοσης», ιδιαίτερα τον όγδοο και ένατο αιώνα. Από τα τέλη όμως του ένατου αιώνα η πρακτική αυτή εγκαταλείπεται και οι ιστορικοί σιγά-σιγά ακολουθούν τη συνεχή και ενιαία αφήγηση. Ο Mas'ūdī, έχοντας δεχτεί την επίδραση της ορθολογιστικής θρησκευτικής ομάδας των mu'tazila, αλλά και των ελληνιζόντων διανοουμένων της εποχής του, αναζήτησε άλλα κριτήρια για να εξετάσει τη γνησιότητα και αξιοπιστία των διηγήσεων *(akhbār)*. Τα κριτήρια του Mas'ūdī είναι πιο ορθολογιστικά και εντάσσονται στην κατηγορία του «δυνατού ή πιθανού» (jā'iz)[40]. Έτσι απέρριψε συλλήβδην την αλυσίδα των αυτοπτών μαρτύρων *(isnād)* και συνέθεσε μια ενιαία αφήγηση. Η διαφορά συγγραφής της ιστορίας του Mas'ūdī είναι καταφανής, αν το έργο του συγκριθεί με εκείνο του Ṭabarī. Στην παράθεση των διηγήσεων *(akhbār)*, ο Ṭabarī διατηρεί σε μεγάλο βαθμό την αδιάκοπη αλυσίδα των αυτοπτών μαρτύρων *(isnād)*[41].

Στην ενιαία αφήγηση του Mas'ūdī είναι επίσης έντονη η επίδραση της σοφιολογικής γραμματείας, αλλά και των αραβικών μεταφράσεων της ελληνικής φιλοσοφικής και επιστημονικής γραμματείας. Σε ορισμένα μάλιστα θέματα υιοθετεί τις απόψεις του Αριστοτέλη, του Γαληνού και του Πτολεμαίου, στους οποίους και αναφέρεται ονομαστικά[42]. Ιδιαίτερα ακολουθεί τις απόψεις τους σε ζητήματα για τον φυσικό κόσμο, την επίδραση του φυσικού περιβάλλοντος και του κλίματος στους ανθρώπους και τον τρόπο ζωής τους, την μετεωρολογία, την αστρονομία, την ηθική και τις πολιτικές ιδέες. Γενικά, ο Mas'ūdī επέλεγε να βασίζεται στις καλύτερες επιστημονικές αυθεντίες και, όπως αναφέρθηκε, αναζητούσε άμεση εμπειρική γνώση.

Το ακροατήριο που στοχεύει ο Mas'ūdī είναι μορφωμένοι και καλλιεργημένοι άνθρωποι: χαλίφηδες, πρίγκηπες, τοπικοί ηγεμόνες και άλλοι, αξιωματούχοι και μη. Στο έργο του *Kitāb al-Tanbīh* αναφέρει ότι η γνώση μεταδίδεται από γενεά σε γενεά, και ότι τα βιβλία καταγράφουν τη γνώση για χάρη όσων ερευνούν και σκέφτονται κριτικά[43]. Φαίνεται, δηλαδή, πως απευθύνεται σε ομοτέχνους του. Εξάλ-

39. R. S. Humphreys, *Islamic History: A Framework for Inquiry*, Revised Edition (Princeton, 1991), σ. 81 κ. εξ.

40. Khalidi, *Arabic Historical Thought in the Classical Period*, σ. 135.

41. Οι μελέτες για τον Ṭabarī είναι πολλές, βλ. το άρθρο της Θ. Ζαμπάκη, «Χαρακτηριστικά της πρώιμης αραβικής ιστοριογραφίας: η περίπτωση του Ṭabarī (†923 μ.Χ.)», *Βυζαντιακά* 25 (2005-6), 117-148, όπου παρατίθεται η σπουδαιότερη και πιο πρόσφατη βιβλιογραφία.

42. Shboul, *al-Mas'ūdī and his World*, σ. 42 κ. εξ.

43. Al-Mas'ūdī, *Kitāb al-Tanbīh*, σ. 77.

λου, το ύφος των κειμένων του, αλλά και το εύρος των ενδιαφερόντων του φέρει έντονα τα χαρακτηριστικά της παιδείας των λογίων μουσουλμάνων *(udabā')*[44]. Στην εισαγωγή του έργου *Murūj al-dhahab*, ο Mas'ūdī αναφέρει ότι το αφιερώνει ως

«ένα κόσμημα (tuḥfa) σε όλους τους ευγενείς ανάμεσα στους βασιλείς και τους σοφούς ανθρώπους»[45].

Δεν αποκλείει, όμως, από τους αναγνώστες του, όσους δεν έχουν ερευνητικά και επιστημονικά ενδιαφέροντα. Σε άλλο μέρος του ίδιου έργου γράφει:

«επειδή οι άνθρωποι διαφέρουν στους στόχους τους και ως προς το είδος της γνώσης που επιδιώκουν να αποκτήσουν, - διότι μερικοί αναζητούν μια ιστορική διήγηση (khabar), άλλοι είναι άνθρωποι της έρευνας και της κριτικής εξέτασης (dhū baḥth wa-naẓar), άλλοι είναι άνθρωποι της παράδοσης (ḥadīth), οι οποίοι εξετάζουν λεπτομερώς τα περιστατικά και στρέφουν την προσοχή τους στο θάνατο των μεταδοτών [των διηγήσεων] φροντίσαμε να ικανοποιήσουμε κάθε γνωστικό άνθρωπο»[46].

Την εποχή εκείνη, η εγγραμματοσύνη αλλά και το βιβλίο περιορίζονταν σε ορισμένους θρησκευτικούς, επιστημονικούς και πολιτικούς κύκλους[47]. Είναι φυσικό, λοιπόν, τα έργα να παράγονται κοντά σε κέντρα εξουσίας ή άλλα αστικά κέντρα, όπου υπήρχαν θρησκευτικά, επιστημονικά ή πολιτικά ενδιαφέροντα. Οι αναγνώστες συνήθως προέρχονταν από παρόμοια περιβάλλοντα. Περαιτέρω, τα βιβλία ήταν όχι μόνο δυσεύρετα αλλά και πανάκριβα και δεν θα μπορούσε να γίνουν κτήμα του καθενός. Επομένως, είναι σαφές ότι ο Mas'ūdī έχει στο νου του εγγράμματους, μορφωμένους και ανθρώπους της εξουσίας, ως αποδέκτες των έργων του.

Τέλος, το έργο ενός συγγραφέα δεν αποκαλύπτει μόνο τους στόχους του αλλά και τον επιμέρους σκοπό της συγγραφής. Λέει ο Mas'ūdī ότι ο σκοπός της συγγραφής των ιστοριών του είναι:

«να παραμείνουν για τον κόσμο ως ένα αξιέπαινο υπόμνημα (dhikran maḥmūdan) και ως μια συστηματική και έτοιμη επιστήμη (wa-'ilman manẓūman 'atīdan)»[48].

Αυτό το παράθεμα επιβεβαιώνει τον ισχυρισμό ότι η ιστορία για

44. Για την τάξη των λογίων, βλ. το λήμμα «adīb», στην EI².
45. Al-Mas'ūdī, *Murūj al-dhahab*, παρ. 16.
46. Αυτόθι, παρ. 2217.
47. J. Pedersen, *Den arabiske Bog* (Copenhagen, 1946). Μεταφράστηκε στα Αγγλικά από τον G. French, *The Arabic Book*, edited by R. Hillenbrand (Princeton, 1984).
48. Al-Mas'ūdī, *Murūj al-dhahab*, παρ. 7.

τον Mas'ūdī είναι μια συστηματική και βέβαιη επιστημονική γνώση, και ότι ο ρόλος της είναι να λειτουργεί ως υπόμνηση με παραδείγματα του παρελθόντος για τις μελλοντικές γενεές. Η βεβαιότητα με την οποία μιλάει ο Mas'ūdī για τη χρησιμότητα και την αξία του έργου του φέρνει στο νου τα λόγια του Θουκυδίδη[49]:

«ὅσοι δὲ βουλήσονται τῶν τε γενομένων τὸ σαφὲς σκοπεῖν καὶ τῶν μελλόντων ποτὲ αὖθις κατὰ τὸ ἀνθρώπινον τοιούτων καὶ παραπλησίων ἔσεσθαι, ὠφέλιμα κρίνειν αὐτὰ ἀρκούντως ἕξει. κτῆμά τε ἐς αἰεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρῆμα ἀκούειν ξύγκειται».

Βεβαίως, ο Mas'ūdī δεν γνώριζε ούτε το έργο του Θουκυδίδη αλλά, πιθανώς, ούτε το όνομά του. Σε αντίθεση με τα ελληνικά επιστημονικά και φιλοσοφικά συγγράμματα, κανένα ελληνικό ιστορικό έργο δεν μεταφράστηκε στα Αραβικά.

Είναι αξιοσημείωτο ότι η επιστημονική ιστορική γνώση, για την οποία μιλάει ο Mas'ūdī, αναπτύσσεται χωρίς να τελειώνει ποτέ, όπως και η πρόοδος της επιστήμης δεν έχει τέλος. Γράφει:

«...οι επιστήμες προοδεύουν χωρίς τέλος. Ο τελευταίος ανακαλύπτει αυτό που διέφυγε από τον προηγούμενο. Αυτή η πρόοδος συνεχίζεται χωρίς προσδιορισμένο ή καθορισμένο τέλος»[50].

Η ιδέα της προόδου είναι μια σύγχρονη θεωρία με πολλές προεκτάσεις. Εδώ ο Mas'ūdī μιλάει μόνο για τη συσσώρευση και γενικά την πρόοδο της γνώσης. Το παράθεμα αυτό πιστοποιεί την πεποίθησή του στη συνεχή ανάπτυξη και βελτίωση της γνώσης[51].

Έπειτα, ο σκοπός της ιστορίας του Mas'ūdī πρέπει να εξεταστεί και στο πλαίσιο τόσο της παράδοσης, όπου γεννήθηκε και έζησε, όσο και στο ευρύτερο πλαίσιο της ιστοριογραφίας άλλων παλαιότερων ή σύγχρονων ξένων παραδόσεων της εποχής. Αν και διαφοροποιήθηκε από τους μουσουλμάνους ιστοριογράφους, δεν θα μπορούσε να θέσει τον εαυτό του έξω από τον κόσμο στον οποίο ζούσε. Το μοντέλο της ιστορίας του έχει άμεση σχέση με το μοντέλο του κόσμου, που είχαν οι άνθρωποι της εποχής του. Η κοσμοθεωρία του ιδίου και των συγχρόνων του ήταν θεοκεντρική. Ο κόσμος, αλλά και η κοινωνία, ήταν σχεδιασμένος από τον ένα θεό και δημιουργό. Ήταν διαδεδομένη η

49. Θουκυδίδου Ιστοριών Α΄ 22.4 στο H. S. Jones and J. E. Powell (ed.), *Thucydidis Historiae*, 2 τόμοι, Oxford Classical Texts (Oxford, 1942, ανατ. 1970).
50. Al-Mas'ūdī, *Kitāb al-Tanbīh*, σ. 76.
51. Για το πρόβλημα της προόδου στο έργο του Mas'ūdī, βλ. Khalidi, *Islamic Historiography: The Histories of Mas'ūdī*, σ. 110 κ.εξ., όπου αναφέρει ότι επωφελήθηκε από το βιβλίο του L. Edelstein, *The Idea of Progress in Classical Antiquity* (Baltimore, 1967).

πεποίθηση ότι η ιστορία καθορίζεται και κατευθύνεται από τον θεό, ο οποίος αποκαλύπτει τη βούλησή του μέσω των φυσικών φαινομένων και των ανθρώπινων δραστηριοτήτων. Αυτά είναι τα σημεία που αποκαλύπτουν το «θέλημα του θεού». Στο πλαίσιο αυτό το παρελθόν είναι σημαντικό, γιατί μπορεί να διδάξει μαθήματα για τη στάση και την ορθή πίστη των ανθρώπων. Αυτή η κοσμοθεωρία δεν είναι διαφορετική από εκείνη που συναντούμε στην ιουδαϊκή και χριστιανική παράδοση. Πράγματι και τα δύο έργα του Mas'ūdī είναι γραμμένα στο πλαίσιο της μονοθεϊστικής παράδοσης της Ύστερης Αρχαιότητας[52]. Σύμφωνα με αυτή την παράδοση, η ιστορία αρχίζει από τη δημιουργία του κόσμου και το λανθάνον ιστορικό όραμα έχει ως κέντρο τον ένα Θεό. Η ιστορία έχει αρχή και τέλος, είναι ένα ταξίδι με συγκεκριμένο σκοπό. Αυτή η θεωρία ιστορίας, όπου οι ιστορικές αλλαγές προοδευτικά οδηγούν σε ένα προκαθορισμένο τέλος, ανήκει στις λεγόμενες γραμμικές τελεολογικές θεωρίες[53]. Σε αυτό το μοντέλο ιστορίας είναι γραμμένες όλες οι «οικουμενικές ιστορίες» που έγραψαν οι μουσουλμάνοι ιστορικοί. Πράγματι, η κατ' εξοχήν οικουμενική ιστορία του Mas'ūdī αρχίζει με τη δημιουργία του κόσμου, και στο πρώτο μέρος, που αναφέρεται στην προϊσλαμική περίοδο, καλύπτει όχι μόνο τη Βιβλική ιστορία αλλά και την ιστορία των επτά σπουδαιότερων εθνών. Η θεώρηση της προϊσλαμικής ιστορίας γίνεται από την οπτική γωνία της προετοιμασίας του κόσμου για το παγκόσμιο μήνυμα της Προφητείας του Μωάμεθ. Το δεύτερο μέρος καλύπτει την ισλαμική ιστορία και έχει ως σκοπό να αποδείξει ότι οι χαλίφηδες κυβερνούν ως διάδοχοι του Προφήτη Μωάμεθ. Το μονοθεϊστικό μοντέλο κυριαρχεί παντού, ενώ οι προϊσλαμικοί Άραβες Προφήτες, που είναι άγνωστοι για όσους δεν μελέτησαν το Κοράνιο, εντάσσονται μαζί με τους Προφήτες της βιβλικής παράδοσης σε αυτό το μοντέλο. Στο πλαίσιο του μοντέλου αυτού εντάσσεται και η διαδοχή των αυτοκρατοριών *(translatio imperii)* σύμφωνα με το θέλημα του Θεού. Η ισλαμική αυτοκρατορία των Αββασιδών θεωρείται διάδοχος των παλαιών αυτοκρατοριών, και αυτό σύμφωνα με τη θεία βούληση και πρόνοια. Αυτό το μοντέλο συγγραφής ιστορίας οδήγησε ορισμένους να μιλήσουν για την πρώιμη Ισ-

52. G. Fowden, *Empire to Commowealth: Consequences of Monotheism in Late Antiquity* (Princeton, 1993). A. Momigliano, «The Disadvantages of Monotheism for a Universal State», *Classical Philology* 81 (1986), 285-297.

53. Για μια σύντομη αναφορά σε παλαιές και σύγχρονες τελεολογικές ή κυκλικές θεωρίες της ιστορίας, βλ. M. Howell and W. Prevenier, *From Reliable Sources: An Introduction to Historical Methods* (Ithaca and London, 2001), σ. 119 κ. εξ.

λαμική ιστορία ως «ιστορία της σωτηρίας»[54]. Ίσως εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στο ίδιο μοντέλο είναι γραμμένες όλες οι χριστιανικές χρονογραφίες της βυζαντινής περιόδου και της μεσαιωνικής δύσης, αλλά με τη διαφορά ότι το κέντρο αναφοράς είναι ο Ιησούς Χριστός και η θεώρηση της προχριστιανικής και χριστιανικής περιόδου ανάλογη[55].

Με λίγες λέξεις η ιστορία που γράφει ο Mas'ūdī είναι μια θεοκεντρική, αλλά επιλεκτική οικουμενική ιστορία, γραμμένη στα πλαίσια μιας γραμμικής τελεολογικής θεωρίας.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Συνοψίζοντας θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο πολυμαθής Mas'ūdī ήταν ένας ρηξικέλευθος μουσουλμάνος ιστοριογράφος του 10ου μ.Χ. αιώνα. Τα σωζόμενα έργα του περιέχουν μια παγκόσμια ή οικουμενική ιστορία γραμμένη στα πλαίσια της μονοθεϊστικής παράδοσης. Αυτή η οικουμενική ιστορία, εκτός από το τμήμα της καθαρά ισλαμικής ιστορίας, περιέχει ιστορικές, γεωγραφικές και άλλες εθνογραφικές πληροφορίες για τους σπουδαιότερους λαούς του παρελθόντος, αλλά και της εποχής του. Οι πληροφορίες αυτές αποτελούν χρήσιμη πηγή στον σημερινό ιστορικό για την ιστορία αυτών των λαών. Μολονότι επικεντρώνεται σε θέματα πολιτισμικής ιστορίας είναι μοναδικό έργο και ορθά του αποδίδεται ο χαρακτηρισμός της οικουμενικής «από κτίσεως κόσμου» ιστορίας. Όσον αφορά το εύρος, δεν υπάρχει κάτι αντίστοιχο στις άλλες παραδόσεις, ούτε και στη Βυζαντινή ιστοριογραφία, όπως λέει και ο Robinson, όταν εξετάζει τις μουσουλμανικές οικουμενικές ιστορίες, ιδιαίτερα εκείνες του Ṭabarī και του Mas'ūdī[56].

Έπειτα, η κλασικίζουσα παράδοση ιστοριογραφίας ήταν άγνωστη στους Άραβες, ενώ στο Βυζάντιο ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης ήταν ο τελευταίος εκπρόσωπός της (αρχές 7ου αι. μ.Χ.)[57]. Η αποδεικτική και

54. J. Wansbrough, *The Sectarian Milieu: Content and Composition of Islamic Salvation History* (Oxford and New York, 1978). A. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, 2 τόμοι (Αθήνα, 1997-2002), τ. 1, σ. 25 κ. εξ.

55. Robinson, *Islamic Historiography*, σ. 132 κ. εξ.

56. Επί λέξει γράφει ο Robinson: «This *is* universal history, at least much more so than what passes for universal history in contemporaneous Byzantine historiography, which can hardly compare in either ambition or execution». Robinson, *Islamic Historiography*, σ. 137.

57. M. Whitby, «Greek Historical Writing after Procopius: Variety and Vitality», στο *The Byzantine and Early Islamic Near East I: Problems in the Literary Source Material*, edited by A. Cameron and L. I. Conrad (Princeton, 1992), σ. 25-80. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. 1, σ. 259 κ. εξ.

εκκοσμικευμένη ιστορία δεν απαντά εμφανώς στον μουσουλμανικό κόσμο, αλλά ούτε στον βυζαντινό από τον έβδομο αιώνα και εξής. Δηλαδή, οι πολιτικοί, οικονομικοί, κοινωνικοί και πολιτισμικοί παράγοντες δεν είναι η κινούσα δύναμη της ιστορίας, αλλά το θείο είτε με τη μορφή της θείας πρόνοιας, της ειμαρμένης ή του Θεού. Η οικουμενική ιστορία του Mas'ūdī είναι θεοκεντρική, όπως όλες οι χριστιανικές χρονογραφίες του Μεσαίωνα. Είναι γραμμένη από έναν αστό και δεν κάνει καμία νύξη για τους κατοίκους της υπαίθρου. Απευθύνεται στους μορφωμένους και την άρχουσα τάξη της εποχής. Δίνει όντως μια σαφή εικόνα του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι της εποχής του αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους και την πραγματικότητα. Η διήγηση των γεγονότων, οι περιγραφές περιοχών και ανθρώπων, οι βιογραφίες και τα έργα σπουδαίων ανδρών αποβλέπουν μάλλον στο να διδάξουν και να προτείνουν μοντέλα για να ζήσει κάποιος μια καλή ζωή. Από τη Ύστερη Αρχαιότητα, στον χώρο της Μεσογείου ήταν ευρέως διαδεδομένη η πεποίθηση ότι η ιστορία διδάσκει με παραδείγματα[58]. Ακολούθως, αυτός ήταν και ο στόχος των περισσότερων μουσουλμάνων ιστοριογράφων αλλά και του Mas'ūdī, όπως φαίνεται όχι μόνο από όσα γράφουν στις εισαγωγές τους αλλά και από αυτόν τον τίτλο των έργων που περιέχουν την ίδια τη λέξη *'ibra* (πλ. *'ibar*), «παράδειγμα»[59].

Τέλος, πέρα από την ευρεία έννοια της ιστορίας ως μιας μορφής καθολικής και χρήσιμης γνώσης, ο Mas'ūdī τονίζει τη σημασία της σοφίας *(ḥikma)*, που πρέπει να αναζητεί ο ιστορικός, αλλά και ο μορφωμένος άνθρωπος στα φυσικά φαινόμενα και τα ιστορικά γεγονότα. Η ιστορική γνώση για τον Mas'ūdī δεν είναι η συσσώρευση διηγήσεων για γεγονότα, τα οποία μάλιστα δεν μπορούν να καθοριστούν επακριβώς. Τέτοιες διηγήσεις και γεγονότα δεν θα μπορούσαν να είναι η βάση αληθούς ιστορικής γνώσης. Αντιθέτως, ιστορική γνώση είναι η σοφία *(ḥikma)*, που προέρχεται από δεδομένα που βασίζονται σε έρευνα και προσωπική εμπειρία και έχουν εξεταστεί κριτικά σε μια διαδικασία που απαιτεί επαλήθευση και απόδειξη. Η σοφία αυτή δεν είναι μόνο πρακτικός οδηγός για τη ζωή των ανθρώπων και την κοινωνική

58. Η πεποίθηση είναι πολύ παλαιά. Ήδη σε ένα ρητορικό έργο του δεύτερου μ.Χ. αιώνα, που εσφαλμένα αποδίδεται στον Διονύσιο Αλικαρνασσέα (ακμή 30-10 π.Χ.) απαντά η φράση: *«ἱστορία φιλοσοφία ἐστὶν ἐκ παραδειγμάτων»*. Βλ. L. Radermacher and H. Usener, *Dionysii Halicarnasei quae extant*, τόμος 6 (Leipzig, 1929), στο Ars Rhetorica 11.2.

59. Πράγματι, τον τίτλο *Kitāb al-'ibar*, φέρουν πολλά έργα, π.χ. το έργο του Usāma b. Munqidh, του Ibn Khaldūn, του Dhahabī, κλπ. Βλ. τις πληροφορίες στα αντίστοιχα λήμματα της EI².

συμβίωση αλλά και «επιθυμητό καταφύγιο για άρχοντες και αρχομένους» σε δύσκολες και ανεπιθύμητες στιγμές[60].

Ηλίας Γιαννάκης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

60. Al-Mas'ūdī, *Murūj al-dhahab*, παρ. 989.

Θεοδώρα Ζαμπάκη

*Άραβες συγγραφείς για την άλωση της Θεσσαλονίκης (904 μ.Χ.)**

Στη θεωρία, υπήρχε μια μόνιμη κατάσταση πολέμου μεταξύ του βυζαντινού και μουσουλμανικού κόσμου. Από τη μια, ήταν η «περιοχή του Ισλάμ» *(Dār al-Islām),* ενώ η βυζαντινή αυτοκρατορία ανήκε στην «περιοχή του πολέμου» *(Dār al-Ḥarb).* Μια από τις αρχές γενικής ισχύος του μουσουλμανικού δικαίου ήταν ότι αυτή η περιοχή θα έπρεπε να κατακτηθεί ή άλλως πως να ενταχθεί υπό την εξουσία του χαλιφάτου. Ο «ιερός πόλεμος» εναντίον των απίστων ήταν θρησκευτικό καθήκον. Για το λόγο αυτό άλλωστε υπήρχε η διάχυτη ιδέα ότι οι πολεμιστές που έπεφταν στο πεδίο της μάχης πήγαιναν στον παράδεισο. Η ισλαμική αυτοκρατορία, ως διάδοχος της Περσικής αυτοκρατορίας των Σασανιδών, έβλεπε τη ρωμαιο-βυζαντινή αυτοκρατορία ως κληρονομικό εχθρό. Στον αντίποδα, δεν πρέπει να αποκλείουμε την ύπαρξη ειρηνικών δραστηριοτήτων, όπως εμπορικών και πολιτισμικών συναλλαγών, αφού το μουσουλμανικό δίκαιο επέτρεπε τη σύναψη συμφωνιών με τον εχθρό[1]. Αν και το θεωρητικό πλαίσιο ήταν αυτό, τόσο οι Ομαϋιάδες όσο και οι Αββασίδες χαλίφηδες αποδέχτηκαν την ύπαρξη της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και αναζήτησαν έναν *modus vivendi,* χωρίς βέβαια να σταματήσουν οι επιδρομές και οι συγκρούσεις.

Μια τέτοια επιδρομή είναι η πολιορκία και κατάληψη της Θεσσαλονίκης το 904 μ.Χ. από τον Λέοντα τον Τριπολίτη. Η Θεσσαλονίκη, τον δέκατο αιώνα, ήταν ένα σημαντικό εμπορικό κέντρο της Μεσογείου. Η κατάληψή της από τους Άραβες το 904 μ.Χ. περιγράφεται διεξοδικά από τον Ιωάννη Καμινιάτη, στο έργο του *Εἰς τὴν ἅλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*[2]. Το συγκεκριμένο γεγονός, παρά τη σπουδαιότη-

* Το σύστημα μεταγραφής που χρησιμοποίησα ακολουθεί εκείνο της *Encyclopaedia of Islam,* Second Edition, ed. by H. A. R. Gibb *et al.,* 11 vols, Leiden, 1960-2002 (στο εξής *EI*[2]) με τις ακόλουθες τροποποιήσεις: αντί ḳ, dj, dh, gh, kh και sh χρησιμοποιούνται τα q, j, dh, gh, kh και sh, όπως συμβαίνει σε πολλά σύγχρονα βιβλία των μελετητών της Δύσης.

1. M. Canard, «Byzantium and the Muslim World to the Middle of the Eleventh Century», *The Cambridge Medieval History,* ed. J. M. Hussey, Cambridge: Cambridge University Press, 1966, vol. IV, Part I, σ. 696-735 (σ. 696 κ. εξ.).

2. *Ioannnis Caminiatae de Expugnatione Thessalonicae,* ed. G. Böhlig [Corpus Fontium Historiae Byzantinae (στο εξής CFHB), Series Berolinensis - 4], Βερολίνο/Νέα Υόρ-

τά του, μνημονεύεται εντελώς συνοπτικά στις άλλες βυζαντινές ιστορικές πηγές των μέσων χρόνων[3], καθώς και σε μια ομιλία του πατριάρχη Νικολάου του Μυστικού (ca. 852-925 μ.Χ.)[4]. Αξίζει να σημειώσουμε ότι οι λιγοστές πληροφορίες τους συμπίπτουν με την αφήγηση του Καμινιάτη.

Η γνησιότητα της αφήγησης της άλωσης της Θεσσαλονίκης το 904 από έναν αυτόπτη μάρτυρα, τον Καμινιάτη, αμφισβητήθηκε, επειδή στη βυζαντινή ιστοριογραφία, το θέμα των αλώσεων πόλεων εμφανίζεται από τον 12ο αιώνα και εντεύθεν, και αφορούν αποκλειστικά τις αλώσεις της Θεσσαλονίκης και της Κωνσταντινούπολης (το 1204 και 1453)[5]. Η άποψη αυτή δεν έγινε αποδεκτή για πολλούς λόγους. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης (πέθ. 1198 μ.Χ.) αφηγήθηκε την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς το 1185 και ο Ιωάννης Αναγνώστης[6], με την αντίστοιχη συγγραφή του, διηγήθηκε την κατάληψη της

κη: de Gruyter, 1973, *Ιωάννου Καμενιάτου στην άλωση της Θεσσαλονίκης (904 μ.Χ.)*. Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια Γ. Τσάρας, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, 1987, Ιωάννης Καμινιάτης, *Εἰς τὴν ἅλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, Μετάφραση - Εισαγωγή - Σχόλια Ε. Τσολάκης, [Κείμενα Βυζαντινής Ιστοριογραφίας - 10], Αθήνα: Εκδόσεις Κανάκη, 2000, J. R. Melville - Jones, D. Frendo, A. Fotiou, *John Kaminiates. The Capture of Thessaloniki, Byzantina Australiensia* 12, Perth, 2000.

3. Αναφερόμαστε συγκεκριμένα στους: *Theophanes Continuatus*, ed. I. Bekker, [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae] (στο εξής CSHB), Βόννη, 1838, σ. 366-368, *Ioannis Scylitzae, Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn [CFHB, Series Berolinensis - 5], Βερολίνο/Νέα Υόρκη, 1973, σ. 182-183, *Symeonis Magistri ac Logothetae Annales*, ed. I. Bekker, [CSHB], Βόννη, 1838, σ. 705-707, *Georgii Monachi Vitae Recentiorum Imperatorum*, ed. I. Bekker, [CSHB], Βόννη, 1838, σ. 862-863.

4. *Nicholas I Patriarch of Constantinople Miscellaneous Writings*, ed. and trans. L. G. Westerink, [Dumbarton Oaks Texts, 6, CFHB, 20], Washington: D. C.: Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, 1981, σ. 10, Γ. Τσάρας, «Νικολάου πατριάρχου ὁμιλία εἰς τὴν ἅλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 1 (1940), σ. 243-246 και A. Struck, «Die Eroberung Thessalonikes durch die Sarazenen im Jahre 904», *Byzantinische Zeitschrift* 14 (1905) σ. 535-562. Για την προσωπικότητα του Πατριάρχη έχουμε την άρτια μελέτη του Ι. Χ. Κωνσταντινίδη, *Νικόλαος Α΄, ο Μυστικός (ca. 852-925 μ.Χ.) Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (901-907, 912-925): συμβολή εις την εκκλησιαστικήν και πολιτικήν ιστορίαν του α΄ τετάρτου του Ι΄ μ.Χ. αιώνος*, διδ. διατριβή, Αθήνα, 1967.

5. A. P. Kazhdan, «Some Questions Addressed to the Scholars who believe in the Authenticity of Kaminiates' «Capture of Thessalonica», *Byzantinische Zeitschrift* 71 (1978), σ. 301-314.

6. Συγγραφέας των αρχών του 15ου αιώνα. Αναγνώστης μάλλον δεν ήταν το επώνυμό του, αλλά ένδειξη της θέσης του στην κληρική ιεραρχία, δηλαδή αυτής του *αναγνώστη*. Για τη ζωή του δεν γνωρίζουμε τίποτε, εκτός του ότι ζούσε στη Θεσσαλονίκη κατά την πολιορκία του σουλτάνου Μουράτ Β΄ το 1430 και έγραψε μια *διήγηση* (σύντομη αφήγηση) των γεγονότων ως αυτόπτης μάρτυρας.

πόλης από τους Οθωμανούς το 1430[7]. Ξεχωριστό γραμματειακό είδος με θέμα τις πολιορκίες ή τις αλώσεις διαφόρων πόλεων δεν δημιουργήθηκε, αφού το θέμα αυτό πραγματεύονταν οι ιστορικοί στα πλαίσια των πολεμικών επιχειρήσεων που εξιστορούσαν. Η πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Γότθους το 254 μ.Χ., για την οποία κάνει λόγο ο σοφιστής Ευσέβιος στο έργο του *Ἱστορίαι*, δεν μας είναι γνωστή στις λεπτομέρειές της. Η πολιορκία αυτή μνημονεύεται από τον Ζώσιμο, τον Γεώργιο Σύγκελλο και τον Ιωάννη Ζωναρά. Οι πολιορκίες της Θεσσαλονίκης στα τέλη του έκτου και τον έβδομο αιώνα, ιδίως των Αβαροσκλαβηνών, δεν απασχόλησαν ιδιαίτερα τους ιστορικούς και χρονογράφους, δεδομένης της στασιμότητας στην πνευματική ζωή από τις πολιτικές και κοινωνικές αναστατώσεις που συντάραξαν το βυζαντινό κράτος. Δύο αγιολογικές συλλογές του έβδομου αιώνα που μας παραδίδουν τα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου*[8] καταγράφουν τις επιδρομές των Αβαροσκλαβηνών κατά της Θεσσαλονίκης στην περίοδο των «σκοτεινών αιώνων». Στις συλλογές αυτές έχουν καταγραφεί γεγονότα, των οποίων η ευτυχής έκβαση αποδόθηκε στην ως εκ θαύματος επέμβαση του προστάτη της πόλης[9].

Αντικείμενο της παρούσης μελέτης είναι η παρουσίαση πληροφοριών για την άλωση της Θεσσαλονίκης το 904 σε Άραβες συγγραφείς. Θα εστιάσουμε το ενδιαφέρον μας, κατά κύριο λόγο, στα εξής σημεία: (α) Στην περιγραφή της μουσουλμανικής ναυτικής επίθεσης εναντίον της Θεσσαλονίκης όπως καταγράφεται στις αραβικές πηγές, (β) Στην ημερομηνία της άλωσης, (γ) Στην προσωπικότητα του Λέοντα Τριπολίτη και στο αξίωμα που αυτός κατείχε, (δ) Στη σύγχυση που υπάρχει

7. Πλούσιο σε πληροφορίες –κυρίως για την κατάκτηση της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους– είναι το άρθρο της Suraiya Faroqhi, «Selānīk» στην *EI² Encyclopaedia of Islam*, vol. IX, σ. 123.

8. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils de miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, Paris: Editions du Centre national de la recherche scientifique, 1979, τόμ. I, σ. 120-158. Πρβλ. Π. Κ. Χρήστου, *Διηγήσεις περί των θαυμάτων του αγίου Δημητρίου*, Κείμενο, μετάφρασις, εισαγωγή, σχόλια [Κέντρον Αγιολογικών Μελετών Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης], Θεσσαλονίκη, 1993, *Αγίου Δημητρίου θαύματα. Οι συλλογές Αρχιεπισκόπου Ιωάννου και Ανωνύμου. Ο βίος, τα θαύματα και η Θεσσαλονίκη του Αγίου Δημητρίου*, εισαγωγή, σχόλια, επιμέλεια Χ. Μπακιρτζής, μετ. Α. Σιδέρη, Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα, 1997, J. D. C. Frendo, «The Miracles of St. Demetrius and the Capture of Thessaloniki: An Examination of the Purpose, Significance and Authenticity of John Kaminiates' De Expugnatione Thessalonicae», *Byzantinoslavica* 58 (1997), σ. 205-224, Μ. Γρηγορίου - Ιωαννίδου, «Μια παρατήρηση στη Διήγηση θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου», *Βυζαντιακά* 3 (1983), σ. 83-90.

9. Ιδιαίτερα κατατοπιστικός είναι ο Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, Αθήνα: Εκδόσεις Κανάκη, 2002, τόμ. II, σ. 253-280 (σ. 266-268).

στους Άραβες συγγραφείς σχετικά με το όνομα της πόλης που αλώθηκε από τον Λέοντα τον Τριπολίτη το 904 μ.Χ. και (ε) Στους εμπλεκόμενους στόλους και στις πολιορκητικές μηχανές. Επίσης, θα γίνουν αναφορές στις πηγές που ίσως χρησιμοποίησαν οι Άραβες ιστοριογράφοι σχετικά με την άλωση της Θεσσαλονίκης.

Συγκεκριμένα, τα ιστορικά κείμενα που χρησιμοποιήθηκαν γι' αυτή τη μελέτη είναι: το έργο *Tarīkh al-rusul wa'l-mulūk* («Ιστορία Προφητών και Βασιλέων») του Ṭabarī[10] (d. 923 μ.Χ.), το έργο *Ṣilat Ta'rīkh al-Ṭabarī* («Συνέχεια της Ιστορίας του Ṭabarī») του συνεχιστή του Ṭabarī, του 'Arīb b. Sa'd[11] (πέθανε το δεύτερο μισό του 10ου αιώνα μ.Χ.), το έργο *Naẓm al-jawhar* («Αλυσίδα μαργαριταριών») του Saīd b. al-Biṭrīq[12] (d. 940), τα έργα *Murūj al-dhahab wa ma'ādin al-jawhar* («Λειμώνες χρυσού και μεταλλεία πολυτίμων λίθων») και *Kitāb al-Tanbīh wa'l-Ishrāf* («Βιβλίο υπομνήσεων και συνοπτικής επισκόπησης») του Mas'ūdī[13] (d. 955 μ.Χ.), το έργο *al-Kāmil fī al-ta'rīkh* («Πλήρες Χρονικό») του Ibn al-Athīr[14] (d. 1233), το έργο *Mir'āt al-zamān fī tar'īkh al-a'yān* («Καθρέφτης της εποχής για την ιστορία ευγενών ανδρών») του Sibṭ ibn al-Jawzī[15] (d. 1257), το έργο *Kitāb al-'ibar* («Βιβλίο παραδειγμάτων») του Ibn Khaldūn[16] (d. 1406 μ.Χ.) και, τέλος, το έργο *Al-Nujūm al-Zāhira fī Mulūk Miṣr wa'l-Qāhira* («Λαμπερά αστέρια αναφορικά με τους βασιλείς της Αιγύπτου και του Καΐρου») του Abu'l-Maḥāsin ibn Taghrībirdī (d. 1470 μ.Χ.)[17].

10. Για τη ζωή και τα έργα του Ṭabarī βλ. τις εργασίες των C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur* (στο εξής *GAL*) Encyclopaedia of Islam, Second Edition, 2 vols, Leiden: E. J. Brill, 1943-49; *Supplementbände,* 3 vols, Leiden: E. J. Brill, 1937-42, S1, σ. 217-218, F. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums* (στο εξής *GAS*), Leiden: E. J. Brill, 1967-proceeding, τόμ. 1, σ. 323-325, C. E. Bosworth, «al-Ṭabarī» στην EI^2, τόμ. X, σ. 11-15, «al-Ṭabarī» στη *Shorter Encyclopaedia of Islam,* σ. 556-557, J. Lassner, «al-Ṭabarī» στο *Dictionary of Middle Ages* (στο εξής *DMA*), τόμ. XI, σ. 569-570, L. I. Conrad, «Ṭabarī, Al-» στο *Oxford Dictionary of Byzantium* (στο εξής *ODB*), τόμ. III, σ. 2003, *Ibn Khallikān's Biographical Dictionary,* trans. from the Arabic by B. Mac Guckin de Slane, 4 vols, Paris: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1842-1871, repr. 1970, (τόμ. II, σ. 597-598), F. Rosenthal, *The History of al-Ṭabarī: General Introduction and from the Creation to the Flood,* vol. I, Albany, NY: State University of New York Press, 1989, σ. 5-80, H. Kennedy (ed.), *al-Ṭabarī: A Muslim Historian and his Work,* Princeton: Darwin Press, 2004.

11. Για πληροφορίες βλ. *GAL,* G1, σ. 134, 236 και S1, σ. 217, Ch. Pellat, «'Arīb b. Sa'd al-Kātib al-Qurṭubī» στην EI^2, τόμ. I, σ. 628.

12. Βλ. *GAL,* G12, σ. 154-155 και S1, σ. 228, *GAS,* τόμ. III, σ. 297, Françoise Micheau, «Sa'īd b. al-Biṭrīq» στην EI^2, τόμ. VIII, σ. 854, D. W. Johnson, «Eutychios the Melchite», *DMA,* τόμ. IV, σ. 525, S. H. Griffith, «Eytychios of Alexandria», *ODB,* τόμ. II, σ. 760, Ε. Μιχαηλίδης, «Ευτύχιος Αλεξανδρείας», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 33 (1934), σ. 7-27, 209-238, 344-365, F. Nau, «Eutychius», *Dictionnaire de Théologie Catholique,* Paris, 1924, τόμ. 5, 2nd partie, σ. 1610-1611.

13. Για τη ζωή και το έργο του Mas'ūdī βλ. *GAL,* G1, σ. 141-143 και S1, 220-221, I^2, σ. 150-151, *GAS,* τόμ. I, σ. 332-336, Ch. Pellat, «al-Mas'ūdī Mas'ūdī στην EI^2, τόμ. VI, σ. 784, Mansour J. Ajami, «Mas'ūdī, Al-», *DMA,* τόμ. VIII, σ. 203-204, L. I. Conrad, «Mas'ūdī, Al-», *ODB,* τόμ. II, σ. 1312, Ibn *Khallikān's Biographical Dictionary,* τόμ. II, σ. 618-619, Ahmad M. H. Shboul, *Al-Mas'ūdī and His World: A Muslim Humanist and His Interest in non-Muslims,* London: Ithaca Press, 1979, S. Maqbul Ahmad and A. Rahman (eds), *Al-Mas'ūdī Millenary commemoration volume,* Aligarh, 1960, T. Khalidi, *Arabic Historical Thought in the Classical Period,* Cambridge: Cambridge University Press, 1994, E. Quatremème, «Notice sur la vie et les ouvrages de Masoudi», *Journal Asiatique,* ser. 3, 7 (1839), σ. 1-31.

Προτού περιγράψουμε την πορεία της μουσουλμανικής εκστρατείας εναντίον της Θεσσαλονίκης, χρήσιμες είναι ορισμένες σύντομες παρατηρήσεις σε σημαντικά γεγονότα που έγιναν πριν από το 904, τόσο στο αββασιδικό χαλιφάτο (750-1258 μ.Χ.) όσο και στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Το αββασιδικό χαλιφάτο, που η κεντρική του εξουσία άρχισε να αποδυναμώνεται από τον ένατο αιώνα, γνώρισε μια προσωρινή αναδιοργάνωση και ανάκτηση δυνάμεων το τελευταίο τέταρτο του ένατου και κυρίως στις αρχές του δέκατου αιώνα υπό τρεις χαλίφηδες: τον Mu'tamid (β. 870-892 μ.Χ.), τον Mu'taḍid (β. 892-902 μ.Χ.) και τον Muktafī (β. 902-908 μ.Χ.)[18]. Οι θαλάσσιες επιδρομές των Αράβων ήταν ιδιαίτερα φοβερές τα πρώτα χρόνια του δέκατου αιώνα[19]. Το 900 μ.Χ. ο χαλίφης Mu'taḍid πραγματοποίησε μια εκστρατεία, την οποία οδήγησε αυτοπροσώπως στην Κιλικία με σκοπό την καταδίωξη κάποιου επαναστάτη. Κατέκαψε όμως όλο τον στόλο της Ταρσού, γεγονός που είχε επιπτώσεις στη μουσουλμανική ναυτική βάση[20]. Στη συνέχεια, ο Λέων Τριπολίτης κατευθύνθηκε στην Ταρσό από όπου ορ-

14. Στοιχεία για τον Ibn al-Athīr στους: *GAL,* G1, σ. 402, 422 κ. εξ. και S1, σ. 565, 587 κ. εξ., F. Rosenthal, «Ibn al-Athīr» στην EI^2, τόμ. III, σ. 724, D. S. Richards, «Athīr, Ibn Al-», *DMA,* τόμ. I, σ. 634-635, *Ibn Khallikāns Biographical Dictionary,* τόμ. II, σ. 288-290.

15. Βλ. το λήμμα «Ibn al-Djawzī» στην EI^2, τόμ. III, σ. 752.

16. Πληροφορίες για τον Ibn Khaldūn στον M. Talbi, «Ibn Khaldūn» στην EI^2, τόμ. III, σ. 825, Ira M. Lapidus, «Khaldūn, Ibn», *DMA,* τόμ. VII, σ. 232-234.

17. Βλ. *GAL,* G2, σ. 41 και S2, σ. 39, W. Popper, «Abu'l-Maḥāsin Jamāl al-Dīn Yūsuf b. Taghrībirdī» στην EI^2, τόμ. I, σ. 138, G. Weil, *Geschichte der Chalifen,* Stuttgart, 1848, τόμ. IV, σ. xvii-xxi.

18. Αρκετά στοιχεία δίνει ο W. A. Farag, «Some Remarks on Leo of Tripoli's Attack on Thessaloniki», *Byzantinische Zeitschrift* 82 (1989), σ. 133-139 (σ. 136-137).

19. Χρήσιμο είναι το άρθρο του M. Canard, «Deux episodes des relations diplomatiques arabo-byzantine au Xe siècle», *Bulletin d'études orientales de l'Institut Français de Damas* 13 (1949-1950), σ. 50-69 (σ. 55).

20. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes,* τόμ. II/2, trad. M. Canard, *Extraits des sources arabes,* Bruxelles, 1950, σ. 16.

γάνωσε και σχεδίασε ναυτικές επιθέσεις εναντίον του Βυζαντίου[21]. Το 902, οι Άραβες επωφελήθηκαν από τους βυζαντινο-βουλγαρικούς πολέμους για να αρχίσουν συστηματικές πειρατικές επιδρομές στο Αιγαίο, λεηλατώντας τις ακτές της Πελοποννήσου και της Αττικής, καταστρέφοντας τη Δημητριάδα στη Θεσσαλία ως και τη Λήμνο (903) και τα άλλα νησιά[22].

Σχετικά με την κατάσταση στη βυζαντινή αυτοκρατορία, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι τη βασιλεία του Λέοντα ΣΤ΄ (886-912) απειλούσαν οι Άραβες, καθώς ο αυτοκράτορας αντιμετώπιζε και τον βουλγαρικό πόλεμο. Επιπρόσθετα, ο πόλεμος στην Ανατολή επεκτάθηκε στις επαρχίες της βόρειας Αρμενίας. Όταν τέλειωσε ο βουλγαρικός πόλεμος, στον οποίο η αυτοκρατορία υποχρεώθηκε να οπλίσει Άραβες φυλακισμένους για την άμυνα της Κωνσταντινούπολης, έδωσε τη δυνατότητα στο Βυζάντιο να ξανακερδίσει την επίθεση στην Ανατολή[23]. Από το 900, οι Άραβες, με τη βοήθεια δύο αποστατών, του Δαμιανού και του Λέοντα Τριπολίτη, πραγματοποίησαν επιτυχείς εκστρατείες στην Κιλικία, καθώς και αλλού από ξηρά και θάλασσα, μολονότι, ο συριακός στόλος είχε επιδείξει αρκετές νίκες. Κατά τους Άραβες συγγραφείς το 904, ο αυτοκράτορας Λέων ΣΤ΄ βάδισε με στρατό δέκα λεγεώνων εναντίον της περιοχής Ḥadaṯ[24]. Πρόκειται για την αντεπίθεση που ανέλαβαν οι βυζαντινές δυνάμεις υπό τον Ευστάθιο Αργυρό, τον Ανδρόνικο Δούκα και τον Ιμέριο το 904-905[25].

Οι βυζαντινές πηγές σημειώνουν ότι ο Λέοντας Τριπολίτης σχεδίαζε να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη, και στα μέσα της πορείας του στην Προποντίδα, άλλαξε κατεύθυνση και στράφηκε εναντίον της Θεσσαλονίκης[26]. Ο λόγος για τον οποίο οι Άραβες ανέκρουσαν πρύμναν από την πορεία τους προς την Κωνσταντινούπολη, σύμφωνα με τα βυζαντινά χρονικά, αποδίδεται σε θεία επέμβαση. Ίσως, αυτό ήταν ένα τέχνασμα του Λέοντα Τριπολίτη ή πιθανόν οι καιρικές συνθήκες τον ανάγκασαν να αλλάξει πορεία. Ακολούθως, στράφηκε ξαφνικά κατά της Θεσσαλονίκης, την οποία κατέλαβε μετά από πολιορκία τριών ημερών. Σημειωτέον ότι δεν συνάντησε καμιά ενόχληση από τον στόλο του Ιμέριου, που κατείχε το αξίωμα του *λογοθέτη του δρόμου*[27]. Ο *στρατηγός* της Θεσσαλονίκης, Λέοντας Χατζιλάκιος, πιάστηκε αιχμάλωτος και ακολούθησε μια αιματηρή επίθεση[28].

Οι Άραβες συγγραφείς παραθέτουν σύντομες, αλλά με σημαντικές διαφορές, διηγήσεις για την άλωση της Θεσσαλονίκης, γεγονός που μαρτυρεί τις διαφορετικές πηγές τους. Οι διηγήσεις αυτές μπορεί να ταξινομηθούν σε δύο ομάδες. Η πρώτη ομάδα, που περιλαμβάνει τις διηγήσεις των Ṭabarī, ʻArīb, Ibn al-Athīr, Sibṭ ibn al-Jawzī, Ibn Khaldūn και Ibn Taghrībirdī έχει τα εξής κοινά στοιχεία:

1. Τοποθετούν την άλωση της Θεσσαλονίκης το έτος 291 (903-904 μ.Χ.).

2. Παρουσιάζουν τον Ghulām Zurāfah ως τον νικητή μιας επιδρομής εναντίον των Βυζαντινών στην παραλιακή πόλη *Anṭākiya* ή *Anṭāliya.*

3. Διηγούνται τα ίδια περίπου στοιχεία αναφορικά με τη νίκη των Αράβων και τα λάφυρα που αυτοί πήραν.

Στον αντίποδα, στη δεύτερη ομάδα διηγήσεων, όπως τη διηγούνται κυρίως οι Saʻīd b. al-Biṭrīq (Ευτύχιος) και Masʻūdī παρατηρούμε ότι συμφωνούν στα εξής στοιχεία:

1. Τοποθετούν την άλωση της Θεσσαλονίκης το έτος 290 (902-903 μ.Χ.).

2. Παραθέτουν το όνομα της Θεσσαλονίκης, ως *Salūqiya,* το οποίο είναι παρανάγνωση του ορθού *Sālūnīkiya,* όπως θα εξηγηθεί στη συνέχεια.

21. Κάτι τέτοιο διαφαίνεται άλλωστε από τις αραβικές πηγές. Πρβλ. Ibn al-Athīr, *al-Kāmil fī al-ta'rīkh,* ed. by C. J. Tornberg, 14 vols, Leiden, 1851-1876, repr. in 13 vols, Beirut, 1965-1967, τόμ. VI, σ. 109.

22. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes,* τόμ. II/1, Bruxelles, 1968, σ. 160-161, I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους,* τόμ. Β΄, *Ιστορία Μέσης Βυζαντινής Περιόδου (565-1081),* 5η Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας, 1993, σ. 326-329, *Ioannnis Caminiatae de Expugnatione Thessalonicae,* ed. G. Böhlig, XII.

23. Για τους βυζαντινοβουλγαρικούς πολέμους επί Συμεών βλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Η συνάντηση Συμεών και Νικολάου Μυστικού (Αύγουστος 913) στα πλαίσια του βυζαντινοβουλγαρικού ανταγωνισμού,* Θεσσαλονίκη, 1972, σ. 27 κ. εξ.. Σχετικά με τα γεγονότα αυτά βλ. S. Tougher, *The Reign of Leo VI (886-912): Politics and People,* Leiden, New York, Köln: Brill, 1997, σ. 40.

24. M. J. de Goeje *et al.* (eds), al-Ṭabarī: *Ta'rīkh al-rusul wa'l-mulūk,* Bibliotheca Geographorum Arabicorum, 15 vols, Leiden: E. J. Brill, 1879-1901 (τόμ. III, σ. 2249), Ibn al-Athīr, *al-Kāmil fī al-ta'rīkh,* τόμ. VII, σ. 368, Ibn Khaldūn, *Kitāb al-ʻibar...,* 5 vols, Būlāq, 1867 (τόμ. III, σ. 357), *Abū'l-Maḥāsin ibn Tagri Bardii Annales,* from 20/641 to 365/976, ed. Juynboll and Matthes, 2 vols, Leiden, 1855-1861, τόμ. II, σ. 137. Πρβλ. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes,* τόμ. II/1, σ. 163.

25. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Μέσης Βυζαντινής Περιόδου (565-1081),* σ. 329-330.

26. *Theophanes Continuatus,* σ. 367, *Scylitzae, Synopsis Historiarum,* σ. 182-183, *Symeonis Magistri ac Logothetae Annales,* σ. 705, *Georgii Monachi Vitae Recentiorum Imperatorum,* σ. 863.

27. M. Canard, «Byzantium and the Muslim World to the Middle of the Eleventh Century», σ. 715-716.

28. S. Tougher, *The Reign of Leo VI,* σ. 186, σημ. 135 και 187. Πρβλ. V. Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs (CA. 824). A Turning Point in the Struggle between Byzantium and Islam,* Athens, 1984, σ. 56 και 161.

Κατ' αρχάς θα παρουσιάσουμε την πρώτη ομάδα διηγήσεων. Ο Άραβας ιστορικός Ṭabarī[29] - ο συνεχιστής του, ο 'Arīb[30], ο Ibn al-Athīr[31], ο Sibṭ ibn al-Jawzī[32], ο Ibn Khaldūn[33] και ο Ibn Taghrībirdī[34] - τοποθετούν τη διήγηση για την άλωση της Θεσσαλονίκης στα γεγονότα του έτους 291 (24 Νοεμβρίου 903 - 12 Νοεμβρίου 904). Ο Ṭabarī αναφέρει, συγκεκριμένα, ότι στο τέλος του μήνα Ramaḍān 291 (17 Ιουλίου - 15 Αυγούστου 904)[35] έφθασε στη Βαγδάτη το γράμμα του Abū Ma'add[36] από την al-Raqqah[37], αναφορικά με τα νέα που έφθασαν σ' αυτόν από την πόλη Ταρσό[38]. Το γράμμα παρουσίαζε τον Ghu-

29. Ṭabarī, *Ta'rīkh al-rusul wa'l-mulūk*, τόμ. III, σ. 2250 και την αγγλική μετάφραση: F. Rosenthal, *The History of al-Ṭabarī: The Return of the Caliphate to Baghdad*, τόμ. XXXVIII, Albany, NY: State University of New York Press, 1985, Perlmannσ. 148.

30. Arīb, *Tabari continuatus, quem edidit, indicibus et glossario instruxit*, M. J. de Goeje (ed.), Lugduni Batavorum apud E. J. Brill, σ. 6, Ibn Khaldūn, *Kitāb al-'ibar...*, τόμ. I-II, σ. 357 (και μάλιστα την εποχή του χαλίφη Muktafī. Πρβλ. Mas'ūdī, *Kitāb al-Tanbīh wa'l-Ishrāf*, ed. M. J. de Goeje, Leiden: E. J. Brill, 1894, σ. 180.

31. Ibn al-Athīr, *al-Kāmil fī al-ta'rīkh*, τόμ. VII, σ. 368.

32. Η γαλλική μετάφραση του M. Canard του κειμένου του Sibṭ ibn al-Jawzī παρατίθεται στον A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τόμ. II/2, σ. 167.

33. Ibn Khaldūn, *Kitāb al-'ibar...*, τόμ. III, σ. 357.

34. *Abū'l-Maḥāsin ibn Tagri Bardii Annales*, τόμ. II, σ. 137.

35. Ο M. Canard έχει την ημερομηνία Ramaḍān 17 Ιουλίου - 15 Αυγούστου 904 (βλ. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τόμ. II/2, σ. 18), κάτι το οποίο επισημαίνει και ο H. Grégoire, «Le communiqué arabe sur la prise de Thessalonique (904)», *Byzantion* 22 (1952), σ. 373-378 (σ. 374 και 378).

36. Το κείμενο έχει «Ma'dān», διαβάζουμε, όμως, Ma'add. Το όνομα Ma'add υπάρχει και στο χειρόγραφο R και στον 'Arīb, *Tabari continuatus, quem edidit, indicibus et glossario instruxit*, σ. 6. Ο εκδότης του 'Arīb υποθέτει ότι το πρόσωπο αυτό ήταν ο Nizār b. Muḥammad, ο οποίος απομακρύνθηκε από τη διοίκηση των Haramayn το 310/923 και πέθανε το 317/929-930. Βλ. F. Rosenthal, *The History of al-Ṭabarī*, τόμ. XXXVIII, σ. 97, σημ. 490 και σ. 148, σημ. 713.

37. Το όνομα al-Raqqah παραλείπεται στο χειρόγραφο R. Πρόκειται για μια πόλη στη βόρεια κεντρική Συρία, στα βόρεια του ποταμού Ευφράτη. Βλ. M. Meinecke, «Raqqa on the Euphrates. Recent Excavations at the Residence of Harun er-Rashid», στον S. Kerner (ed.), *The Near East in Antiquity. German Contributions to the Archaeology of Jordan, Palestine, Syria, Lebanon and Egypt II*, Amman, 1991, σ. 1732, Του ιδίου, «Ar-Raqqa am Euphrat: Imperiale und religiöse Strukturen der islamischen Stadt», *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 128 (1996), σ. 157-172, S. Heidemann, «The Citadel of al-*Raqqa* and Fortifications in the Middle Euphrates Area», στον H. Kennedy (ed.), *Muslim Military Architecture in Greater Syria. From the Coming of Islam to the Ottoman Period* (History of Warfare 35), Leiden, 2005, σ. 122-150, Του ιδίου, «The History of the Industrial and Commercial Area of 'Abbasid al-Raqqa Called al-Raqqa al-Muhtariqa», *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 69/1 (2006), σ. 32-52.

38. Βλ. σχετικά: H. Grégoire, «Le communiqué arabe sur la prise de Thessalonique (904)», σ. 374.

lām Zurāfah ως τον νικητή –με τη βοήθεια του Θεού– μιας επιδρομής εναντίον των Βυζαντινών στην παραλιακή πόλη Αττάλεια (Anṭāliya), η οποία θεωρούνταν «ισάξια της Κωνσταντινούπολης». Ο Ghulām Zurāfah κατέκτησε την πόλη αυτή «βίαια με το ξίφος του». Σκότωσε πέντε χιλιάδες άντρες και συνέλαβε αντίστοιχο αριθμό αιχμαλώτων, ενώ ελευθέρωσε τέσσερις χιλιάδες μουσουλμάνους αιχμαλώτους[39]. Επίσης, άρπαξε[40] εξήντα βυζαντινά πλοία –ο Sibṭ ibn al-Jawzī αναφέρει 70 πλοία[41]– και τα γέμισε με λάφυρα: ασήμι, χρυσό, άλλα αγαθά και δούλους. Το μερίδιο κάθε συμμετέχοντα στην επιδρομή υπολόγισε ότι ήταν χίλια δηνάρια. Οι μουσουλμάνοι πανηγύρισαν για τον θρίαμβό τους[42]. Ο συντάκτης του γράμματος κοινοποίησε το γεγονός στον βεζίρη, για να ενημερωθεί για το περιστατικό. Επίσης, αναφέρει ότι το γράμμα γράφτηκε στις 10 Ramaḍān 291 / Πέμπτη, 26 Ιουλίου 904. Σε ένα άλλο χειρόγραφο της *Ιστορίας* του Ṭabarī προστίθεται μια ακόμη σημαντική λεπτομέρεια. Δηλαδή ότι το γράμμα έφθασε στη Βαγδάτη και διαβάστηκε την ημέρα λατρείας των μουσουλμάνων, δηλαδή την Παρασκευή, σε δύο τζαμιά[43].

Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι ο Ṭabarī και ο Ibn al-Athīr[44] χρησιμοποιούν το όνομα Anṭāliya (Αττάλεια), ενώ οι άλλοι τέσσερεις ιστορικοί, δηλαδή ο 'Arīb, ο Sibṭ ibn al-Jawzī, ο Ibn Khaldūn και ο

39. Οι αριθμοί αυτοί είναι αμφίβολο κατά πόσο ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Ο αριθμός 4000 –και τα πολλαπλάσια του 10–, που προσδιορίζει τη δύναμη της μουσουλμανικής επίθεσης, αποτελεί κοινό τόπο της αφηγηματικής τεχνικής στη μεσαιωνική Εγγύς Ανατολή (οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν τους αριθμούς 10000 και 1000 για να δηλώσουν την ιδέα του «πολυάριθμου στρατού»). Πρβλ. L. I. Conrad, «The Conquest of Arwād: A Source-Critical Study in the Historiography of the Early Medieval Near East», στο βιβλίο A. Cameron and L. I. Conrad, *The Byzantine and Early Islamic Near East I: Problems in the Literary Source Material*, Studies in Late Antiquity and Early Islam 1:1, Princeton: Darwin Press, 1993, σ. 317-401 (σ. 354-358), Του ιδίου, «Abraha and Muḥammad: Some Observations apropos of Chronology and Literary Topoi in the Early Arabic Historical Tradition», *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 50 (1987), σ. 230-232, Oskar Rescher, «Einiges nachtrδgliche Bemerkungen zur Zahl 40 im Arabischen, Türkischen, und Persischen», *Der Islam* 4 (1913), σ. 157-159.

40. Τα χειρόγραφα R και C έχουν το ρήμα «βρήκε» (αραβ. *wajada*).

41. Βλ. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τόμ. II/2, σ. 167. Επίσης, H. Grégoire, «Le communiqué arabe sur la prise de Thessalonique (904)», σ. 375.

42. Ανάλογα διαβάζουμε και στον 'Arīb, *Tabari continuatus, quem edidit, indicibus et glossario instruxit*, σ. 6. Πρβλ. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τόμ. II/2, σ. 18-19, 56 και 143 και Grégoire, «Le communiqué arabe sur la prise de Thessalonique (904)», σ. 374.

43. Αποτελεί προσθήκη στο χειρόγραφο R.

44. Πρβλ. G. Weil, *Geschichte der Chalifen*, τόμ. II, σ. 533.

Ibn Taghrībirdī, το όνομα Anṭākiya (Αντιόχεια). Ιδιαίτερη μνεία για τη σύγχυση αναφορικά με το όνομα της πόλης και για το θέμα αν η πραγματική πόλη είναι η Θεσσαλονίκη θα γίνει στη συνέχεια.

Στους συγγραφείς της δεύτερης ομάδας, τα πράγματα είναι διαφορετικά. Πρώτα-πρώτα, ο Ευτύχιος, Πατριάρχης Αλεξανδρείας, αναφέρει ότι η πόλη *Salūqiya* (Σελεύκεια) (όπως θα εξηγήσουμε παρακάτω, πρέπει να διορθώσουμε το όνομα *Salūqiya* σε *Salūniqiya* ή πιο σωστά *Sālūnīkiya*, δηλαδή «Θεσσαλονίκη»), η περιφέρεια των Ρουμ (αναχρονισμός για τους Βυζαντινούς) κατακτήθηκε στις 2 Rabī 290 / 4 Μαρτίου - 1 Απριλίου 903 και ότι οι μουσουλμάνοι μπήκαν στο Κάιρο μαζί με τους αιχμαλώτους τους το μήνα Rajab του έτους 290 (31 Μαΐου - 29 Ιουνίου 903)[45].

Ο Mas'ūdī είναι ο μοναδικός που δίνει ακριβείς πληροφορίες για το όνομα της πόλης, δηλαδή της Θεσσαλονίκης, που κατέλαβε ο Λέων ο Τριπολίτης. Στο έργο *Tanbīh*[46], γράφει ότι η Θεσσαλονίκη *(Sālūnīkiya)*[47], κατακτήθηκε μέσω θαλάσσης το 290, όταν χαλίφης ήταν ο al-Muktafī (902-908 μ.Χ.) από τον Λέοντα (Lāwn), τον Ghulām Zurāfah. Συνεχίζει λέγοντας ότι ήταν μια μεγάλη πόλη, που χτίστηκε πριν από την Κωνσταντινούπολη από τον Αλέξανδρο, γιο του βασιλιά Φιλίππου. Ο Mas'ūdī έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον στις σχέσεις του Ισλάμ με το Βυζάντιο. Χάρη στα συχνά ταξίδια του στη συνοριακή περιοχή και χάρη στις γνωριμίες του με μουσουλμάνους πολεμιστές, κατοίκους και διπλωμάτες, ο Mas'ūdī αποκόμισε μοναδικές πληροφορίες για τις αραβο-βυζαντινές εχθροπραξίες. Ο Mas'ūdī διηγείται στα δύο μεγάλα έργα του το σύγχρονο μ' αυτόν γεγονός, αυτό της άλωσης της Θεσσαλονίκης από το μουσουλμανικό ναυτικό υπό την ηγεσία του

45. Sa'īd b. al-Biṭrīq, *Kitāb al-Ta'rīkh (Naẓm al-jawhar)*, ed. L. Cheikho B. Carra de Vaux and H. Zayyat, *Eutychii Patriarchae Alexandrini Annales*, 2 vols, Louvain, 1906-1909, τόμ. II, σ. 74.

46. Mas'ūdī, *Tanbīh*, σ. 180:5-7. Πρβλ. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τόμ. II/2, σ. 404.

47. Το χειρόγραφο του Παρισιού έχει τον τύπο *sānūkiya*, ενώ εκείνο του Λονδίνου τον τύπο *salīkūna*. Ο εκδότης de Goeje προτείνει να διαβάσουμε *sālūnīka*. (Βλ. και το άρθρο της Faroqhi, «Selānīk» στην *EI*[2] *Encyclopaedia of Islam*, vol. IX, σ. 123). Ο Gregoire φαίνεται ότι διαβάζει *sālūnīkiya* (Grégoire, «Le communiqué arabe sur la prise de Thessalonique (904)», σ. 375 και 374). Όποια και αν είναι η σωστή αραβική γραφή του ονόματος εκείνο που οδηγεί στη βέβαιη ταύτιση της πόλης με τη Θεσσαλονίκη είναι η προσθήκη ότι κτίστηκε από τον Μέγα Αλέξανδρο πριν από την Κωνσταντινούπολη (Mas'ūdī, *Tanbīh*, σ. 180:6-7).

Έλληνα –προσηλυτισμένου στο Ισλάμ– Λέοντα Τριπολίτη[48]. Στο άλλο έργο *Murūj* –το οποίο είναι προγενέστερο του έργου *Tanbīh* (γράφτηκε το 344-45/955-56 μ.Χ.)–, ο Mas'ūdī διηγείται ότι η εκστρατεία εναντίον της Θεσσαλονίκης (εδώ το χειρόγραφο έχει τον τύπο *Salūqiya*) έγινε από τον Ghulām Zurāfah[49].

Στην περιγραφή της Θεσσαλονίκης, ο Καμινιάτης αναφέρεται – πέρα από την πολιορκία της πόλης από τον αραβικό στόλο– στα κτίσματά της, στον πλούτο της, το εμπόριο, τις τέχνες και την αγροτική της παραγωγή και οικονομία[50]. Η εικόνα, σε γενικές γραμμές, που αναδύεται από την περιγραφή του είναι μιας πολυάνθρωπης πόλης, με υψηλό βιοτικό και πνευματικό επίπεδο[51]. Ένα άλλο θέμα που περιγράφεται είναι αυτό που αφορά στην τύχη του Καμινιάτη και των δικών του κατά τη μεταφορά των αιχμαλώτων στην Κρήτη και στη Συρία[52].

Ως προς το θέμα της χρονολογίας της άλωσης της Θεσσαλονίκης, υπάρχει ένα πρόβλημα. Ο Ṭabarī δίνει με ακρίβεια το έτος της άλωσης, δηλαδή το 291, ήτοι 904 μ.Χ., αλλά όχι και την ημερομηνία[53]. Το γράμμα, που αναφέρεται από τον Ṭabarī, γράφτηκε στις 10 Ramaḍān 291 / Πέμπτη, 26 Ιουλίου 904 και στο τέλος του μήνα Ramaḍān 291 (17 Ιουλίου - 15 Αυγούστου 904) έφθασε στη Βαγδάτη. Αυτή η ημερομηνία συγγραφής του γράμματος έρχεται σε αντίθεση με τις πληροφορίες που δίνει ο Καμινιάτης για την άλωση της Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με τον Καμινιάτη[54], η πρώτη μέρα που εμφανίστηκε ο αραβικός στόλος ήταν τα ξημερώματα της Κυριακής στις 29 Ιουλίου του έτους 6412 (η χρονολόγηση είναι από κτίσεως κόσμου, δηλαδή το 904 μ.Χ.) και η πόλη αλώθηκε δυο μέρες μετά. Αν η ημερομηνία που δίνει ο Καμινιάτης είναι σωστή, τότε το γράμμα θα πρέπει να γράφτηκε πριν από την άλωση της πόλης, πράγμα αδύνατο. Διότι πώς γνώριζε προκαταβολικά ο συντάκτης του γράμματος τι θα επακολουθούσε; Ο Vasiliev[55] γράφει ότι το γράμμα έφθασε τον μήνα Ramaḍān /17 Ιου-

48. Al-Mas'ūdī, *Murūj al-dhahab wa ma'ādin al-jawhar*, edited with French translation by C. B. de Meynard and P. de Courteille, 9 vols, Paris, 1861-1877, Revised Edition by Ch. Pellat, 5 vols, Beirut, 1968-1974, § 739, σ. 277, Mas'ūdī, *Tanbīh*, σ. 180. Πρβλ. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τόμ. II/1, σ. 163-181 και του ιδίου, τόμ. II/2, σ. 38.

49. Mas'ūdī, *Murūj al-dhahab*, § 739, σ. 277. Πρβλ. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τόμ. II/2, σ. 38.

50. *Ioannnis Caminiatae de Expugnatione Thessalonicae*, 4, 54 - 15, 30.

51. Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, σ. 255-256.

52. *Ioannnis Caminiatae de Expugnatione Thessalonicae*, 38, 63-68, 19 και Struck, «Die Eroberung Thessalonikes durch die Sarazenen im Jahre 904», σ. 538.

53. H. Grégoire, «Le communiqué arabe sur la prise de Thessalonique (904)», σ. 374.

54. *Ioannnis Caminiatae de Expugnatione Thessalonicae*, 22, 73-74.

55. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τόμ. II/2, σ. 18.

λίου - 15 Αυγούστου 904. Ο Grégoire αμφισβητεί την ημερομηνία συγγραφής που δίνει ο Ṭabarī και υποστηρίζει ότι το γράμμα του Abū Ma'add δεν μπορεί να στάλθηκε στις 26 Ιουλίου του 904[56]. Ίσως πρέπει να υπάρχει κάποια σύγχυση ως προς τις ημερομηνίες συγγραφής και αποστολής του γράμματος στο κείμενο του Ṭabarī. Έπειτα, στον Ṭabarī, η αραβική εκστρατεία του 904 ξεκινά με την πολιορκία της πόλης «Αττάλειας» (Anṭāliya), γεγονός για το οποίο δεν έχουμε πληροφορίες από βυζαντινές πηγές. Αξίζει να σημειώσουμε ότι ο Ṭabarī δεν αναφέρεται στο τι προηγήθηκε της άλωσης και περιορίζεται μόνο στις στοιχειώδεις λεπτομέρειες της θαλάσσιας εκστρατείας[57]. Ο 'Arīb (όπως και ο Sibṭ ibn al-Jawzī με λίγες παραλλαγές στους αριθμούς) αναπαράγει τον Ṭabarī ως προς τα γεγονότα της άλωσης, αλλά δεν δίνει πληροφορίες ούτε για το πότε γράφτηκε το γράμμα ούτε για το πότε έφτασε στη Βαγδάτη. Ο Ibn al-Athīr αντιγράφει συνοπτικά τον Ṭabarī. Στις ίδιες γραμμές κινείται και ο Ibn Khaldūn, αλλά και ο Ibn Taghrībirdī. Το γράμμα ως προς τα υπόλοιπα γεγονότα, σε γενικές γραμμές, επαληθεύει τον Καμινιάτη. Τον συμπληρώνει μόνο στο σημείο ότι τα καράβια που πήρε ο αραβικός στόλος από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης ήταν εξήντα. Ο Καμινιάτης δεν κάνει λόγο για τον αριθμό τους.

Αναφέρουμε χαρακτηριστικά ότι ο Mas'ūdī στο έργο *Tanbīh* τοποθετεί την κατάκτηση της Θεσσαλονίκης το έτος 290 αντί του έτους 291 (στις 5 Δεκεμβρίου του 902 - 23 Νοεμβρίου 903)[58], κάτι που, όπως αποδείξαμε παραπάνω, δεν ευσταθεί. Αλλά και ο Ευτύχιος έχει μια εντελώς λανθασμένη χρονολογική τοποθέτηση της άλωσης της Θεσσαλονίκης (Μάρτιος 903, αντί για Ιούλιο 904)[59]. Ακόμη, τόσο ο Ευτύχιος όσο και ο Mas'ūdī δεν αναφέρουν τίποτε για το γράμμα του Abū Ma'add. Στον Ghulām Zurāfah αναφέρεται ο Mas'ūdī, σ' αντίθεση με τον Ευτύχιο που δεν κάνει μνεία γι' αυτόν. Ο Mas'ūdī δεν διηγείται τίποτε περαιτέρω για τη νίκη των Αράβων και τα λάφυρα που αυτοί αποκόμισαν. Σημαντική είναι η πληροφορία που βρίσκουμε στον Mas'ūdī ότι η Θεσσαλονίκη ήταν μια μεγάλη πόλη, που χτίστηκε

56. H. Grégoire, «Le communiqué arabe sur la prise de Thessalonique (904)», σ. 374-375. Πρβλ. A. P. Kazhdan, «Some Questions Addressed to the Scholars who Believe in the Authenticity of Kaminiates' «Capture of Thessalonica», σ. 302 και 306.

57. Ṭabarī, *Ta'rīkh al-rusul wa'l-mulūk*, τόμ. III, σ. 2249-2250. Πρβλ. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τόμ. II/2, σ. 18-19 και Ahmad M. H. Shboul, *Al-Mas'ūdī and His World*, σ. 257.

58. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τόμ. II/2, σ. 404. Πρβλ. H. Grégoire, «Le communiqué arabe sur la prise de Thessalonique (904)», σ. 376.

59. H. Grégoire, «Le communiqué arabe sur la prise de Thessalonique (904)», σ. 374.

πριν από την Κωνσταντινούπολη από τον Αλέξανδρο, γιο του βασιλιά Φιλίππου.

Οι Βυζαντινοί συγγραφείς δίνουν περισσότερες πληροφορίες για την άλωση της Θεσσαλονίκης και κάνουν λόγο για τις προθέσεις των μουσουλμάνων να επιτεθούν στην Κωνσταντινούπολη. Επίσης, δηλώνουν ότι το μουσουλμανικό ναυτικό, στην πραγματικότητα, μπήκε στον Ελλήσποντο, κατέλαβε την Άβυδο, και, αφού έπλευσε για λίγο στη θάλασσα του Μαρμαρά, γρήγορα γύρισε πίσω και έφθασε στη Θεσσαλονίκη[60]. Σ' ένα χωρίο του έργου *Murūj*[61] ο Mas'ūdī αποκαλύπτει τη γνώση του αναφορικά με τους πρώιμους χειρισμούς του μουσουλμανικού ναυτικού στην εκστρατεία εναντίον της άλωσης της Θεσσαλονίκης. Για να γίνει πιο αξιόπιστη η διήγησή του, ο Mas'ūdī αναφέρει ότι πληροφορήθηκε από άτομα που συμμετείχαν στην εκστρατεία εναντίον της Θεσσαλονίκης με τον Λέοντα Τριπολίτη, ότι μπήκαν στον Ελλήσποντο, κατέλαβαν την Άβυδο, και, αφού έπλευσαν για λίγο στη θάλασσα του Μαρμαρά, γρήγορα γύρισαν πίσω και έφθασαν στη Θεσσαλονίκη. Παρ' όλο όμως που ο Mas'ūdī είχε συναντήσει αυτοπροσώπως τον Λέοντα Τριπολίτη το 921 αλλά και άλλα μέλη του πληρώματος, δεν παραθέτει άλλες λεπτομέρειες για την εκστρατεία[62].

Ένα άλλο ζήτημα που απαιτεί επανεξέταση είναι το όνομα του Λέοντα Τριπολίτη. Ο Λέων ο Τριπολίτης[63] ήταν μια ενδιαφέρουσα προσωπικότητα στον συριακό στόλο το πρώτο τέταρτο του δέκατου αιώνα. Ίσως τη θέση αυτή την κατέλαβε λόγω της εμπειρίας του στο βυζαντινό ναυτικό. Δυστυχώς όμως οι χρονικογράφοι δεν κατέγραψαν τη ζωή του. Σύμφωνα με τη *Συνέχεια του Θεοφάνη*, τον Ιωάννη Σκυλίτζη και τον Γεώργιο Κεδρηνό[64], ο Λέων καταγόταν από την Αττάλεια, βυζαντινό λιμάνι, και είναι γνωστός στις ελληνικές πηγές ως Λέων Τριπολίτης. Κάποιες από τις αραβικές πηγές που είδαμε παραπάνω ανα-

60. *Symeonis Magistri ac Logothetae Annales*, σ. 705, *Theophanes Continuatus*, σ. 366, Georgius Cedrenus, *Compendium Historiarum*, 2 vols, ed. I. Bekker, [CSHB], Βόννη, 1838/1839, τόμ. II, σ. 262.

61. Mas'ūdī, *Murūj al-dhahab*, § 739.

62. Βλ. σχετικά Mas'ūdī, *Murūj al-dhahab*, § 739. Πρβλ. W. A. Farag, «Some Remarks on Leo of Tripoli's Attack on Thessaloniki», σ. 138, Ahmad M. H. Shboul, *Al-Mas'ūdī and His World*, σ. 257-258, S. Tougher, *The Reign of Leo VI*, σ. 20.

63. Περισσότερες πληροφορίες στο ενδιαφέρον άρθρο του W. A. Farag, «Some Remarks on Leo of Tripoli's Attack on Thessaloniki», σ. 135-136, Khoury Odetallah, «Leo Tripolites - Ghulam Zurafa and the Sack of Thessaloniki in 904», *Byzantinoslavica* 56 (1995), σ. 97-102.

64. *Theophanes Continuatus*, σ. 366, *Scylitzae, Synopsis Historiarum*, σ. 182, Cedrenus, *Compendium Historiarum*, τόμ. II, σ. 261. Πρβλ. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τόμ. II/1, σ. 163.

φέρονται σ' αυτόν με το όνομα Ghulām Zurāfah (το παιδί - υπηρέτης του Ζουράφα)[65], δηλαδή Λέων ὁ τοῦ Ζουράφα «οικέτης», όχι με την έννοια του δούλου, αλλά του αφοσιωμένου υπηρέτη του οίκου του. Στα αραβικά η λέξη *ghulām* (πληθ. *ghilmān*) σήμαινε τον νεαρό άντρα που ήταν προσκολλημένος σε έναν κύριο. Έπειτα σήμαινε τον υπηρέτη, και πολύ συχνά, μα όχι απαραίτητα, τον δούλο υπηρέτη που υπάκουε στον κύριό του. Οι *ghilmān* είχαν τη δυνατότητα να φτάσουν σε αρκετά υψηλά αξιώματα της ιεραρχίας του χαλιφάτου[66]. Ο Mas'ūdī είναι ο μόνος Άραβας συγγραφέας που δίνει στο όνομα του Λέοντα και το παρωνύμιο *(Kunya)* Abū'l-Hārith, καθώς επίσης και το ελληνικό όνομα: Lāwī ή Lāwun (Λέων)[67]. Όσο ζούσε στην Τρίπολη, ο Λέων προσηλυτίστηκε στο Ισλάμ[68] και αφοσιώθηκε στις θαλάσσιες δραστηριότητες. Επιπλέον, ο Λέων, γνωστός ως Zurāfah, ήταν πιθανόν αυλικός αξιωματούχος, που έπαιξε κύριο ρόλο επί χαλιφείας Muntaṣir (β. 247-248/861-862)[69].

Σύμφωνα με τον Vasiliev, το όνομα του Λέοντα Τριπολίτη ήταν Rashīq al-Wardāmī[70]. Το όνομα Wardāmī είναι παραφθαρμένη αραβική απόδοση της ελληνικής λέξης Μαρδαΐτης[71]. Συνεπώς, ο Λέοντας ανήκε στους Μαρδαΐτες[72], οι οποίοι ήταν χριστιανοί στην υπηρεσία του

65. Ṭabarī, *Ta'rīkh al-rusul wa'l-mulūk*, τόμ. III, σ. 2250, 'Arīb, *Tabari continuatus*, σ. 6, Ibn al-Athīr, *al-Kāmil fī al-ta'rīkh*, τόμ. VII, σ. 368-369, Ibn Khaldūn, *Kitāb al-'ibar...*, τόμ. III, σ. 357, *Abū'l-Maḥāsin ibn Tagri Bardii Annales*, τόμ. II, σ. 137, Mas'ūdī, *Tanbīh*, σ. 180:5.

66. Περαιτέρω στοιχεία για τους *ghilmān:* C. E. Bosworth, P. Hardy, Halil İnalcik, «Ghulām» στην *EI²*, vol. II, σ. 1080. Πρβλ. H. Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, London: Longman, 1986, σ. 207-210, Του ιδίου, *The Armies of the Caliphs, Military and Society in the Early Islamic State*, London and New York: Routledge, 2001, σ. 157.

67. Βλ. σχετικά Mas'ūdī, *Murūj al-dhahab*, § 739, σ. 277, Mas'ūdī, *Tanbīh*, σ. 180:5. Πρβλ. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τόμ. II/2, σ. 38.

68. *Ioannnis Caminiatae de Expugnatione Thessalonicae*, σ. 23. Πρβλ. *Theophanes Continuatus*, σ. 366, Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, σ. 182.

69. Βλ. F. Rosenthal, *The History of al-Ṭabarī*, τόμ. XXXVIII, Perlmannσ. 97, σημ. 490 και σ. 148, σημ. 714. Για το Muntaṣir βλ. C. E. Bosworth, «al-Muntaṣir» στην *EI²*, τόμ. VII, σ. 583.

70. Πρβλ. W. A. Farag, «Some Remarks on Leo of Tripoli's Attack on Thessaloniki», σ. 135, όπου αποδεικνύει ότι ο Rashīq al-Wardāmī και ο Λέοντας δεν είναι το ίδιο πρόσωπο. Πρβλ. al-Kindī, *Kitāb al-Wulāh wa'l-Quḍāt*, ed. R. Guest, Leiden / London, 1912, σ. 245, A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τόμ. II/2, σ. 45, σημ. 3, F. Rosenthal, *The History of al-Ṭabarī*, τόμ. XXXVIII, σ. 148, σημ. 714.

71. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τόμ. II/1, σ. 163, σημ. 2.

72. Για τους Μαρδαΐτες βλ. το άρθρο του Paul A. Hollingsworth, «Mardaites» στο *ODB*, τόμ. II, σ. 1297 και Κ. Άμαντος, «Μαρδαΐται», *Ελληνικά* 5 (1932), σ. 130-136.

Βυζαντίου. Οι Μαρδαΐτες ήταν εδραιωμένοι στην Αττάλεια και δημιουργούσαν συχνά προβλήματα στην αραβική επεκτατική πολιτική[73].

Ένα άλλο σημαντικό θέμα που ανακύπτει από τις πληροφορίες των Αράβων ιστορικών είναι το όνομα της πόλης που κατέλαβε ο Λέων ο Τριπολίτης το 904 μ.Χ. Όπως είδαμε παραπάνω, ο Ghulām Zurāfah δεν είναι άλλος από τον Λέοντα Τριπολίτη, «ο οποίος προΐστατο μιας επιδρομής εναντίον των Βυζαντινών και κατέλαβε μια παραλιακή πόλη, η οποία ήταν ισάξια της Κωνσταντινούπολης»[74]. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ο Ṭabarī δεν αναφέρεται στη Θεσσαλονίκη, αλλά στην Αττάλεια (Anṭāliya)[75]. Πρόκειται για την πόλη Αττάλεια (Antalya), πόλη και λιμάνι της νότιας ακτής της Ανατολίας. Ο Grigoire, όπως και νωρίτερα ο Weil, απέδειξε ότι το συγκεκριμένο γεγονός σχετίζεται με την εκστρατεία του Λέοντα Τριπολίτη εναντίον της Θεσσαλονίκης[76]. Οι ελληνικές βυζαντινές πηγές δεν μνημονεύουν καμία πολιορκία της Αττάλειας αυτή τη χρονική περίοδο. Το χειρόγραφο R της ιστορίας του Ṭabarī (Topkapisarayi, Revan Köşk, 1555, πιθανώς και στο χειρόγραφο C, Köprülü I, 1042), δίνει το όνομα της Αντιόχειας, (Anṭākiya [Anṭāliya] –εναλλαγή k και l– απαντά συχνά), όπως και ο ιστορικός 'Arīb[77]. Δεν εκπλήσσει το γεγονός αυτό, διότι η σύγκριση με την Κωνσταντινούπολη φαίνεται πιο κατάλληλη για την Αντιόχεια από ό,τι για την Antalya, παρ' όλο που η δεύτερη είναι ένα εντυπωσιακό μέρος, όπως η Κωνσταντινούπολη. Είναι όμως, βέβαιο ότι η περιγραφή της τοποθεσίας αποκλείει εξ ολοκλήρου την Αντιόχεια (Anṭākiya)[78].

73. Για τις εχθρικές σχέσεις Αράβων και Βυζαντινών βλ. P. K. Hitti, *The Origins Of The Islamic State*, Beirut: Khayats, 1966, σ. 199-205.

74. Ṭabarī, *Ta'rīkh al-rusul wa'l-mulūk*, τόμ. III, σ. 2250, F. Rosenthal, *The History of al-Ṭabarī*, τόμ. XXXVIII, σ. 148.

75. Η πιθανότητα ότι η διήγηση του Ṭabarī αναφέρεται στη Θεσσαλονίκη προτάθηκε από τον G. Weil, *Geschichte der Chalifen*, τόμ. II, σ. 532, σημ. 2 και 533.

76. H. Grégoire, «Le communiqué arabe sur la prise de Thessalonique (904)», σ. 373-378 και G. Weil, *Geschichte der Chalifen*, τόμ. II, σ. 532-533.

77. Βλ. σχετικά A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τόμ. II/2, σ. 18, 56, 167, 259, 270. Πρβλ. F. Rosenthal, *The History of al-Ṭabarī*, τόμ. XXXVIII,σ. 148, σημ. 715.

78. Για πληροφορίες σχετικά με τις πόλεις Antalya και Anṭākiya: F. Taeschner, «Antalya» στην *EI²*, vol. I, σ. 518, M. Streck* H. A. R. Gibb*, «Anṭākiya» στην *EI²*, vol. I, σ. 517 και C. Lanckoronsky, *Les villes de la Pisidie et de la Pamphylie*, I, Paris, 1890, σ. 9. Ο M. Canard, *Extraits des sources arabes*, σ. 18-19, γράφει Anṭākiya. Φαίνεται εδώ ότι μεταγράφει το χειρόγραφο του Βρετανικού Μουσείου 1270-1271, πάνω στο οποίο δούλεψε ο Vasiliev, στο οποίο πιθανόν δεν είχε πρόσβαση. Ο Vasiliev, λοιπόν, έγραψε Anṭākiya και όχι Anṭāliya. Βλ. κυρίως H. Grégoire, «Le communiqué arabe sur la prise de Thessalonique (904)», σ. 375, σημ. 1 και A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τόμ. II/1, σ. 163, σημ. 2.

Όχι μόνο ο εκδότης του Ṭabarī αλλά και ο εκδότης του Ibn al-Athīr[79] χρησιμοποιεί, όπως είδαμε, στο έργο του το όνομα Anṭāliya, ενώ οι εκδότες των 'Arīb[80], Ibn Khaldūn[81] και Ibn Taghrībirdī[82] έχουν το όνομα Anṭākiya αντίστοιχα. Αντίθετα, ο Mas'ūdī είναι ο μόνος Άραβας συγγραφέας που δίνει το σωστό όνομα της Θεσσαλονίκης *(Sālūnīkiya)* στο έργο *Tanbīh*. Σημειωτέον ότι στο έργο *Murūj* απαντά ο τύπος *Salūqiya* (Σελεύκεια), που πρέπει να διορθωθεί σε *Sālūnīkiya*[83]. Στο έργο *Tanbīh*, συμπληρώνει ο Mas'ūdī ότι η Θεσσαλονίκη ήταν μια μεγάλη πόλη που χτίστηκε από τον Αλέξανδρο, γιο του βασιλιά Φιλίππου, πριν από την Κωνσταντινούπολη. Επίσης στο ίδιο έργο εντάσσει τη Θεσσαλονίκη στον κατάλογο των βυζαντινών θεμάτων. Με τις λεπτομέρειες αυτές καταδεικνύεται η ταυτότητά της και η σπουδαιότητά της[84]. Ο Πατριάρχης Ευτύχιος αναφέρεται στο χρονικό του στη μουσουλμανική κατάκτηση της πόλης *Salūqiya*, την οποία ο μεταφραστής ονομάζει Σελεύκεια. Αλλά και εδώ η γραφή είναι λανθασμένη και πρέπει να διαβάσουμε *Sālūnīkiya*, δηλαδή «Θεσσαλονίκη»[85]. Πιθανόν το λάθος οφείλεται στον αντιγραφέα. Τέτοια λάθη, στις πηγές του κάθε Άραβα συγγραφέα οδήγησαν και στην υιοθέτηση διαφορετικών ονομάτων. Ο H. Grégoire προτείνει να θεωρήσουμε όλους τους τύπους της λέξης *Anṭākiya* παραφθαρμένους και να διορθώσουμε σε *Sālūnikiya* ή στη φράση tan (= την) *Salūnikiya*. Συνεχίζει λέγοντας ότι η τοποθεσία της πόλης *«Anṭākiya»* κοντά στην Κωνσταντινούπολη, αρκεί για να αποδείξουμε ότι δεν μπορεί να ήταν η Αττάλεια της Παμφυλίας, αλλά η Θεσσαλονίκη *(Salūnikiya)*, η οποία είναι όντως κοντά και «ανταγωνιζόταν» ως προς τη σπουδαιότητα την Κωνσταντινούπολη. Περαιτέρω, η λέξη *Salūqiya* (Σελεύκεια) είναι παραφθορά της λέξης *Saluniqiya* ή ακριβέστερα *Sālūnīkiya*[86].

Αναφορικά με τις πολιορκητικές μηχανές που χρησιμοποίησαν οι δύο αντίπαλοι έχουμε να κάνουμε ορισμένες παρατηρήσεις. Ο Καμινιάτης[87] διηγείται ότι οι Βυζαντινοί, μόλις πληροφορήθηκαν από αγγελιοφόρους τα σχέδια του εχθρού, άρχισαν εσπευσμένα τις επιδιορθώσεις των γκρεμισμένων τειχών. Ακόμη, είναι αξιοσημείωτο ότι χρησιμοποίησαν επινοήσεις της τελευταίας στιγμής, όπως η ρίψη στη θάλασσα μεγάλων μαρμάρινων σαρκοφάγων προκειμένου να δημιουργηθεί ένα υποβρύχιο φράγμα, που θα εμπόδιζε τον εχθρικό στόλο να πλησιάσει το τείχος που εκτεινόταν σε όλο το μήκος του λιμανιού.

79. Ibn al-Athīr, *al-Kāmil fī al-ta'rīkh*, τόμ. VII, σ. 368.

80. Arīb, *Tabari continuatus*, σ. 6.

81. Ibn Khaldūn, *Kitāb al-'ibar...*, τόμ. III, σ. 357.

82. *Abū'l-Maḥāsin ibn Tagri Bardii Annales*, τόμ. II, σ. 137.

83. Mas'ūdī, *Tanbīh*, σ. 180:5. Του ιδίου, *Murūj al-dhahab*, § 739, σ. 277

84. Ahmad M. H. Shboul, *Al-Mas'ūdī and His World*, σ. 257.

85. Sa'īd b. al-Biṭrīq, *Kitāb al-Ta'rīkh*, τόμ. II, σ. 74. Πρβλ. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τόμ. II/2, σ. 26.

86. H. Grégoire, «Le communiqué arabe sur la prise de Thessalonique (904)», σ. 374-375. Πρβλ. G. Weil, *Geschichte der Chalifen*, τόμ. II, σ. 532-533.

Σύμφωνα με τον A. Kazhdan, οι Βυζαντινοί χρησιμοποίησαν «δοξάρια» και «πετροβόλους» για να αντιμετωπίσουν τους Άραβες. Τα ίδια ακριβώς όπλα είχαν και οι κουρσάροι[88]. Ο πειρατικός στόλος, σύμφωνα πάντα με τον Καμινιάτη, αριθμούσε πενήντα τέσσερα μεγάλα καράβια, εξοπλισμένα με πολιορκητικές μηχανές και μετέφερε ένα στράτευμα δέκα χιλιάδων οκτακοσίων ανδρών. Οι Άραβες αποδείχτηκαν ιδιαίτερα επινοητικοί και πολυμήχανοι, όταν διαπίστωσαν ότι οι επιθέσεις τους κατά των τειχών με τις πολιορκητικές τους μηχανές ήταν άκαρπες. Για τον λόγο αυτό, έδεσαν τα καράβια τους με σχοινιά και αλυσίδες ανά ζεύγη και στην πλώρη τους έστησαν ξύλινους πύργους, το ύψος των οποίων ξεπερνούσε το θαλάσσιο τείχος. Πρόκειται για μια τεχνική γνωστή στο χώρο της Μεσογείου το 10ο αιώνα. Από αυτούς τους πύργους, οι Άραβες μπορούσαν να βάλλουν κατά των υπερασπιστών των τειχών με βέλη, πέτρες ή ακόμη και με υγρό πυρ[89] ή

87. *Ioannnis Caminiatae de Expugnatione Thessalonicae*, 17, 76 κ. εξ., 18, 22-24, 30, 64 κ. εξ., 31, 85 κ. εξ., 53, 34-35, 56, 67-68. Πρβλ. Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, σ. 257-258. Για τις πολιορκητικές μηχανές κάνει λόγο και ο Γ. Τσάρας, «Η αυθεντικότητα του Χρονικού του Ιωάννου Καμινιάτη», *Βυζαντιακά* 8 (1988), σ. 43-58 (σ. 49). Πρβλ. G. K. Livadas, «Some Questions of Medieval Nautical Technology in Kameniates' 'Sack of Thessaloniki' (904 AD)», *Graeco-Arabica* 6 (1995), σ. 145-149, D. R. Hill, *Studies in Medieval Islamic Technology*, ed. by D. A. King, Aldershot: Ashgate Variorum, 1998.

88. A. P. Kazhdan, «Some Questions Addressed to the Scholars who Believe in the Authenticity of Kaminiates' 'Capture of Thessalonica'», σ. 303-304.

89. Το «υγρό πυρ» παραδοσιακά θεωρείται εφεύρεση του Καλλίνικου, αλλά κάτι τέτοιο μάλλον δεν είναι ορθό. Περισσότερα στοιχεία στον E. McGeer, «Greek Fire» στο *ODB*, τόμ. II, σ. 873 και P. A. Hollingsworth, «Kallinikos» στο *ODB*, τόμ. II, σ. 1094. Ακόμη, J. F. Haldon, «A Possible Solution to the Problem of Greek Fire», *Byzantinische Zeitschrift* 70 (1977), σ. 91-99, J. R. Partington, *A History of Greek Fire and Gunpowder*, Cambridge, 1960, A. & N. Vasojević, «Naphtha», *Philologus* 128 (1984), σ. 208-229. Ο Θ. Κ. Κορρές, *Υγρόν πυρ: Ένα όπλο της βυζαντινής ναυτικής τεχνικής*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1989, σ. 81-84, στηριζόμενος στις αναφορές του Καμινιάτη συμπεραίνει ότι το «υγρό πυρ» δεν ήταν άγνωστο στους Άραβες. Αντίθετη γνώμη εκφράστηκε από τον J. F. Haldon, «A Possible Solution to the Problem of Greek Fire», *Byzantinische Zeitschrift* 70 (1977), σ. 91-99 (σ. 98), ο οποίος υποστήριξε ότι οι Άραβες κατά την πολιορκία της πόλης, αν και χρησιμοποίησαν βυζαντινούς εκτοξευτήρες, δεν γνώριζαν την κατασκευή τους.

κάποιο παρεμφερές εκρηκτικό μίγμα, που το εξεσφενδόνιζαν μέσα σε οστράκινα σκεύη. Σύμφωνα με τον Θ. Κορρέ, τα «οστράκινα σκεύη», που περιείχαν το υγρό πυρ, ταυτίζονται με τους «σίφωνες» (δοχεία, τα οποία εκσφενδονίζονταν κατά των εχθρών) και τα «χειροσίφωνα»[90]. Οι Άραβες ιστορικοί, όπως είδαμε και παραπάνω, –με εξαίρεση τον Ṭabarī που διηγείται ότι ο Λέων Τριπολίτης νίκησε με το σπαθί του– παραλείπουν οποιαδήποτε λεπτομέρεια αναφορικά με τις πολιορκητικές μηχανές.

Είναι εμφανές από τις ελληνικές πηγές ότι ο βυζαντινός στόλος δεν ήταν επαρκής, ώστε να αντιμετωπίσει τον αραβικό. Μια από τις αιτίες αυτής της ήττας ήταν και η απουσία επαρκούς ναυτικής άμυνας της πόλης[91]. Η αραβική ναυτική επίθεση, σύμφωνα με τον Β. Χρηστίδη, αποτελούνταν από ένα ασυνήθιστα μεγάλο αριθμό πλοίων[92]. Ο Λέων Τριπολίτης εμφανίζεται να είχε συνεργαστεί με έναν άλλο αποστάτη, ονόματι Δαμιανό, αλλά και Αιγύπτιους, για την επίθεση του 904[93]. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι για τον Ιμέριο, αρχηγό του βυζαντινού στόλου, ήταν η πρώτη καταγραμμένη ναυτική εμπειρία[94].

Το τελευταίο θέμα που θα μας απασχολήσει στην παρούσα μελέτη είναι από πού οι Άραβες ιστορικοί άντλησαν τις διηγήσεις τους για την άλωση της Θεσσαλονίκης το 904 μ.Χ.. Ο Ṭabarī προσθέτει μια σημαντική λεπτομέρεια στη διήγησή του, ότι δηλαδή το γράμμα του Abū Ma'add διαβάστηκε την Παρασκευή σε δύο μουσουλμανικά τζαμιά. Εικάζουμε πως ήταν αυτήκοος μάρτυρας του γεγονότος. Την πεποίθησή μας αυτή ενισχύει το γεγονός ότι από το έτος 256/870, ο Ṭabarī πέρασε τα τελευταία πενήντα χρόνια της ζωής του στη Βαγδάτη. Το γράμμα, όπως είδαμε και πρωτύτερα, έφθασε στη Βαγδάτη το έτος 291/904 και ο Ṭabarī πέθανε το 923 μ.Χ. Άρα, είναι πολύ πιθανό να ήταν παρών κατά την ανάγνωση του γράμματος. Όσο για τους συγγραφείς 'Arīb, Ibn al-Athīr, Ibn Khaldūn και Ibn Taghrībirdī, μια και

90. Θ. Κορρές, *Υγρόν πυρ: Ένα όπλο της βυζαντινής ναυτικής τεχνικής*, σ. 121-122, 142-143. Πρβλ. Α. Καρπόζηλος, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, σ. 280.

91. Βλ. H. Ahrweiler, *Byzance et la Mer: la marine de guerre la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris, Presses Universitaires de France, 1966, σ. 105. Βλ. και Β. Σκοπελίτη, «Οι ναυτικές δυνάμεις του Βυζαντίου την εποχή της άλωσης της Θεσσαλονίκης από τους Άραβες (904)», *Βυζαντινά* 23 (2002-2003), σ. 95-115.

92. V. Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs*, σ. 61, Του ιδίου, «Once Again Caminiates' «Capture of Thessaloniki», *Byzantinische Zeitschrift* 74 (1981), σ. 7-10.

93. V. Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs*, σ. 161 και 168.

94. Πολλές πληροφορίες επί του θέματος βρίσκουμε στον S. Tougher, *The Reign of Leo VI*, σ. 188-189.

ακολουθούν πιστά τον Ṭabarī, πιστεύουμε ότι αντέγραψαν τη σχετική διήγηση για την άλωση της Θεσσαλονίκης από κάποιο χειρόγραφο της *Ιστορίας* του Ṭabarī.

Ο Άραβας ιστορικός Mas'ūdī αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο ίδιος πληροφορήθηκε τα γεγονότα από μουσουλμάνους που συμμετείχαν στην εκστρατεία[95]. Αλλά και ο ίδιος είχε συναντήσει τον Λέοντα Τριπολίτη το 921, οπότε είναι πολύ πιθανό να του έδωσε πληροφορίες για την άλωση, δεδομένου ότι και το έργο *Tanbīh* γράφτηκε το 344-45/955-56 μ.Χ. Ο πατριάρχης Ευτύχιος μπορεί να είχε ανεξάρτητη πληροφόρηση για το γεγονός της άλωσης της Θεσσαλονίκης. Είναι όμως εντυπωσιακές οι ομοιότητες με το έργο του Mas'ūdī. Ο ίδιος ο Mas'ūdī αναφέρεται στο έργο του Ευτύχιου, τον οποίο συνάντησε στο Κάιρο[96].

Η άλωση της Θεσσαλονίκης, της δεύτερης πόλης της αυτοκρατορίας, ήταν ένα γεγονός μεγάλης σημασίας. Σε αυτό το άρθρο μελετήσαμε όλες τις πληροφορίες που βρίσκουμε σε Άραβες ιστορικούς σύγχρονους με το γεγονός της άλωσης της Θεσσαλονίκης, αλλά και μεταγενέστερους. Συγκεκριμένα, εκτός από αυτά που έχουν μελετηθεί έως τώρα, αναλύθηκε το θέμα της ηγεσίας της μουσουλμανικής ναυτικής δύναμης, οι εμπλεκόμενες δυνάμεις και οι πηγές από τις οποίες άντλησαν το υλικό τους οι Άραβες ιστοριογράφοι. Από τη συνολική εξέταση των έργων των Αράβων συγγραφέων προέκυψε ότι το γεγονός της κατάληψης και λεηλασίας της Θεσσαλονίκης από τον Λέοντα Τριπολίτη το 904 μ.Χ., που διηγείται η μοναδική βυζαντινή πηγή ο Καμινιάτης, επιβεβαιώνεται από τους Άραβες ιστοριογράφους. Μολονότι οι Άραβες συγγραφείς παραθέτουν πολύ συνοπτικά τα γεγονότα, όμως τονίζουν με ικανοποίηση τη νίκη των μουσουλμάνων αναφερόμενοι στις σφαγές, το μεγάλο αριθμό αιχμαλώτων, τη λεηλασία της πόλης και τις διαρπαγές. Οι αριθμοί των σφαγιασθέντων και των αιχμαλώτων που αναφέρουν οι αραβικές πηγές είναι μικρότεροι και δεν ταυτίζονται με εκείνους του Καμινιάτη. Γενικά, όμως, οι αριθμοί στα μεσαιωνικά κείμενα δεν είναι ακριβείς. Πέρα από αυτό, δύο ακόμη παρατηρήσεις πρέπει να τονιστούν αναφορικά με τις αραβικές πηγές. Η πρώτη αφορά στη χρονολογία της άλωσης. Συγκεκριμένα, η χρονολογία που δίνουν οι Άραβες συγγραφείς δεν ταιριάζει με εκείνη που δίνει ο Καμινιάτης. Παραμένει, δηλαδή, προβληματική η ακριβής ημερομηνία που συνέβη το γεγονός. Η δεύτερη παρατήρηση αφορά στο όνομα της πόλης που κατέλαβε ο Λέων ο Τριπολίτης το 904 μ.Χ. Μο-

95. Mas'ūdī, *Murūj al-dhahab*, § 739.

96. Mas'ūdī, *Tanbīh*, σ. 154.

λονότι οι πληροφορίες που έχουν οι Άραβες συγγραφείς για την πόλη που πολιόρκησε και κατέλαβε ο Λέοντας Τριπολίτης ταιριάζουν μόνο στη Θεσσαλονίκη, φαίνεται πως υπάρχει σύγχυση ως προς το όνομα. Ίσως, τα άλλα ονόματα Σελεύκεια, Αττάλεια, Αντιόχεια, προήλθαν από λάθη στα χειρόγραφα ή προσπάθειες διόρθωσης των αντιγραφέων ή από παραφθαρμένους τύπους της αραβικής λέξης για το όνομα της Θεσσαλονίκης. Εξάλλου, δεν έχουμε πληροφορίες για καταλήψεις αυτών των πόλεων από βυζαντινές ή άλλες πηγές. Τέλος, συνοψίζουμε λέγοντας ότι η άλωση της Θεσσαλονίκης το 904 μ.Χ. είναι ένα μεγάλο γεγονός για τους Βυζαντινούς, ενώ απλώς αναφέρεται εν συντομία στις αραβικές πηγές.

Φωτεινή Β. Πέρρα

Σχέσεις μεταξύ των Ιωαννιτών Ιπποτών της Ρόδου και της Βενετίας κατά τον Α΄ Βενετο-οθωμανικό πόλεμο (1463-1479)

Μνήμη Ηλία Κόλλια (1936-2007)

Το 1463, μία δεκαετία μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης και την κατάρρευση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας ξέσπασε ο Α΄ Βενετο-οθωμανικός πόλεμος ως η πρώτη φάση σε μια μακρά ιστορία συγκρούσεων ανάμεσα στην Οθωμανική αυτοκρατορία και τη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου. Ζητούμενο της διαπάλης αυτής ήταν ο έλεγχος της νοτιοανατολικής Μεσογείου, στα πλαίσια ενός ανταγωνισμού με πολιτικά και οικονομικά κίνητρα, που επρόκειτο να διαρκέσει ως τις αρχές του 18ου αιώνα[1]. Στη διάρκεια των ετών 1463-1479, κατά τα οποία διεξήχθη ο Α΄ Βενετο-οθωμανικός πόλεμος, η Γαληνοτάτη αποδύθηκε σε μια προσπάθεια εξεύρεσης συμμάχων προκειμένου να αντιμετωπίσει τον ισχυρό της αντίπαλο, ο οποίος απειλούσε το δίκτυο των κτήσεών της θεμελιωμένο ήδη από το 13ο αιώνα. Η αναζήτηση αυτή θα στρεφόταν τόσο εντός των ευρωπαϊκών συνόρων, όσο και έξω από αυτά με την προσέγγιση ενίοτε και μουσουλμάνων ηγετών, με πιο χαρακτηριστική την περίπτωση του ηγεμόνα των Ασπροπροβατάδων Ουζούν Χασάν[2]. Μία ενδιαφέρουσα πτυχή της διπλωματικής δραστηριότητας που ανέπτυξε το διάστημα αυτό η Βενετία στο χώρο της λατινοκρατούμενης Ανατολής, ήταν και οι επαφές της με το Τάγμα των Ιωαννιτών Ιπποτών της Ρόδου.

1. Σχέσεις Βενετίας και Ιωαννιτών κατά τον 14ο αιώνα.

Εκτός από τη βενετική παρουσία που χρονολογούνταν ήδη από τα

1. Για τους βενετο-οθωμανικούς πολέμους γενικά βλ. Κ. Α. Βάρφης, *Οι βενετοτουρκικοί και ρωσοτουρκικοί πόλεμοι στις ελληνικές θάλασσες*, Αθήνα 1955. Επίσης M. Beer-C. Invalid (cura di), *Guerre contro i Turchi* 1453-1570, Mokena 1988, καθώς και το εκλαϊκευτικό άρθρο του Σπ. Κάπαρη, Συγκρούσεις Ενετών-Τούρκων στη νοτιοανατολική Μεσόγειο, *Στρατιωτική Ιστορία*, τ. 18, Φεβρουάριος 1998, σ. 16-22. Ειδικότερα για τον Α΄ Βενετο-οθωμανικό πόλεμο βλ. την πρόσφατη διδακτορική διατριβή της γράφουσας, *Ο Βενετο-οθωμανικός ανταγωνισμός για τα κατάκτηση του ελλαδικού χώρου. Ο Α΄ βενετοτουρκικός πόλεμος και ο κόσμος της νοτιοανατολικής λεκάνης της Μεσογείου (1463-1479)*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος 2007.

2. Σχετικά με τον Ουζούν Χασάν και τις σχέσεις του με τη Βενετία και άλλες δυτικές δυνάμεις βλ. το κατατοπιστικό άρθρο του Ν. Νικολούδη, Η πολεμική και διπλωματική δραστηριότητα του Τουρκομάνου ηγεμόνα Ουζούν Χασάν και οι αναφορές των ελληνικών πηγών του 15ου και 16ου αιώνα σ' αυτήν, *Βυζαντινός Δόμος* τ. 10-11, 1999-2000, σ. 93-110.

υστεροβυζαντινά χρόνια και ιδιαίτερα από την εποχή της Δ΄ Σταυροφορίας (1204) και ύστερα, είχαν δημιουργηθεί στην περιοχή του Αιγαίου και άλλοι λατινοκρατούμενοι θύλακες περισσότερο ή λιγότερο σημαντικοί. Στους πρώτους συγκαταλέγονταν και η επικράτεια του Τάγματος των Ιωαννιτών Ιπποτών της Ρόδου, οι οποίοι διαδραμάτιζαν καίριο ρόλο στο Αρχιπέλαγος. Κατέχοντας το νησί από το 1309/10 οι Ιωαννίτες επέκτειναν την κυριαρχία τους και στα υπόλοιπα Δωδεκάνησα και πιο συγκεκριμένα στην Κω, τη Λέρο, το Καστελόριζο, την Κάλυμνο, τη Νίσυρο, τη Σύμη, την Τήλο, τη Χάλκη και την Αλικαρνασσό[3]. Την περίοδο αυτή ανιχνεύονται τα πρώτα δείγματα αντιπαράθεσης μεταξύ του νεοπαγούς κράτους των Ιωαννιτών και της Βενετίας, καθώς η δεύτερη δεν αντιμετώπιζε ευνοϊκά την εγκατάσταση μιας άλλης ισχυρής δύναμης στην περιοχή έστω και χριστιανικής, η οποία ανάλογα με τις περιστάσεις θα μπορούσε να εμποδίσει ή και να ανακόψει τις εμπορικές της δραστηριότητες σ' αυτό το γεωγραφικό χώρο. Το γεγονός αυτό ωστόσο δεν απέτρεψε τη Γαληνοτάτη να συνάψει εμπορικές σχέσεις με τους Ιωαννίτες ανεξάρτητα από τις δικαιολογημένες η μη ανησυχίες της. Η απειλή όμως που προερχόταν από τα τουρκομανικά εμιράτα των μικρασιατικών παραλίων[4] προοδευτικά οδήγησε τη βενετική πλευρά στο να αναθεωρήσει τη στάση της και να αντιμετωπίσει τους Ιωαννίτες όχι σαν εν δυνάμει εχθρό αλλά αντίθετα σαν

3. Για την επικράτεια των Ιωαννιτών Ιπποτών και την ιστορία τους βλ. ενδεικτικά A. Luttrell, *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West, 1291-1440,* London, Variorum Reprints, 1978, Ζ. Τσιρπανλής, *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών (14ος -16ος αι.),* Ρόδος 1991, Η. Κόλλιας (†2007), *Οι Ιππότες της Ρόδου. Το παλάτι και η πόλη,* Αθήνα 1991, Helen Nicholson, *The Knights Hospitaller,* Woodbridge, Suffolk 2001. Επίσης τα λήμματα των R. Humphreys, 'Dawiyya and Isbitariyya' (Ναΐτες και Ιωαννίτες Ιππότες), *Encyclopaedia of Islam (=EI2)* v. 3-4, 1981, σ. 204-206, S. Soucek, 'Rodos', *EI2* v. VIII, 1995, σ. 568-571, J. Koder, 'Rhodos', *Lexikon des Mittelalters (=LM)* v. VII.4, 1994, στηλ. 795-797, Theresa M. Vann, 'Hospital, Order of the', *Encyclopaedia of the Crusades (=EncCrus)* v. II, 2006, σ. 598-605 και Φωτεινής Πέρρα, 'Ιωαννίτες Ιππότες', *Εγκυκλοπαιδικό Προσωπογραφικό Λεξικό Βυζαντινής Ιστορίας και Πολιτισμού (= ΕΠΛΒΙΠ)* τ. 7, υπό έκδοση.

4. Για τα εμιράτα αυτά βλ. H. Uzunçarşilī, *Τα μπεηλίκια της Μικράς Ασίας,* (τουρκικά) Άγκυρα 1937, P. Lemerle, *L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident, Recherces sur «La geste d'Umur Pasha»,* Παρίσι 1957, P. Wittek, *Das Furstentum Mentesche. Studien zur Geschichte Westkleinasiens im 13-15. Jahr.* Amsterdam 1967, (ανατ.), Elizabeth Zachariadou, *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Meneteshe and Aydin, 1300-1415,* Venice 1983. Επίσης Α. Γ.Κ. Σαββίδης, Αττάλεια: 11ος-αρχές 14ου αιώνα. Η μετάβαση από τη χριστιανική στη μουσουλμανική εξουσία, *Βυζαντινός Δόμος* τ. 3, 1989, σ. 121-62 και ιδ. 154 κ.εξ.

σύμμαχο, καθώς η παρουσία των εμιράτων αυτών δημιουργούσε προβλήματα και σε εκείνους[5].

Οι βενετικοί προσανατολισμοί για μια συνεργασία πολιτικού και στρατιωτικού χαρακτήρα με τους Ιωαννίτες χρονολογούνται από το 1327 όταν ο εμίρης του Αϊδινίου Ουμούρ ήταν έτοιμος να καταλάβει τη Σμύρνη, πράγμα το οποίο και πέτυχε. Ήταν πλέον σαφές ότι η παρουσία των Τουρκομανικών εμιράτων στις απέναντι μικρασιατικές ακτές αποτελούσε σοβαρό πρόβλημα εξίσου για τους Ιωαννίτες όσο και για τους Βενετούς[6]. Ακολούθησε μια μακρά περίοδος κατά την οποία εκδηλώθηκαν προσπάθειες για συνεργασία, η καχυποψία όμως και η εχθρότητα που υπέβοσκε μεταξύ τους ήταν διάχυτη[7]. Όπως επισημαίνει ο A. Luttrell, ο καιροσκοπισμός των Βενετών και η βαθιά αντιπάθεια, που υπήρχαν ανάμεσα στην εμπορική Δημοκρατία και το ιπποτικό Τάγμα, αποδείχθηκαν εμπόδια αδύνατο να ξεπεραστούν[8]. Αυτός είναι ένας σημαντικός παράγοντας προκειμένου να γίνει κατανοητή η εξέλιξη των μεταξύ τους σχέσεων, οι οποίες δεν χαρακτηρίζονταν από την ειλικρίνεια και την καλή διάθεση που ήταν απαραίτητες ώστε να καταστούν πραγματικά επωφελείς και για τις δύο πλευρές. Περίπου στο ίδιο μήκος κύματος επρόκειτο να κινηθούν και όταν παρουσιάστηκε ο οθωμανικός κίνδυνος, που απειλούσε εξίσου και τους δύο και ιδιαίτερα από το 1453 και έπειτα, παρά τις προσπάθειες για τη στερέωση μιας συμμαχίας με σκοπό την αντιμετώπιση του Οθωμανού σουλτάνου Μωάμεθ Β΄ (1444-46, 1451-81).

2. Σχέσεις Βενετίας και Ιπποτών κατά τον 15ο αι.

Όπως είναι γνωστό, ο χαρακτήρας του Τάγματος ήταν κατά κύριο λόγο στρατιωτικός και φιλανθρωπικός. Στις παραπάνω δραστηριότητες ερχόταν να προστεθεί και η άσκηση της πειρατείας, γεγονός που από τον προηγούμενο κιόλας αιώνα την είχε οδηγήσει σε προστριβές

5. Αναλυτικά για τις σχέσεις Ιπποτών-Βενετίας το 14ο αιώνα βλ. A. Luttrell, Venice and the Knights Hospitallers of Rhodes in the Fourteenth Century, *Papers of the British School in Rome,* v. 26, London 1958, σ. 195-212. Σχετικά με τα προβλήματα που αντιμετώπιζε το Τάγμα με τα Τουρκομανικά εμιράτα βλ. Α. Σαββίδης, *Η βυζαντινή Ρόδος και οι Μουσουλμάνοι,* Αθήνα, εκδ. Τροχαλία, 1995 (2η έκδ.), σ. 28-32.

6. Γενικότερα για το πλέγμα των σχέσεων μεταξύ των χριστιανικών και μουσουλμανικών δυνάμεων την εποχή αυτή στη νοτιοανατολική Μεσόγειο βλ. Θ. Καλαϊτζάκης, Σύγκρουση Χριστιανισμού και Ισλάμ στο Αιγαίο και τα Βαλκάνια: Το έπος μιας σταθερής συρρίκνωσης (1302-1502). Μια πανοραμική αφήγηση, *Βυζαντινός Δόμος,* τ. 12, 2001, σ. 125-156 και ιδ. 127-28.

7. A. Luttrell, Venice and the Knights Hospitallers, ό.π., σ. 203 κ.εξ.

8. A. Luttrell, ό.π., σ. 212.

με τη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου, καθώς σε ορισμένες περιπτώσεις προσβάλλονταν και βενετικά πλοία, ενώ σε κάποιες άλλες οι Ιωαννίτες προσέφεραν καταφύγιο σε πειρατές που έβλαπταν Βενετούς εμπόρους[9]. Η κατάσταση αυτή είχε σαν αποτέλεσμα να οξύνει τις σχέσεις ανάμεσα σε δύο χριστιανικές δυνάμεις που υπό άλλες προϋποθέσεις θα αναμενόταν να έχουν αγαστή συνεργασία, ιδιαίτερα σε μία περίοδο κατά την οποία ο οθωμανικός κίνδυνος ήταν πλέον υπαρκτός και εξίσου απειλητικός και για τις δύο[10]. Οι Ιωαννίτες είχαν αντιληφθεί από το 1453 την ανάγκη να ενωθούν οι δυτικές δυνάμεις εναντίον του κοινού εχθρού, όπως μαρτυρά και η κίνηση του Μεγάλου Μαγίστρου Jean de Lastic (1437-1454) να στείλει επιστολές προς όλους τους ευρωπαίους ηγεμόνες της εποχής του προκειμένου να δράσουν ενιαία[11]. Παρά ταύτα την ίδια εκείνη χρονιά είχαν ωθήσει τη Βενετία να εκδηλώσει δυσαρέσκεια απέναντί τους, εξαιτίας της απόφασής τους να χορηγήσουν άσυλο σε πειρατές τους οποίους κατεδίωκε εκείνη, συμβάλλοντας στη δημιουργία κλίματος έντασης και εχθρότητας[12].

Τον Ιούλιο του 1463 ξέσπασε ο Α΄ βενετο-οθωμανικός πόλεμος. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω οι Βενετοί φρόντισαν να προσελκύσουν συμμάχους με στόχο την αναχαίτιση των Οθωμανών, χωρίς όμως να σκεφθούν αρχικά την περίπτωση των Ιωαννιτών. Αντιθέτως οι σχέσεις τους έδειχναν να χειροτερεύουν όταν τον Οκτώβριο του 1464 οι τελευταίοι αιχμαλώτισαν δύο βενετικές γαλέρες, προερχόμενες από την Αίγυπτο με την οποία η Γαληνοτάτη διατηρούσε στενές εμπορικές σχέσεις[13]. Οι Μαυριτανοί έμποροι που επέβαιναν σε αυτές συνελήφθησαν, ενώ το φορτίο τους κατασχέθηκε[14]. Η ενέργεια αυτή προκάλεσε την οργή της Δημοκρατίας, η οποία αξίωσε την άμεση επιστροφή των πλοίων μαζί με τα εμπορεύματα και τους επιβάτες τους[15]. Η άρνηση των Ιπποτών να δεχθούν τις βενετικές αξιώσεις, προκάλεσε την πολιορκία της πόλης, ενώ οι άνδρες του ναυάρχου Jacopo Loredan προέβησαν σε λεηλασίες και βιαιοπραγίες στην ύπαιθρο.

Αναλυτική περιγραφή του περιστατικού όπως και των επόμενων φάσεων στις σχέσεις Βενετίας - Τάγματος μας δίνει ο ιστορικός των Ιωαννιτών Giacomo Bosio[16]. Όντας και ο ίδιος μέλος της αδελφότητας αξιοποίησε το αρχειακό υλικό της, στο οποίο είχε πρόσβαση, προσφέροντας ένα έργο με σημαντικές πληροφορίες για πολλά γεγονότα της εποχής. Η μαρτυρία του είναι πολύ χρήσιμη, καθώς αποκαλύπτει με αρκετές λεπτομέρειες την εξέλιξη των διπλωματικών επαφών μετα-

9. A. Luttrell, ό.π., σ. 202.

10. Βλ. και Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου. Από τους Προϊστορικούς Χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948)*, Αθήνα 1994, (2η έκδ.), σ. 283.

11. Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατουμένη Ελλάς*, Αθήνα, ανατ. Δ. Ν. Καραβίας, 1995, σ. 4. Για τις σχέσεις του Τάγματος με τους Οθωμανούς βλ. Α. Γ.Κ. Σαββίδη, Πόλεμος και διπλωματία. Οι σχέσεις των Ιωαννιτών Ιπποτών της Ρόδου με το Μουσουλμανικό κόσμο (Τουρκομάνους, Μαμελούκους και Οθωμανούς), ως XXII άρθρο στη συλλογή άρθρων των Α. Σαββίδη-Ν. Νικολούδη, *Ο ύστερος μεσαιωνικός κόσμος, 11ος-16ος αι. Βυζάντιο-μεσαιωνική Δύση-Ανατολή και Ισλάμ-Βαλκάνια και Σλάβοι*, Αθήνα, εκδ. Ηρόδοτος, 2007, σ. 353-66.

12. Για το θέμα αυτό βλ. Α. Κραντονέλλη, *Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας 1390-1538*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1985. Επίσης το κεφάλαιο του Α. Βακαλόπουλου, Παράγοντες φθοράς του ελληνισμού-πειρατεία, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι', Αθήνα 1974, σ. 80. Πρβλ. και το εκλαϊκευτικό έργο του Α. Κονδύλη, *Οι πειρατές της Μεσογείου, η μάστιγα της αναγεννησιακής Ευρώπης*, Αθήνα, εκδ. Περισκόπιο, 2006, σ. 17.

13. Σχετικά με τις διπλωματικές και εμπορικές σχέσεις Βενετίας-Μαμελούκων βλ. F. Gabrieli, Venezia e I Mameluchi, *Venezia e l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento*, ed. A. Pertusi, Firenze 1966, σ. 417-32 καθώς και B. Arbel, The Last Decades of Mamluk trade with Venice, *Mamluk Studies Review*, v. 8/2, 2004, σ. 37-86.

14. Για το επεισόδιο αυτό βλ. επίσης L. Fincati, La perdita di Negroponte (Luglio 1470), *Archivio Veneto v.* 32, 1886, σ. 277, όπου αναφέρεται πως οι βενετικές γαλέρες ήταν τρεις και μάλιστα δίνονται και τα ονόματα των πλοιάρχων τους. Εκτενή περιγραφή του βρίσκουμε στο χρονικό του Domenico Malipiero, Annali Veneti, *Archivio Storico Italiano* v. VII, part. II, Firenze 1844, σ. 614 κ.εξ και στο βενετικό χρονικό της συλλογής του N. Iorga, 'Cronica Zena', *Notes et extraits pour servir l'histoire des Croisades au XVe siècle (1453-1476)*, Bucarest 1915, σ. 206-207. Από τα δύο χρονικά γίνεται σαφές πως τα πλοία ήταν τρία, πλην όμως αιχμαλωτίστηκαν τα δύο από αυτά. Πρβλ. και E. Rossi, The Hospitallers at Rhodes, 1421-1523, *A history of the Crusades*, v. III: The 14th and 15th centuries, ed. K. M. Setton-H. Hazard, Wisconsin, U.P. 1975, σ. 322, όπως και K. Setton, *The Papacy and the Levant*, v. II, Philadelphia 1978, σ. 251, 253 και S. Romanin, *Storia documentata di Venezia*, v. IV, Venezia 1853-61, σ. 321-22. Για το ίδιο περιστατικό βλ. και Ι. Χασιώτη, *ΙΕΕ*, τ. Ι' Αθήνα 1974, σ. 269, όπου ο συγγραφέας αναφέρει ως αρχηγό της επιχείρησης τον Orsato Justinian. Σύμφωνα όμως με τα βενετικά χρονικά αρχηγός ήταν ο Jacopo Loredan.

15. Βλ. D. Malipiero, *Annali Veneti*, ό.π., σ. 615, όπου παρατίθεται η επιστολή ή πιο σωστά το τελεσίγραφο του Jacopo Loredan προς τον Μέγα Μάγιστρο, ο οποίος τότε ήταν ο Pedro Zacosta (1461-1467): «*Noi Giacomo Loredan, per la Illustrissima Signoria di Venetia Capitanio General, domandemo a Voi Rev. Gran Maestro, che debbiate liberi relassar, in termene de tre ore prossime, tutti li Mori per voi presi et ritenuti ; i quali, sotto la fede del Capitanio e patroni, erano venuti in questo luogo con le galie dal traffegho, e restituir tanto i soi beni quanto quelli de Venetiani, satisfar a ogni danno che havessevo patido*».

16. Λεπτομέρειες για τη ζωή και το έργο του μαζί με τη σχετική βιβλιογραφία βλ. στο λήμμα του G. De Caro, 'Bosio Giacomo', *Dizionario Biographico degli Italiani*, v. 13, Roma 1971, σ. 261-64.

ξύ Γαληνοτάτης και Ιπποτών. Σε ότι αφορά το συγκεκριμένο επεισόδιο, αναφέρει ότι οι Ιωαννίτες δεν είχαν πειράξει τους Βενετούς εμπόρους στους οποίους ανήκαν οι γαλέρες και μας δίνει την πληροφορία πως πριν αποφασίσουν οι Βενετοί την επίθεση εναντίον του νησιού, είχαν αποστείλει πρεσβευτές δύο φορές ζητώντας την επιστροφή των πλοίων, πλην όμως η Ισπανική Γλώσσα αντιτίθετο ισχυρά με αποτέλεσμα το αίτημα να μη γίνει δεκτό[17]. Η δύναμη όμως των όπλων έκαμψε τις όποιες αντιδράσεις εκ μέρους των Ιωαννιτών, με αποτέλεσμα το θέμα να κλείσει με την ικανοποίηση του αιτήματος της βενετικής πλευράς, καθώς το Τάγμα δεν επιθυμούσε να την προκαλέσει σε νέες επιθετικές ενέργειες.

Το επεισόδιο με την αιχμαλώτιση των δύο γαλερών και την πολιορκία που ακολούθησε παρότι θα μπορούσε να προκαλέσει επιδείνωση στις σχέσεις τους, δεν συνέβαλε σε κάτι τέτοιο. Αντίθετα ο πόλεμος με τους Οθωμανούς που βρισκόταν σε εξέλιξη, οδήγησε τη Γαληνοτάτη σε σκέψεις προσέγγισης των Ιωαννιτών με σκοπό να τους καταστήσει συμμάχους απέναντι στις δυνάμεις του Μωάμεθ Β΄. Η μεταστροφή της Δημοκρατίας εκφράστηκε με την υποβολή επίσημου αιτήματος, ώστε οι τελευταίοι να ενώσουν τα πλοία τους με το δικό τους στόλο. Σύμφωνα με τον Giacomo Bosio στις 24 Μαρτίου του 1467 έφθασε σχετική επιστολή εκ μέρους του Βενετού ναυάρχου, με την οποία παρακαλούσε το Τάγμα να ενώσει τις γαλέρες του με τις δικές του προκειμένου να αντιμετωπίσουν τον κοινό εχθρό. Η απάντηση που έλαβε όμως ήταν αρνητική, καθώς το Συμβούλιο των Ιπποτών έκρινε ότι το νησί τους δεν βρισκόταν σε άμεσο κίνδυνο, ενώ παράλληλα ήθελε να αποφύγει τη διάσπαση των δυνάμεών του. Κατά συνέπεια η βενετική έκκληση για βοήθεια έπεσε στο κενό[18].

Μολονότι η πρώτη κρούση δεν έφερε κάποιο αποτέλεσμα, οι Βενετοί επανήλθαν το 1469 στέλνοντας ως πρεσβευτή τον Domenigo Gradenigo προκειμένου να διαπραγματευθεί για λογαριασμό της πατρίδας του συνεργασία με τους Ιωαννίτες. Το ίδιο διάστημα ο Μέγας Μάγιστρος Giovanni Batista Orsini (1467-1476) λάμβανε πληροφορίες από τον πρίορη[19] της αδελφότητας στη Βενετία Nicolo da Corogna

17. G. Bosio, *Istoria della Sacra Religione di San Giovanni Gierosolimitano*, v. II, Roma 1629, σ. 290-292.

18. Bosio, *Istoria*, σ. 312.

19. Για το αξίωμα του πρίορη και γενικά για τα αξιώματα και τη διοικητική οργάνωση του Τάγματος βλ. Ζ. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το Αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών (1421-1453)*, Ρόδος 1995, σ. 187-201, καθώς και E. Kollias, *The Knights of Rhodes, the palace and the city*, Athens 1991, σ. 16-22. Ειδικότερα για την πριορία της Βενετίας βλ. A. Lutcrell, The contribution to Rhodes

σχετικά με το κλίμα που επικρατούσε εκεί και την ευνοϊκή διάθεση μεταξύ των Βενετών πατρικίων απέναντι στο Τάγμα, με το οποίο επιθυμούσαν φιλικές και εποικοδομητικές σχέσεις. Ο Μέγας Μάγιστρος λαμβάνοντας υπόψιν του τη χρησιμότητα μιας ενδεχόμενης συμφωνίας αποφάσισε να προωθήσει τις διαπραγματεύσεις, εξουσιοδοτώντας τον da Corogna να διεξάγει συνομιλίες στη Βενετία[20].

Οι όροι σύμφωνα με τους οποίους θα υπογραφόταν συμμαχία ανάμεσα στις δύο πλευρές δίνονται από τον Giacomo Bosio και ήταν οι εξής: Το κράτος της Βενετίας αναλάμβανε την υποχρέωση να υπερασπιστεί τις κτήσεις των Ιωαννιτών σε περίπτωση οθωμανικής επίθεσης, όπως εάν επρόκειτο για δικά της εδάφη *«del nome Christiano»*, στο όνομα της κοινής χριστιανικής πίστης. Επιπλέον όφειλε να παράσχει πολεμοφόδια στο Τάγμα σε όποια περίπτωση τα χρειαζόταν, ενώ αν υπογραφόταν ειρήνη με τους Οθωμανούς σε αυτή θα έπρεπε να συμπεριληφθούν και οι Ιωαννίτες. Το Τάγμα από τη δική του πλευρά αντίστοιχα όφειλε να προσφέρει τρεις γαλέρες πλήρως εξοπλισμένες για διάστημα τριών μηνών το χρόνο σε περίπτωση που ο οθωμανικός στόλος δραστηριοποιούνταν εχθρικά, ενώ σε περίοδο ειρήνης υποχρεούνταν να προσφέρει μία γαλέρα καλά εξοπλισμένη για τέσσερις μήνες ή εναλλακτικά δύο γαλέρες για δύο μήνες. Ταυτόχρονα το Τάγμα θα διατηρούσε ορισμένα προνόμια σε όλες τις βενετικές κτήσεις χωρίς όμως να διευκρινίζεται τι μορφής θα ήταν αυτά[21].

Πράγματι ο αδελφός da Corogna ακολουθώντας τις οδηγίες του Μεγάλου Μαγίστρου προσήλθε σε συζητήσεις με τους Βενετούς, που όμως δεν κατέληξαν πουθενά. Ο λόγος για τον οποίο αυτές δεν καρποφόρησαν σχετιζόταν με έναν επιπλέον όρο τον οποίο έθεσαν οι Βενετοί, όπου θα αναφερόταν ούτε λίγο ούτε πολύ ότι η Γαληνοτάτη θα λάμβανε υπό την προστασία της το Τάγμα, πράγμα που αρνήθηκαν να δεχθούν οι Ιωαννίτες. Η άρνηση του συγκεκριμένου όρου αποτελούσε ρητή εντολή του Μεγάλου Μαγίστρου, ο οποίος ενδεχομένως φοβόταν ότι οι Βενετοί στην ουσία ενδιαφέρονταν να εκμεταλλευτούν το Τάγμα θέτοντας το εμμέσως σε μία κατάσταση υποτέλειας.

Παρά το γεγονός ότι οι συζητήσεις για τη στερέωση μιας συμμαχίας μεταξύ Ιωαννιτών και Βενετίας δεν είχαν αίσια έκβαση, τα έτη που ακολούθησαν φαίνεται πως οι μεταξύ τους σχέσεις παρέμειναν καλές τόσο ώστε οι Ιππότες να προσφέρουν τη βοήθειά τους κατά την

of the Hospitaller priory of Venice: 1410-1415, *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greca (XIII-XV secolo)*, edd. Chryssa Maltezou - P. Schreiner, Venezia 2002, σ. 65-78.

20. Bosio, *Istoria*, σ. 316.

21. Bosio, *Istoria*, σ. 316.

κρίσιμη πολιορκία της Χαλκίδας το 1470. Όπως σαφώς αναφέρει ο Bosio, οι Ιωαννίτες έσπευσαν να στηρίξουν το βενετικό στόλο με την αποστολή δύο γαλερών, οι οποίες διοικούνταν από τον αδελφό Giovanni di Cardogna, βάιλο της Μαγιόρκας[22]. Ο συγγραφέας αναφέρεται αναλυτικά στην άλωση της Χαλκίδας (Νεγροπόντε) τον Ιούλιο του 1470, καθώς και στον αντίκτυπο που είχε αυτή στο χριστιανικό κόσμο, παραλείποντας όμως να μας δώσει περαιτέρω πληροφορίες για την τύχη των δύο γαλερών ή πως ακριβώς έδρασαν αυτές.

Ύστερα από την πτώση της Εύβοιας[23] και ενώ ο πόλεμος συνεχιζόταν, οι διπλωματικές επαφές Ιωαννιτών-Βενετίας ανανεώθηκαν στο πλαίσιο αυτή τη φορά μιας νέας πιο διευρυμένης συμμαχίας. Πρόκειται για το συνασπισμό που συγκροτήθηκε ανάμεσα στη Βενετία, τους Ιωαννίτες και τον βασιλιά της Νεαπόλεως Φερδινάνδο, ύστερα από πρωτοβουλία του Πάπα Παύλου Β΄[24]. Μετά τον αιφνίδιο θάνατό του τελευταίου το καλοκαίρι του 1471, στον παπικό θρόνο τον διαδέχτηκε ο Σίξτος Δ΄, ο οποίος και αποφάσισε να συνεχίσει την πολιτική του προκατόχου του προσφέροντας τη στήριξή του στην κοινή προσπάθεια των χριστιανικών δυνάμεων[25]. Ο πληρεξούσιος των Ιωαννιτών Censio Orsino, Πριόρης της Ρώμης έλαβε μέρος στις διαπραγματεύσεις, οπότε και συμφωνήθηκε σε πρώτη φάση η συμμετοχή του Τάγματος στο συνασπισμό. Στη συνέχεια επέστρεψε στη Ρόδο προκειμένου να υποβάλλει προς έγκριση ενώπιον του Μεγάλου Μαγίστρου και του Συμβουλίου τους όρους της συμφωνίας αυτής, η οποία έπρεπε να

22. Bosio, *Istoria*, σ. 318. Είναι αξιοσημείωτο πως το έργο του Bosio είναι η μοναδική πηγή στην οποία γίνεται λόγος για τη συμμετοχή αυτή. Ο Miller αγνοεί αυτή τη λεπτομέρεια, καθώς αναφέρει ότι στις εκκλήσεις των Βενετών για βοήθεια δεν ανταποκρίθηκε καμία από τις χριστιανικές δυνάμεις συμπεριλαμβάνοντας σε αυτές και τους Ιππότες: W. Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα*, μετ. Α. Φουριώτης, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1997 (ανατ.), σ. 541. Ο E. Rossi αξιοποιεί την πληροφορία αυτή, E. Rossi, The Hospitallers at Rhodes, ό.π., σ. 322. Για τη συνεισφορά των Ιπποτών μιλά και ο Α. Βακαλόπουλος όμως πολύ γενικά και αόριστα παραπέμποντας στον Rossi, Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Γ΄ Θεσσαλονίκη, εκδ. Ηρόδοτος, 2002 (ανατ.), σ. 41. Νέα πρόσφατη αναφορά έχουμε και από τη Helen Nicholson, *Knights Hospitaller*, ό.π., σ. 59. Για το αξίωμα του βάιλου βλ. παραπάνω υποσημ. 19.

23. Για την πολιορκία του Νεγροπόντε και την πτώση της Εύβοιας βλ. σχετικά Γ. Γκίκας, Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470, *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών*, τ. 6, 1959, σ. 15-69, L. Fincati, La perdita di Negroponte, ό.π., σ. 286-306. Ενδιαφέρουσα είναι και η μαρτυρία του G. M. Angiolello, καθώς ήταν αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων, μέσα από το χρονικό του: *Ένας Ενετός του 15ου αιώνα στην Αυλή του Μεγάλου Τούρκου*, μετ. Δ. Δεληολάνης, Αθήνα, εκδ. Στοχαστής, 1998, σ. 19-31.

24. Bosio, *Istoria*, σ. 327. Βλ. επίσης K. Setton, *Papacy*, II, ό.π., σ. 309-313.

25. Setton, *Papacy*, II, ό.π. σ. 314-315.

επικυρωθεί εντός τεσσάρων μηνών. Όταν όμως αυτοί συζητήθηκαν αναλυτικά, έγινε αντιληπτό ότι δεν ήταν ιδιαίτερα σύμφοροι για το Τάγμα, ενώ άφηναν και ορισμένες αμφιβολίες για το κατά πόσο η συμμαχία θα στρεφόταν αποκλειστικά και μόνο κατά των απίστων. Οι υποχρεώσεις που απέρρεαν από τη συμφωνία αυτή για τους Ιωαννίτες προέβλεπαν την προσφορά δύο γαλερών καλά εξοπλισμένων σε καιρό ειρήνης, ενώ σε περίοδο πολέμου τέσσερις με ποινική ρήτρα 200.000 σκούδων σε περίπτωση άρνησης. Κατόπιν αυτού αποφασίστηκε ότι η επικύρωση της συμφωνίας έπρεπε να γίνει ύστερα από προσεκτική στάθμιση των πλεονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων *«piu maturamente pensare sopra quel negotio»*, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Giacomo Bosio[26]. Το 1472 όμως και έπειτα από σχετικό αίτημα του Βενετού ναυάρχου Pietro Mocenigo, οι Ιωαννίτες αποφάσισαν ανταποκριθούν στέλνονταν τις δύο γαλέρες που είχαν ζητηθεί, συμμετέχοντας έτσι στο συνασπισμό και επικυρώνοντας τη συμφωνία de facto. Αποτέλεσμα των επιχειρήσεων που διεξήχθησαν το διάστημα εκείνο ήταν η άλωση της Σμύρνης το Σεπτέμβρη της ίδιας χρονιάς[27].

Το έτος που ακολούθησε την άλωση της Σμύρνης, οι Ιωαννίτες υποχρεούνταν να προσφέρουν δύο εξοπλισμένες γαλέρες, όπως προέβλεπε η συμφωνία που είχε γίνει με τους Βενετούς. Ο Bosio αναφέρει ότι την περίοδο εκείνη αντιμετώπιζαν σοβαρές δυσκολίες να ανταπεξέλθουν στον όρο αυτό, ο οποίος συνεπαγόταν μια δυσβάστακτη οικονομική δαπάνη, ωστόσο το Τάγμα δεν ήθελε με κανένα τρόπο να διακινδυνεύσει την τιμή και την αξιοπιστία του, υπαναχωρώντας στη δέσμευση που είχε αναλάβει[28]. Οπωσδήποτε πέρα από αυτό, οι Ιππότες σίγουρα θα ενδιαφέρονταν να διατηρήσουν καλές σχέσεις με τους Βενετούς αποφεύγοντας παρεξηγήσεις και συγκρούσεις, καθώς γνώριζαν πως η Ρόδος και γενικότερα η επικράτειά τους, κινδύνευε από τον Μωάμεθ ανά πάσα στιγμή. Τα συμφέροντα τους το διάστημα εκείνο συνέπιπταν και η ανάγκη για τη διατήρηση της συμμαχίας ήταν κοινή. Για το λόγο αυτό ο Μέγας Μάγιστρος κατέβαλε κάθε προσπάθεια και τελικά κατάφερε να εξοπλίσει τις δύο γαλέρες, τις οποίες και έστειλε στον Pietro Mocenigo τοποθετώντας επικεφαλής τον Τουρκό-

26. Bosio, *Istoria*, σ. 327.

27. Bosio, *Istoria*, σ. 335. Βλ επίσης St. Magno, Annali Veneti, in Ch. Hopf, *Chroniques Greco-Romanes*, Βερολίνο 1873, (ανατ. Αθήνα 1961), σ. 207. Πρβλ. και D. E. Pitcher, *An Historical geography of the Ottoman Empire*, Leiden, Brill, 1972, σ. 85, K. Setton, *Papacy* II, ό.π., σ. 317, καθώς και E. Rossi, The Hospitallers at Rhodes, ό.π., σ. 323.

28. Bosio, *Istoria*, ό.π., σ. 335-36.

πουλο, μέλος του Τάγματος αδελφό Giovanni Veston[29]. Η πρόθεσή όμως των Ιωαννιτών να μη δυσαρεστήσουν τους συμμάχους τους θα φαινόταν και με αφορμή καινούργια γεγονότα που σχετίζονταν με τις εξελίξεις στο βασίλειο της Κύπρου, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

3. Κοινή πολιτική Βενετίας και Ιωαννιτών στο χώρο της Ανατολής.

Παράλληλα με τις προσπάθειες συγκρότησης κοινού μετώπου με τους Ιωαννίτες οι Βενετοί είχαν προβεί σε νέες διπλωματικές κινήσεις, προσπαθώντας να προσεταιριστούν τους Καραμανίδες[30] και Ασπροπροβατάδες[31] ηγεμόνες των ομώνυμων τουρκομανικών εμιράτων, στοχεύοντας στο να τους χρησιμοποιήσουν ως αντιπερισπασμό απέναντι στον Μωάμεθ Β΄. Οι επαφές με τον Καραμανίδη ηγεμόνα Ibrahim Taz al Din (1424-1464) χρονολογούνταν από το 1463, οπότε και στάλθηκε ως αντιπρόσωπος της Βενετίας ο Andrea Corner[32]. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Bosio, κατά τη δεύτερη περίοδο του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου η Γαληνοτάτη θεώρησε σκόπιμο να εμπλακεί στα εσωτερικά της δυναστείας σε συνεργασία και με τους Ιωαννίτες, οι οποίοι ακολουθούσαν τις πρωτοβουλίες της ως πιστοί σύμμαχοι, κρίνοντας προφανώς ότι αυτές συνέφεραν και εκείνους. Συγκεκριμένα το Τάγμα και οι Βενετοί θέλησαν να προσφέρουν την υποστήριξή τους στους νόμιμους γιους του Καραμανίδη ηγεμόνα ενάντια στις αξιώσεις του νόθου αδελφού τους, ο οποίος μετά το θάνατο του πατέρα τους

29. Bosio, *Istoria*, ό.π., σ. 336. Για το σημαντικό ρόλο που διαδραμάτιζε το μισθοφορικό σώμα των Τουρκόπουλων στο Τάγμα των Ιωαννιτών και την ιστορία του γενικότερα βλ. A. Savvides, 'Tourkopo(u)loi', *EI2* v. X, 2000, p. 571-72. Του ίδιου, Late Byzantine and western historiographers on Turkish mercenaries in Greek and Latin armies: The Turcoples/Tourkopouloi στους R. Beaton-Charlotte Roueche, *The making of Byzantine history. Studies dedicated to D. M. Nicol*, Variorum Aldershot, 1993, σ. 122-136, καθώς και το εκλαϊκευτικό άρθρο του Δ. Πλουμίδη, Τουρκόπουλοι, Οι Τούρκοι «σύμμαχοι» των Σταυροφόρων, *Ιστορικά Θέματα* τ. 27, Μάρτιος 2004, σ. 96-107.

30. Για τους Καραμανίδες βλ. C. E. Bosworth, *Οι Ισλαμικές Δυναστείες. Χρονολογικό και Γενεαλογικό εγχειρίδιο*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2006, σ. 605-8.

31. Βλ. E. Bosworth, *Ισλαμικές Δυναστείες*, ό.π., σ. 701-4, καθώς και J. Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire*, Μιννεάπολη-Σικάγο 1976, 2η έκδ. Σωλτ Λέικ Σίτυ, U.P. 1999. (βλ. βιβλιοπαρουσίαση Ν. Νικολούδη, *Βυζαντινός Δόμος* τ. 12, 2001, σ. 211-12).

32. Σχετικά με την αποστολή αυτή βλ. *Acta Albaniae-Veneta*, v. 25, Munich 1969, ed. J. Valentini, σ. 332-34. Πρβλ. και R. Cessi, *Storia della Republica di Venezia*, v. 1, Milano-Messina, 1968, σ. 419-20, καθώς και C. Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1481*, Istanbul, The Isis Press, 1990, σ. 188-89. Σχετική μαρτυρία έχουμε και από τον D. Malipiero. Ο Βενετός χρονικογράφος μνημονεύει και μία συνάντηση μεταξύ των πρεσβευτών των δύο πλευρών, η οποία μάλιστα πραγματοποιήθηκε στο νησί της Ρόδου: D. Malipiero, Annali Veneti, ό.π., σ. 34.

διεκδικούσε το εμιράτο για λογαριασμό του, έχοντας τη στήριξη του Μωάμεθ[33]. Η πρωτοβουλία αυτή σχετιζόταν άμεσα και με τη συνεργασία που είχαν ξεκινήσει οι Βενετοί με τον ηγεμόνα των Ασπροπροβατάδων Ουζούν Χασάν, στον οποίο είχαν καταφύγει οι δυο γιοι του Ibrahim. Εκδηλώνοντας την ευγνωμοσύνη τους για την υποστήριξή τους, οι νόμιμοι διάδοχοι υποσχέθηκαν φιλία τόσο με τη βενετική Δημοκρατία όσο και με το Τάγμα. Αυτή ήταν μια σημαντική εξέλιξη εφόσον οι γιοι του Ibrahim ύστερα από την επικράτησή τους θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως αντιπερισπασμός απέναντι στους Οθωμανούς, πράγμα που συνέφερε και τη Βενετία και τους Ιωαννίτες. Ταυτόχρονα οι Βενετοί εκμεταλλεύτηκαν την ευκαιρία και σε συνεργασία με τους Ιππότες λεηλάτησαν τα μικρασιατικά παράλια, πλήττοντας έτσι τον Μωάμεθ.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί εκτός από τους Καραμανίδες η βενετική πλευρά είχε ενδιαφερθεί για τη σύναψη συμμαχίας και με τον έτερο Τουρκομάνο ηγεμόνα Ουζούν Χασάν[34], ο οποίος αποδείχτηκε επικίνδυνος αντίπαλος για τον Οθωμανό σουλτάνο, κυριαρχώντας στην ανατολική Μ. Ασία. Οι πρώτες επαφές μεταξύ Βενετίας και Ουζούν Χασάν αναγόταν χρονικά ήδη από το 1464 και είχε φτάσει η κατάλληλη στιγμή για να ανανεωθούν[35]. Αναφορά στις διπλωματικές αυτές διεργασίες κάνει και ο Bosio. Συγκεκριμένα γίνεται μνεία στη βενετική πρεσβεία που εστάλη το 1471 στον «βασιλιά της Περσίας» με επικεφαλής τους Catarino Zeno και Giuseppe Barbaro[36]. Ο Ιωαννίτης ιστορικός σημειώνει και μια συνάντηση μεταξύ των πρεσβευτών Βενετίας και Ουζούν Χασάν, η οποία πραγματοποιήθηκε στη Ρόδο με τη συμμετοχή των Ιπποτών και την οποία τοποθετεί το έτος 1472[37]. Η υποδοχή ήταν πανηγυρική, καθώς το Τάγμα έθεσε το στόλο του στη διάθεση των συμμάχων του, ενώ ο Μέγας Μάγιστρος συνεχάρη τους αντιπροσώπους του Τουρκομάνου ηγεμόνα για την επιλογή του κυρίου τους να συνεργαστεί με τους Βενετούς εναντίον του Μωάμεθ. Το επόμενο

33. Bosio, *Istoria*, σ. 336. Στο σημείο αυτό ο Bosio κάνει μια αναχρονιστική αναφορά στα γεγονότα του θανάτου του Καραμανίδη ηγεμόνα, ο οποίος είχε αποβιώσει ήδη από το 1464 και όχι λίγους μήνες πριν, όπως εσφαλμένα γράφει ο Ιωαννίτης ιστορικός.

34. Για τον Ουζούν Χασάν βλ. εδώ πιο πάνω υποσημ. 1 και V. Minorsky - C. E. Bosworth, 'Uzun Hasan', *EI2* v. X, 2000, σ. 963-4.

35. Βλ. Νικολούδης, ό.π., σ. 102-105.

36. Για τις πρεσβείες των Zeno και Barbaro βλ. αντίστοιχα Ch. Grey (επιμ.), *A Narrative of Italian Travels in Persia, in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Λονδίνο 1873 και G. Barbaro, *Travels to Tana and Persia by J. Barbaro and Ambrogio Contarini*, Hakluyt Society, Λονδίνο 1873, (ανατ. Νέα Υόρκη 1964).

37. Bosio, *Istoria*, σ. 335. Πρβλ. και C. Imber, *Ottoman Empire*, ό.π., σ. 210.

βήμα ήταν να συμπράξουν όλοι μαζί εναντίον του Οθωμανού σουλτάνου στην υπόθεση διαδοχής του Καραμανικού εμιράτου αποκαθιστώντας στα δικαιώματά τους, τους νόμιμους διαδόχους Pir Ahmed και Kasim.

4. Το ζήτημα της Κύπρου

Την αρμονική συνεννόηση όμως των δύο μερών ήρθε να ταράξει η αλλαγή του πολιτικού status quo της Κύπρου, η οποία είχε ορισμένες έμμεσες επιπτώσεις και συνέβαλε στη διασάλευση του καλού κλίματος που είχε δημιουργηθεί.

Στη διάρκεια του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου ο παράγοντας της Κύπρου άρχισε να απασχολεί σοβαρά τους Βενετούς, ύστερα μάλιστα από την πτώση της Εύβοιας, κτήσης εξαιρετικής σημασίας για τα εμπορικά τους συμφέροντα. Υπό το πρίσμα αυτό η Κύπρος σταδιακά άρχισε να παρουσιάζει αυξημένο ενδιαφέρον για εκείνους, καθώς θα ήταν η ιδανική περίπτωση προκειμένου να ισοσταθμίσουν την απώλειά τους, διασφαλίζοντας έτσι το εμπορικό τους δίκτυο. Ταυτόχρονα θα είχαν τη δυνατότητα να εκμεταλλευτούν τις αξιόλογες πλουτοπαραγωγικές πηγές της Μεγαλονήσου, αξιοποιώντας μια από τις πλουσιότερες περιοχές της νοτιοανατολικής Μεσογείου[38]. Προωθώντας τις επιδιώξεις αυτές, η Δημοκρατία εκμεταλλεύτηκε τις διπλωματικές προσεγγίσεις με τον βασιλιά Ιάκωβο Λουζινιάν[39], ο οποίος έλαβε ως σύζυγο τη Βενετή Αικατερίνη Κορνάρο[40]. Η τελευταία είχε υιοθετηθεί επίσημα από τη Γαληνοτάτη με τον εμφαντικό τίτλο της «κόρης του Αγίου Μάρκου» και η επιλογή της ως συζύγου του Ιακώβου προοριζόταν να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα της πατρίδας της στο νησί. Αυτό συνέβη κατά κύριο λόγο μετά το θάνατο του Λουζινιάν, οπότε τέθηκε υπό την προστασία των Βενετών, οι οποίοι τοποθετώντας στο πλευρό της Αικατερίνης δύο συμβούλους απέκτησαν τον ουσια-

38. A. Tenenti-U. Tucci (ed.), *Storia di Venezia. Dalle origini alla caduta della Serenissima*, Roma 1996, σ. 75.

39. Βλ. το λήμμα του P. Edbury, 'Lusignan Family', *EncCrus* v III, 2006, σ. 766-68. Βλ. και Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit (=PLP), υπ' αριθμ. 15076 'Λουζινία - Τζάκ Αποστολές'.

40. Για τη βενετή βασίλισσα Αικατερίνη Κορνάρο βλ. Fr. Dorigo, *La Regina di Cipro*, Venezia 1982. Βλ. και Photeine Perra, 'Cornaro Catherine' *Encyclopaedical Prosopographical Lexicon of Byzantine History and Civilization (=EPLBHC)*, Turnhout, Brepols, 2008 (υπό έκδοση).

στικό έλεγχο της Κύπρου[41]. Το πρόβλημα για τη Δημοκρατία ήταν πως την εξουσία διεκδικούσε εξίσου και η πρώην βασίλισσα Καρλότ-τα, ετεροθαλής αδελφή του Ιακώβου και νόμιμη διάδοχος του κυπριακού θρόνου, εφόσον ο τελευταίος τον είχε σφετεριστεί. Από το 1461 η εξόριστη βασίλισσα είχε καταφύγει στη Ρόδο, ζητώντας την προστασία και τη βοήθεια των Ιωαννιτών παραμένοντας στο νησί. Το 1473 ο Ιάκωβος Λουζινιάν απεβίωσε αφήνοντας κληρονόμους του βασιλείου του, την Αικατερίνη και το παιδί που εκείνη εγκυμονούσε. Η πρώτη ενέργεια της Καρλόττας όταν πληροφορήθηκε το θάνατο του Ιακώβου, ήταν να στείλει πρεσβεία στον Pietro Mocenigo ζητώντας να αποκατασταθεί στα κληρονομικά της δικαιώματα. Κάτι τέτοιο φυσικά ήταν αδιανόητο για το Βενετό ναύαρχο, ο οποίος και απέρριψε το αίτημά της, καθώς η δική του αποστολή ήταν να στηρίξει τη θέση της χήρας βασίλισσας Αικατερίνης[42].

Η συμμετοχή του ναυάρχου του Τάγματος στην προαναφερθείσα πρεσβεία[43] αλλά και η γενικότερη υποστήριξη και προστασία που παρεχόταν στην Καρλόττα από τους Ιωαννίτες, δημιούργησε υπόνοιες στον Mocenigo για τον υπονομευτικό ρόλο που ίσως να έπαιζαν εκείνοι στην υπόθεση της Κύπρου. Οι φόβοι του αρχιναυάρχου όμως ήταν στην ουσία αβάσιμοι. Οι Ιωαννίτες είχαν πράγματι προσφέρει καταφύγιο στην Καρλόττα ταυτόχρονα όμως είχαν και συμφέροντα στο κυπριακό βασίλειο, καθώς διατηρούσαν εκεί μεγάλες εκτάσεις, τις οποίες δεν θα ήθελαν σε καμία περίπτωση να θέσουν σε κίνδυνο[44]. Οι

41. Λεπτομέρειες για τις διεργασίες που οδήγησαν στην σταδιακή κατάληψη της εξουσίας από τους Βενετούς βλ. στο κεφάλαιο του P. W. Edbury, 'Οι τελευταίοι Λουζινιανοί' στην *Ιστορία της Κύπρου, Μεσαιωνικόν Βασίλειον-Ενετοκρατία*, τ. Δ΄ επιμ. Θ. Παπαδόπουλλος, Λευκωσία, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄, 1995, σ. 239-247. Βλ. επίσης J.J. Norwich, *Ιστορία της Βενετίας*, μετ. Δ. Παπαγεωργίου, Αθήνα, εκδ. Φόρμιγξ, 1993, σ. 352-356, καθώς και Φωτεινή Πέρρα, η Λατινοκρατία στην Κύπρο, *Ιστορία των Ελλήνων*, Αθήνα, εκδ. Δομή, 2006, σ. 287-293. Κατατοπιστικό και το λήμμα του A. H. de Groot, «Kubrus», *EI2* v. V, 1986, σ. 301-9.

42. Γεωργίου Βουστρώνιου, *Διήγησις κρόνικας Κύπρου*, σχόλια-σημειώσεις Α. Παυλίδης, Λευκωσία, εκδ. Φιλόκυπρος, 1989, σ. 74. Το διάβημα της Καρλόττας σημειώνει και ο Bosio, *Istoria*, σ. 338.

43. Bosio, *Istoria*, σ. 338, όπου αναφέρεται το όνομα του Ιωαννίτη που συνόδευσε την πρεσβεία: *«E con tal deliberatione, chiese licenza al Gran Maestro, di poter mandare in quella Ambasciata, l'Ammiraglio Fra Christofano de Corradi di Lignana»*.

44. Η παρουσία των Ιωαννιτών στην Κύπρο χρονολογούνταν από το 1291, ενώ μετά την έξωση των Ναϊτών παρέμειναν στο νησί ως το μοναδικό στρατιωτικό τάγμα. Για το θέμα αυτό βλ. σχετικά A. Luttrell, Τα στρατιωτικά τάγματα, *Ιστορία της Κύπρου*, ό.π., σ. 733-757. Ο συγγραφέας κάνει λόγο για την περιουσία τους η οποία ήταν η δεύτερη μεγαλύτερη μετά τη βασιλική και αυτό συνέβη έπειτα και απ' την απορρόφηση των κτήσεων που ανήκαν στους εκδιωχθέντες Ναΐτες.

Βενετοί ιθύνοντες θα μπορούσαν να τους δημιουργήσουν δυσκολίες σε ότι αφορούσε την εκεί περιουσία τους εφόσον το νησί είχε καταστεί ουσιαστικά προτεκτοράτο τους. Η Γαληνοτάτη προφανώς ήταν δυσαρεστημένη από τη στάση των Ιωαννιτών και θεωρούσε ότι η βοήθεια που παρείχαν στην Καρλόττα υπερέβαινε ακόμα και την υποστήριξη που προσέφεραν στην ίδια τη Βενετία. Όπως φαίνεται από τα γραφόμενα του Bosio, το Τάγμα έσπευσε να διαλύσει τις οποιεσδήποτε αμφιβολίες, μολονότι το ίδιο διάστημα αντιμετώπιζε δυσκολίες να ανταποκριθεί στους όρους της συμμαχίας με τους Βενετούς και τις υπόλοιπες χριστιανικές δυνάμεις εξοπλίζοντας γαλέρες[45].

Το Νοέμβρη του 1473 εκδηλώθηκε στην Κύπρο πραξικόπημα κατά της Αικατερίνης Κορνάρο, οργανωμένο από το Καταλανικό κόμμα, το οποίο υποστήριζε την Καρλόττα. Πρωταίτιοι του κινήματος αυτού που στόχο είχε την εξάλειψη της βενετικής επιρροής στο νησί ήταν ο Αρχιεπίσκοπος της Λευκωσίας Lui, ο κοντόσταβλος Jacques Zaplana, ο ανιψιός του Louis Alberic και ο τσαμπρελιάνος Rizzo di Marino[46]. Παρά την αρχική τους επιτυχία να θέσουν την κατάσταση υπό τον έλεγχό τους και τη βασίλισσα Αικατερίνη υπό περιορισμό, πολύ γρήγορα αναγκάστηκαν να διαφύγουν, καθώς ο Pietro Mocenigo έσπευσε στην Κύπρο προκειμένου να αποκαταστήσει την τάξη και την κυριαρχία των Βενετών, πράγμα το οποίο και επιτεύχθηκε. Όπως αναφέρει ο Βενετός χρονικογράφος Domenico Malipiero, οι συνωμότες βρήκαν καταφύγιο στους Ιωαννίτες της Ρόδου[47]. Η ενέργειά τους αυτή έγινε γνωστή στο Βενετό ναύαρχο, ο οποίος επιστρέφοντας από την Κύπρο σταμάτησε στη Ρόδο, όπου και υπέβαλλε αίτημα στο Μέγα Μάγιστρο να πάψει να προσφέρει άσυλο στους ανθρώπους που επιβουλεύονταν τα συμφέροντα της Δημοκρατίας στη Μεγαλόνησο. Ύστερα από σύσκεψη του Συμβουλίου των Ιωαννιτών ο Μέγας Μάγιστρος ανέθεσε στον αδελφό Emberto de Beamur να μεταφέρει όσο πιο ευγενικά και διπλωματικά γινόταν την απάντηση του Τάγματος, η οποία ήταν αρνητική. Το σκεπτικό της άρνησης αυτής ήταν πως η Ρόδος ήταν ανεξάρτητη επικράτεια, η οποία διοικούνταν από ένα εκκλησιαστικό

45. Για το λόγο αυτό είχε σταλεί στη Ρώμη αντιπρόσωπος των Ιωαννιτών προκειμένου να επαναδιαπραγματευθεί τη συμφωνία: Bosio, *Istoria*, σ. 338.

46. Σχετικά με το πραξικόπημα αυτό βλ. D. Malipiero, *Annali Veneti*, ό.π., σ. 600-1, Γ. Βουστρώνιος, *Διήγησις*, ό.π., σ. 88 κ.εξ. P. Edbury, Οι τελευταίοι Λουζινιανοί, *Ιστορία της Κύπρου*, ό.π., σ. 242-47. Πρβλ. και S. Romanin, *Storia documentata*, ό.π., σ. 360-64.

47. D. Malipiero, Annali Veneti, ό.π., σ. 600-1: «*I quali, per el moto de Nicosia e per la risposta del Provedador, se messe in fuga: e alguni per asserguarse andete a Colcos, luogo della Religion di Rhodi*».

Τάγμα και δεν ήταν δυνατό να εκδιώξει ανθρώπους που ζητούσαν την προστασία του, ειδικά αν ανάμεσά τους βρισκόταν και μια εκκλησιαστική προσωπικότητα όπως στην περίπτωση αυτή ο Αρχιεπίσκοπος της Λευκωσίας[48].

Λαμβάνοντας την αρνητική απάντηση των Ιωαννιτών ο Mocenigo δυσαρεστήθηκε, απέφυγε όμως να δείξει τη δυσαρέσκειά του με άκομψο τρόπο. Αντίθετα επέμεινε στο αίτημά του εκθέτοντας τα γεγονότα που είχαν προηγηθεί και ζητώντας τους στο όνομα της συμμαχίας που είχαν συνάψει να ικανοποιήσουν το κράτος του. Και όχι μόνο να απομακρύνουν τους συνωμότες από τη Ρόδο αλλά να μην επιτρέψουν την παραμονή τους και σε οποιοδήποτε άλλο μέρος που ανήκε στην επικράτειά τους[49]. Η επιμονή του Βενετού ναυάρχου προβλημάτισε τους Ιωαννίτες και τους οδήγησε σε αλλαγή της απόφασής τους. Φοβούμενοι μια ενδεχόμενη επιθετική ενέργεια εκ μέρους της Δημοκρατίας, φρόντισαν να προβούν σε ενίσχυση των αμυντικών τους μέτρων, ενώ προέτρεψαν την κυπριακή ομάδα να εγκαταλείψει το νησί, όπως και τελικά έγινε, *per levar via ogni sospetto e gelosia, che ne petti loro nascere potesse*[50].

Το 1476 ήρθαν σε γνώση των Βενετών πληροφορίες ότι ο Rizzo di Marino επρόκειτο να δοκιμάσει ξανά να στραφεί εναντίον της εξουσίας της Αικατερίνης έχοντας και την υποστήριξη του Αλφόνσου, νόθου γιου του βασιλιά της Νεαπόλεως Φερδινάνδου, τον οποίο είχε υιοθετήσει και η εξόριστη Καρλόττα, με σκοπό να γίνει διάδοχός της στο θρόνο της Κύπρου. Οι πληροφορίες αυτές οδήγησαν τους Βενετούς να στείλουν στην Κύπρο το ναύαρχο Antonio Loredan ακολουθούμενο από στρατιωτικές ενισχύσεις προκειμένου να ελέγξει την κατάσταση και να μη δημιουργηθούν προβλήματα[51]. Μεταξύ άλλων όμως ανέφεραν ότι ο Rizzo di Marino βρισκόταν στη Ρόδο, οπότε και ο Βενετός ναύαρχος απέστειλε πρεσβεία στο νησί με σκοπό να εξακριβώσει τι ακριβώς συνέβαινε[52]. Η πρεσβεία αυτή κόμιζε και μια επιστολή από τον ίδιο το Βενετό Δόγη Andrea Vedramin (1476-1478), ο οποίος ζητούσε από το Τάγμα εν ονόματι της φιλίας και της συμμαχίας τους να μην προσφέρουν κανενός είδους βοήθεια στον Rizzo di Marino. Η απάντηση δόθηκε από τον ίδιο το Μέγα Μάγιστρο Pierre

48. Bosio, *Istoria*, σ. 343.

49. Bosio, *Istoria*, σ. 343-44.

50. Bosio, *Istoria*, σ. 343.

51. Βλ. M. Sanudo, *Le Vitae dei Dogi (1474-1494)*, Padova 1939, σ. 72. Πρβλ. και P. Edbury, Οι τελευταίοι Λουζινιανοί, *Ιστορία της Κύπρου*, ό.π., σ. 251.

52. Bosio, *Istoria*, σ. 364.

d'Aubusson (1476-1503) αφού είχε προηγηθεί και συνεδρίαση του Συμβουλίου. Με απαντητική του επιστολή διαβεβαίωνε τον Loredan ότι το Τάγμα δεν είχε καμία πρόθεση να ανακατευθεί στις εσωτερικές υποθέσεις της Κύπρου, ούτε να προσφέρει βοήθεια στους συνωμότες, κατά συνέπεια η Βενετία δεν είχε λόγους να ανησυχεί για τίποτε. Το ίδιο διάστημα αποφάσισαν να προχωρήσουν και σε ενίσχυση των αμυντικών τους μέτρων στο λιμάνι της Ρόδου, γεγονός που ίσως να μη σχετιζόταν μόνο με τον κίνδυνο επίθεσης από τους Οθωμανούς. Κατά κάποιο τρόπο επαναλήφθηκαν τα γεγονότα του 1474, πράγμα που μαρτυρεί το κλίμα αμοιβαίας καχυποψίας που είχε δημιουργηθεί. Οι Ιωαννίτες αντιλαμβάνονταν ότι οι σχέσεις τους με τη Βενετία απαιτούσαν λεπτούς και προσεκτικούς χειρισμούς, ενθυμούμενοι ίσως και τα όσα είχαν διαδραματισθεί ύστερα από το περιστατικό του 1464 με την αιχμαλώτιση των βενετικών πλοίων και την επίθεση που είχε ακολουθήσει εκ μέρους της Γαληνοτάτης σε βάρος τους. Τελικά η κατάσταση εξομαλύνθηκε κάπως με την επίσκεψη του ίδιου του Loredan στο νησί της Ρόδου, όπου ο Μέγας Μάγιστρος τον διαβεβαίωσε προσωπικά για τις καλές προθέσεις του Τάγματος[53].

Συμπεράσματα

Μετά τα γεγονότα του 1476 και ως το τέλος του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου το 1479, οι σχέσεις Βενετίας-Ιωαννιτών διατηρήθηκαν σε ένα καλό επίπεδο. Οι τελευταίοι μάλιστα βοήθησαν τη Γαληνοτάτη στον αγώνα της εναντίον του σουλτάνου λαμβάνοντας μέρος σε επιθέσεις εναντίον οθωμανικών πλοίων και στρατολογώντας πληρώματα μεταξύ των νησιωτών προς όφελος του συνασπισμού τους[54]. Δεν υπήρξε όμως και ανάλογη συμπαράσταση εκ μέρους των Βενετών όταν οι Οθωμανοί επιτέθηκαν εναντίον της Ρόδου το 1480[55], οπότε και οι Ιππότες υπερασπίστηκαν το νησί τους ηρωικά και επιτυχώς στηριζόμενοι μόνο στις δικές τους δυνάμεις. Η στάση αυτή της βενετικής πλευράς δεν είναι ανεξήγητη αν λάβουμε υπόψιν τις πολιτικές της

53. Bosio, *Istoria*, σ. 365.

54. Βλ. Ι. Χασιώτης, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι΄, Αθήνα 1974, σ. 273.

55. Για την πολιορκία της Ρόδου το 1480 βλ. τη μαρτυρία του W. Caursin, γραμματέα του Τάγματος, ο οποίος στο χρονικό του αφηγηγείται διεξοδικά τα γεγονότα: *Caursin's account of the siege of Rhodes in 1480*, αγγλική μτφ. E. King, Λονδίνο 1926 (ανατ. 1945). Επίσης E. Brockman, *The two sieges of Rhodes (1480-1522)*, Λονδίνο 1969, Fr. Babinger, *Mehmed the Conqueror and his Time*, Princeton 1978, (repr. 1992), σ. 396-400. Πρβλ. και Α. Σαββίδη, Πόλεμος και διπλωματία. Οι σχέσεις των Ιωαννιτών ιπποτών της Ρόδου με τον μουσουλμανικό κόσμο (Τουρκομάνους, Μαμελούκους και Οθωμανούς), ό.π., σ. 359 κ.εξ.

σκοπιμότητες. Η ειρήνη του 1479 που είχε κλειστεί με πολύ κόπο και μετά από δεκαέξι ολόκληρα χρόνια πολέμου, επέβαλε στη Δημοκρατία την αποχή από οποιαδήποτε δραστηριότητα που θα μπορούσε να δυσαρεστήσει τον Μωάμεθ. Μία νέα σύγκρουση δεν ήταν μέσα στις προθέσεις των Βενετών, κατά συνέπεια έπρεπε να λείψουν οι αφορμές για ένα νέες εχθροπραξίες. Υπ' αυτό το πρίσμα ήταν λογικό να μην επιθυμούν να συνδράμουν εναντίον του μία άλλη δύναμη, έστω και χριστιανική εφόσον αυτό θα μπορούσε να καταστεί αιτία νέων δυσχερειών.

Μελετώντας τις διπλωματικές διεργασίες της εποχής αυτής μπορούμε να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι η κύρια αιτία για τη δυσαρμονία στις σχέσεις μεταξύ των δύο σημαντικότερων χριστιανικών δυνάμεων της λατινοκρατούμενης Ανατολής ήταν τα αντικρουόμενα συμφέροντά τους, τα οποία δυναμίτιζαν την όποια προοπτική αγαστής συνεργασίας. Αυτό εμπόδισε και τη συγκρότηση ισχυρού συνασπισμού με διάρκεια και ενιαία πολιτική, που θα είχε τη δυνατότητα να αντιταχθεί αποτελεσματικά και να εμποδίσει την οθωμανική εξάπλωση. Και οι δύο πλευρές έπρεπε να αντιμετωπίσουν τον ίδιο αντίπαλο, δηλαδή την Οθωμανική αυτοκρατορία, η οποία αντίθετα δεν είχε ανάγκη συμμαχιών προκειμένου να προωθήσει τους κατακτητικούς της σκοπούς. Οι διαφορετικοί τους όμως γεωστρατηγικοί προσανατολισμοί –όπως σαφώς μαρτυρεί η περίπτωση της Κύπρου– ενθάρρυναν την καχυποψία, γεγονός που τους εμπόδιζε να καταλάβουν την κεφαλαιώδη σημασία μιας ουσιαστικής και ειλικρινούς κοινής συνεννόησης. Οι Βενετοί ανησυχούσαν για την περίπτωση υπονόμευσης των πολιτικών τους επιδιώξεων στη νοτιοανατολική Μεσόγειο εκ μέρους των Ιωαννιτών, ενώ οι Ιππότες εισπράττοντας τη δυσπιστία τους ενδεχομένως φοβούνταν με τη σειρά τους μια πιθανή απόφαση αντιποίνων. Αποτέλεσμα αυτής της αδυναμίας υπήρξε η ευκολότερη επικράτηση των Οθωμανών στο χώρο αυτό, ειδικότερα από τον 16ο αιώνα και έπειτα όταν οι Ιωαννίτες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη Ρόδο το 1522, ενώ οι Βενετοί να εμπλακούν σε μια αλυσίδα πολέμων με τους Οθωμανούς σε μια προσπάθεια να προστατέψουν τις κτήσεις τους χωρίς όμως επιτυχία.

Νικόλαος Θ. Γεωργιάδης

Σφραγίδα του σεβαστού Θεόδοτου Καλόθετου (13ος μ.Χ. αιώνας) από τους Σιταγρούς Δράμας

Τη δεκαετία του 1980 βρέθηκε στην περιοχή των Σιταγρών Δράμας μία μολύβδινη σφραγίδα βάρους 39,6 γραμμαρίων και διαμέτρου 3 εκατοστών[1]. Στην πρόσθια όψη του μολυβδόβουλλου αυτού απεικονίστηκε η Θεοτόκος να κρατά το Θείο Βρέφος στο δεξί χέρι, [IC] XC MP ΘΥ ΓΑ[Λ]ΗCΙΩΤΙCΑ, και στην οπίσθια όψη χαράχτηκε η έμμετρη επιγραφή[2] + ΩC / ΕΝ ΨΥΧΗ C / Ε ΚΑ Ν ΓΡΑΦΑ / IC ΤΥΠΟ ΚΟΡ / Η ΚΑΛΟΘΕΤΟC / CΕΒΑCΤΟC Ο / [Θ]ΕΟΔΟΤ[ΟC] = + Ὡς ἐν ψυχῇ, Σέ, κα[ὶ] [ἐ]ν γραφαῖς τυπό[ω], Κόρη, Καλόθετος σεβαστὸς ὁ [Θ]εόδοτ[ος].

Το επίθετο της Θεοτόκου, Μ[ΗΤΗ]Ρ Θ[ΕΟ]Υ, στην πρόσθια όψη της σφραγίδας είναι ΓΑ[Λ]ΗCΙΩΤΙCΑ και συνδέεται με τη μονή της Θεοτόκου στο Γαλήσιον όρος, το μοναστικό κέντρο της Μικράς Ασίας στα βόρεια της Εφέσου[3].

Η έμμετρη επιγραφή της οπίσθιας όψης της σφραγίδας των Σιταγρών Δράμας αναφέρεται –Σε, Κόρη– στην απεικονιζόμενη στην πρόσθια όψη Θεοτόκο. Είναι αξιοσημείωτο ότι η λέξη Κόρη εμφανίζεται και στην επιγραφή της οπίσθιας όψης της σφραγίδας-μολυβδόβουλλου ἀπό *πρακτικόν* της Ιεράς Μονής Ιβήρων, όπου αναγράφεται το όνομα του *προκαθημένου* Δράμας στις αρχές του 14ου μ.Χ. αιώνα Λέοντα Καλόγνωμου –στην πρόσθια όψη απεικονίζεται η Θεοτόκος με το Θείο Βρέφος στο δεξί χέρι IC XC MP ΘΥ και στην οπίσθια όψη χαράχτηκε η επιγραφή: + ΠΡΑΞΕΙ/C CΕΒΑCΤΩΝ Κ/ΟΥΝΑΛΗ ΚΑΙ ΚΟΝΤΕ/ΝΟΥ ΚΑΙ ΚΑΛΟΓΝΩΜ/ΟΥ ΠΡΟΚΑΘΗΜΕΝΟΥ Δ/ΡΑ-

1. Η ανακοίνωση αυτή αφιερώνεται στη μνήμη του καθηγητή μου Νικόλαου Οικονομίδη. Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον δασοπόνο-φωτογράφο Κωνσταντίνο Βιδάκη για την επιμέλεια φωτογράφησης της σφραγίδας και τους Νίκο Ζήκο, προϊστάμενο της 12ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, και Χρίστο Π. Φαράκλα, ιστορικό-φιλόλογο, για τη συμβολή τους στην ανάγνωση των επιγραφών.

2. Για τις έμμετρες επιγραφές σε βυζαντινές σφραγίδες βλ. H. Hunger, «Zur Metrik byzantinischer Siegellegenden», *Studies in Byzantine Sigillography* 2 (1990) 27-37.

3. Για τη μονή της Θεοτόκου στο Γαλήσιον όρος βλ. R. Janin, Les églises et les monastères des grands centres Byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique), Paris 1975, 244, 249.

ΜΑC ΠΑΝΑΓΝΕ / ΚΥΡΟΥ ΜΗΤΡΟΠΑ/ΡΘΕΝΕ Κ(ΟΡΗ)[4]. Η επιγραφή της σφραγίδας των Σιταγρών Δράμας αναφέρει ότι ο *σεβαστός* Θεόδοτος Καλόθετος τυπώνει στα έγγραφά του με τη σφραγίδα του, όπως στην ψυχή του, τη Θεοτόκο: + Ὡς ἐν ψυχῇ, Σέ, κα[ὶ] [ἐ]ν γραφαῖς τυπό[ω], Κόρη, Καλόθετος σεβαστός ὁ [Θ]εόδοτ[ος], επιγραφή η οποία παρουσιάζει ομοιότητες με μία άλλη από σφραγίδα της περιόδου 1195-1203: ...ἐν γραφαῖς καὶ πρακτέοις τῶν γραμμάτων τὸν τύπον ὡς κλεῖθρον φέρει[5].

Το αναφερόμενο στη σφραγίδα των Σιταγρών Δράμας πρόσωπο προφανώς είναι ο Θεόδοτος Καλόθετος[6] ο οποίος αναφέρεται και σε έγγραφα με τους τίτλους *πανσέβαστος, σεβαστὸς, δοὺξ τοῦ θέματος τῶν Θρακησίων*[7] ή *σεβαστὸς* σε *ἀποκαταστατικὸν γράμμα*[8] ή *δοὺξ τῆς χώρας Μελανουδίου*[9] (το μοναδικό έγγραφο που φέρει χρονολογία-Μάιος 1259). *Ἀποκατάστασιν* από κάποιον Καλόθετο (στο *Σδραβίκην*-σημερινό Δραβήσκο Σερρών[10]) αναφέρει *χρυσόβουλλον σιγίλλιον* της Ιεράς Μονής Χελανδαρίου που υπέγραψε ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (1259-1282) πριν από το Νοέμβριο του 1281: *Ἐπεὶ ὁ παπᾶς Μοδηνὸς ἀναδραμὼν πρὸς τὴν βασιλείαν μου ἀνέφερεν αὐτῇ, ὡς κέκτηται δι' ὁρισμῶν τῆς βασιλείας μου καὶ δι' ἀποκαταστάσεως τοῦ Καλοθέτου ἐκείνου τὴν εἰς τὸ Σδραβίκην στάσιν αὐτοῦ ἐλευθέραν πάντη καὶ ἀκαταδούλωτον, παρεδόθη δὲ πρὸς αὐτὸν ἀρτίως καὶ παρὰ τοῦ*

4. *Actes d'Iviron, III. De 1204 à 1328,* έκδ. J. Lefort - N. Oikonomidès - D. Papachryssanthou - V. Kravari, (Archives de l'Athos 18), Paris 1994, 210-211, no 75. -Κ. Κωνσταντόπουλος, *Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα του εν Αθήναις Εθνικού Νομισματικού Μουσείου,* Αθήνα 1917, 12-13, no 34. -V. Laurent, «Sceaux byzantins», *Echos d'Orient* 29 (1930) 315-319. -Ο ίδιος, «Les Bulles métriques dans la Sigillographie Byzantine», *Ελληνικά* 5 (1932) 164-165, no 309. -F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges,* München 1948, 332, no 121.3. -N. Oikonomides, *A collection of dated Byzantine lead seals,* Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1986, 135-136 no 145. -Ν.Θ. Γεωργιάδης, «Ο *προκαθήμενος* Δράμας Λέων Καλόγνωμος (14ος μ.Χ. αιώνας)», *Ε΄ Επιστημονική Συνάντηση «Η Δράμα και η περιοχή της, Ιστορία και Πολιτισμός», Δράμα 18-21 Μαΐου 2006,* Δήμος Δράμας-Δ.Ε.Κ.ΠΟ.Τ.Α., Δράμα 2006 (περιλήψεις ανακοινώσεων), 40.

5. G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals,* Basel 1972, I/3 1564 no 2750.

6. E. Trapp, *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* 5 (1981) 57, no 10607.

7. F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana* IV, Vindobonae 1871, 153 no lxxxii, 154 no lxxxiii.

8. Miklosich - Müller, *Acta et diplomata* IV, 209-210 no cxxii.

9. Miklosich - Müller, *Acta et diplomata* VI, Vindobonae 1890, 201 no lxxvii.

10. Το Ζδραβίκιον ή Ἀσδραβίκιον [*Actes de Chilandar, I. Des origines à 1319,* έκδ. M. Zivojinović - V. Kravari - Chr. Giros, (Archives de l'Athos 20), Paris 1998, 252.19, *πρακτικόν* του Μιχαήλ Νεοκαισαρείτη, Σεπτέμβριος 1318, έγγραφο στις σελίδες 249-254] μετονομάστηκε σε Δραβήσκος το 1926, βλ. *Actes Chilandar I* 67.

πανσεβάστου σεβαστοῦ οἰκείου τῇ βασιλείᾳ μου μεγάλου ἀδνουμιαστοῦ κυροῦ Μανουὴλ τοῦ Βατραχωνίτου κατὰ τὴν περίληψιν τῶν προσόντων αὐτῷ τῆς βασιλείας μου ὁρισμῶν[11]. Ο Καλόθετος που αναφέρεται το 1281 στο *χρυσόβουλλον σιγίλλιον* της Ιεράς Μονής Χελανδαρίου για την *ἀποκατάστασιν* στο *Σδραβίκην*[12] πιθανόν μπορεί να ταυτιστεί με τον *σεβαστό* Θεόδοτο Καλόθετο της σφραγίδας των Σιταγρών Δράμας και του παραπάνω αναφερθέντος (μη χρονολογημένου) *ἀποκαταστατικοῦ γράμματος* που αφορά κτήματα στη Μικρά Ασία. Η ταύτιση αυτή θα δικαιολογούσε την παρουσία στους Σιταγρούς Δράμας της σφραγίδας του *σεβαστού* Θεόδοτου Καλόθετου, ο οποίος ήταν *δοὺξ τοῦ θέματος τῶν Θρακησίων* και *δοὺξ τῆς χώρας Μελανουδίου* το Μάιο του 1259 στη Μικρά Ασία (για το λόγο αυτόν το επίθετο της Θεοτόκου στη σφραγίδα των Σιταγρών Δράμας είναι Μ[ΗΤΗ]Ρ Θ[ΕΟ]Υ ΓΑ[Λ]ΗCΙΩΤΙCΑ και συνδέεται με τη μονή της Θεοτόκου στο Γαλήσιον όρος κοντά στην Έφεσο) και πιθανόν έκανε *ἀποκατάστασιν* στο *Σδραβίκην* των ευρωπαϊκών επαρχιών αλλά και στις ανατολικές επαρχίες (Μικρά Ασία) της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας[13]. Με βάση τα δεδομένα αυτά, νομίζω ότι η σφραγίδα του *σεβαστού* Θεόδοτου Καλόθετου από τους Σιταγρούς Δράμας μπορεί να χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του 13ου μ.Χ. αιώνα.

11. *Actes Chilandar I* 197, no 26 (έγγραφο στις σελίδες 195-198). Το έγγραφο αρχικά είχε χρονολογηθεί γύρω στο 1300 –βλ. *Actes de Chilandar, première partie: Actes grecs,* έκδ. L. Petit, (Archives de l'Athos 5), Amsterdam ²1975, no 14– και στο Σεπτέμβριο του 1311 –βλ. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565 bis 1453,* IV (1282-1341), München-Berlin 1960, 56-57, no 2331–, αλλά λόγω του περιεχομένου του προηγείται από ένα *χρυσόβουλλον σιγίλλιον* (*Actes Chilandar I* 198-200, no 27) του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328) που αναφέρεται στην υπόθεση του παπά Μοδηνού και χρονολογείται στο Νοέμβριο του 1281 (υπογράφτηκε από τον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο ενώ ήταν συναυτοκράτορας –είχε στεφθεί το 1272–, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του πατέρα του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου).

12. Για τον Καλόθετο του εγγράφου της Ιεράς Μονής Χελανδαρίου βλ. Trapp, *PLP* 5 (1981) 56, no 10589.

13. Σώζεται επίσης μία σφραγίδα που ανήκει σε Καλόθετο, στον Μανουήλ Καλόθετο (13ος-14ος μ.Χ. αι.) με την επιγραφή Σφραγ[ίς] ταπε<ι>νοῦ Μανουήλ Καλοθέτου, βλ. V. Laurent, «Les Bulles métriques dans la Sigillographie Byzantine», *Ελληνικά* 6 (1933) 92-93, no 459. -Trapp, *PLP* 5 (1981) 59, no 10618. Βιβλιογραφία για την οικογένεια των Καλόθετων βλ. Δ.Γ. Τσάμης, *Ιωσήφ Καλοθέτου συγγράμματα,* (Θεσσαλονικείς Βυζαντινοί Συγγραφείς 1), Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1980, 21 σημ. 2.

Ηλία Γ. Ευαγγέλου, Λέκτωρ Α. Π. Θ.

Η ιδεολογία του Β΄ Βουλγαρικού Κράτους στο συγγραφικό έργο του Ευθυμίου Τυρνόβου

Η ιστορία του Β΄ Βουλγαρικού Κράτους ξεκινά, όπως είναι γνωστό, με την εξέγερση των αδελφών Ασέν το 1185 στη βόρεια Βουλγαρία. Ο αυτοκράτορας Ισαάκιος Β΄ Άγγελος παρά τις προσπάθειές του δεν κατόρθωσε να καταστείλει την εξέγερση και μέσα στο 1187 αναγκάστηκε να συνάψει συνθήκη ειρήνης με τους επαναστάτες και να αναγνωρίσει το νέο κρατικό μόρφωμα που εκτείνονταν από τον Δούναβη μέχρι και τον Αίμο[1]. Το νεοσύστατο Βουλγαρικό Κράτος υπό τη στιβαρή διοίκηση πρώτα του Ασέν (1186-1196), κατόπιν του αδελφού του Πέτρου (1196-1197) και τέλος του νεώτερου αδελφού του Ιωαννίτζη (1197-1207) αναδείχθηκε πολύ σύντομα, χάρη και στις ευνοϊκές συγκυρίες, σε υπολογίσιμη δύναμη της περιοχής[2].

Ανάλογη με την πορεία των στρατιωτικών και πολιτικών εξελίξεων στην περιοχή ήταν και η εξέλιξη της ιδεολογίας του Β΄ Βουλγαρικού Κράτους κατά την περίοδο αυτή. Οι βούλγαροι επαναστάτες αρχικά αναζήτησαν έναν υπερβατικό σύμμαχο και προστάτη, ο οποίος θα εμψύχωνε και θα ενθάρρυνε τον βουλγαρικό λαό να τους ακολουθή-

1. G. Acropolitae, *Opera*, ed. A. Heisenberg, vol. I, Lipsiae 1903, 20. 9 κ. εξ., N. Choniatae, *Historia*, ed. J. A. van Dieten, Corpus Font. Hist. Byz. XI/1, Series Berolinensis, Berolini 1975, 369. 58 κ. εξ., Μ. Χωνιάτου, *Λόγος ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὸν βασιλέα κὺρ Ἰσαάκιον τὸν Ἄγγελον*, ἔκδ. Σπ. Λάμπρου, *Μ. Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σωζώμενα*, τ. Α΄, Ἀθῆναι 1879-1880, 245. 65-250. 74. Από τη νεώτερη σχετική βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά V. Zlatarski, *Istorija na Bălgarskata Dăržava prez srednite vekove*, tom II, *Bălgarija pod vizantijsko vladičestvo (1018-1187)*, Sofia 1940, σελ. 410 κ. εξ., *Istorija na Bălgarija, tom III Vtora Bălgarska Dăržava*, Sofia 1982, σελ. 118-125, P. Petrov, *Văzstanovjavane na bălgarskata dăržava 1185-1197*, Sofia 1985, J. Andreev, «Văstanieto na Asenevci i văzstanovjavaneto na bălgarskata dăržava», *Istorija na vtoroto bălgarsko carstvo*, σελ. 20-43 και P. Mutafčiev - V. Mutafčieva, *Istorija na bălgarskija narod, ot načenkite na čoveški život po našite zemi do bălgarskoto văzraždane*, Sofia 1998, σελ. 212 κ. εξ, όπου και πλούσια σχετική βιβλιογραφία.

2. V. Zlatarski *Istorija na Bălgarskata Dăržava prez srednite vekove, tom III, Vtoro Bălgarsko Carstvo, Bălgarija pri Asenevci (1187-1280)*, Sofia 1940, σελ. 59 κ. εξ., *Istorija na Bălgarija*, tom III, σελ. 125 κ. εξ., P. Mutafčiev - V. Mutafčieva, *Istorija*, σελ. 223 κ. εξ. Περισσότερα για το ιστορικό πλαίσιο της εποχής βλ. G. Ostrogorsky, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους* (μετάφρ. Ἰ. Παναγόπουλος), τ. 3, Ἀθήνα 1989, σελ. 71 κ. εξ., Ι. Καραγιαννοπούλου, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους, τόμ. Γ΄, Ιστορία Υστέρας Βυζαντινής Περιόδου (1081-1453), Μέρος Α΄, Τελευταίες Λάμψεις (1081-1204)*, Θεσσαλονίκη 1999, σελ. 288 κ. εξ.

σει. Βρήκαν τον ιδανικό προστάτη στο πρόσωπο του Αγίου Δημητρίου. Εκμεταλευόμενοι την ευνοϊκή συγκυρία της κατάληψης της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς (1185) και τη συνακόλουθη εντύπωση, ιδίως των κατοίκων της, ότι η πόλη εγκαταλήφθηκε από τον Άγιο, οι Βούλγαροι άρχισαν να διαδίδουν ότι ο Άγιος Δημήτριος είχε γίνει δικός τους προστάτης[3].

Παράλληλα οι αδελφοί Ασέν επιχείρησαν να εμφανίσουν το νεοσύστατο Κράτος τους ως συνέχεια του Α΄ Βουλγαρικού Κράτους και τους εαυτούς τους ως διαδόχους των ηγεμόνων του[4]. Έτσι προσπάθησαν παρουσιάσουν ως νόμιμο διακαίωμα των Βουλγάρων την ίδρυση του νέου τους Κράτους, το οποίο παρουσίαζαν ως συνέχεια του Βουλγαρικού Κράτους, που καταλύθηκε από τον Ιωάννη Τσιμισκή. Αυτό μας δίνει το πρώτο ιδεολογικό στίγμα του Κράτους που ίδρυσαν οι αδελφοί Ασέν.

Στη μεγαλύτερη ακμή του το Β΄ Βουλγαρικό Κράτος έφτασε υπό την ηγεσία του Ιωάννου - Ασέν Β΄ (1218-1241), οπότε αναδείχθηκε –ιδίως μετά το 1230– ως η ισχυρότερη βαλκανική δύναμη, και μάλιστα δεν δίστασε να διεκδικίσει την ανακατάλυψη της Κωνσταντινούπολης από τους δυτικούς σταυροφόρους, έναν στόχο που μοιράζονταν ισότι-

3. Βλ. σχετ. Nicetae Choniatae, *Historia*, 371. 15 κ. εξ., Ἀνωνύμου, «Σύνοψις Χρονική», *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 7 (ἔκδ. Κ. Σάθα), Ἀθῆναι 1972 (= Paris 1894), σελ. 372, V. Zlatarski, *Istorija*, tom II, σελ. 472 κ. εξ., Α. Παπαδοπούλου, *Ὁ ἅγιος Δημήτριος εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ βουλγαρικὴν παράδοσιν*, Θεσσαλονίκη 1971, σελ. 71 κ. εξ., Δ. Γόνη, *Ἱστορία τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν Βουλγαρίας καὶ Σερβίας*, Ἀθήνα 1999[2], σελ. 55-56, Ι. Ταρνανίδη, *Ιστορία των Σλαβικών Ορθοδόξων Εκκλησιών, τόμ. Α΄, Ιστορία της Βουλγαρικής Εκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 2005[2], σελ. 61.

4. Η προσπάθεια των ηγεμόνων του Βουλγαρικού Κράτους να προβληθούν ως συνεχιστές της παράδοσης του Α΄ Βουλγαρικού Κράτους γίνεται πολύ φανερή στις επιστολές που αντάλλαξαν ο τσάρος Ιωαννίκιος, τρίτος ηγεμόνας του Β΄ Βουλγαρικού Κράτους, με τον πάπα Ιννοκέντιο Γ΄. Βλ. σχετ. Iv. Dujčev, «Prepiskata na Inokentija III s bălgarite. Uvod, tekst i beležki», *Godišnik na Sofijskija Universitet, Istoriko-filologičeski Fakultet*, τ. XXXVII, Sofia 1942, τεύχ. 3, σελ. 1-116 και *Latinski izvori za bălgarskata istorija*, τ. III, Sofia 1965. Η προσπάθεια αυτή των Βουλγάρων ηγεμόνων γίνεται επίσης φανερή και σε μια σειρά άλλων ενεργειών τους, όπως: ο εντοιχισμός στο ναό των Αγίων Σαράντα Μαρτύρων δύο πρωτοβουλγαρικών επιγραφών των χαγάνων Κρούμου (803;-814) και Ομουρτάγ (814-832;), η προβολή της προσωπικότητας και του έργου των αγίων φωτιστών Κυρίλλου και Μεθοδίου ως τμήμα του ιστορικού παρελθόντος του Βουλγαρικού Κράτους, καθώς και η προβολή Βουλγάρων αγίων που συνδέονται με την ιστορία του Α΄ Βουλγαρικού Κράτους (ο άγιος Ιωάννης της Ρίλας και ο άγιος τσάρος Πέτρος). Βλ. σχετ. R. Panova, *Stoličnijat grad v kulturata na srednovekovna Bălgarija*, Sofia 1995, σελ. 156-159.

μα με τα ελληνικά κράτη που προέκυψαν μετά την άλωση του 1204[5]. Αυτό σηματοδοτεί μια εξέλιξη στην ιδεολογική ταυτότητα του Β΄ Βουλγαρικού Κράτους. Οι Βούλγαροι δεν αρκούνταν πλέον στο όραμα της αποκατάστασης ενός νέου κρατικού μορφώματος ως συνέχειας του αρχαίου και ένδοξου Κράτους του Συμεών και του Πέτρου αλλά οραματίζονταν τη δημιουργία μιας Αυτοκρατορίας με κέντρο την ίδια την Κωνσταντινούπολη[6]. Αυτό αποτελεί το επόμενο στάδιο στην ιδεολογική εξέλιξη του Β΄ Βουλγαρικού Κράτους.

Η ακμή του Β΄ Βουλγαρικού Κράτους όμως ήταν πολύ σύντομη. Ο θάνατος του Ιωάννου - Ασέν Β΄ σήμανε την αρχή μιας καλπάζουσας παρακμής. Η αστάθεια στο εσωτερικό επιδεινώθηκε και από την εξωτερική πίεση που ασκούσαν η παλινορθωμένη Αυτοκρατορία του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου από τη μία μεριά και οι Τάταροι από την άλλη[7]. Αυτή την κατάσταση της παρακμής επιχείρησε να ανακόψει ο Γεώργιος Τέρτερη (1280-1292) –ιδρυτής της δυναστείας των Τέρτερη– και ιδίως ο γιος του Θεόδωρος - Σβετοσλάβος (1300-1322)[8], στη διαρκεία της βασιλείας του οποίου οι Βούλγαροι ήλπιζαν ότι θα ξαναζούσαν ημέρες δόξας ανάλογες με αυτές της βασιλείας του Ιωάννου - Ασέν Β΄. Η ανάκαμψη όμως του Κράτους ήταν πρόσκαιρη. Αμέσως μετά το θάνατο του Θεοδώρου - Σβετοσλάβου η χώρα άρχισε και πάλι να καταποντίζεται.

Νέες ελπίδες γέννησε η άνοδος στο θρόνο της νέας δυναστείας

5. Σχετικά με την επεκτατική πολιτική του Ιωάννου - Ασέν Β΄ και την επιδιώξή του να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη βλ. V. Zlatarski, *Istorija*, tom II, σελ. 323 κ. εξ., *Istorija na Bălgarija*, tom III, σελ. 162 κ. εξ., G. Ostrogorsky, *Ἱστορία*, τ. 3, σελ. 113 κ. εξ., P. Mutafčiev - V. Mutafčieva, *Istorija*, σελ. 242 κ. εξ.

6. Την επεκτατική διάθεση του Ιωάννου - Ασέν Β΄ και την επιδιώξή του να ιδρύσει μια αυτοκρατορία με κέντρο την Κωνσταντινούπολη εκφράζει με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο η καθιέρωση του τίτλου «τσάρος των Βουλγάρων και των Ελλήνων» που υιοθέτησε μετά τη μάχη της Κλοκοτνίτσας (1230). Βλ. σχετ. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453*, London 1971, σελ. 243-244, G. Bakalov, *Srednovekovnijat bălgarski vladetel (Titulatura i insignia)*, Sofia 1995, σελ. 211, I. Božilov, «III. Asenevci: Renovatio imperii Bulgarorum et Graecorum», *Sedem etjuda po srednovekovna istorija*, Sofia 1995, σελ. 182 κ. εξ.

7. Βλ. σχετ. V. Zlatarski, *Istorija*, tom II, σελ. 495 κ. εξ., D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, σελ. 244, G. Ostrogorsky, *Ἱστορία*, τ. 3, σελ. 133-151 και Ι. Καραγιαννοπούλου, *Το Βυζαντινό Κράτος*, Θεσσαλονίκη 1996[4], σελ. 238 κ. εξ.

8. M. Dinič, «The Balkans 1018-1499», *The Cambridge Medieval History*, vol. IV, part I, Cambridge 1966, σελ. 536-537, D. Lang, *The Bulgarians from Pagan Times to the Ottoman Conquest*, Southampton 1976, σελ. 85-86, *Istorija na Bălgarija*, tom III, σελ. 294 κ. εξ. και P. Mutafčiev - V. Mutafčieva, *Istorija*, σελ. 281 κ. εξ.

των Σισμάν με ιδρυτή τον Μιχαήλ - Σισμάν (1323-1330)[9], η βασιλεία του οποίου ξεκίνησε με τους καλύτερους οιωνούς, καθώς ο νέος ηγεμόνας αποκατέστησε την ενότητα του Κράτους που είχε διαραγεί μετά την απόσχιση της Ηγεμονίας του Βιδυνίου το 1281[10]. Η άνοδος όμως της ισχύος του Σερβικού Κράτους δεν επέτρεψε μια νέα αποκατάσταση της βουλγαρικής πολιτικής και στρατιωτικής δύναμης ανάλογης με αυτή των μέσων του 13ου αιώνα[11]. Εξασφάλισε ωστόσο μια μακρά περίοδο εσωτερικής ηρεμίας και σταθερότητας, που υπήρξε πολύτιμη για την ταλαιπωρημένη από τις αδιάκοπες εσωτερικές και εξωτερικές συγκρούσεις χώρα. Στη διάρκεια της μακροχρόνιας βασιλείας του Ιωάννου - Αλεξάνδρου (1331-1371)[12] η αποκατάσταση της εσωτερικής ηρεμίας και η εύνοια του τσάρου επέτρεψαν την πνευματική και πολιτιστική ανάπτυξη της χώρας. Η καλλιέργεια των γραμμάτων και των τεχνών έφεραν τη Βουλγαρία στην πρωτοπορία ολόκληρου του σλαβικού κόσμου και την καθιέρωσαν ως το σημαντικότερο πνευματικό κέντρο από το οποίο τα πνευματικά επιτεύγματα του βυζαντινού κόσμου περνούσαν και διαχέονταν στον σλαβικό[13].

Λαμπρό δείγμα όλης αυτής της δραστηριότητας αποτελούν τα συγγράμματα που αντιγράφηκαν ή μεταφράστηκαν για τη βιβλιοθήκη του τσάρου Ιωάννου - Αλεξάνδρου[14]. Τα συγγράμματα όμως αυτά

9. M. Dinič, «The Balkans», σελ. 542 κ. εξ., *Istorija na Bălgarija,* tom III, σελ. 323 κ. εξ., P. Mutafčiev - V. Mutafčieva, *Istorija,* σελ. 294-295.

10. Περισσότερα για την ιστορία της Ηγεμονίας του Βιδινίου βλ. N. Nedev, *Vărhu istorijata na vidinskoto carstvo,* Vidin 1914 και P. Nikov, «Istorija na vidinskoto knjažestvo do 1323 godina», *Godišnik na Sofijskija Universitet. Istoriko-filologičeski Fakultet,* 18 (1922), No 8, σελ. 1-124, *Istorija na Bălgarija,* tom III, σελ. 291-294.

11. *Istorija srpskog narod,* tom I, Beograd 1981, σελ. 511-565, G. Ostrogorsky, *Ἱστορία,* τ. 3, σελ. 199, P. Mutafčiev - V. Mutafčieva, *Istorija,* σελ. 288 κ. εξ.

12. *Istorija na Bălgarija,* tom III, σελ. 334 κ. εξ., I. Božilov, *Familijata na Asenevci (1186- 1460). Genealogija i prosopografija,* Sofia 1994², σελ. 149-178, P. Mutafčiev - V. Mutafčieva, *Istorija,* σελ. 296-297.

13. Για την πνευματική και πολιτιστική ανάπτυξη της Βουλγαρίας την περίοδο αυτή βλ. Ém. Turdeanu, *Littérature Bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les pays Roumains,* [Travaux Publiés par l'Institut d'Études Slaves, XXII] Paris 1947, I. Ταρνανίδη, *Ιστορία,* σελ. 81-86, Δ. Γόνη, *Ἱστορία,* σελ. 71-76, D. Petkanova, *Starobălgarska literatura IX-XVIII vek,* Sofia 1997³, σελ. 404 κ. εξ., και *Istorija na Bălgarija,* σελ. 399 κ. εξ.

14. Από τα συγγράμματα που αντιγράφηκαν για την προσωπική βιβλιοθήκη του τσάρου Ιωάννου - Αλεξάνδρου σήμερα σώζονται και φυλάσσονται σε διάφορες βιβλιοθήκες: α) το Τετραυάγγελο του Ιωάννου - Αλεξάνδρου, που συντάχθηκε το 1356 περίπου και σήμερα φυλάσσεται στο Βρετανικό Μουσείο, β) το Ψαλτήριο του Tomic που σήμερα φυλάσσεται στο Ιστορικό Μουσείο της Μόσχας, γ) ο Σύμμεικτος Κώδικας (sbornik) του Γερμανού που χρονολογείται από το 1359, δ) ο Σύμμεικτος Κώδικας (sbornik) του

δεν μας δείχνουν μόνο την ποιότητα και την έκταση αυτής της δραστηριότητας. Παράλληλα μας δίνουν και το ιδεολογικό στίγμα του Β' Βουλγαρικού Κράτους κατά την περίοδο αυτή. Ανάμεσα στα συγγράμματα αυτής της εποχής ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μετάφραση του Χρονικού του Μαννασή. Στο έργο αυτό ο βούλγαρος μεταφραστής αποδίδει στον Ιωάννη - Αλέξανδρο τους χαρακτηρισμούς που ο βυζαντινός συντάκτης του Χρονικού χρησιμοποιεί για τον αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνό ενώ τη θέση της Κωνσταντινούπολης, ως αυτοκρατορικής πόλης, λαμβάνει το Τύρνοβο[15].

Η επεξεργασία της αυτοκρατορικής ιδεολογίας του Χρονικού από τον βούλγαρο μεταφραστή του δηλώνει αναμφίβολα ένα ακόμα βήμα στην εξελικτική πορεία της ιδεολογίας του Β' Βουλγαρικού Κράτους. Εγκαταλείπεται πλέον ως ανέφικτη η διεκδίκηση της Κωνσταντινούπολης και η δημιουργία μιας Αυτοκρατορίας με κέντρο αυτή ως πολιτικός στόχος του Βουλγαρικού Κράτους, ο οποίος είχε τεθεί στη διάρκεια της βασιλείας του Ιωάννου - Ασέν Β'. Τώρα πια υιοθετούνται ρεαλιστικότεροι στόχοι. Στους νέους ιδεολογικούς προσανατολισμούς των Βουλγάρων τη θέση της Κωνσταντινούπολης καταλαμβάνει το Τύρνοβο, ως το κέντρο της Αυτοκρατορίας που οραματίζονται, ενώ ο τσάρος Ιωάννης - Αλέξανδρος περιβάλλεται με όλη την αίγλη της αυτοκρατορικής εξουσίας, όπως άλλωστε δηλώνουν οι παραστάσεις του

Λαυρεντίου που χρονολογείται από το 1348 και σήμερα φυλάσσεται στη Δημόσια Βιβλιοθήκη της Πετρούπολης και ε) το Ψαλτήριο της Σόφιας που χρονολογείται από το 1337 και σήμερα φυλάσσεται στην Ακαδημία Επιστημών της Βουλγαρίας. Τα παραπάνω χειρόγραφα συγγράμματα, αν και είναι λίγα μόνο από τα βιβλία της Βιβλιοθήκης του Ιωάννου - Αλεξάνδρου δίνουν μια ικανοποιητική εικόνα του πλούτου και της έκτασής της, καθώς και των ενδιαφερόντων του τσάρου. Περισσότερα για τα συγγράματα αυτά, καθώς και για την τσαρική βιβλιοθήκη βλ. I. Dujčev - K. Kuev, «Bălgarskata literatura prez XIV v.», *Istorija na bălgarskata literatura* (επιμ. V. Velčev, Em. Georgiev, P. Dinekov), τ. I, Sofia 1963, σελ. 276-279, A. Džurova, «Njakoi osobenosti na iljustraciite v Tomičovija Psaltir ot XIV v.», *Tărnovska Knižovna Škola (1371-1971). Meždunaroden simpozium Veliko Tărnovo, 11-14 Oktomvri 1971,* Sofia 1974, 405-428 και της ίδιας, «Ukrasenite răkopisi ot XIV v. izlezli ot Tărnovo i okolnostite mu», *Tărnovska Knižovna Škola,* 2 (1980), σελ. 533-554, L. Živkova, *Četveroevangelioto na car Ivan - Aleksandăr,* Sofia 1980, K. Kuev, *Ivan - Aleksandrovijat sbornik ot 1348,* Sofia 1981, D. Petkanova, *Literatura,* σελ. 404 κ. εξ.

15. Το Χρονικό του Μανασσή μεταφράστηκε στα βουλγαρικά γύρω στο 1345. Σήμερα φυλάσσεται στη Βιβλιοθήκη του Βατικανού. Περισσότερα βλ. I. Dujčev - K. Kuev, Bălgarskata literatura, σελ. 276, D. Petkanova, *Literatura,* σελ. 405, *Hronikata na Konstantin Manasi,* (επιμ. I. Bujukliev, I. Božilov) Sofia 1992, σελ. 24-42. Πρβλ. I. Dujčev, *Letopista na Konstantin Manasi (Fototipno izdanie na vatikanskija prepis),* Sofia 1963.

σε μικρογραφίες και νομίσματα, που αντιγράφουν με ακρίβεια βυζαντινά πρότυπα[16].

Μέσα σε αυτό το ιστορικό και πολιτιστικό πλαίσιο ανδρώθηκε πνευματικά ο Ευθύμιος, τελευταίος πατριάρχης του Τυρνόβου (1375-1394)[17]. Ο Ευθύμιος από τα πρώτα του βήματα στη μοναχική ζωή συνδέθηκε με την κίνηση του Ησυχασμού στη Βουλγαρία και έγινε ένας από τους επιφανέστερους εκπροσώπους της. Υπήρξε στενός μαθητής του ησυχαστή μοναχού Θεοδοσίου από το Τύρνοβο, ο οποίος συνέβαλε καθοριστικά στη διάδοση και καθιέρωση του Ησυχασμού στη Βουλγαρία τον 14ο αιώνα[18]. Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμισθεί ότι ο Θεοδόσιος ανήκε στον κύκλο του Γρηγορίου του Σιναΐτου[19] και συνδεόταν με στενούς πνευματικούς δεσμούς τόσο με τους

16. D. Obolensky, *Commonwealth*, σελ. 245-247 και I. Ταρνανίδη, *Ιστορία*, σελ. 82-83.

17. Τον Βίο του Ευθυμίου Τυρνόβου συνέγραψε ο Γρηγόριος Τσάμπλακ. *Pohvalno slovo za Evtimij ot Grigorij Camblak* (επιμ. P. Rusev, I. Gălăbov, A. Davidov, G. Dančev), Sofia 1971. Για το πρόσωπο και τη δράση του τελευταίου πατριάρχη Τυρνόβου υπάρχει εκτενής σχετική βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά Hr. Popov, *Evtimij posleden Tărnovski i Trapepezicki Patriarh (1375-1394)*, Plovdiv 1901, D. Marinov, *Evtimij Patriarh Tărnovski, životăt i duhovno obštestvenata mu dejatelnost*, Varna 1905, St. Cankov, *Patriarh Evtimij*, Sofia 1906, K. Veličkov, *Patriarh Eftimij, života mu stradanijata i smărt'ta v Bačkovskij Manastir "Sv. Bogorodiča"*, Plovdiv 1907, V. Kiselkov, *Patriarh Evtimij*, Sofia 1938, I. Bogdanov, *Patriarh Evtimij, kniga za nego i negovoto vreme*, Sofia 1970, Kl. Ivanova, *Patriarh Evtimij, narodna prosveta*, Sofia 1986, M. La Bauve Hebert, *Hesychasm, Word - Weaving, and Slavic Hagiography. The Literary School of Patriarch Euthymius*, München 1992 και Η. Ευαγγέλου, *Γλωσσικές και εκκλησιαστικές μεταρρυθμίσεις στη Βουλγαρία τον 14ο αιώνα. Η συμβολή του πατριάρχη Τυρνόβου Ευθυμίου*, Θεσσαλονίκη 2002, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

18. Τον Βίο του Θεοδοσίου από το Τύρνοβο συνέγραψε ο συμμοναστής και φίλος του πατριάρχης Κάλλιστος. V. Zlatarski, «Žitie i žiznь prepodobnago otca našego Θeodosia iže vъ Trěnově postničьstvovavšago», *Sbornik za narodni umotvorenija, nauka i knižnina*, 20 (1904), 1-41. Για το πρόσωπο και τη δραστηριότητα του Θεδοσίου του Τυρνόβου βλ. P. Syrku, *K Istorii ispravlenija knig v Bolgarii v XIV veke*, τ. I-II, London 1972 (=S. Peterburg 1898 and 1890), σελ. 141-255, V. Kiselkov, *Žitieto na sv. Teodosij Tărnovski kato istoričeski pametnik*. Sofia 1926 και του ιδίου, *Prouki i očerti po starobălgarska literatura*, Sofia 1956, σελ. 151-159.

19. Για την έκδοση του Βίου του Γρηγορίου του Σιναΐτη βλ. I. Pomjalovskij, *Žitie iže vo svyatych otca našego Grigorija Sinaita po rukopisi Moskovskoj Sinodal'noj biblioteki*, Sanktpeterburg 1894 (= Zapiski Istoriko-filologičeskago Fakulteta Imperatorskago S-Peterburskago Universiteta, No 35). Και σε νεοελληνική απόδοση Νικοδήμου Ἁγιορείτου, *Νέον ἐκλόγιον περιέχον Βίους ἐξιολόγους διαφόρων ἁγίων*, Ἀθῆναι 1974, σελ. 292-304. Πρβλ. Δ. Γόνη, *Τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Καλλίστου Α΄*, Ἀθῆναι 1980, σελ. 29 κ. εξ. Περισσότερα για το πρόσωπο και το έργο του Γρηγορίου του Σιναΐτου βλ. A. E. Tachiaos, «Gregory Sinates' Legacy to the Slavs: Preliminary Remarks», *Cyrilomethodianum*, 7 (1983), 113- 160 και Α. Δεληκάρη, *Άγιος Γρηγόριος ο Σιναΐτης. Η δράση και η συμβολή του στη διάδοση του Ησυχασμού στα Βαλκάνια*, Θεσσαλονίκη 2004.

βυζαντινούς όσο και με τους σερβικούς ησυχαστικούς κύκλους. Ο Ευθύμιος ακολούθησε πιστά τον Θεοδόσιο μέχρι το θάνατό του, που τον βρήκε στην Κωνσταντινούπολη πιθανότα το 1363, όπου είχε μεταβεί με λίγους μαθητές του για να συναντηθεί με τον φίλο του πατριάρχη Κάλλιστο[20].

Μετά τον θάνατο του πνευματικού του πατέρα ο Ευθύμιος παρέμεινε για λίγο στην Κωνσταντινούπολη και κατόπιν ταξίδεψε στο Άγιον Όρος, όπου ασκήθηκε για αρκετά χρόνια[21]. Στη διάρκεια της παραμονής του στα σημαντικότερα πνευματικά κέντρα του βυζαντινού κόσμου ο Ευθύμιος έμαθε άριστα την ελληνική γλώσσα και μελέτησε στις πλούσιες βιβλιοθήκες τους. Φαίνεται μάλιστα ότι από αυτή την περίοδο ξεκίνησε το μεταρρυθμιστικό του έργο που αφορούσε τη χρήση της παλαιοσλαβικής γλώσσας και τη διόρθωση παλαιότερων μεταφράσεων από τα ελληνικά. Γύρω στο 1371 ο Ευθύμιος επέστρεψε στην πατρίδα του, όπου ίδρυσε τη Μονή της Αγίας Τριάδας έξω από το Τύρνοβο[22]. Εκεί συνέχισε το μεταρρυθμιστικό του έργο μέχρι το 1375, οπότε εξελέγη πατριάρχης Τυρνόβου[23].

Ο Ευθύμιος και ως πατριάρχης συνέχισε να ασχολείται με τη διόρθωση παλαιότερων μεταφράσεων, τη μετάφραση νέων έργων από τη βυζαντινή γραμματεία και τη συγγραφή δικών του. Όλη αυτή η δραστηριότητα τον ανέδειξε ως τον κυριότερο εκπρόσωπο της λόγιας Σχολής του Τυρνόβου, της οποίας το έργο καθιερώθηκε σε ολόκληρο τον σλαβικό κόσμο κυρίως χάρη στο δικό του κύρος[24].

20. Βλ. σχετ. V. Zlatarski, «Žitie i žiznь», σελ. 31-32, *Pohvalno slovo za Evtimij*, κεφ. 15, σελ. 142-145. Για τον πρόσωπο και το έργο του πατριάρχη Καλλίστου βλ. Δ. Γόνη, Τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Καλλίστου Α΄, Ἀθῆναι 1980 και Ν. Παπαδημητρίου - Δούκα, «Κάλλιστος Α΄ καὶ Ἅγιον Ὄρος», *Θεολογία*, 76 (2005), τεῦχ. 2ον, σελ. 721-729.

21. *Pohvalno slovo za Evtimij*, κεφ. 17-24, σελ. 147-161.

22. *Pohvalno slovo za Evtimij*, κεφ. 26, σελ. 163-165.

23. Σχετικά με το μεταρρυθμιστικό έργο του Ευθυμίου κατά την περίοδο αυτή και την εκλογή του στον πατριαρχικό θρόνο του Τυρνόβου βλ. *Pohvalno slovo za Evtimij*, κεφ. 28-33, σελ. 167-177.

24. Περισσότερα για τη μεταρρυθμιστική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στη Βουλγαρία και η οποία είναι γνωστή ως λόγια Σχολή του Τυρνόβου, καθώς και για τη συμμετοχή του Ευθυμίου στην κίνηση αυτή βλ. ενδεικτικά V. Kiselkov, *Patriarh Evtimij*, σελ. 185 κ. εξ, Ém. Turdeanu, *Littérature*, 70 κ. εξ., S. Nankov, «Tărnovska ili evtimievata redakcija na čărkovno-bogoslužebnite knigi», *Godišnik na Duhovnata Akademija "sv. Kliment Ohridski"*, τ. XI [XXXVII], 6 (1961-1962), σελ. 221-255 και του ιδίου, «Bogoslužebnata knižnina v Bălgarija i sv. patriarh Evtimij», *Sbornik, Deset Godini Bălgarska Patriaršija, 10 Maj 1953-1963*, Sofia 1963, σελ. 112-124, P. Dinekov, «Evtimij Tăr-

Στον πατριαρχικό θρόνο παρέμεινε μέχρι την άλωση του Τυρνόβου από τους Οθωμανούς το 1393. Λίγο αργότερα –μέσα στο 1394– υποχρεώθηκε από τους κατακτητές να εγκαταλείψει το ποίμνιό του και από τότε χάνονται τα ίχνη του[25].

Ο Ευθύμιος τόσο ως λόγιος συγγραφέας, μεταφραστής και διορθωτής όσο και ως πατριάρχης της Βουλγαρικής Εκκλησίας έδρασε μέσα στο πλαίσιο του ησυχαστικού κινήματος, στο οποίο, όπως σημειώ-

novski», *Istorija na bălgarskata literatura* (επιμ. V. Velčev, Em. Georgiev, P. Dinekov), τ. I, Sofia 1963, σελ. 285-307, I. Dujčev - K. Kuev, Bălgarskata literatura, σελ. 267-284, D. Ivanova - Mirčeva, «Evtimij Tărnovski, pisatel - tvorec na literaturnija bălgarski ezik ot kăsnoto srednovekovieto», *Tărnovska Knižovna Škola (1371-1971). Meždunaroden simpozium Veliko Tărnovo, 11-14 Oktcmvri 1971*, Sofia 1974, σελ. 197-210, St. Kožuharov, «Tărnovska knižovna škola i razvitieto na himničnata poezija v starata bălgarska literatura», *Tărnovska Knižovna Škola (1371-1971). Meždunaroden simpozium Veliko Tărnovo, 11-14 Oktomvri 1971*, Sofia 1974, σελ. 277-309, G. Petkov, «Evtimij i školata mu spored "Skazanie o pismeneh" ot Konstantin Kostenečki», *Tărnovska Knižovna Škola (1371-1971). Meždunaroden simpozium Veliko Tărnovo, 11-14 Oktomvri 1971*, Sofia 1974, σελ. 531-544, J. Rusek, «Promeni v leksikata na bălgarskija ezik i otnošenieto na patriarh Evtimij kăm tjah», *Tărnovska Knižovna Škola (1371-1971). Meždunaroden simpozium Veliko Tărnovo, 11-14 Oktomvri 1971*, Sofia 1974, σελ. 179-196, P. Rusev, «Školata na Evtimij Tărnovski v Manastira "Sv. Troica"», *Tărnovska Knižovna Škola (1371-1971). Meždunaroden simpozium Veliko Tărnovo, 11-14 Oktomvri 1971*, Sofia 1974, σελ. 27-38, Bl. Čiflianov, «Bogoslužebnata reforma na patriarh Evtimij», *Studia Balkanica*, 8 (1974), σελ. 31-41, D. Lihačov, «Stilăt na tărnovskata literaturna škola i negovoto značenie v razvitieto na staroruskata literature», *Ezik i Literatuta*, 5 (1976), σελ. 9-26, Kl. Ivanova, «Patriarh Evtimij i agiografskata tradicija v srednovekovnata literatura (650 godini ot roždenieto mu), *Literaturna Misăl*, 10 (1977), σελ. 90-99, I. Haralambiev, «Za osnovnite principi na ezikovo-pravopisnata reforma na patriarh Evtimij Tărnovski», *Bălgarski Ezik*, 29 (1979), σελ. 22-30, του ιδίου, «Osnovni sintaktični čerti v ezika na Evtimij Tărnovski (kăm văprosa za săštnostta na evtimievata ezikova reforma)», *Trudove na Velikotărnovskija Universitet, "Kiril i Metodij", Filologičeski Fakultet*, tom XXI, 2 (1986), σελ. 97-117, του ιδίου, «Razvoj na govorimija bălgarski ezik», *Istorija na bălgarskija ezik*, Veliko Tărnovo 1999, σελ. 41-201, N. Kočev, «Kăm văprosa za filosofskata strana na evtimievata reforma spored "O Pismeněh" na Konstantin Kostenečki», *Tărnovska Knižovna Škola*, 2 (1980), σελ. 239-245, A. Davidov, «Kăm leksikalnata harakteristika na "Pohvalno slovo za Evtimij" i "Măčenie na Joan Novi" ot Grigorij Camblak», *Tărnovska Knižovna Škola (1371-1971)*, Meždunaroden simpozium Veliko Tărnovo, 11- 14 Oktomvri 1971, Sofia 1974, σελ. 69-92, E. Economou, «Pletenie Sloves in the Works of Demetrius Cantacuzene», *Cyrillomethodianum*, XIII-XIV (1989-1990), σελ. 93-110, I. Talev, «Izvăršval li e patriarh Evtimij pravopisna reforma», *Bălgarski Ezik*, 2 (1991), σελ. 120-127, M. La Bauve Hebert, «The Linguistic and Literary Reforms of Patriarch Euthymius: a Return to the Sources», *Palaeobulgarica*, 17 (1993), τεύχ. III, σελ. 52-62, R. Pikio, «"Pletenie sloves" i literaturnite stilove na pravoslavnite slaviani v epohata na kăsnoto srednovekovie», *Pravoslavnoto slavianstvo i starobălgarskata kulturna tradicia* (μετάφρ. Al. Džambeluka - Kossova), Sofia 1993, σελ. 531-559 και Η. Ευαγγέλου, *Μεταρρυθμίσεις*, σελ. 85 κ. εξ.

25. *Pohvalno slovo za Evtimij*, κεφ. 61, σελ. 217-219.

θηκε ήδη, εντάχθηκε από πολύ νωρίς. Η ένταξή του αυτή τον έφερε σε επαφή με τα πιο σύγχρονα πνευματικά ρεύματα του βυζαντινού κόσμου, καθώς και με τις πιο φωτισμένες προσωπικότητες του καιρού του, που ενέπνευσαν και τροφοδότησαν την πνευματική του δημιουργία. Παράλληλα όμως τον ενέταξε σε αυτό που ονομάστηκε «Ησυχαστική Διεθνής»· σε ένα δηλαδή υπερεθνικό πνευματικό κίνημα που η επιρροή του εκτείνονταν πέρα από την εκκλησιαστική σφαίρα σε όλους τους τομείς του πολιτικού και εκκλησιατικού βίου των ορθόδοξων βαλκανικών λαών, τους οποίους επιχείρησε και εν πολλοίς κατόρθωσε να φέρει πιο κοντά λίγο πριν την επικράτηση των Οθωμανών στην περιοχή[26].

Το συγγραφικό έργο του τελευταίου πατριάρχη Τυρνόβου αποτελείται από μεταφράσεις, διορθώσεις παλαιότερων μεταφράσεων, καθώς και από πρωτότυπα έργα. Το πρωτότυπο έργο του περιλαμβάνει τέσσερις Βίους (του αγίου Ιωάννου της Ρίλας, του αγίου Ιλαρίωνος Μογλενών, της οσίας Παρασκευής της Επιβατινής και της οσίας Φιλοθέας), τέσσερις Ομιλίες (προς τιμή των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, του αγίου Ιωάννου του Πολιβότου, του αγίου Μιχαήλ του Πολεμιστού και της αγίας Κυριακής), μία Ακολουθία και έναν Παρακλητικό Κανόνα προς τιμή της αγίας Θεοφανώς, καθώς και τέσσερις Επιστολές προς διάφορες εκκλησιαστικές προσωπικότητες του καιρού του[27].

26. D. Obolensky, *Commonwealth*, σελ. 302, Περισσότερα για την κίνηση του Ησυχασμού και τη διάδοσή της στη Βαλκανική βλ. J. Meyendorff, *A Study of Gregory Palamas* (transl. by G. Lawrence), London 1964, του ιδίου, *Byzantine Hecychasm: Historical, Theological and Social Problems*, London 1974, του ιδίου, «Mount Athos in the Fourteenth Century: Spiritual and Intellectual Legasy», *Dumbarton Oaks Papers*, 42 (1988), σελ. 157-165, A. - E. Tachiaos, «Le movement hésychaste pendant les dernières décennies du XIVe siècle», *Κληρονομία*, 6 (1974), σελ. 113-132, Β. Χριστοφορίδη, *Οι ησυχαστικές έριδες κατά το ΙΔ΄ αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1993, Δ. Γόνη, *Ἱστορία*, σελ. 82 κ. εξ., Ι. Ταρνανίδη, *Ιστορία*, σελ. 83 κ. εξ., Α. Δεληκάρη, *Άγιος Γρηγόριος ο Σιναΐτης*, σελ. 112 κ. εξ.

27. Τα έργα του Ευθυμίου Τυρνόβου δημοσίευσε πρώτος ο Kalužniacki βλ. σχετ. E. Kalužniacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375-1393)*, London 1971 (= Vienna 1901). Γενικότερα για το συγγραφικό έργο του τελευταίου πατριάρχη Τυρνόβου βλ. ενδεικτικά: Ém. Turdeanu, *Littérature*, σελ. 70-139, St. Kožuharov, «Tărnovska knižovna škola i razvitieto na himničnata poezija v starata bălgarska literatura», *Tărnovska Knižovna Škola (1371-1971). Meždunaroden simpozium Veliko Tărnovo, 11-14 Oktomvri 1971*, Sofia 1974, σελ. 277-309, Kl. Ivanova, «Žitieto na Petka Tărnovska ot patriarh Evtimij (iztočnici i tekstologičeski beležki)», *Starobălgarska Literatura*, 8 (1980), σελ. 13-36, της ιδίας, «Vizantijskite iztočnici na pohvalata za Konstantin i Elena ot Evtimij Tărnovski», *Starobălgarska Literatura*, 10 (1981), σελ. 3-15, της ιδίας, «Pohvalnoto slovo za Joan Polivotski ot Evtimij Tărnovski», *Starobălgarska Literatura*, 12 (1982), σελ. 30-

Το πρωτότυπο συγγραφικό έργο του Ευθυμίου Τυρνόβου αποτελεί πολύτιμη πηγή για την πνευματική και πολιτιστική ζωή του Βουλγαρικού Κράτους κατά τον 14ο αιώνα ενώ παράλληλα αποτυπώνει την ιδεολογική του ταυτότητα με τρόπο χαρακτηριστικό και σαφή.

Στα συγγράμματα του Ευθυμίου είναι κυρίαρχη η πεποίθηση ότι το Βουλγαρικό Κράτος ιδρύθηκε με θεία παρέμβαση όταν αποδυναμώθηκε η ισχύς των Ελλήνων (βλ. σχετ. στον Βίο του αγίου Ιωάννου της Ρίλας)[28]. Υιοθετείται έτσι απόλυτα η επίσημη ιδεολογία του Β΄ Βουλγαρικού Κράτους που επιχειρούσε να το εμφανίσει ως δημιούργημα της πρόνοιας του Θεού και συνέχεια του Α΄ Βουλγαρικού Κράτους του Βόρη, του Συμεών και του Πέτρου, το οποίο θεία βουλήση είχε υποταγεί στην ισχύ της Κωνσταντινούπολης[29].

Στη συνείδηση του Ευθυμίου Τυρνόβου οι ηγεμόνες που κυβέρνησαν το Βουλγαρικό Κράτος ήταν σπουδαίοι και λαμπροί ηγέτες ιδιαίτερα μνημονεύονται στα έργα του ο Ασέν Α΄, ιδρυτής του Κράτους και της δυναστείας των Ασέν, ο Ιωαννίτζης ή Καλογιάννης και ο Ιωάννης - Ασέν Β΄. Για τον Ασέν Α΄ ο Ευθύμιος σημειώνει ότι ήταν ικανός κυβερνήτης και άξιος στρατιωτικός ηγέτης, ο οποίος με τις στρατιωτικές του επιτυχίες κατόρθωσε να εδραιώσει και να επεκτείνει τη βουλγαρική κυριαρχία καταλαμβάνοντας εδάφη και πόλεις που ανήκαν προηγουμένως στο Βασίλειο των Ελλήνων (βλ. σχετ. στον Βίο του αγίου Ιωάννου της Ρίλας)[30]. Για τον Ιωαννίτζη ή Καλογιάννη σημειώνει επίσης ότι ήταν άριστος κυβερνήτης και γενναίος στρατηγός, που με το θάρρος και την ικανότητά του κατέλαβε πολλές πόλεις και

53, της ιδίας, «Literaturni nabljudenija vărhu dve pohvalni slova ot Evtimij Tărnovski», *Starobălgarska Literatura,* 14 (1983), σελ. 10-36, και της ιδίας, «Literaturni i tekstologičeski nabljudenija vărhu žitieto na sv. Ivan Rilski ot sv. patriarh Evtimij», *Bălgarska Patriaršija, Cărkovnoistoričeski i Arhiven Institut, Centralen Cărkoven Istorikoarheologičeski Muzei, Izvestija,* 3 (1985) σελ. 145-161, P. Rusev, «Pohvalno slovo za Konstantin i Elena ot Evtimij Tărnovski», *Starobălgarska Literatura,* 12 (1982), σελ. 14-29, D. Kenanov, «Hudožestvenijat svjat na "Pohvalno slovo za Nedelja" ot Evtimij Tărnovski», *Literaturna Misăl,* 6 (1983), σελ. 39-51, του ιδίου, «Za literaturnija život na edna evtimieva tvorba (Žitie na Ilarion Măglenski)», *Palaeobulgarica,* 2 (1986), σελ. 68-87, του ιδίου, D. Kenanov, «Evtimievoto žitie na sv. Ivan Rilski v agiografskata tradicija», *Palaeobulgarica,* 1 (1992), σελ. 44-57, και του ιδίου, D. Kenanov, *Oratorskata proza na patriarh Evtimij Tărnovski,* Veliko Tărnovo 1995, Δ. Γόνη - Π. Καυσοκαλυβίτη, *Ή όσία Φιλοθέα,* σελ. 13-34 και 87-121.

28. Βλ. σχετ. E. Kałužniacki, *Werke des patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375-1393),* London 1971 (= Vienna 1901), σελ. 23.

29. Σχετικά με την προσπάθεια που κατέβαλαν οι βούλγαροι ηγεμόνες να εδραιώσουν την πεποίθηση ότι το Κράτος τους αποτελούσε συνέχεια του Α΄ Βουλγαρικού Κράτους βλ. παραπάνω υποσημ. 4.

30. Βλ. σχετ. E. Kałužniacki, *Werke,* σελ. 23.

κατέκτησε πολλά λάφυρα με τα οποία στόλισε την πρωτεύουσά του, το Τύρνοβο (βλ. σχετ. στους Βίους του αγίου Ιλαρίωνος Μογλενών και της οσίας Φιλοθέας, καθώς και στις Ομιλίες προς τιμή του αγίου Μιχαήλ του Πολεμιστού και του αγίου Ιωάννου του Πολιβότου)[31]. Τέλος για τον Ιωάννη - Ασέν Β΄ σημειώνει ότι υπό την ηγεσία του το Βουλγαρικό Κράτος έφθασε στη μεγαλύτερη ανάπτυξη και ακμή του, καθώς η εξουσία του απλώθηκε σχεδόν σε ολόκληρη τη Βαλκανική φτάνοντας από το Δυρράχιο μέχρι την Κωνσταντινούπολη και αναγκάζοντας ακόμα και τους Λατίνους που κατείχαν τότε την Κωνσταντινούπολη να αναγνώρισουν την ισχύ του και να πληρώσουν φόρο υποτελείας[32]. Σχετικά με την εκκλησιαστική πολιτική του Ιωάννου - Ασέν Β΄ ο Ευθύμιος υπογραμμίζει ότι φρόντισε ιδιαίτερα για την αποκατάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στις περιοχές που καταλάμβανε (βλ. σχετ. στον Βίο της οσίας Παρασκευής της Επιβατινής)[33].

Ανακαλώντας στη μνήμη τις λαμπρές ημέρες δόξας από το παρελθόν του Β΄ Βουλγαρικού Κράτους ο τελευταίος πατριάρχης Τυρνόβου επιδίωκε να ενισχύσει το ηθικό των συμπατριωτών που βίωναν ένα ζοφερό παρόν και ένα αβέβαιο μέλλον, καθώς οι στρατιές των Οθωμανών είχαν κατακλήσει τη διαιρεμένη χώρα και απειλούσαν άμεσα το ίδιο το Τύρνοβο[34].

Σύμφωνα με τον Ευθύμιο Τυρνόβου επίσης, κοινό χαρακτηριστικό όλων των ηγεμόνων του Β΄ Βουλγαρικού Κράτους ήταν η ευσέβειά τους. Ξεχωριστή αναφορά γίνεται στην ευσεβή πίστη του Ασέν Α΄, του Ιωαννίτζη και του Ιωάννου - Ασέν Β΄, για τους οποίους ο Ευθύμιος ακολουθώντας τα αυλικά πρότυπα δεν φείδεται κολακευτικών χαρακτηρισμών (βλ. σχετ. στους Βίους του αγίου Ιωάννου της Ρίλας, του αγίου Ιλαρίωνος Μογλενών και της οσίας Φιλοθέας, καθώς επίσης και στις Ομιλίες προς τιμή του αγίου Μιχαήλ του Πολεμιστού και του αγίου Ιωάννου του Πολιβότου)[35]. Η ιδιαίτερη αναφορά του τελευταίου πατριάρχη Τυρνόβου στους παραπάνω ηγεμόνες σχετίζεται με το γεγονός ότι επί της ηγεμονίας τους μεταφέρθηκαν στο Τύρνοβο τα λείψανα των αγίων τους οποίους εγκωμιάζει στα αγιολογικά του έργα.

31. Βλ. σχετ. E. Kałužniacki, *Werke,* σελ. 56, 95-96, 178-179, 197.

32. Βλ. σχετ. E. Kałužniacki, *Werke,* σελ. 69-70.

33. Βλ. σχετ. E. Kałužniacki, *Werke,* σελ. 70.

34. Περισσότερα για την πολιτικοστρατιωτική κατάσταση του Βουλγαρικού Κράτους την εποχή του Ευθυμίου και την απειλή που προέρχονταν από τους Οθωμανούς βλ. *Istorija na Bălgarija,* tom III, σελ. 351 κ. εξ., P. Mutafčiev - V. Mutafčieva, *Istorija,* σελ. 326 κ. εξ.

35. Πρβλ. E. Kałužniacki, *Werke,* σελ. 23 κ. εξ. 56 κ. εξ., 95 κ. εξ., 178 κ. εξ. και 197 κ. εξ.

Με αφορμή μάλιστα την περιγραφή της μεταφοράς των λειψάνων στην πρωτεύουσα του Βουλγαρικού Κράτους ο Ευθύμιος βρίσκει μία ακόμα ευκαιρία να εγκωμιάσει την πίστη και την ευλάβειά τους, ιδιαίτερα σε σχέση με τα λείψανα των αγίων, τα οποία προσκυνούν με ευλάβεια και πίστη και παρακινημένοι από ιερό ενθουσιασμό τα μεταφέρουν στην πρωτεύουσα του Κράτους τους για ενίσχυση και προστασία[36].

Στα έργα του ο Ευθύμιος Τυρνόβου σχεδιάζει με έντεχνο τρόπο το πορτρέτο του ιδανικού ηγεμόνα μέσα από την περιγραφή της δράσης των παραπάνω ηγεμόνων, δημιουργώντας έτσι μια εξιδανικευμένη εικόνα για το παρελθόν του Βουλγαρικού Κράτους χρήσιμη στις δύσκολες συνθήκες της εποχής του[37]. Παράλληλα αφιέρωσε την Ομιλία του «Προς τιμή των Αγίων Μεγάλων Ισαποστόλων Βασιλέων Κωνσταντίνου και Ελένης» για να συστηματοποιήσει και να ολοκληρώσει το πρότυπο του ιδανικού ηγεμόνα. Είναι μάλιστα άξιο ιδιαίτερης προσοχής το γεγονός ότι ο Μεγάλος Κωνσταντίνος παρουσιάζεται από τον Ευθύμιο σύμφωνα με τις βυζαντινές αντιλήψεις ως ιδανικός χριστιανός ηγεμόνας, ευσεβής και πιστός, ικανός κυβερνήτης, άξιος στρατιωτικός ηγέτης, προστάτης της Εκκλησίας[38]. Το πρότυπο αυτό προβάλλεται στο πρόσωπο του τσάρου Ιωάννου - Σισμάν, ενώπιον του οποίου εκφωνήθηκε η Ομιλία, και ο οποίος καλείται να το μιμηθεί και να ανταποκριθεί με επιτυχία στις προκλήσεις του καιρού του[39].

Ιδιαίτερη θέση στα συγγράμματα του Ευθυμίου καταλαμβάνει η πρωτεύουσα του Κράτους. Το ένδοξο Τύρνοβο είναι η ευλογημένη και θεοφρούρητη πόλη των τσάρων, όπου φυλάσσονται τα λείψανα πολλών αγίων, τα οποία πάνω απ' όλα είναι οι πολυτιμότεροι θησαυροί της (βλ. σχετ. στον Βίο της οσίας Φιλοθέας, καθώς και στην Ομιλία προς τιμή του αγίου Ιωάννου του Πολιβότου)[40] και τα οποία συνέβαλαν καθοριστικά στην εξύψωσή του κύρους της ανάμεσα σε όλες τις υπόλοιπες βουλγαρικές πόλεις (βλ. σχετ. στην Ακολουθία της αγίας Θεοφανώς)[41].

Από όσα εκτέθηκαν επιγραμματικά παραπάνω γίνεται φανερό ότι ο Ευθύμιος Τυρνόβου είναι φορέας της ιδεολογίας του Β΄ Βουλγαρικού Κράτους. Ομιλεί με υπερηφάνια για τους ένδοξους τσάρους και τα

36. Πρβλ. υποσημ. 35.
37. Πρβλ. υποσημ. 34.
38. Βλ. σχετ. E. Kałužniacki, *Werke,* σελ. 103-146.
39. Βλ. σχετ. E. Kałužniacki, *Werke,* σελ. 145-146.
40. Βλ. σχετ. E. Kałužniacki, *Werke,* σελ. 95 και 201-202.
41. Βλ. σχετ. E. Kałužniacki, *Werke,* σελ. 274-275.

επιτεύγματά τους. Βλέπει επίσης στο πρόσωπο του τσάρου Ιωάννου - Σισμάν τον ευσεβή ηγεμόνα που κυβερνά το Κράτος και προστατεύει την Εκκλησία. Το Τύρνοβο είναι στη συνείδησή του η ευλογημένη και ένδοξη πόλη των τσάρων και των αγίων λειψάνων. Παράλληλα όμως είναι αξιοσημείωτο, και αυτό πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα, ότι δεν υιοθετεί την ιδεολογία που καλλιεργήθηκε στη Βουλγαρία επί βασιλείας Ιωάννου - Αλεξάνδρου, ο οποίος επιχείρησε να ιδιοποιηθεί τους τίτλους του βυζαντινού αυτοκράτορα. Πουθενά στο έργο του δεν εμφανίζονται τα οράματα που εκπροσωπεί ο βούλγαρος μεταφραστής του Χρονικού του Μανασσή και οι παραστάσεις του τσάρου Ιωάννου - Αλεξάνδρου στις μικρογραφίες και τα νομίσματα. Ο Ευθύμιος παραμένει πάντοτε ενταγμένος στο πνευματικό πλαίσιο του Ησυχασμού. Ενεργεί, γράφει και διοικεί την Εκκλησία ως ησυχαστής. Έτσι δεν είναι περίεργο το ότι δεν ακολουθεί τα οράματα της τσαρικής αυλής. Ο ίδιος, όπως και οι ομοϊδεάτες του σε ολόκληρη τη Βαλκανική ακολουθεί με συνέπεια τη βυζαντινή αντίληψη για την ιεραρχία των εθνών στην κορυφή της οποίας βρίσκεται σταθερά ο βυζαντινός αυτοκράτορας και ο οικουμενικός πατριάρχης[42].

42. Σχετικά με τη βυζαντινή αντίληψη περί της ιεραρχίας των εθνών βλ. G. Ostrogorsky, «The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order», *The Slavonic and East European Review,* 35 (1956), n. 84, σελ. 1-14, και του ιδίου, *Ἱστορία,* τ. 1, σελ. 85, D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth,* σελ. 272 κ. εξ., Ἑ. Γλύκατζη - Ἀρβελέρ, *Ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας,* Ἀθήνα 1992[4], σελ. 55 κ. εξ. και Ι. Καραγιαννοπούλου, *Η πολιτική θεωρία των βυζαντινών,* Θεσσαλονίκη 1992, σελ 8 κ. εξ. και του ιδίου, *Το Βυζαντινό Κράτος,* σελ. 282 κ. εξ.

Β. ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ

Αγγελική Λάϊου (γενική εποπτεία), *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα,* 3 τόμοι, Αθήνα Μ.Ι.Ε.Τ., 2006, σ. 600+730+584, χάρτες, πίνακες, σχέδια-διαγράμματα. ISBN set 960-250-358-0.

Με τον επιστημονικό συντονισμό των μελών της εκδοτικής επιτροπής, καθηγητών Σεσίλ Μορρισσόν, Χαράλαμπου Μπούρα, Νίκου Οικονομίδη (1934-2000) και Κωνσταντίνου Πιτσάκη και με την γενική εποπτεία της καθηγήτριας και ακαδημαϊκού Αγγελικής Λάϊου, ολοκληρώθηκε σε τρεις καλοτυπωμένους τόμους η ελληνική μετάφραση (με σημαντικές προσθήκες και αναθεωρήσεις) της πρωτοδημοσιευμένης στα αγγλικά *The economic history of Byzantium from the 7th to the 15th century* (3 τόμοι, Ουάσιγκτον, Dumbarton Oaks Research Library & Collection, 2002).

Πρόκειται αναμφίβολα για πολύτιμο απόκτημα της ελληνόγλωσσης βυζαντινολογικής βιβλιογραφίας, αφού στο εν λόγω έργο καταθέτουν την επιστημονική τους συνεισφορά πολλοί από τους κατά τεκμήριο κορυφαίους σήμερα μελετητές του οικονομικού βίου της μεσαιωνικής ελληνικής αυτοκρατορίας, σε αγαστό συντονισμό με σημαντικούς ιστορικούς, αρχαιολόγους και νομικούς. Όλοι τους δίνουν εδώ τα τελευταία πορίσματα της διεθνούς έρευνας για ποικίλα θέματα και ζητήματα οικονομικής ιστορίας, νομισματικής, ιστορίας τέχνης, γεωγραφίας/τοπογραφίας αλλά και γεωλογίας, καθώς και βυζαντινής νομοθεσίας. Ζητήματα όχι τόσο γνωστά στον φιλίστορα αναγνώστη – αλλά και συχνά και σε ειδικούς μελετητές, οι οποίοι έχουν τώρα την ευκαιρία μέσα στο πλαίσιο αυτής της αξιοθαύμαστης «εγκυκλοπαίδειας της βυζαντινής οικονομίας» να παρακολουθήσουν μέσα από τις ποικίλες υποενότητες του έργου την πορεία της στη διάρκεια οκτώμισι περίπου αιώνων (7ος-μέσα 15ου). Καθώς τονίζει η ακαδημαϊκός Α. Λάϊου στο επιλογικό της κεφάλαιο (*«Επισκόπηση της βυζαντινής οικονομίας»,* τόμος Γ΄, σ. 387), *«οι σημαντικές μεταβολές στην οικονομία ήταν αποτέλεσμα των προσαρμογών στις νέες συνθήκες που δημιούργησαν η μεγέθυνση, η συσσώρευση, οι μεγαλύτερες και πιο ανοιχτές αγορές»,* κάτι που είχε ως αποτέλεσμα ότι *«οι προσαρμογές ήταν πράγματι επιτυχείς, τουλάχιστον ως το τέλος του 12ου αιώνα, σε ορισμένους δε τομείς της οικονομίας ακόμη και αργότερα».*

Η ελληνόγλωσση βιβλιογραφία, είναι αλήθεια, έχει να παρουσιάσει αξιόλογους μελετητές διαφόρων πτυχών της ιστορίας της βυζαντινής οικονομίας, από τους παλαιότερους οικονομολόγους Παύλο Καλλιγά (1814-1896)[1], Ιωάννη Ζωγράφο (1844-1927)[2], Ανδρέα Ανδρεάδη (1876-1935)[3], Αλέξανδρο Διομήδη (1874-1950)[4] και Αριστοτέλη Σίδερι (1889-1976)[5], ως τους νεότερους Λάζαρο Χουμανίδη (1921-)[6], Ρηγίνο Δ. Θεοχάρη (Κύπριο) (1929-)[7], Σάββα Π. Σπέντζα (1929-)[8] και (πιο

1. Η αξιόλογη εκτενής μελέτη του με τίτλο «Περί δουλοπαροικίας παρά τοις Βυζαντινοίς και περί φορολογικών διατάξεων» συμπεριλήφθηκε στον τόμο του ιδίου, *Μελέται και λόγοι* (Αθήνα 1882), που ανατυπώθηκε φωτοστατικά ως *Μελέται βυζαντινής ιστορίας* (Αθήνα, Δημιουργία, 1997), σ. 181-304.

2. Συνοπτική εξέταση των δημοσιονομικών αρχών του Βυζαντίου στο πλαίσιο του βιβλίου του *Δημοσιονομικαί μελέται*, τόμ. Β΄ (Αθήνα 1925), σ. 117-134.

3. Η σημαντική συμβολή του Α. Ανδρεάδη, καθηγητή και ιδρυτικού μέλους της Ακαδημίας Αθηνών (1926), με τίτλο *Η δημοσία οικονομία των Βυζαντινών*, πρωτοδημοσιευμένη το 1918, συμπεριλήφθηκε (ως 2η έκδοση) στην δίτομη *Ιστορία της ελληνικής δημοσίας οικονομίας* το 1992 από τις εκδόσεις Παπαδήμα (Αθήνα), τόμος Β΄ (*Από των ελληνομακεδονικών μέχρι και των βυζαντινών χρόνων*, στις σ. 165-452), με εισαγωγή του Σ. Σπέντζα (σ. VII-XXI) και βιβλιογραφικό συμπλήρωμα των Χ. Μπαλόγλου και Α. Στεφανή (σ. 453-466). Χρήσιμα είναι και τα κεφάλαιά του «Η οικονομική ζωή του βυζαντινού κράτους» και «Τα δημόσια οικονομικά», στους N. Baynes - St. Moss, *Βυζάντιο. Εισαγωγή στο βυζαντινό πολιτισμό*, μετάφρ. Δημ. Σακκάς, 2η έκδ., Αθήνα, Παπαδήμας, 1983 (και ανατυπώσεις), σ. 103-127 και 128-146. Βλ. την εμπεριστατωμένη περί Ανδρεάδη μελέτη του Λάζ. Χουμανίδη, στο περιοδ. *Νέα Κοινωνιολογία* τεύχ. 33 (φθινόπωρο 2001: *Αφιέρωμα στους Έλληνες ιστορικούς της Οικονομίας*), σ. 25-59.

4. Σημαντική αξία έχουν ακόμη, μεταξύ άλλων, τα έργα του *Η πολιτική της Μακεδονικής δυναστείας κατά της μεγάλης ιδιοκτησίας*, τόμ. Α΄ του έργου του *Βυζαντιναί μελέται* (Αθήνα 1943) και «Η εξέλιξη της φορολογίας της γης εις το Βυζάντιον», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 19 (1949), σ. 306-314. Περί του επίσης ακαδημαϊκού Διομήδη βλ. την εξαιρετική συμβολή του Χρ. Μπαλόγλου, στη *Νέα Κοινωνιολογία* 33 (2001), σ. 60-76.

5. Στο συνθετικό του έργο *Ιστορία του οικονομικού βίου*, τόμ. Α΄ (Αθήνα, Παπαζήσης, 1950) συμπεριέλαβε ειδικό κεφάλαιο (μέρος Δ΄) με επισκόπηση της οικονομίας του Βυζαντίου.

6. Βλ. τη μονογραφία του *Οικονομία και εμπόριον εις το Βυζάντιον* (Αθήνα 1959) και τις πιο πρόσφατες συμβολές του «Περί του τόκου εις το Βυζάντιον» και «Περί της φορολογίας εις το Βυζάντιον», στο περιοδ. *Βυζαντιναί Μελέται* 6 (1995), σ. 104-122 και 7 (1996), σ. 190-208.

7. Βλ. τη μονογραφία του *Αρχαία και βυζαντινή οικονομική ιστορία* (Αθήνα, Παπαζήσης, 1983).

8. Βλ. τις μονογραφίες του *Δημοσιονομική διερεύνησις του βυζαντινού κράτους. Συμβολή εις την ελληνικήν δημοσίαν οικονομίαν*, 2η έκδ. (Αθήνα, Β. Παπαζήσης, 1984) και *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων, ο φιλόσοφος του Μυστρά. Οι οικονομικές, κοινωνικές και δημοσιονομικές του απόψεις*, 4η έκδ. με βιβλιογραφικές προσθήκες του Χ. Μπαλόγλου και πρόλογο του C.M. Woodhouse (Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1996).

πρόσφατα) τους Αντώνιο Σ. Δαμαλά (1935-1992)[9] και Χρήστο Μπαλόγλου (1962-)[10]. Γνωστοί και καθιερωμένοι επίσης Έλληνες βυζαντινολόγοι-ιστορικοί, με πολύχρονη επιστημονική θητεία στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, έδωσαν πολύ σημαντικές μελέτες πάνω σε ζητήματα οικονομικής ιστορίας: πιο πρόσφατα ο πολυσχιδής Νίκος Οικονομίδης, για παράδειγμα, μεταξύ των τελευταίων δημοσιευμάτων του εξέδωσε στα γαλλικά μονογραφία περί φορολογίας και φορολογικών απαλλαγών στο Βυζάντιο κατά τους 9ο, 10ο και 11ο αιώνες[11], ενώ πολύ σημαντική θέση στη διεθνή βιβλιογραφία κατέχουν σχετικές συμβολές των Διονύσιου Α. Ζακυθηνού (1905-1993)[12], Πέτρου Χαρανή (Peter Charanis: 1905-1985)[13], Νίκου Σβορώνου (1911-1989)[14], Ιωάννη Καραγιαννόπουλου (1922-2000)[15], Ελένης Αντωνιάδη-Μπιμπίκου[16] και

9. Μεταθανάτια εκδόθηκε η ογκώδης διδακτορική του διατριβή (2 μέρη σε 4 τόμους), με τίτλο *Ο οικονομικός βίος της νήσου Χίου από του έτους 992 μ.Χ. μέχρι του 1566*, πρόλογος Διον. Α. Ζακυθηνός (Πειραιεύς 1998). Πρβλ. την αναλυτική παρουσίαση του Χ. Μπαλόγλου, *Βυζαντινός Δόμος* 12 (2001), σ. 184-191.

10. Βλ., μεταξύ άλλων, τις πρόσφατες μονογραφίες του *Πληθώνεια οικονομικά μελετήματα* (Αθήνα, Ελεύθερη Σκέψις, 2001) και *Γεώργιος Πλήθων-Γεμιστός επί των πελοποννησιακών πραγμάτων* (Αθήνα, Ελεύθερη Σκέψις, 2002).

11. N. Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance, IXe-XIe siècles* (Αθήνα, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/ ΙΒΕ-Ε.Ι.Ε., 1996).

12. Η βασική του συμβολή *Crise monetaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle* (Αθήνα 1948) έχει ανατυπωθεί στη φωτοστατική ανατύπωση μελετών του με τίτλο *Byzance. État-société-économie* (Λονδίνο, Variorum Reprints, 1973).

13. Βλ. τη συλλογή φωτοανατύπωσης μελετών του *Social, economic and political life in the Byzantine Empire* (Λονδίνο, Variorum Reprints, 1973).

14. Οι σχετικές του μελέτες (γαλλικά) στη συλλογή φωτοανατύπωσης με τίτλο *Études sur l'organisation interieure. La société et l'économie de l'empire byzantin* (Λονδίνο, Variorum Reprints, 1973). Εδώ συμπεριλαμβάνεται και η σπουδαία του συμβολή για το φορολογικό κατάστιχο (κτηματολόγιο) των Θηβών (11ου -12ου αι.): *Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: Le cadastre de Thèbes* (Παρίσι 1959). Βλ. επίσης τη μεταθανάτια έκδοσή του (επιμ. Πάρις Γουναρίδης): *Η βυζαντινή επαρχία. Πέντε μαθήματα* (Αθήνα, Σχολή Μωραΐτη, 1991), με τα σχόλια στη βιβλιοκρισία του Τηλέμαχου Λουγγή, *Βυζαντινός Δόμος* 5-6 (1991-92), σ. 251-253. Επισκόπηση της βυζαντινής οικονομίας ως το 1204 μ.Χ. συνέγραψε ο Σβορώνος στη συλλογική *Ιστορία του ελληνικού έθνους/ΙΕΕ* (Εκδοτικής Αθηνών), τόμ. Ζ΄ (1978), σ. 278-305 (πρωτοβυζαντινή περίοδος) και Η΄ (1979), σ. 180-213 (μεσοβυζαντινή περίοδος). Την αντίστοιχη επισκόπηση της υστεροβυζαντινής περιόδου συνέγραψε η Α. Λαΐου (*ΙΕΕ* Θ΄, 1979, σ. 214-243).

15. Θεμελιακή παραμένει η σπουδαία του συμβολή για τα οικονομικά του πρωτοβυζαντινού κράτους: *Die Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates* (Μόναχο 1958). Πολύ χρήσιμη και η ευσύνοπτη μονογραφία του με τίτλο *Η εξέλιξη των αγροτικών σχέσεων στο Βυζάντιο* (Αθήνα, Επιτροπή Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, 1995).

16. Το θεμελιακό της σύγγραμμα: *Recherches sur les douanes à Byzance* (Παρίσι

Αγγελικής Λάϊου[17]. Μάλιστα, στα πολύτομα συνθετικά εγχειρίδια Βυζαντινής ιστορίας των Ι. Καραγιαννόπουλου και Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου (1917-) υπάρχουν πολλές σημαντικές μνείες σε ζητήματα και προβλήματα οικονομικού περιεχομένου. Μνεία στις κυριότερες συμβολές των «σκαπανέων» Καλλιγά, Ανδρεάδη (πραγματικού «πατέρα της οικονομικής ιστορίας στην Ελλάδα») και Διομήδη κάνει στο εδώ εισαγωγικό της σχεδίασμα με τίτλο *«Γύρω από τη συγγραφή της οικονομικής ιστορίας του Βυζαντίου»* η Α. Λάϊου (σ. 51-52)[18].

Στο παρόν συνθετικό έργο, που κωδικοποιεί μια πραγματικά τεράστια ύλη με τρόπο επαγωγικό, υπάρχουν στην αρχή καθενός από τους τρεις τόμους οι ευρέως χρησιμοποιούμενες βραχυγραφίες των πρωτοτύπων πηγών, των βασικών βοηθημάτων και των περιοδικών-εγκυκλοπαιδιών-λεξικών, ενώ ορθότατη είναι η επιλογή της εκδοτικής επιτροπής να υπάρχουν συνοπτικά τα περιεχόμενα του όλου έργου και στους τρεις τόμους (πέραν των αναλυτικών περιεχομένων καθενός τους ξεχωριστά). Καθένας από τους 3 τόμους παραθέτει στο τέλος του ενημερωτικό κατάλογο του εικονογραφικού του μέρους.

1963). Βλ. και τις πιο πρόσφατες εκδόσεις της στην Ελλάδα: *Το Βυζάντιο και ο ασιατικός τρόπος παραγωγής* (Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1988) και *Προβλήματα ιστορίας βυζαντινά, μεταβυζαντινά*, τόμ. Α΄ (Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998) - πρβλ. βιβλιοπαρουσίαση του τελευταίου έργου από τον Α. Σαββίδη, περιοδ. *Mésogeios* 3 (1999), σ. 205-208.

17. Η μονογραφία της για την υστεροβυζαντινή αγροτική κοινωνία, που πρωτοδημοσιεύτηκε στα αγγλικά (Πρίνστον 1977), μεταφράστηκε προ εικοσαετίας από την Αγλαΐα Κάσδαγλη στις εκδόσεις του Μ.Ι.Ε.Τ.: *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή* (Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1987). Βλ. και τις σχετικές της συμβολές στη συλλογή φωτοανατύπωσης της ιδίας, *Gender, society and economic life in Byzantium* (Aldershot, Variorum, 1992).

18. Συνοπτική θεώρηση της εξέλιξης της έρευνας για οικονομικά-φορολογικά ζητήματα του Βυζαντίου γίνεται σε σχετικά λήμματα του *Oxford dictionary of Byzantium* (*ODB*, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1991, γεν. επιμ. A. Kazhdan) και του *Lexikon des Mittelalters* (*LM*, Μόναχο-Ζυρίχη 1977-2000). Ειδικότερα, στα λ. «Banker, Economy, Taxation» (*ODB*, του A. Kazhdan), «Fiscal system, Tax alleviation, Tax collectors» (*ODB*, του Ν. Οικονομίδη), «Finanzwesen, II: Byzantinisches Reich» (*LM*, του P. Schreiner), «Steuer-, wesen, II: Byzantinisches Bereich» (*LM*, του P. Schreiner). Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στο *LM* η περίοδος ως την εποχή του Ιουστινιανού Α΄ (6ος αι.) εξετάζεται σε ξεχωριστά λήμματα των G. Wirth («Finanzwesen, I: Spätantike») και W. Schuller («Steuer,-wesen, I: Spätantike»). Περί φορολογίας βλ. και τις αναφορές στον Α. Σαββίδη, «Ο Βυζαντινός φορολογούμενος: κρατικοί φοροεισπράκτορες απομυζούν τις αυτοκρατορικές επαρχίες», δοκίμιο 6 στου ιδίου, *Βυζάντιο-μεσαιωνικός κόσμος-Ισλάμ*, 2η έκδ. (Αθήνα, Παπαζήσης, 2004), σ. 53-63. Τέλος, αναφέρουμε εδώ και την πρόσφατη έκδοση των Πρακτικών ειδικού συνεδρίου για την ύστατη βυζαντινή (παλαιολόγεια) περίοδο: Ν.Γ. Μοσχονάς (επιμ.), *Χρήμα και αγορά την εποχή των Παλαιολόγων* (Αθήνα, ΙΒΕ-ΕΙΕ, 2003).

Ο Α΄ τόμος περιλαμβάνει τρία μέρη-θεματικές ενότητες (Περιβάλλον-πλουτοπαραγωγικές πηγές-επικοινωνίες-τεχνικές παραγωγής/Ο έκτος αιώνας-το γενικό πλαίσιο/Δομές, οργάνωση και ανάπτυξη της παραγωγής), ο Β΄ τόμος τη συνέχεια της 3ης θεματικής ενότητας (με τα παραρτήματά της) και την 4η (Ανταλλαγές, εμπόριο και αγορές, με το δικό της αντίστοιχο παράρτημα) και ο Γ΄ τόμος τις ενότητες 5η και 6η (Οικονομικοί θεσμοί και κράτος/Γενικά χαρακτηριστικά της βυζαντινής οικονομίας), την επιλογή γενικής βιβλιογραφίας κατά κεφάλαιο/ θεματολογία για όλους τους τόμους (σ. 393-432) και αναλυτικά ευρετήρια κυρίων προσώπων, τόπων και θεμάτων-εννοιών. Στους συγγραφείς του έργου συμπεριλαμβάνονται όλοι σχεδόν οι συντελεστές της εκδοτικής επιτροπής, καθώς και άλλοι μελετητές του κλάδου, Έλληνες και ξένοι. Ο περιορισμένος χώρος της παρουσίασης αυτής δεν επιτρέπει εκτενέστερη αναφορά σε ονόματα και σε τίτλους των σχετικών συμβολών, πρέπει όμως να τονιστεί και να εξαρθεί το γεγονός ότι έχει καταβληθεί προσπάθεια μιας κατά το μέτρον του δυνατού πλήρους κάλυψης του θέματος, έτσι ώστε ο αναγνώστης να συναντά ζητήματα πραγματικά πρωτότυπα και σπάνια στην αντίστοιχη διεθνή βιβλιογραφία, όπως λ.χ. εκείνα περί των μέσων της αγροτικής παραγωγής, περί των μεταλλείων και ορυχείων στο Βυζάντιο[19], περί διαφόρων σημαντικών ζητημάτων βυζαντινού δικαίου ως προς ποικίλες οικονομικές δραστηριότητες, κ.ά.

Εκτός από τους συγγραφείς και τους επιστημονικούς υπεύθυνους του έργου, αξίζουν επίσης θερμά συγχαρητήρια στους αφανείς συντελεστές της εκδοτικά άψογης εμφάνισης της έκδοσης –ειδικότερα στους μεταφραστές των συμβολών των ξένων μελετητών, στην υπεύθυνη των εκδόσεων του Μ.Ι.Ε.Τ., Αντιγόνη Φιλιπποπούλου, και στην συντάκτρια των πολυτιμότατων ελληνογλώσσων και ξενογλώσσων ευρετηρίων στο τέλος του 3ου τόμου για το συνολικό έργο (σ. 441-584), Κωστούλα Σκλαβενίτη, με τις συνεργάτιδές της, Ματίνα Βασιλείου και Χριστίνα Κωνσταντάκη. Ένα τέτοιου βεληνεκούς έργου δεν θα ήταν δυνατόν να μελετηθεί ενδελεχώς χωρίς την ύπαρξη ευρετηρίων τέτοιας ποιότητας και πληρότητας, που πραγματικά του προσδίδουν και χαρακτήρα εγκυκλοπαιδικού έργου. Το Μ.Ι.Ε.Τ., εξάλλου, έχει να επιδείξει «θητεία» στη βυζαντινή οικονομική ιστορία, αφού πριν από μια δεκαετία εκδόθηκε η μονογραφία του Βρετανού βυζαντινολόγου Alan

19. Πρόσθετη σχετική βιβλιογραφία στον A. Savvides, «Observations on mines and quarries in the Byzantine Empire», *Ekklesiastikos Pharos* 82.1 (=νέα σειρά 11.1) (Αλεξάνδρεια-Johannesburg 2000), σ. 130-155.

Harvey για την οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο– βιβλίο επίσης εξειδικευμένο και απαιτητικό[20].

Το εδώ κρινόμενο έργο αποτελεί αναμφίβολα μια μνημειώδη σύνθεση για την Ιστορία της Βυζαντινής Οικονομίας, για απαιτητικούς αναγνώστες. Με την υπεύθυνη εκδοτική δουλειά του το Μ.Ι.Ε.Τ. προσθέτει στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία ένα ακόμη βασικό έργο αναφοράς. Ελπίζεται ότι στο μέλλον θα επιχειρήσει ελληνική έκδοση και των πολύτιμων τόμων της σειράς *«Tabula Imperii Byzantini»* της Αυστριακής Ακαδημίας Επιστημών, γραμμένους στα γερμανικά από τους έγκριτους ερευνητές του Ινστιτούτου Βυζαντινών & Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Βιέννης, που τόσα πολλά έχουν προσφέρει στη μελέτη της ιστορικής γεωγραφίας του Βυζαντίου μέσα στις τελευταίες δεκαετίες. Ιδού ένα πραγματικό *desideratum* της ελληνόγλωσσης βιβλιογραφίας!

Αλέξιος Γ.Κ. Σαββίδης
Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών/ Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος

20. *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο, 900-1200*, μετάφρ. Ελένη Σταμπόγλη (Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1997) (πρωτότυπη αγγλ. έκδ. Παν/μιο Καίμπριτζ 1989).

Foteini Kolovou, Die *Briefe des Eustathios von Thessalonike.* Einleitung, Regesten, Text, Indizes (Beitrage zur Altertumskunde. Band 239), Munchen-Leipzig 2006, σσ. 176.

Ἡ ἐπανέκδοση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης ἀποτελοῦσε ἀπὸ καιρὸ ἕνα ἀπὸ τὰ desiderata τῆς ἔρευνας, καθὼς ἡ ἔκδοση τοῦ Tafel ἦταν φανερὸ ὅτι ἔχρηζε ἀναθεωρήσεως. Ἡ παροῦσα ἐργασία τῆς Φ. Κολοβοῦ καλύπτει τὸ κενὸ αὐτὸ μὲ ὑποδειγματικὸ τρόπο. Πολύτιμες γιὰ τὸν σύγχρονο ἐρευνητὴ εἶναι οἱ ἐκτενεῖς περιλήψεις τῶν ἐπιστολῶν οἱ ὁποῖες προτάσσονται τῆς ἐκδόσεως, καὶ συνοδευόμενες ἀπὸ σχόλια, δίνουν τὴν δυνατότητα στὸν ἀναγνώστη νὰ ἀξιοποιήσει καλύτερα τὸ προσφερόμενο ὑλικό. Ἐνδιαφέρουσα ἐπίσης εἶναι ἡ σχεδὸν αὐτοτελὴς πραγματεία γιὰ τὸν τρόπο παραπομπῶν τοῦ ἐπιστολογράφου σὲ παλαιότερα κείμενα, ἡ ὁποία καλύπτει μεγάλο μέρος τῆς εἰσαγωγῆς.

Στὴν συνέχεια θὰ παρατεθοῦν ὁρισμένες παρατηρήσεις στὸ κείμενο.

7, 29 *χλωρότητι χρυσίου σώζονται*. Νὰ γραφεῖ *χλωρότητα*.

15, 127-128 *τὰ πτηνὰ ταῦτα τὰ ὀλίγα τὰ ὀξωτὰ πρὸς μὲν ἐκείνην τὴν τὸ πᾶν ἐν ὄρνισι λογισθεῖεν ἂν ἄτομα. Μήπως ἄτιμα;*

23, 55-56 *ἐκεῖνο δὲ μὴν καὶ τοῖς παραδόξοις ἐντάττειν ἀκούσμασιν ἔχοι τις*. Ἡ διόρθωση τοῦ *μὴ* σὲ *μὴν* εἶναι περιττή.

27, 33-35 *ὡς ἔστι μὲν οὖν τὴν χάριν ἀνακάμπτειν ... ἔστι δ' ὅτε καὶ εὐθυωροῦσαν προβαίνειν*. Ἡ διόρθωση τοῦ *οὐ* σὲ *οὖν* εἶναι περιττή.

33, 171-174 *τἄλλα τε γὰρ οὐ μακρὰν ἐκείνων πίπτουσι καὶ συμμετέχειν ἔστιν ἡμῖν ἀλλήλοις τῶν παρ' ἑκάστοις καὶ κοινωνίαν φιλικὴν συνιστᾶν ἢ φράζειν ἐν τῷ παρόντι. Φιλοτιμία τις ἄκαιρος καὶ ἐπιστολῶν νόμοις ἀντίθετος*. Τὸ *ἢ* πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *ἥν* (μία φιλικὴ ἐπικοινωνία, τὴν ὁποία δὲν μᾶς ἐπιτρέπει τώρα νὰ τὴν ἀναφέρουμε ὁ νόμος τῆς σύνταξης ἐπιστολῶν, καὶ θὰ ἦταν καὶ ἄκαιρος κομπασμός).

37, 23 *οὐδέν τι ἔχανον εἰπεῖν*. Νὰ γραφεῖ *ἔχαδον*.

38, 549-50 *εἴ μοι τὰ περιόντα φωνὴν τεραστίως ἦν ἀναλαχεῖν*. Μᾶλλον πρέπει νὰ γραφεῖ *ἀναλαβεῖν*.

40, 91 *πάντα μοι ἔξεστι*. Πρβλ. Α΄ Πρὸς Κορινθίους 6, 12 καὶ 10, 23.

40, 102-105 *καὶ ταῦθ' οὕτω διασκευάσας καὶ ταῖς σαῖς μεθόδοις ἐπικοσμήσας ῥητορικώτερον, ἢ πείσας τὸν Δούκαν καὶ οὐκ ἀναμενεῖ τὴν ἀπόφασιν, ἢ ἀλλ' ὁ δικαστής, ἡ ἀλήθεια, τὸ ἑαυτῆς ἀποφανεῖται*. Ἡ σύνδεση τῆς μετοχῆς *πείσας* καὶ τοῦ ρήματος *ἀναμενεῖ* μὲ τὸ *καὶ* δὲν εἶναι ἀναμενόμενη. Προτιμότερο εἶναι νὰ γράψουμε *πείσεις*.

41, 140-141 *ἀτενεῖς ἦσαν καὶ ἀκλινῶς εἶχον καὶ οἷον ἀνεσταλοῦντο εἰς ὄρθιον*. Νὰ γραφεῖ *ἀνεστηλοῦντο*.

45, 64-65 *τῇ σῇ μεγαλοδώρῳ ἑαυτὸν παραθέμενος, ὃν εὐεργέτην μὲν ἡγοῦμαι*. Ὁ Εὐστάθιος συνιστᾶ μὲ τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ τὸν κομιστὴ τοῦ γράμματος στὸν ἀποδέκτη. Ἑπομένως τὸ *ἑαυτὸν* πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *αὐτόν*. Μήπως πρέπει ἐπίσης νὰ γράψουμε *τῷ σῷ μεγαλοδώρῳ;*

50, 27-28 *οὗ τὰ τῆς προμηθείας ἕως καὶ εἰς αὐτὰ κινεῖται τὰ πάντη σμικρότατα*. Μήπως *ἱκνεῖται;*

51, 14 *ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν*. Β΄ Πρὸς Κορινθίους 3, 18.

55, 14 *οἷς ἀξία ἐστίν, ἔστι δὲ τοῦ, ἂν εἴποι τις, καλοῦ*. Ὁ κώδικας παραδίδει ἀντὶ *τοῦ, οὗ*, τὸ ὁποῖο δὲν πρέπει νὰ διορθωθεῖ (ἡ ἔννοια: εἶσαι ἄξιος ὁποιουδήποτε καλοῦ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀναφέρει).

59, 29 *πτερορρυήσουσι*. Πρβλ. Πλάτωνος, *Φαῖδρος* 246c.

60, 22. *ἐν πίνακι τυκτῷ*. Μήπως *πτυκτῷ;* Πρβλ. Ἰλιάδα 6, 169.

62, 68-69 *οὐχ ἧττον ἢ τὸν θρυλλούμενον +ἀντιφέροντα+ τὰ ἐκεῖνον ἐκδειματοῦντα ἰνδάλματα*. Τὸ *ἐκείνου* διορθώνεται σὲ *ἐκεῖνον*, ὅμως τὸ κείμενο δὲν χρήζει διορθώσεως. Γίνεται ἀναφορὰ στὸν μνημονευόμενο ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη (Meteor. 373b 4, καί Ph.185a 28 πρβλ. *Ἑλληνικὰ* 45 (1995), 58, 120 κἑξ.) Ἀντιφέροντα τὸν Ὠρείτη.

66, 153-154 *ἢ εἴ τις ἄλλος κατ' ἐκεῖνον τῇ εἰς ἄκρον εὐεξίᾳ σφαλεὶς ἐξεκρούσθη τοῦ εἰδέναι*. Πρέπει μᾶλλον νὰ γραφεῖ τῆς *...εὐεξίας*.

68, 217 *βοὴν ἀγαθός*. Πρβλ. Ἰλιὰς 2, 408.

69, 219 *βάττον γεγράψεται ... καὶ τοῖς οὕτως ἀστόμοις συνθήσεται*. Τὸ χειρόγραφο παραδίδει *ἀτόμοις*, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ διορθωθεῖ σὲ *ἀτόποις*. Φυσικὰ ἡ ἀναφορὰ στὸν Βάττο τῆς Κυρήνης εἶναι εὐδιάκριτη.

70, 258-260 *ὄμμασιν ...ὅσα κατὰ σῶμα περὶ τὸν ἀλλοφυῆ Ἄργον... ἐπέμφαινον*. Μήπως *ἐπάμφαινον;*

90, 169-170 *ζητοῦντες οὐκ ἀναπίπτομεν, ὃ δὲ θέλομεν οὐχ εὑρίσκομεν, ἀλλὰ ἐλπίδας μὲν οὐ σταθερὰς ἔχομεν ἐξευρίσκειν, ἐντελέστερον δὲ οὔπω οὐδὲν ἔχομεν*. Νὰ γραφεῖ *μὲν οὖν* (ὑπάρχουν βέβαιες ἐλπίδες, ποὺ ἀκόμη δὲν ἔχουν ἐκπληρωθεῖ).

71, 266-267 *ἀλλ' ἄλλῳ τρόπῳ τῷ συνεχεῖ καὶ ἀκαμάτῳ τῆς θεωρίας ὑποβάλλεις τὸν Ἄργον*. Μήπως *ὑπερβάλλεις;*

71, 273 *μή μοι τοίνυν πρόσφερε ζάλας*. Ὁ Εὐστάθιος καλεῖ τὸν ἀποδέκτη νὰ μὴν προφασίζεται τὴν ψυχικὴ ταραχή του, γιὰ τὰ αἰτιολογήσει τὴν καθυστέρηση ἀποστολῆς γραμμάτων. Θὰ ἦταν λοιπὸν προτιμητέα ἡ διόρθωση *πρόφερε*.

75, 12-13 *δεξάμενος συχνὰς τὰς ἐπιστολάς, οὐ τὴν ἴσην ἀντίγραφον καὶ αὐτός*. Τὸ συντακτικὰ μετέωρο *ἀντίγραφον* πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *ἀντέγραφεν*.

87, 74-76 *ἔοικε δὲ ὑμῖν μὲν κεῖσθαι νόμος ἕκαστον ἐν μέρει λαλεῖν, ὅτε καὶ βούλοιτο, ἡμᾶς δὲ ἀεὶ καὶ πρὸς πάντας γράφειν, καὶ εἰς λαλιὰν μακρὰν γυμνάζεσθαι, εἰ δὲ μὴ οὕτω ποιοῦμεν, μιμεῖσθαι*. Ὁ Εὐστάθιος, προσπαθώντας νὰ ἀποκρούσει τὶς αἰτιάσεις τοῦ ἀποδέκτη, ἐπισημαίνει ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γραφεῖ προσωπικὲς ἐπιστολὲς στὸν καθένα. Τὸ ἀκατανόητο *μιμεῖσθαι* πρέπει μᾶλλον νὰ διορθωθεῖ σὲ *μισεῖσθαι* (δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ γράφω ἐπιστολὲς σὲ ὅλους ἀνεξαιρέτως, καὶ νὰ γίνομαι μισητὸς ἂν δὲν τὸ κάνω, ἐνῶ ὅλοι οἱ ὑπόλοιποι μποροῦν νὰ γράφουν ὁπότε θέλουν καὶ σὲ ὅποιον θέλουν).

103, 18 *ἢ τρίβολος καὶ βάτος τίς ὑποκάθηται*. Τὸ χειρόγραφο παραδίδει *βάκτος*. Μήπως πρέπει νὰ γραφεῖ *κάκτος;*

104, 31 *ὁποῖα οὐδ' ἀράχνης ἂν λεπτουργήσειεν*. Νὰ γραφεῖ *ἀράχνη*.

105, 49 *εἰς αἰθίοπα Μωσῆν*. Ὑπαινικτικὴ ἀναφορὰ στὸν ἅγιο Μωυσῆ τὸν Αἰθίοπα.

113, 4-5 *καὶ ἐξαίρω τῶν ἄλλων τὸ ἐμὸν τοῦτο καλὸν καὶ γῆν αὐτὸ κρίνω Μακάρων*. Ὁ κώδικας παραδίδει *αὐτὴ* ἀντὶ *αὐτό*. Προτιμότερη εἶναι ἡ διόρθωση *αὐτήν*. (θεωρῶ ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια τὴν γῆ τῶν Μακάρων).

113, 23-24 *τοῦ γὰρ περὶ σὲ-ἐξώρισται*. Πλάτωνος, Φαῖδρος 247a.

120, 229 *ἥ τε γὰρ ἀρχὴ ἐν τιμητοῖς σπουδαίοις*. Νὰ γραφεῖ *τιμῇ τοῖς*.

121, 14-18 *τάχα τοίνυν ἀπέστερξας ἡμᾶς. Οὐ γὰρ δήπου φείδεσθαί σε τῶν χαρτιδίων φήσομεν, εἰ περὶ ταῦτα καὶ τῷ τιμιωτάτῳ δεσπότῃ μου τῷ δεῖνι, καὶ τῷ καλῷ δεῖνι, {καὶ} ἴσως οὐκ ἐπαινέσονταί σε, ὧν ποιεῖς, εἰ δὲ εὐλογήσουσί σε, σχάσας τὴν γραφίδα, μένε ἄφωνος*. Ἴσως πρέπει τὸ *εἰ περὶ* νὰ διορθωθεῖ σὲ *εἰπέ*, ὁπότε ὁ ὀβελισμὸς τοῦ *καὶ* παρέλκει.

122, 17-18 *οἵ χειρίσασθαι μὲν ἐπιστολῶν ἀετοὶ ὠκυπέται ἐφίπτανται*. Τὸ *ἐπιστο* τοῦ κώδικα πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *ἐπιστολάς* (γιὰ νὰ πάρουν στὰ χέρια τους τὶς ἐπιστολές, παρουσιάζονται ὡς ταχύπτεροι ἀετοί, ὅταν ὅμως εἶναι νὰ τὶς παραδώσουν στὸν ἀποδέκτη μοιάζουν μὲ νωθρὰ γαϊδούρια).

124, 81-82 *οὐ φιλοῦμεν αὐξάνεσθαι. Ηὐξάμεθα ἐφ' ὅσον ἔδει αὐξηνθῆναι καὶ μύρμηκα*. Πρέπει σαφῶς νὰ γραφεῖ *ηὐξήμεθα*.

129, 16 *ἑλκυστέον καὶ τοὺς σφαγέας καθ' ἑαυτῶν*. Δὲν καταλαβαίνω

γιατὶ τὸ *τὸν σφαγέα* τοῦ χειρογράφου χρειάζεται νὰ διορθωθεῖ σὲ πληθυντικό. Ἡ ἔννοια: ὅσοι λυποῦνται γιὰ τὴν ἀπώλεια κάποιου, ἂς φωνάξουν τὸν δήμιο νὰ τοὺς σκοτώσει κι αὐτούς.

48, 6 Ἡ προσθήκη τοῦ *ἵνα* μοιάζει περιττή. Ἡ κατὰ παράταξη σύνδεση ἑνὸς μέλλοντος μὲ δύο εὐκτικὲς δὲν εἶναι κάτι ἀσύνηθες.

132, 17 *τοιοῦτον εἶναι ἕκαστον οἷσπερ ἥδεται ξυνών*. Ἀρχαῖο ἀπόσπασμα (πρβλ. Στοβαῖος II, 33, 1, 4, Wachsmuth I, 255, 9).

Ιωάννης Πολέμης

Savvides Alexios, *Byzantino-Normannica. The Norman Capture of Italy and the First Two Norman Invasions in Byzantium* [Orientalia Lovaniensia Analecta, 165], Peeters Publishers & Department of Oriental Studies, Leuven/Paris/Dudley 2007, σ. 96. ISBN 978-90-429-1911-2

Οι σχέσεις των Νορμανδών κατακτητών της Νοτίου Ιταλίας με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία αποτελεί θέμα που έχει τύχει διερεύνησης από την ιστορική έρευνα στα πλαίσια άρθρων και τμημάτων μονογραφιών με ευρύτερη θεματική. Αυτό που έλειπε από την έρευνα ήταν μία μονογραφία που θα εξέταζε αποκλειστικά τις σχέσεις αυτές, όπως επίσης και τις νορμανδικές επιθέσεις εναντίον των βαλκανικών εδαφών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, για να δοθεί έτσι μία ολοκληρωμένη εικόνα των πολιτικών διαστάσεων του θέματος και να προσδιορισθούν και πτυχές του στις οποίες δεν είχε δοθεί ιδιαίτερη σημασία από τους ερευνητές.

Το κενό αυτό κάλυψε η πρόσφατη μονογραφία του καθηγητού μεσαιωνικής και βυζαντινής Ιστορίας, Αλεξίου Σαββίδη, η οποία εξετάζει τις δύο πρώτες επιθέσεις των Νορμανδών στα βαλκανικά εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Με τις βαθιές γνώσεις του τόσο του βυζαντινού όσο και του μεσαιωνικού πολιτισμού, ο καθηγητής κ. Σαββίδης προσφέρει με τη μελέτη του μία πληρέστερη εικόνα των δύο πρώτων νορμανδικών επιθέσεων. Βασιζόμενος στα πορίσματα της ήδη υπάρχουσας έρευνας και στρέφοντας το ερευνητικό του ενδιαφέρον σε επιμέρους ζητήματα, που δεν είχαν τύχει διερεύνησης, επιλύει προβλήματα σχετικά με τους πρωταγωνιστές και την τοπογραφία των εισβολών και εντάσσει τις νορμανδικές επιθέσεις στο πλαίσιο των πολιτικών συσχετισμών δυνάμεων της εποχής.

Το βιβλίο αποτελείται από μία εισαγωγή, τρία κύρια κεφάλαια, κεφάλαιο συμπερασμάτων, πλουσιότατη βιβλιογραφία σε πηγές και βοηθήματα, πίνακες πολιτικών προσώπων που εμπλέκονται στα πολιτικά πράγματα της εποχής (βυζαντινοί αυτοκράτορες, νορμανδοί ηγεμόνες και βασιλείς, δυτικοί αυτοκράτορες, Πατριάρχες Κων/πόλεως και ρωμαίοι ποντίφηκες), ευρετήριο κύριων ονομάτων, τόπων και όρων.

Το Α΄ κεφάλαιο πραγματεύεται τις βυζαντινο-νορμανδικές σχέσεις

από την έλευση των Νορμανδών στη Νότιο Ιταλία (c. 1017/18) και τη μισθοφορική τους δράση έως και το 1081, όταν οι Νορμανδοί υπό την ηγεσία του Ροβέρτου Γυισκάρδου έχουν παγιώσει πλέον την εξουσία τους τόσο στη Νότιο Ιταλία όσο και στη Σικελία. Περιγράφοντας την πολιτική κατάσταση του Βυζαντίου και τη δράση των Νορμανδών, ο ιστορικός εξηγεί πώς οι σχέσεις αυτές πυροδότησαν τελικά τις νορμανδικές επιθέσεις. Ανακινεί μάλιστα μία σημαντική προβληματική της έρευνας, αν δηλαδή ο Ροβέρτος Γυισκάρδος επιθυμούσε πράγματι να καταλάβει τον θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως. Λαμβάνοντας υπ' όψιν τις πηγές και παρουσιάζοντας τα επιχειρήματα των προηγούμενων ιστορικών, ο Α. Σαββίδης απαντά καταφατικά. Ενδιαφέρουσα επίσης είναι η άποψη με την οποία καταλήγει, ότι η πρώτη νορμανδική εισβολή (1081-1085) προαναγγέλλει κατά κάποιον τρόπο την Α΄ Σταυροφορία.

Στο Β΄ κεφάλαιο εξετάζεται η πρώτη νορμανδική εισβολή (1081-1085). Η παρουσίαση είναι λεπτομερής και η διάκριση των επιχειρήσεων σε δύο φάσεις συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση των γεγονότων. Στο Γ΄ κεφάλαιο παρουσιάζεται η δεύτερη νορμανδική εισβολή των ετών 1107-1108. Και στα δύο κεφάλαια, εκτός από τη λεπτομερή παρουσίαση και ανάλυση των γεγονότων, ο Α. Σαββίδης επισημαίνει και επιλύει προβλήματα που αφορούν την τοπογραφία των στρατιωτικών επιχειρήσεων και τα πρόσωπα που συμμετείχαν σε αυτές. Κατ' αυτόν τον τρόπο δίνεται μία ολοκληρωμένη εικόνα τόσο των στρατιωτικών συγκρούσεων όσο και του πολιτικού κλίματος της εποχής. Η επιχειρηματολογία της μελέτης βασίζεται στη συγκριτική εξέταση βυζαντινών και δυτικών πηγών. Αξίζει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι ένα σημαντικό πλεονέκτημα των ελλήνων μεσαιωνολόγων είναι ότι, εκτός από την εξοικείωσή τους στη λατινική, γνωρίζουν σε βάθος και τα μεσαιωνικά ελληνικά, κάτι που δεν χαρακτηρίζει πάντοτε τους μη ελληνόφωνους συναδέλφους τους.

Ο καθηγητής κ. Σαββίδης παρουσιάζει εξάλλου λεπτομερώς τη βιβλιογραφία που έχει δημοσιευτεί μέχρι και τα μέσα του 2006. Αντιπαραθέτει απόψεις και λαμβάνει συγκεκριμένη θέση, ασκεί κριτική όπου χρειάζεται και επισημαίνει ελλείψεις. Όχι μόνο παρουσιάζει αναλυτικά την ελληνόγλωσση βιβλιογραφία και την καθιστά γνωστή σ' ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, αλλά και ασκεί κριτική στους εκτός ελληνικού χώρου βυζαντινολόγους, οι οποίοι όχι μόνο δεν λαμβάνουν πάντοτε υπ όψιν την ελληνόγλωσση έρευνα, αλλά και παραθέτουν τις βυζαντινές πηγές από μεταφράσεις στις εθνικές τους γλώσσες.

Όλα τα προαναφερθέντα στοιχεία καθιστούν τη μελέτη του Α. Σαββίδη μία έγκυρη ιστορία των πρώτων νορμανδικών εισβολών που

αναδεικνύει τα επιμέρους ιστορικά προβλήματα και αποτιμά ορθά τον ρόλο των πολιτικών προσώπων που δρουν τη συγκεκριμένη περίοδο.

Ελένη Τούντα

Αλκιβιάδης Κ. Καζαμίας, *Η Θεία Λειτουργία του Αγίου Ιακώβου του Αδελφοθέου και τα νέα σιναϊτικά χειρόγραφα*. Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 300 + 17 πίνακες, 13 φωτογραφίες.

Ανάμεσα στο πλήθος των χειρογράφων, περγαμηνών και χαρτώων, που βρέθηκαν τυχαία κατά τη διάρκεια επισκευών σε παλαιά κτίσματα κοντά στο Ιουστινιάνειο τείχος της Ιεράς Μονής της Αγίας Αικατερίνης του Σινά το 1975, περιλαμβάνονταν και χειρόγραφα ή σπαράγματα χειρογράφων, ελληνικών και ξενόγλωσσων, με την αρχαιότερη Θεία Λειτουργία της Εκκλησίας των Ιεροσολύμων του Αγίου Ιακώβου του Αδελφοθέου. Μετά τον καθαρισμό, τη συντήρηση, τον διαχωρισμό κατά είδη, την ταξινόμηση και τη φωτογράφηση των νέων χειρογράφων της Θείας Λειτουργίας από τους μοναχούς και ειδικούς επιστήμονες που κράτησε ως το 1981, την έκδοση των χειρογράφων ανέλαβε ο κ. Αλκιβιάδης Καζαμίας, Καθηγητής Θεολόγος, που υπηρετούσε τότε ως Γυμνασιάρχης στην Αμπέτειο Σχολή του Καΐρου. Ένα έργο επίπονο και ενδιαφέρον που κατόρθωσε να φέρει εις πέρας ύστερα από είκοσι χρόνια δουλειάς με μεγάλη υπομονή και φιλολογική ακρίβεια, διανύοντας απόσταση 450 χιλιομέτρων κάθε φορά από το Κάιρο στο Σινά κατά τη διάρκεια των διακοπών.

Τα χειρόγραφα της Θείας Λειτουργίας χρονολογούνται από τον 9^{ο} ως τον 14^{ο} αι. Το αρχαιότερο μάλιστα στον κόσμο, το ΜΓ 118=Η, χαρτώο σε μεγαλογράμματη γραφή, είναι του 8^{ου}-9^{ου} αι. Η κριτική έκδοση της Θείας Λειτουργίας του Αγίου Ιακώβου από τον λειτουργιολόγο π. Βασίλειο Mercier στο Παρίσι το 1946 στηριζόταν στα έως τότε γνωστά χειρόγραφα, μερικά από τα οποία δεν ήταν προσιτά στον εκδότη.

Η παρούσα έκδοση πραγματοποιήθηκε χάρη στη χορηγία του Ελληνικού Υπουργείου Πολιτισμού και του Ιδρύματος Όρους Σινά, το οποίο έχει και την κεντρική διάθεση. Την έκδοση προλογίζουν ο Αρχιεπίσκοπος Σινά, Φαράν και Ραϊθώ κ. Δαμιανός, ο αείμνηστος Καθηγητής Ιωάννης Φουντούλης και ο εκδότης. Μετά τον πίνακα Βραχυγραφιών, τη Βιβλιογραφία, τα Sigla των κωδίκων, σιναϊτικών και άλλων Βιβλιοθηκών, την αρίθμηση των ιερατικών ευχών και οδηγιών της Θείας Λειτουργίας και εκτενή Εισαγωγή, ο εκδότης εξετάζει τη

χειρόγραφη παράδοση και κυρίως τα σιναϊτικά χειρόγραφα που είναι τα αρχαιότερα καθώς και νεότερα που απόκεινται σε άλλες Βιβλιοθήκες. Ακολουθούν: Α. Περιγραφή των σιναϊτικών χειρογράφων –μερικά φέρουν και σημειώματα στην αραβική–, πέντε σπαραγμάτων και δύο ιβηρικών (γεωργιανών) σιναϊτικών χειρογράφων. Β. Περιγραφή χειρογράφων άλλων Βιβλιοθηκών - Εκδόσεις της Θείας Λειτουργίας. Γ. Σχέσεις των χειρογράφων μεταξύ τους ύστερα από αντιβολή των χειρογράφων για τον καταρτισμό του στέμματος. Δ. Οι αρχές, στις οποίες στηρίχθηκε η παρούσα έκδοση. Πρόκειται για έκδοση του κειμένου του χφ Α, που είναι το πληρέστερο από τα σιναϊτικά χφφ, αποκατεστημένο ως προς τα ορθογραφικά λάθη και τη στίξη. Στο υπόμνημα δίνονται οι διαφορετικές γραφές των υπολοίπων σιναϊτικών χφφ (και των Ξ S). Ευχές που λείπουν συμπληρώνονται με μικρότερα στοιχεία από τα υπόλοιπα σιναϊτικά χφφ. Στις σσ. 155-226 εκδίδεται το Κείμενο της Θείας Λειτουργίας του Αγίου Ιακώβου του Αδελφοθέου κατά τον σιναϊτικό κώδικα Χ156(=Α) με μία σύντομη Αγγλική περίληψη (σσ. 226-228). Σε Παράρτημα Πινάκων (σσ. 229-286) περιλαμβάνονται: 1. Πίνακας με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της δομής των χφφ. 2. Αλφαβητικός πίνακας ιερατικών και διακονικών ευχών, ιερατικών παρακελεύσεων και λοιπών οδηγιών της Θ. Λειτουργίας. 3. Πίνακας ιερατικών ευχών, εκφωνήσεων και άλλοι 14 Πίνακες. Στις σσ. 287- 299 δίνονται Facsimiles ορισμένων χφφ.

Αναμφισβήτητα πρόκειται για μία υποδειγματική έκδοση από τον κ. Α. Καζαμία, που όπως έγραψε ο αείμνηστος λειτουργιολόγος Ιωάννης Φουντούλης, «ανοίγει νέους ορίζοντες στην έρευνα και πολλαπλασιάζει τις δυνατότητες για μια νέα πληρέστερη κριτική έκδοση της αρχαιότερης Θείας Λειτουργίας του Αγίου Ιακώβου του Αδελφοθέου που επηρέασε τις δύο νεότερες, του Μεγάλου Βασιλείου και του Ιωάννου Χρυσοστόμου».

Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ (2007/8)

Σπύρος Ν. Τρωιάνος

Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου 2007/8

Η παρουσίασή του υλικού, το οποίο περιλαμβάνει κυρίως δημοσιεύματα από τον Μάρτιο 2007 μέχρι και τον Φεβρουάριο 2008, γίνεται με βάση τις ίδιες αρχές που εφαρμόστηκαν και στις επισκοπήσεις των προηγούμενων ετών.

Α΄. Τιμητικοί, συλλογικοί κ.λπ. τόμοι

Στον τιμητικό τόμο με τίτλο *Ad honorem Ion Dogaru. Studii juridice alese,* που εκδόθηκε με επιμέλεια του Adrian Năstase, Bucureşti (Beck) 2005. [ISBN 973-655-657-3], περιέχεται μία ελληνική συμβολή ιστορίας δικαίου: CONSTANTIN G. PITSAKIS, «Studierea şi predarea dreptului roman: cazul Greciei moderne sau de la dreptul "byzantin" la dreptul roman» (σ. 563-610). [= Διδασκαλία και μελέτη του ρωμαϊκού δικαίου: η περίπτωση της νεώτερης Ελλάδας, ή: από το βυζαντινό στο ρωμαϊκό δίκαιο.] Πρόκειται για το απομαγνητοφωνημένο –πράγμα που δικαιολογεί και πολλά λάθη στην απόδοση ονομάτων– και μεταφρασμένο στη ρουμανική κείμενο σεμιναριακής παρουσιάσεως της ιστορίας, της διδασκαλίας και της μελέτης του ρωμαϊκού (και του βυζαντινού) δικαίου στη νεώτερη Ελλάδα, στο πλαίσιο σεμιναρίου στο Novi Sad για τη σπουδή του ρωμαϊκού δικαίου στην ακαδημαϊκή παράδοση της Ανατολικής Ευρώπης.

Literatura Historia Dziedzictwo είναι ο τίτλος τιμητικού τόμου (Prace ofiarowane Profesor Teresie Kostkiewiczowej) που εκδόθηκε στη Βαρσοβία το 2006, 612 σελ. [ISBN 83-89348-75-6]. Για την επισκόπηση προσφέρεται μία μόνο συμβολή: DIMITRIS APOSTOLOPOULOS, «Une lettre du patriarcat de Constantinople du XVe siècle, "made in Poland" au XVII siècle» (σ. 110-116). Πρόκειται για επιστολή που υποτίθεται ότι απηύθυνε ο πατριάρχης Νήφων Β΄ στον μητροπολίτη Κιέβου Ιωσήφ για να τον πείσει να προσχωρήσει στην ένωση των Εκκλησιών του 1439.

Ο τόμος *Ευκαρπίας έπαινος. Αφιέρωμα στον καθηγητή Παναγιώτη Δ. Μαστροδημήτρη,* που εκδόθηκε στην Αθήνα (Πορεία) το 2007, περιέχει μία μόνο συμβολή που αφορά στο βυζαντινό δίκαιο: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Γύρω από ένα παπαδιαμαντικό θέμα: Και πάλι για τη "χήρα παπαδιά" (Συνέχεια και τέλος)» (σ. 887-921). Για μία ακόμη φορά –τελευταία, όπως ο ίδιος δηλώνει– ασχολείται ο

σ. με το θέμα της χήρας παπαδιάς και του επιτρεπόμενου ή μη (και υπό ποιές συνθήκες) δεύτερου γάμου της (βλ. τις επισκοπήσεις των ετών 1993 σ. 518, 1995 σ. 413 επ. και 2002 σ. 367). Στο νέο δημοσίευμά του σχολιάζει επιστολή που ο μητροπολίτης Γόρτυνος και Μεγαλοπόλεως Ιωάννης απηύθυνε στις 3 Σεπτεμβρίου 1907 προς τον ηγούμενο της μονής Τιμίου Προδρόμου Γορτυνίας, στην οποία θίγεται, μεταξύ πολλών άλλων, και το επίμαχο θέμα.

Church and Society. Orthodox Christian Perspectives, Past Experiences, and Modern Challenges είναι ο τίτλος τιμητικού τόμου προς τιμήν του ερευνητή της βυζαντινής φιλανθρωπίας (Studies in Honor of Demetrios J. Constantelos), που εκδόθηκε στη Βοστώνη (Somerset Hall Press) το 2007, XLIII + 498 σελ. [ISBN 978-0-9774610-5-9, χαρτόδετο, και 978-0-9774610-6-6, δεμένο]. Την επισκόπηση ενδιαφέρουν οι ακόλουθες συμβολές: CONSTANTINOS G. PITSAKIS, «Byzantine Philanthropy in a Special Case of the Penal Code: Grave Robbing and Social Compassion» (σ. 345-363). Απόδοση στα αγγλικά (από τον Vincent N. Plesha) μελέτης του σ. αναφερόμενης στην τυμβωρυχία (βλ. την επισκόπηση του έτους 1999 σ. 428). - CHRISTOS P. BALOGLOU, «History of Economic Thought: The Schumpeterian "Great Gap", the "Lost" Byzantine Legacy, and the Literature Gap» (σ. 395-428). Ο σ. διαπιστώνει ότι στο Βυζάντιο, όπου η προσέγγιση οικονομικών θεμάτων γινόταν μέσω νομικών κειμένων, δεν υπήρχε συστηματική οικονομική θεωρία. Οι Βυζαντινοί ασχολούνταν με θέματα εφαρμοσμένων οικονομικών (αγροτική οικονομία, δανεισμός, φόροι) και όχι με θεωρητικές έννοιες.

Β΄. Πρακτικά συνεδρίων ή συμποσίων

Ιστορία, λατρεία και τέχνη του ιερού ναού της του Θεού Σοφίας. ΛΑ΄ Δημήτρια: Χριστιανική Θεσσαλονίκη, είναι ο τίτλος των Πρακτικών του Ι΄ Διεθνούς επιστημονικού συμποσίου που πραγματοποιήθηκε στην Ιερά Μονή Βλατάδων στις 10-12 Οκτωβρίου 1996. Η έκδοση των πρακτικών έγινε (με πολύ μεγάλη καθυστέρηση) στη Θεσσαλονίκη (University Studio Press) 2007. 169 σελ. [ISBN 978-960-12-1642-3]). Στο δίκαιο αφορούν οι εξής ανακοινώσεις: ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, «Το δίκαιο της ασυλίας στα βυζαντινά νομικά κείμενα» (σ. 25-32). Πρόκειται για παλαιότερο δημοσίευμα (βλ. επισκόπηση του έτους 1997 σ. 541). - ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, «Ο μητροπολιτικός ναός της Αγίας Σοφίας και το επισκοπείο» (σ. 33-46). Μολονότι το αντικείμενο δεν είναι κατά βάση νομικό, γίνεται εδώ μνεία, επειδή η σ. κάνει χρήση, μεταξύ άλλων, και νομικών πηγών (π.χ. δικαιοπρακτικών εγγράφων).

Το Centre d'études byzantines, néo-helléniques et sud-est européennes της École des Hautes Études en Sciences Sociales οργάνωσε στη Ρώμη στις 5-7 Δεκεμβρίου 2005 διεθνές συμπόσιο με θέμα *Le Patriarcat œcuménique de Constantinople aux XIVe-XVIe siècles: Rupture et continuité*. Τα πρακτικά εκδόθηκαν στη σειρά «Dossiers byzantins, 7», Paris 2007, 475 σελ. [ISBN 978-2-9518366-8-6]. Στο πλαίσιο της επισκοπήσεως εμπίπτουν οι εξής ανακοινώσεις: DIMITRIS G. APOSTOLOPOULOS, «Du Sultan au Basileus? Dilemmes politiques du conquérant» (σ. 241-251). Ο σ. εκθέτει τις λύσεις που η πολιτική σκοπιμότητα επέβαλλε από οθωμανικής πλευράς για την ένταξη του Πατριαρχείου και κατ' ακολουθίαν της Εκκλησίας γενικότερα στη νέα κρατική οντότητα χωρίς ουσιώδη απομάκρυνση από τις προ της Αλώσεως δικαϊκές δομές. - MACHI PAÏZI-APOSTOLOPOULOU, «Mythe et réalité sur les documents du XVe-XVIe s. conservés au patriarcat de Constantinople» (σ. 289-298, 6 πίνακες εκτός κειμένου). Με αφετηρία την αψευδή μαρτυρία για τη λειτουργία της πατριαρχικής γραμματείας κατά τον 14ο αιώνα στους γνωστούς βιενναίους κώδικες, παρουσιάζει η σ. όλο το αρχειακό υλικό που έχει μέχρι σήμερα διαπιστωθεί. - CONSTANTIN G. PITSAKIS, «De la fin des temps à la continuité impériale: constructions idéologiques post-byzantines au sein du patriarcat de Constantinople» (σ. 213-239). Ο σ. πραγματεύεται σε χωριστές ενότητες τη χρονική διασύνδεση της εμφανίσεως του χριστιανισμού και του ρωμαϊκού κράτους, υπό συγκεκριμένη πολιτειακή μορφή, στην αυτοκρατορική ιδεολογία του Βυζαντίου, την αδιάσπαστη συνέχεια της αυτοκρατορίας σε μύθους, χρησμούς και απόκρυφη φιλολογία, τέλος δε, επί οθωμανικής αυτοκρατορίας, το νέο μοντέλο στις σχέσεις Εκκλησίας και κράτους σε συνδυασμό με την καταφανή προσπάθεια συμβιβασμού της ιδέας της αιωνιότητας της αυτοκρατορίας με τις νέες πραγματικότητες.

Άγιος Μακάριος (Νοταράς). Γενάρχης του φιλοκαλισμού - Μητροπολίτης Κορίνθου, είναι ο τίτλος συνεδρίου, τα πρακτικά του οποίου εκδόθηκαν στην Αθήνα το 2006. Την επισκόπηση ενδιαφέρει μία μόνο ανακοίνωση: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Το τέλος της ενεργού αρχιερατείας του αγίου Μακαρίου Νοταρά: Απόπειρα διερευνήσεως ενός κανονικού προβλήματος» (σ. 213-234). Με αφορμή την απομάκρυνση του Μακαρίου από τον θρόνο της Κορίνθου στην αρχή του τελευταίου τετάρτου του 18ου αιώνα, πραγματεύεται ο σ. τόσο τις κατ' ακρίβειαν όσο και τις σύμφωνα με την παράδοση κανονικές συνέπειες της υποβολής παραιτήσεως από επαρχιούχο επίσκοπο, αν δηλαδή αυτή συνεπάγεται μόνο στέρηση της διοικητικής εξουσίας ή και αποβολή της (αρχ)ιεροσύνης. Ερευνά επίσης την, κατά το κανο-

νικό δίκαιο, σχέση μοναχικής κουράς και χειροτονίας, ιδίως δε αν πρόκειται για χειροτονία στον επισκοπικό βαθμό.

Ο Δήμος Καρλοβασίων και τα Γενικά Αρχεία του Κράτους / Αρχεία Νομού Σάμου οργάνωσαν συνέδριο με θέμα *Καρλόβασι Σάμου. Ένα νησιωτικό, εμπορικό και βιομηχανικό κέντρο στο Ανατολικό Αιγαίο.* Τα πρακτικά εκδόθηκαν στην Αθήνα το 2007, 358 σελ. [ISBN 978-960-87914-2-8]. Από όσο μου είναι προσιτό το περιεχόμενο αυτού του τόμου, ενδιαφέρον παρουσιάζει για την επισκόπηση μία ανακοίνωση: ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Στοιχεία για τον νομικό βίο την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας από χειρόγραφες πηγές που σώζονται σε βιβλιοθήκες μονών της Σάμου (16ος-17ος αι.)» (σ. 21-28). Ο σ. εκθέτει πρώτα τα θεσμικά εκείνα στοιχεία «που επέτρεψαν στους χριστιανούς Ρωμιούς να επιζήσουν μιας κατάκτησης, της οθωμανικής, και να συνεχίσουν το βίο τους στο πλαίσιο μιας άλλης από την βυζαντινή αυτοκρατορίας», και ακολούθως περιγράφει τους «νομικούς θησαυρούς» των εκκλησιαστικών βιβλιοθηκών του νησιού, συγκεκριμένα από μεν τη βιβλιοθήκη του Τιμίου Σταυρού 16 φύλλα του «ιερού κώδικος» του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως –ο εντοπισμός του οποίου αποτέλεσε στο παρελθόν μεγάλη προσφορά του σ. στην ιστορία του μεταβυζαντινού δικαίου–, καθώς και τμήμα νομικής συναγωγής που συγκρότησε η Μεγάλη Εκκλησία τον Ιανουάριο 1564, από δε τη βιβλιοθήκη της Μητροπόλεως γνωμάτευση του μεγάλου λογοθέτη του Πατριαρχείου Ιωάννη Καρυοφύλλη ως προς τα λόγω πνευματικής συγγενείας γαμικά κωλύματα –πιθανώς codex unicus– και Τόμο που εξέδωσαν το 1663 οι τέσσαρες πατριάρχες της Ανατολής με αντικείμενο την αντιμετώπιση νομοκανονικών ζητημάτων στις σχέσεις μεταξύ Πολιτείας και Εκκλησίας στη Ρωσία (χφ. αριθμ. 51). Δεν παραλείπει ο σ. να διατυπώσει μία σημαντική παρατήρηση: Η Σάμος έχει το προνόμιο να διαθέτει ιδιαίτερο νομικό βίο και να διασώζει πολύτιμες πηγές για τη γενική ιστορία του δικαίου.

Η Ειδική Συνοδική Επιτροπή Λειτουργικής Αναγεννήσεως της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος οργάνωσε στον Βόλο (18-20 Σεπτεμβρίου 2006) το Η΄ Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμποσιο Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων με θέμα *Το χριστιανικόν εορτολόγιον.* Τα πρακτικά [Σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη, 15.] εκδόθηκαν από τον Κλάδο Εκδόσεων της Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος το 2007, 591 σελ. [χ. ISBN]. Επειδή τόσο οι θρησκευτικές όσο και οι κοσμικές εορτές επηρέαζαν από πολλές απόψεις τον έννομο βίο (π.χ. ως ημέρες αργίας) παρατίθενται οι τίτλοι των ανακοινώσεων που κρίνεται ότι ενδιαφέρουν την επισκόπηση: ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, «Γένεσις των χριστιανικών εορτών» (σ. 47-64). - ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΚΑΛΤΣΗΣ, «Η εορτή του Πάσχα» (σ. 99-125). - ΝΙΚΟΛΑΟΣ Χ. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, «Η εορτή των Χριστουγέννων-Θεοφανείων» (σ. 129-185). - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΡΑΪΣΑΡΙΔΗΣ, «Οι εορτές του Τιμίου Σταυρού» (σ. 187-209). - ΘΕΟΔΩΡΟΣ Ι. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΣ, «Οι εορτές της Αναλήψεως και της Πεντηκοστής» (σ. 211-235). - ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΤΖΕΡΠΟΣ, «Η εορτή της Μεταμορφώσεως του Κυρίου» (σ. 239-263). - ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΣΚΡΕΤΤΑΣ, «Η Κυριακή» (σ. 265-321). - ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΦΙΛΙΑΣ, Οι Θεομητορικές εορτές» (σ. 323-361). - ΣΥΜΕΩΝ Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, «Οι εορτές των Αγίων» (σ. 367-397). - ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, «Κοσμικές εορτές» (σ. 399-431). - ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι εορτές της Περιτομής και της Υπαπαντής του Κυρίου» (σ. 499-532).

Η Αδελφότης Οφφικιάλων του Οικουμενικού Πατριαρχείου «Παναγία η Παμμακάριστος» οργάνωσε επιστημονική διημερίδα με θέμα *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η οικονομία του γένους.* Οι εισηγήσεις εκδόθηκαν στην Αθήνα το 2007, 436 σελ. [χ. ISBN]. Επισημαίνω την ακόλουθη: ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο στο πλαίσιο του οθωμανικού δικαιϊκού και πολιτικού συστήματος» (σ. 69-78). Ο σ. περιγράφει τις διαδοχικές φάσεις της νομιμοποιήσεως του –ανασυσταθέντος μετά την Άλωση– Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως μεσα στους μηχανισμούς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, μία διαδικασία που ο ίδιος χαρακτηρίζει ως νίκη της Πολιτικής έναντι του Δικαίου.

Γ΄. Περιοδικές εκδόσεις

Από τις μελέτες που περιέχει ο τ. 40 (2007) της *Επετηρίδος του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* αφορούν στο βυζαντινό ή στο μεταβυζαντινό δίκαιο οι εξής: ΛΥΔΙΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, «Ανεκπλήρωτες "επαγγελίαι" προς τις πόλεις. Συμβολή στη μελέτη της νομικής τους αντιμετώπισης κατά τη ρωμαιοβυζαντινή περίοδο» (σ. 85-126, με αγγλική περίληψη στη σ. 126). Σε μία έρευνα που καταδεικνύει ότι τα δημόσια έργα πάντοτε δημιουργούσαν προβλήματα στον δημόσιο βίο, πραγματεύεται η σ. τη σταδιακή ένταξη των *επαγγελιών,* θεσμού του δημόσιου κατά βάση δικαίου, στους κανόνες του ιδιωτικού. - GEORGES E. RODOLAKIS, «Les mesures de l'empereur de Byzance Nicéphore Ier (802-811) concernant les *naukleroi:* formes atypiques de sûreté de créances en droit maritime byzantin?» (σ. 127-146, με ελληνική περίληψη στη σ. 146). Ο σ. επιχειρεί την ερμηνεία δύο από τα μέτρα του Νικηφόρου Α΄ (τις *κακώσεις*) που αφορούν στους «ναυκλήρους». Φρονεί ότι πρόκειται για μέτρα εξασφαλιστικά των απαιτήσεών τους λόγω

της γενικής απαγορεύσεως των εντόκων δανείων. - ΓΙΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΑΚΗΣ, «Η διαφορετική λειτουργία των αντικειμένων. Το ενέχυρο στη νοταριακή πρακτική της βενετοκρατούμενης Κρήτης» (σ. 147-236, με ιταλική περίληψη στη σ. 236). Κατά την ανάπτυξη του θέματος ο σ. εξετάζει: α) τη σχετική με το ενέχυρο ορολογία στα νοταριακά έγγραφα, β) τις ενεχυρούχες δικαιοπραξίες (δανειστικές δικαιοπραξίες, διαθήκες ή άλλες δικαιοπραξίες), γ) την προβλεπόμενη διαδικασία, δ) τα ενεχυραζόμενα αντικείμενα, ε) τα πρόσωπα των οφειλετών και των δανειστών και ς) τα ενεχυροδανειστήρια (monti di pietà). Σε παράρτημα παραθέτει κατάλογο των δημοσιευμένων δανειστικών δικαιοπραξιών. Η έρευνα ολοκληρώνεται με πλήρη βιβλιογραφία. - ΚΑΛΛΙΟΠΗ Κ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, «Η γενική ρήτρα των χρηστών ηθών. Μία ιστορικοδικαιική προσέγγιση» (σ. 307-328, με αγγλική περίληψη στη σ. 328). Τη διαμόρφωση της έννοιας των χρηστών ηθών στο δίκαιο της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας πραγματεύεται η σ. στις σ. 316 επ.

Από το πλούσιο περιεχόμενο του τ. 6 (2004-2006) του περιοδικού της Εταιρείας έρευνας των σχέσεων του μεσαιωνικού και νέου ελληνισμού με τη Δύση *Εώα και Εσπέρια* αναφέρονται στην ιστορία του δικαίου δύο μελέτες, κύρια πηγή των οποίων αποτελούν νοταριακά έγγραφα, αποκείμενα στα Γ.Α.Κ./Αρχεία Νομού Κερκύρας, των αντίστοιχων περιόδων: ΣΠΥΡΟΣ ΧΡ. ΚΑΡΥΔΗΣ, «Αρχειακές μαρτυρίες για τη δραστηριότητα ζωγράφων στην Κέρκυρα και την αγιογράφηση ναών» (σ. 9-60, με ιταλική περίληψη στη σ. 60). Ο σ. ταξινομεί αλφαβητικώς το υλικό του, που καλύπτει τους 15ο-19ο αιώνες, πρώτα κατά ναούς και στη συνέχεια κατά καλλιτέχνες, παραθέτει στη συνέχεια α) χρονολογικό πίνακα ζωγράφων και β) αλφαβητικό πίνακα ναών, εκδίδει δε και 11 έγγραφα του 16ου και του 18ου αιώνα, από τα οποία προκύπτουν οι κατά περίπτωση όροι των σχετικών συμβάσεων έργου. Η μελέτη συμπληρώνεται με βιβλιογραφία. - ΦΩΤΕΙΝΗ ΚΑΡΛΑΦΤΗ-ΜΟΥΡΑΤΙΔΗ, «Η μαθητεία στα επαγγέλματα στην Κέρκυρα το 17ο αιώνα» (σ. 133-148, με ιταλική περίληψη στη σ. 148). Στις σ. 144-147 εκδίδει η σ. τέσσερα έγγραφα από το αρχείο του συμβολαιογράφου Σπυρίδωνος Ασημόπουλου των ετών 1666-1667, με τα οποία καθορίζεται το νομικό πλαίσιο της σχέσεως μαθητείας. Εκτός από τις ανωτέρω έρευνες μπορεί να γίνει μνεία τριών ακόμη μελετών που, εμμέσως όμως μόνο, αφορούν στο δίκαιο – στο μέτρο που πολιτική και δημόσιο δίκαιο αλληλοεπηρεάζονται: ΝΙΚΟΛΕΤΤΑ ΓΙΑΝΤΣΗ, «Σχέσεις μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης κατά τον 6ο αιώνα (Γοδεβάλδος και Μαυρίκιος)» (σ. 61-74, με γαλλική περίληψη στη σ. 74). - ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΣΙΝΑΚΟΣ, «Η επίδραση των λοιμών και των φυσικών καταστροφών

του τέλους του 6ου και των αρχών του 7ου αι. στη διαμόρφωση της πολιτικής του αυτοκράτορα Μαυρικίου» (σ. 97-121, με αγγλική περίληψη στις σ. 120-121). - ΣΩΤΗΡΗΣ Γ. ΓΙΑΤΣΗΣ, «Η σφαγή στον Ιππόδρομο της Θεσσαλονίκης το 390 μ.Χ. Ένα πολιτικό έγκλημα του Θεοδοσίου Α΄» (σ. 211-233, με αγγλική περίληψη στη σ. 233).

Η ιστορία του δικαίου εκπροσωπείται στον τ. 52 (2004-2006) της *Επετηρίδος της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* (παρά το ότι με έναν τόμο καλύπτονται τρία εκδοτικά έτη) με ένα μόνον άρθρο: ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ Γ. ΚΟΛΛΙΑΣ / ΜΑΡΙΑ ΧΡΟΝΗ-ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Το επάγγελμα και η ονομασία των *βόθρων* στο *Επαρχικόν Βιβλίον* του Λέοντος Στ΄» (σ. 379-390, με γερμανική περίληψη στη σ. 357 επ.). Οι σσ. αναλύουν την ενότητα 21 «περί βόθρων» του γνωστού –κατά την κρατούσα άποψη– νομοθετήματος του Λέοντος του Σοφού, με τη βοήθεια δε της ιπποκρατικής ορολογίας καταλήγουν στο συμπέρασμα, ότι πρόκειται περί επαγγελματιών, οι οποίοι λειτουργούσαν ως εμπειρογνώμονες κατά τις αγοραπωλησίες ζώων σε εμποροπανηγύρεις για τη διαπίστωση της ηλικίας των ζώων και της καταστάσεως της υγείας τους, αμειβόμενοι κατά δικαιοπραξία από τους συμβαλλομένους. Την επισκόπηση ενδιαφέρουν επίσης, εμμέσως όμως μόνο, και οι ακόλουθες μελέτες: ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, «Πολιτική παρέμβαση της Εκκλησίας της Ανατολής στην λειτουργία της Πολιτείας. Βυζάντιο 324-1453. Σύντομη διαχρονική σκιαγραφία» (σ. 101-116, με αγγλική περίληψη στη σ. 653). Η σ. επισημαίνει το εκάστοτε, κατά περιόδους, διαμορφούμενο πολιτικο-κοινωνικό πλαίσιο των παρεμβάσεων. - ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΗΤΣΑΝΗ, «Η χορηγία στις Κυκλάδες από τον 6ο μέχρι τον 14ο αιώνα: Η μαρτυρία των επιγραφών» (κείμενο: σ. 391-432, 27 απεικονήσεις: σ. 433-446, με γαλλική περίληψη στις σ. 658 επ.). Η σ. παραθέτει πίνακα, στον οποίο είναι συγκεντρωμένες (με βιβλιογραφική τεκμηρίωση) όλες οι δημοσιευμένες (με προσθήκη λίγων ανεκδότων) κτητορικές ή αφιερωτικές επιγραφές των Κυκλάδων, και από τον οποίο συνάγονται χρήσιμα κοινωνικο-οικονομικά συμπεράσματα ως προς τους χορηγούς. - ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, «Τα υπέρ της Μονής της Παναγίας της Λυκουσάδος του Φαναρίου Καρδίτσας παλαιά βυζαντινά (ιγ΄ και ιδ΄ αι.) έγγραφα (χρυσόβουλλα κ.ά.)» (κείμενο: σ. 479-513, 15 πίνακες: σ. 514-528, με αγγλική περίληψη στη σ. 660). Διπλωματική έκδοση τεσσάρων χρυσοβούλλων, συγκεκριμένα: α) του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (Μάρτιος 1289), β) του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου (Μάρτιος 1336), γ) του κράλη της Σερβίας Στεφάνου Δουσάν (Νοέμβριος 1348) και δ) του δεσπότη της Ηπείρου Νικηφόρου Β΄ Ορσίνι (μεταξύ 1356-1358), και ενός σιγιλλίου του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νείλου (Μάιος 1383).

Από τις μελέτες που περιέχονται στον τ. 17 (2005-2007) των *Συμμείκτων* του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών άπτονται θεμάτων που ενδιαφέρουν την παρούσα επισκόπηση οι εξής: ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΛΥΜΑΤΟΥ, «Βασιλικά κτήματα, Βασιλικά εργοδόσια. Σχετικά με την τροφοδοσία και τον ανεφοδιασμό του Ιερού Παλατίου (9ος-11ος αι.)» (σ. 87-110). Με βάση ιστορικές και νομικές πηγές πραγματεύεται η σ. τα αξιώματα, οι φορείς των οποίων ήταν αρμόδιοι σε θέματα προμηθειών εν γένει για την κάλυψη των αναγκών της βυζαντινής αυλής. - ΕΥΤΥΧΙΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Περί της ηλικίας και του γήρατος από τη γραμματεία του ενδέκατου και δωδέκατου αιώνα» (131-198). Η μελέτη αυτή ενδιαφέρει την επισκόπηση στο μέτρο που η ηλικία έχει έννομες συνέπειες (π.χ. γάμος). - ΕΦΗ ΡΑΓΙΑ, «Η αναδιοργάνωση των θεμάτων στη Μικρά Ασία τον δωδέκατο αιώνα και το θέμα Μυλάσσης και Μελανουδίου» (σ. 223-238). Με τη μεθοδικότητα που διακρίνει τις εργασίες της διατυπώνει η σ. σειρά διορθωτικών παρατηρήσεων που αφορούν σε δημόσια έγγραφα – παρατηρήσεις που επηρεάζουν άμεσα τα συμπεράσματα ως προς τη διοικητική οργάνωση της Μικράς Ασίας κατά τον 12ο αιώνα.

Η *Θεολογία* τ. 78 (2007) περιλαμβάνει δύο μελέτες που αφορούν στο βυζαντινό κανονικό δίκαιο: PANAGIOTIS J. BOUMIS, «The Canons of the Church concerning the Canon of the Holy Scripture» (σ. 545-602). Πρόκειται για αγγλική μετάφραση παλαιότερης μελέτης του σ. (βλ. την επισκόπηση του έτους 2006/7 σ. 386). - ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΝ. ΚΟΥΝΤΟΥΡΗΣ, «Οι κανόνες της συνόδου της Γάγγρας και η αντιμετώπιση της αιρέσεως των Ευσταθιανών» (σ. 695-765). Ο σ. πραγματεύεται την κατάσταση κατά την εποχή της συγκλήσεως της συνόδου, τον μοναχικό βίο κατά τον 4ο αιώνα και την εμφάνιση των αιρέσεων, ειδικότερα εκείνης των Ευσταθιανών, παραθέτει δε στη συνέχεια νεοελληνική απόδοση του κειμένου των κανόνων και του σχολιασμού τους από τους κανονολόγους του 12ου αιώνα.

Ο τ. 25 (2005-6) των *Βυζαντιακών* περιέχει τις εξής μελέτες που, με βάση την αντίληψη ότι δίκαιο και διοικητικές δομές αποτελούν συγκοινωνούντα αγγεία, ενδιαφέρουν την επισκόπηση: ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΛΕΒΕΝΙΩΤΗΣ, «Το θέμα/δουκάτο των Ανατολικών κατά το δεύτερο ήμισυ του 11ου αι.» (σ. 33-101, με αγγλική περίληψη στις σ. 100 επ.). Η ανάπτυξη της πολιτικής και στρατιωτικής οργανώσεως του κάποτε σημαντικότερου θέματος της αυτοκρατορίας συμπληρώνεται με προσωπογραφικούς πίνακες των εκεί αξιωματούχων κατά τον 11ο αιώνα. - ANDREW E. GKOUTZIOUKOSTAS, «The praitor mentioned in the History of Leo the Deacon and the praitor of Constantinople: Previous and Recent Considerations» (σ. 103-115, με αγγλική περίληψη στη σ. 115). Ο σ. φρονεί ότι ο μνημονευόμενος από τον Λέοντα αξιωματούχος πρέπει να ταυτιστεί με τον *λογοθέτη του πραιτωρίου*, υφιστάμενο του *Επάρχου της Πόλεως*. - ΣΟΦΙΑ ΜΕΡΓΙΑΛΗ-ΣΑΧΑ, «Το άλλο πρόσωπο της αυτοκρατορικής διπλωματίας: Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας στο ρόλο του πρεσβευτή τον 14ο και 15ο αι.» (σ. 235-259). - Η σ. επισημαίνει την καινοτομία που καθιέρωσαν οι Ιωάννης Ε΄ και Μανουήλ Β΄ στη μέχρι τότε ακολουθούμενη από τη βυζαντινή διπλωματία πρακτική. - ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου (2005/6)» (σ. 289-307).

Ο τ. 26 (2007) των *Βυζαντιακών* περιέχει τα εξής δημοσιεύματα που αμέσως ή εμμέσως αφορούν στο δίκαιο: ΑΝΔΡΕΑΣ Ε. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, «Συμβολή στη μελέτη του βυζαντινού φορολογικού μηχανισμού: Η περίπτωση του *χρυσοτελή*» (σ. 65-82, με αγγλική περίληψη στη σ. 82). Με βάση όλα τα μέχρι σήμερα ευρήματα καταλήγει ο σ. στο συμπέρασμα ότι ο *χρυσοτελής* ήταν υπάλληλος της κεντρικής οικονομικής υπηρεσίας, του λογοθεσίου του γενικού, με αρμοδιότητα την είσπραξη των φόρων σε χρυσά νομίσματα. Ίδιες αρμοδιότητες είχε και ο *διοικητής*, αλλά ελλείπουν στοιχεία για τη διαπίστωση της ιεραρχικής σχέσης ανάμεσα στους δύο αξιωματούχους. - ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ, «Οφφικιάλιοι των σεκρέτων της μητρόπολης και του μητροπολιτικού ναού της Θεσσαλονίκης» (σ. 83-174). Με τη μελέτη αυτή συμπληρώνει η σ. το τέταρτο μέρος της διδακτορικής διατριβής της (βλ. πιο κάτω στα αυτοτελή έργα) που έχει, μεταξύ άλλων, ως αντικείμενο και τους οφφικιαλίους. Εδώ υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες με απαρίθμηση των αρμοδιοτήτων που είχαν οι φορείς καθενός αξιώματος και με παράθεση προσωπογραφικών πληροφοριών (στις σ. 166-174: προσωπογραφικός κατάλογος οφφικιαλίων, αλφαβητικώς κατά αξίωμα). - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Δ. Σ. ΠΑΪΔΑΣ, «Πολιτική σκέψη και ηγεμονικό πρότυπο στην *Ύλη Ιστοριών* του Νικηφόρου Βρυέννιου» (σ. 175-189). Η μελέτη αυτή του σ. είναι προϊόν της γενικότερης ενασχολήσεώς του με τα κάτοπτρα ηγεμόνος (βλ. π.χ. την επισκόπηση του έτους 2005/6 σ. 306). - ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου (2006/7)» (σ. 381-394).

Στις πιο πάνω μελέτες πρέπει να προστεθούν και οι εξής:

ΑΧΙΛΛΕΥΣ Κ. ΑΙΜΙΛΙΑΝΙΔΗΣ, «Οι ελληνικοί νόμοι της Κύπρου επί Φραγκοκρατίας», στην *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 30 (Λευκωσία, 2004) 51-74 (με αγγλική περίληψη στη σ. 74). Πρόκειται για επισκόπηση (με πολύ καλή γνώση της βιβλιογραφίας) του από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια της Κύπρου εφαρμοζόμενου δικαίου, ουσιαστικού και δικονομικού, κατά την επίλυση γαμικών διαφορών.

ΠΑΥΛΟΣ (ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ) ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΣΟΥΗΔΙΑΣ, «Χειρόγραφος μορφή του Πηδαλίου του έτους 1793», *Επιστημονική Παρουσία Εστίας Θεολόγων Χάλκης* 6 (2006) 439-458. Ο σ. περιγράφει τον κώδικα αριθμ. 2273 (260) της μονής Εσφιγμένου (Άγιον Όρος) και επισημαίνει ότι ο τίτλος και οι πρώτες 57 (α΄-νγ΄) σελίδες έχουν ληφθεί από την κανονική συλλογή του ιερομονάχου Αγαπίου Λεονάρδου (Βενετία 1787). Παρά το γεγονός ότι αυτό το χειρόγραφο περιέχει κατά πάσαν πιθανότητα το τελικό σχέδιο του *Πηδαλίου,* διαπιστώνει ο σ. διαφορές προς την πρώτη έντυπη έκδοση (Λειψία 1800) που δεν είναι βέβαιο, αν υπήρχαν στο υποβληθέν στο Πατριαρχείο (1790) κείμενο ή αν προστέθηκαν εκ των υστέρων.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Ένας Αρμενόπουλος στο εικονοστάσι. Άγνωστο χειρόγραφο του 16ου αιώνα με την περίφημη 'Εξάβιβλο' στη δημώδη γλώσσα, σε απόδοση του Θεοδοσίου Ζυγομαλά», *Η Καθημερινή,* 17 Φεβρουαρίου 2008, σ. 9. Το χειρόγραφο που παρουσιάζεται στο άρθρο αυτό περιέχει σε παράφραση του Ζυγομαλά τόσο την *Εξάβιβλο* όσο και τη *Μικρά Σύνοψη.* Ο σ. εξαίρει τη σημασία της εμφανίσεως του άγνωστου μέχρι σήμερα χειρογράφου, το οποίο μαζί με δύο άλλα ήδη γνωστά, ένα Παρισινό και ένα από την Αγία Πετρούπολη, πρέπει να αποτελέσει τη βάση εκδόσεως του κειμένου.

Δ΄. Αυτοτελή έργα

ΑΧΙΛΛΕΥΣ Κ. ΑΙΜΙΛΙΑΝΙΔΗΣ, *Το κυπριακό δίκαιο του γάμου και του διαζυγίου στη διελκυστίνδα Εκκλησίας και Πολιτείας.* [Δίκαιο και Θεσμοί, 7.] Θεσσαλονίκη (Εκδόσεις Σάκκουλα) 2006. 406 σελ. (με αγγλική περίληψη στις σ. 405-406). [ISBN 960-445-086-7]. Αντικείμενο αυτής της διατριβής είναι, βεβαίως, το ισχύον γαμικό δίκαιο της Κυπριακής Δημοκρατίας· εν τούτοις δεν στερείται σημασίας και για την ιστορία του βυζαντινού δικαίου όχι μόνο λόγω της ιστορικής εισαγωγής που προτάσσει ο σ., αλλά –κυρίως– εξαιτίας της προελεύσεως πολλών από τους θεσμούς που επιβιώνουν.

ΑΧΙΛΛΕΥΣ Κ. ΑΙΜΙΛΙΑΝΙΔΗΣ, *Πέντε μελέτες Ιστορίας του Ιδιωτικού Δικαίου,* Λευκωσία (Δικαιονομία) 2007, 78 σελ. [ISBN 978-9963-676-03-3]. Στο βυζαντινό και μεταβυζαντινό δίκαιο αναφέρονται τρεις από τις μελέτες του τεύχους. α) Η φύση του κληροδοτήματος στο Ρωμαϊκό Δίκαιο: Από τον Γάιο στον Ιουστινιανό (σ. 23-42). β) «Πείρα 25,37»: Σχολιασμός απόφασης συναινετικού διαζυγίου στο Βυζαντινό Δίκαιο (43-52). γ) Η εξ αδιαθέτου διαδοχή μητρικής περιουσίας στο ελληνικό Μεταβυζαντινό Δίκαιο (σ. 53-65). Ο σ. πραγματεύεται το θέμα διακρίνοντας το σύστημα που παραδίδεται δια της *Εξαβίβλου* του Αρμενοπούλου από τις παραλλαγές που έχουν καθιερωθεί εθιμικώς. Στις δύο πρώτες μελέτες δεν μπορεί να μην παρατηρήσει κανείς την πενιχρότητα της βιβλιογραφίας, ιδίως στο θέμα του συναινετικού διαζυγίου, για το οποίο έχουν γραφεί ειδικές μελέτες τόσο ξενόγλωσσες όσο και ελληνικές.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΒΛΥΣΙΔΟΥ / ΣΤΕΛΙΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ / ΜΑΡΙΑ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ / ΤΗΛΕΜΑΧΟΣ ΛΟΥΓΓΗΣ, *Σεμινάρια περί βυζαντινής διπλωματίας.* [Υπουργείο Εξωτερικών / Διπλωματική Ακαδημία - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών] Αθήνα (Εθνικό Τυπογραφείο) 2006, 239 σελ. [χ. ISBN]. Διατρέχοντας τον κίνδυνο να κατηγορηθώ για αναχρονιστική χρήση τεχνικών όρων, θα επισημάνω τη στενή σχέση διπλωματίας και δημόσιου διεθνούς δικαίου - στο μέτρο, βέβαια, που το τελευταίο αυτό κατείχε κάποια θέση μέσα στην έννομη τάξη της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Επειδή δε το συγκεκριμένο έργο δεν διατίθεται στο εμπόριο, κρίνω σκόπιμο να δώσω ακριβή περιγραφή των περιεχομένων του. Σελ. 17-106: Βυζαντινή διπλωματία. Αρχές, μέθοδοι, διαχρονικές ιεραρχήσεις και προτεραιότητες. Βυζαντινά έγγραφα εξωτερικής πολιτικής. Το Βυζάντιο και η Ευρώπη 395-1204 (Λουγγής). - Σελ. 107-156: Ο Πάπας της Ρώμης και ο αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης, Οι διαδοχικές φάσεις της ανεξαρτητοποίησης του επισκόπου της Ρώμης (395-800) (Λεοντσίνη). - Σελ. 157-212: Βυζαντινή πολιτική και διπλωματία έναντι του Πάπα Ρώμης (800-1054): εξισορροπητικές κινήσεις ενδιαφέροντος και αδιαφορίας, έλξης και απώθησης (Βλυσίδου). - Σελ. 213-232: Η πολυδιάστατη «διπλωματία» του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1258-1282) (Λαμπάκης). Το βιβλίο συμπληρώνουν οι απεικονίσεις επτά εγγράφων. Το έργο έχει εκδοθεί και σε αγγλική γλώσσα: S. LAMPAKIS / M. LEONTSINI / T. LOUNGHIS / V. VLYSIDOU, *Byzantine Diplomacy. A Seminar.* [Ministry of Foreign Affairs. Diplomatic Academy / National Hellenic Research Foundation. Institute for Byzantine Research], μετάφραση NORMAN RUSSELL, Athens (National Printed House) 2007, 203 σελ. [ISBN 978-960-89755-0-7 / 978-960-371-034-9].

ΕΛΕΝΗ Γ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Μερική εσχατολογία κατά τα πρακτικά των οικουμενικών συνόδων και τους ιερούς κανόνες. Η μετά θάνατον ζωή μέχρι τη Δευτέρα Παρουσία,* Αθήνα 2004 (κυκλοφ. 2007). 416 σελ. (χ. ISBN). Πρόκειται για τη διδακτορική διατριβή της σ. στο Κανονικό Δίκαιο που ενδιαφέρει και την ιστορία του βυζαντινού δικαίου λόγω του υλικού, επί του οποίου στηρίζεται. Από το περιεχόμενο πρέπει να επισημανθεί το κεφ. Δ΄ υπό τον τίτλο «Σχέση ζωντανών και κεκοιμημένων», επειδή εκεί πραγματεύεται η σ. τα των ιερών λειψάνων. Πρέπει ακόμη να εξαρθεί η πληρότητα της βιβλιογραφίας (σ.

369-416), αλλά και να παρατηρηθεί ότι θα ήταν χρήσιμο ένα ευρετήριο ονομάτων και πραγμάτων.

ΔΑΝΙΗΛ, ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΚΑΙΣΑΡΙΑΝΗΣ, ΒΥΡΩΝΟΣ ΚΑΙ ΥΜΗΤΤΟΥ, *Ο δεύτερος γάμος των κληρικών εις το εν Κωνσταντινουπόλει Πανορθόδοξον Συνέδριον (10 Μαΐου-8 Ιουνίου 1923)*, Καισαριανή 2007, 46 σελ. [ISBN 978-960-89616-0-9]. Αυτοτελής έκδοση συμβολής σε τιμητικό τόμο (βλ. την επισκόπηση του έτους 2006/7 σ. 386).

IRÉNÉE DOENS / ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ / ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ / ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Η. ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗΣ, *Νομοκανονική βιβλιογραφία Αγίου Όρους Άθω (1912-2000)*, 2η έκδοση, Άγιον Όρος (Αγιορειτική Βιβλιοθήκη) 2007. 205 σελ. (με γαλλική περίληψη της εισαγωγής στη σ. 205) [ISBN 960-86970-4-1]. - Η βιβλιογραφία περιλαμβάνει 658 λήμματα, που αφορούν στο νομικό καθεστώς του Αγίου Όρους Άθω, με την ακόλουθη διάρθρωση: α) Νομοθετικές πηγές, β) κείμενα και μελέτες, γ) νομολογία, δ) γνωμοδοτήσεις και ε) αποφάσεις, εγκύκλιοι, γνωστοποιήσεις εκκλησιαστικών και πολιτικών αρχών. Ο τόμος συμπληρώνεται με ευρετήριο ονομάτων και πραγμάτων (σ. 181-203).

ΑΘΗΝΑ Ν. ΚΟΝΤΑΛΗ, *Η σιμωνιακή χειροτονία κατά τους ιερούς κανόνες.* [Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Θεολογική Σχολή. Εκδόσεις ενοποιηθέντων κληροδοτημάτων Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου και Ιεζεκιήλ Βελανιδιώτου, 1.] Αθήνα 2006. 154 σελ. [ISBN 960-7103-42-4]. Πέρα από το γενικότερο ενδιαφέρον που αυτή η μονογραφία εμφανίζει για το κανονικό δίκαιο, εφόσον έχει ως αντικείμενο ένα από τα βαρύτερα κανονικά αδικήματα, περισσότερο «νομικό» είναι το κεφ. Γ΄ τιτλοφορούμενο «Οι κανονικές συνέπειες για τη σιμωνιακή χειροτονία» (σ. 86-126). Η βιβλιογραφία (σ. 131-147), σχεδόν αποκλειστικά ελληνόγλωσση, είναι ικανοποιητική (παρά το γεγονός, ότι συχνά παραπέμπονται όχι οι νεώτερες εκδόσεις βασικών βοηθημάτων, ασφαλώς συνέπεια των ελλείψεων στη Βιβλιοθήκη της Θεολογικής Σχολής). Πολύ χρήσιμο είναι το ευρετήριο ονομάτων και πραγμάτων (σ. 149-154).

ΠΑΥΛΟΣ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΣΟΥΗΔΙΑΣ, *Δύο πολύτιμα χειρόγραφα ιερών κανόνων (Πάτμου 172-Αθηνών 1372).* [Νομοκανονική Βιβλιοθήκη, 20.] Κατερίνη (Επέκταση) 2006 (κυκλοφ. 2007), 151 σελ. (με γαλλική περίληψη στις σ. 141-143) [ISBN 960-356-131-2]. Τα δύο χειρόγραφα που υπονοούνται στον τίτλο του βιβλίου είναι το υπ αριθμ. 172 (σε συνδυασμό με το ακέφαλο και κολοβό υπ' αριθμ. 173) της Πάτμου και το υπ' αριθμ. 1372 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος. Ως προς τον πρώτο κώδικα, χρονολογούμενο από τα

τέλη του 8ου έως τα μέσα του 9ου αιώνα, εξαίρει ο σ. τη σπουδαιότητά του, δοθέντος ότι πλησιάζει περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο χειρόγραφο στο αρχικό κείμενο του *Συντάγματος εις ιδ΄ τίτλους*, στη συνέχεια δε περιγράφει με εξαιρετική ακρίβεια το περιεχόμενό του. Ο δεύτερος κώδικας, είναι το περίφημο «χειρόγραφον Τραπεζούντος», η βάση της εκδόσεως των Ράλλη και Ποτλή. Εν πρώτοις εκθέτει ο σ. εισαγωγικώς όσα είναι γνωστά για τον κώδικα της Τραπεζούντος του 1311, αντίγραφα του οποίου αποτελούν τόσο ο αθηναϊκός κώδικας όσο και δύο άλλοι, ένας στο τμήμα χειρογράφων του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και ένας αγνώστου τύχης σήμερα. Ακολούθως αφιερώνει λίγες σελίδες στο ερμηνευτικό υπόμνημα του Ιωάννου Ζωναρά και του Θεοδώρου Βαλσαμώνος που διασώζεται στον κώδικα και τέλος περιγράφει επακριβώς το περιεχόμενο του αθηναϊκού χειρογράφου. Το βιβλίο συμπληρώνεται με γενικό ευρετήριο.

ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ / ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Μετά την Κατάκτηση. Στοχαστικές προσαρμογές του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως σε ανέκδοτη εγκύκλιο του 1477.* [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών. Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 91.] Αθήνα 2006 (κυκλοφ. 2007), 136 σελ. [ISBN 978-960-7916-57-0]. Οι σσ. εκδίδουν και σχολιάζουν μία εγκύκλιο του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Μαξίμου Γ΄ του έτους 1477. Το βιβλίο είναι ορθολογιστικά διαρθρωμένο σε τέσσερα κεφάλαια: α) Η πηγή και η παράδοσή της, β) το ιστορικό πλαίσιο κατά την απόλυση της εγκυκλίου, γ) η έκδοση του κειμένου από τον Cod. Laurentianus Pl. LIX.13 και δ) Εκκλησία και κοινωνία. Στο τελευταίο αυτό κεφάλαιο επισημαίνουν οι σσ. ότι η εγκύκλιος περιέχει, εκτός από τις συνηθισμένες παραινέσεις, και «έναν ορισμένο αριθμό κανονιστικών ρυθμίσεων και εντολών που αποβλέπουν στην καλύτερη οργάνωση της Εκκλησίας και του καθημερινού βίου των ορθοδόξων χριστιανών». Σημαντικό μέρος από αυτές τις ρυθμίσεις αφορούν, όπως είναι ευνόητο, στο δίκαιο του γάμου. Ακολουθούν τα Επιλεγόμενα και πίνακες (γενικό ευρετήριο, πίκακας πηγών και πίνακας των μνημονευόμενων χειρογράφων).

ΔΑΦΝΗ ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, *Φιλοτιμίαι επιτελεύτιοι και η περιουσιακή θέση του επιζώντος συζύγου στο βυζαντινό δίκαιο.* [Πηγές και μελέτες ιστορίας ελληνικού και ρωμαϊκού δικαίου, 2.] Θεσσαλονίκη (University Studio Press) 2008, 237 σελ. [ISBN 978-960-12-1666-9]. Η σ. με πολλή επιμέλεια ερευνά το υποτιθέμενο «κληρονομικό δικαίωμα» του επιζώντος συζύγου στο βυζαντινό δίκαιο και το αντιμετωπίζει στην ορθή του διάσταση. Έτσι, διαρθρώνει τη μονογραφία της σε τρία κεφάλαια: α) Η κληρονομική θέση του επιζώντος συζύγου στο

ρωμαϊκό και στο βυζαντινό σύστημα της εξ αδιαθέτου διαδοχής. β) Οι περιουσιακές κατηγορίες που δημιουργεί ο γαμικός δεσμός και η τεκνοποιία. γ) Ειδικές περιπτώσεις υπεισέλευσης του επιζώντος συζύγου στη διαδοχή του συντρόφου του στο βυζαντινό δίκαιο. Το περιεχόμενο των τριών αυτών κεφαλαίων εμφανίζει η σ. σε παράρτημα με πέντε παραστατικούς πίνακες. Το βιβλίο κλείνει με τον απαραίτητο σε τέτοιου είδους έρευνες πίνακα πηγών.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Π. ΠΗΛΙΑΣ, *Ζητήματα εκκλησιαστικού δικαίου. Ιόνιος Πολιτεία και Εκκλησία των Κυθήρων (1809-1864).* Αθήνα (Ηρόδοτος) 2007. 353 σελ. [ISBN 978-960-8256-72-9]. Εκτός από το γενικότερο ενδιαφέρον που παρουσιάζει για την ιστορία του δικαίου το εκκλησιαστικό καθεστώς των Ιονίων Νήσων τόσο υπό την Ενετική κυριαρχία όσο και στα χρόνια που ακολούθησαν μέχρι την Ένωση, σημαντική στην παραπάνω μονογραφία είναι η δημοσίευση σε παράρτημα ανέκδοτων εγγράφων (π.χ. μοναστηριακών κανονισμών) από την εξεταζόμενη περίοδο.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ, *Από το Νόμο Ροδίων στο 53ο βιβλίο των Βασιλικών. Συμβολή στη μελέτη του βυζαντινού ναυτικού δικαίου.* [Ακαδημία Αθηνών. Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου, τ. 40. Παράρτημα 8.] Αθήνα 2007. 291 σελ. (με αγγλική περίληψη στη σ. 291) [ISBN 978-960-404-114-5]. Την ύλη του βιβλίου αυτού, προϊόντος μακράς ερευνητικής εργασίας, υποδιαιρεί ο σ. σε τρία μέρη, των οποίων προτάσσει εισαγωγή (σ. 31-41) με περιεχόμενο το ιστορικό και το νομικό πλαίσιο των θαλάσσιων μεταφορών στο Βυζάντιο. Το μέρος Α΄ (σ. 45-174) έχει ως αντικείμενο τον *Νόμο Ροδίων Ναυτικό,* του οποίου εκδίδεται κριτικώς ο πρόλογος και έξι παραρτήματα. Την όλη προβληματική του κειμένου εκθέτει ο σ. σε εισαγωγικές παρατηρήσεις, στη συνέχεια των οποίων παρουσιάζει τη χειρόγραφη παράδοση του *Νόμου.* Η έκδοση των κειμένων συμπληρώνεται με εξαντλητική αναφορά των παλαιότερων εκδόσεων και μεταφράσεων. Τα δύο άλλα μέρη είναι αφιερωμένα στο βιβλίο 53 των *Βασιλικών,* στο οποίο έχει ενσωματωθεί ο *Νόμος.* Το μέρος Β΄ (σ. 177-211) περιλαμβάνει εισαγωγικές παρατηρήσεις και περιγραφή της χειρόγραφης παραδόσεως (στέμμα κ.λπ.) και το μέρος Γ΄ (σ. 213-260) την έκδοση των οκτώ τίτλων του βιβλίου 53. Στον επίλογο (σ. 161-164) επισημαίνονται απλώς τα κύρια σημεία της έρευνας. Ακολουθούν πίνακες α) χειρογράφων και β) πηγών και ευρετήρια α) κυρίων ονομάτων και τόπων, β) νομικών όρων και λέξεων και γ) λατινικών όρων και λέξεων. Ως στόχο είχε θέσει ο σ. «την προσπάθεια να περιγραφεί και να εξηγηθεί η διαδρομή από τη Ρόδο στη Ρώμη και από εκεί στην Κωνσταντινούπολη από τον Τιβέριο στον Ιουστινιανό και από αυτόν

στον Λέοντα Στ΄ του επονομαζόμενου Νόμου Ροδίων (...)». Νομίζω ότι με την προσφορά αυτού του σημαντικού εργαλείου η προσπάθειά του επέτυχε απόλυτα.

PANTELEIMON RODOPOULOS METROPOLITAN OF TYROLOË AND SERENTION, *An Overview of Orthodox Canon Law.* Rollinsford NH (Orthodox Research Institute) 2007, XII+301 σελ. [ISBN 978-1-933275-15-4]. Πρόκειται για μετάφραση στα αγγλικά παλαιότερου διδακτικού βοηθήματος του σ. υπό τον τίτλο «Επισκόπησις ορθοδόξου κανονικού δικαίου», όπου γίνεται εκτενής αναφορά στις βυζαντινές πηγές.

HELEN G. SARADI, *The Byzantine City in the Sixth Century. Literary Images and Historical Reality.* [Society of Messenian Archaeological Studies] Αθήνα 2006. 543 σελ. [ISBN 960-87555-1-4]. Δεν χρειάζεται να καταβάλει κανείς μεγάλη προσπάθεια για να δικαιολογήσει τη συνάφεια ενός έργου, αναφερόμενου στη δομή και την οργάνωση μίας πόλης του 6ου αιώνα, δηλαδή κατά την ιουστινιάνεια εποχή, με το δίκαιο, και μάλιστα τόσο το ιδιωτικό όσο και το δημόσιο: αρκεί η συχνότητα των παραπομπών στα διάφορα μέρη του Corpus iuris civilis.

ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οι Νεαρές Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού.* Προλεγόμενα, κείμενο, απόδοση στη νεοελληνική, ευρετήριο και επίμετρο, Αθήνα (Ηρόδοτος) 2007, 594 σελ. (με γερμανική περίληψη της εισαγωγής στις σ. 579-589). [ISBN 978-960-8256-54-5]. Για τη δοκιμαστική έκδοση που προηγήθηκε πρβλ. την επισκόπηση του έτους 2004 σ. 477. Το βιβλίο έχει την εξής διάρθρωση: Εισαγωγή (σ. 15-37), κείμενο και νεοελληνική απόδοση της «Συλλογής των 113 Νεαρών» (σ. 39-317), παραλειπόμενα, δηλαδή δύο Νεαρές εκτός της «Συλλογής» (σ. 319-322), πίνακας πηγών (σ. 323-327), αναλυτικός πίνακας όλων των λέξεων του κειμένου των Νεαρών (σ. 329-409) και επίμετρο (σ. 411-577). Το επίμετρο περιλαμβάνει 11 μελέτες, τις οποίες ο σ. είχε συντάξει μεταξύ των ετών 1988-2007. Οι μελέτες αυτές υποβλήθηκαν σε νέα επεξεργασία και όσων το αρχικό κείμενο ήταν ξενόγλωσσο μεταφράστηκαν στα ελληνικά. Ειδικότερα: I. Λέων Στ΄ ο Σοφός: νομική σκέψη και κοινωνική συνείδηση (σ. 415-425· πρβλ. την επισκόπηση του έτους 2004 σ. 475). II. Η ισχύς των Νεαρών του Λέοντος Στ΄ κατά τον 14ο αιώνα (σ. 427-443· πρβλ. την επισκόπηση του έτους 1996 σ. 537). III. Οι «εκκλησιαστικές» Νεαρές του Λέοντος Στ΄ και οι πηγές τους (σ. 445-467). IV. Οι κανόνες της συνόδου «εν Τρούλλω» (Πενθέκτης) στις Νεαρές του Λέοντος Στ΄ του Σοφού (σ. 469-483). V. Η Νεαρά 17 Λέοντος του Σοφού και μία επιτομή της (σε συνεργασία με την ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, σ. 485-501). VI. Η Νεαρά 54 Λέοντος του Σοφού για την αργία της Κυριακής και οι πηγές της (σ. 503-513).

VII. Τα ναυάγια, η Νεαρά 64 Λέοντος του Σοφού και το κείμενο των *Βασιλικών* (σ. 515-526· πρβλ. την επισκόπηση του έτους 1994 σ. 464). VIII. Παρατηρήσεις στη Νεαρά 92 του Λέοντος Στ΄ (σ. 527-537· πρβλ. την επισκόπηση του έτους 2006/7 σ. 385 επ.). IX. Καταλογισμός και ελαφρυντικές περιστάσεις στη νομοθεσία Λέοντος του Σοφού: η Νεαρά 96 κατά των τυμβωρύχων (σ. 539-547· πρβλ. την επισκόπηση του έτους 1999 σ. 443). X. Οι Νεαρές Λέοντος του Σοφού περί των «εποχών» και η επιβίωσή τους μετά τον 10ο αιώνα (σ. 549-563· πρβλ. την επισκόπηση του έτους 2000 σ. 516). XI. Το διαζύγιο λόγω ψυχικής νόσου στο βυζαντινό δίκαιο. Οι Νεαρές 111 και 112 Λέοντος του Σοφού (σ. 565-577· πρβλ. την επισκόπηση του έτους 2004 σ. 477).

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Η μητρόπολη Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 8ου αι. έως το 1430. Ιεραρχική τάξη-Εκκλησιαστική περιφέρεια-Διοικητική οργάνωση.* [Βυζαντινά κείμενα και μελέται, 42.] Θεσσαλονίκη (Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών) 2007. LXXIX, 349 σελ. [ISBN 960-7856-20-3]. Πρόκειται για διδακτορική διατριβή στο γνωστικό αντικείμενο της βυζαντινής ιστορίας (Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης), της οποίας ελάχιστες σελίδες δεν ενδιαφέρουν αμέσως ή εμμέσως την ιστορία του βυζαντινού δικαίου, κοσμικού και κανονικού. Η διατριβή, προϊόν μεγάλης επιμέλειας, είναι πλούσια τεκμηριωμένη, συμπληρώνεται δε με δύο παραρτήματα (Παρ. Ι: Κατάλογος μητροπολιτών Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 8ου αι. μέχρι το 1430. Παρ. ΙΙ: Η ένταξη της μητροπόλεως Θεσσαλονίκης στις notitiae episcopatuum) και λεπτομερές ευρετήριο προσώπων και πραγμάτων.

THOMAS ERNST VAN BOCHOVE, *Χρονολογώντας και Εξακριβώνοντας.* Επιστημονική απόδοση στην Ελληνική Γλώσσα Αρχιμανδρίτης ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ. [Βιβλιοθήκη βυζαντινού και μεταβυζαντινού δικαίου, 3.] Αθήνα-Θεσσαλονίκη (Εκδόσεις Σάκκουλα) 2007, XII+353 σελ. [ISBN 978-960-445-216-3]. Στην επισκόπηση δεν παρουσιάζονται μεταφράσεις. Γίνεται όμως εξαίρεση, επειδή συντρέχουν σωρευτικώς δύο λόγοι. Πρώτον, το αγγλικό πρωτότυπο είναι μία πολύ σημαντική για την ιστορία των πηγών του βυζαντινού δικαίου μονογραφία, η οποία τώρα γίνεται γλωσσικώς προσιτή σε ευρύτερο κύκλο Ελλήνων αναγνωστών. Δεύτερον, η ελληνική μετάφραση έχει εκπονηθεί από γνώστη της σχετικής προβληματικής που έχει κάνει τις μεταπτυχιακές του σπουδές στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου του Groningen, στο ίδιο σπουδαστήριο, όπου ο H. J. Scheltema και οι συνεργάτες του επεξεργάστηκαν την τελευταία έκδοση των *Βασιλικών*.

Δ. ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΕΣ

Pierre L'Huillie (1926-2007)
Marie Theres Fögen

† PIERRE L'HUILLIER (1926-2007)

Ένας από τους επιφανέστερους ορθόδοξους κανονολόγους των νεωτέρων χρόνων, και όχι μόνον των ημερών μας, μετέστη στον Κύριό του στα τέλη του 2007. Ο αρχιεπίσκοπος Pierre L'Huillier εκοιμήθη την 19 Νοεμβρίου, λίγες ημέρες πριν συμπληρώσει τα 81 του χρόνια, και κηδεύθηκε στην Νέα Υόρκη στις 27 Νοεμβρίου. Την επομένη, μετά την τέλεση αρχιερατικής θείας λειτουργίας, ενταφιάσθηκε στη Μονή του Αγίου Τύχωνος της Νοτίας Χαναάν (South Canaan) στην Πενσυλβανία.

Ο κατά κόσμον Paul L'Huillier γεννήθηκε στο Παρίσι στις 3 Δεκεμβρίου 1926. Προσεχώρησε στην Ορθόδοξη Εκκλησία το 1945, κατά τη διάρκεια των εκκλησιαστικών σπουδών του στο Ινστιτούτο του Αγίου Διονυσίου (Saint-Denys) στο Παρίσι, όπου και ξεκίνησε την ακαδημαϊκή του σταδιοδρομία κατά τα έτη 1949-1950, ενώ συνέχιζε τις σπουδές του στο πανεπιστήμιο. Ανήκων στο Πατριαρχείο Μόσχας, εκάρη μοναχός (30 Αυγούστου 1954) και χειροτονήθηκε διάκονος και στη συνέχεια πρεσβύτερος (4 και 5 Σεπτεμβρίου 1954)· το 1960 του απενεμήθη το οφφίκιον του αρχιμανδρίτη. Υπηρέτησε την Εκκλησία του ως πρεσβύτερος στους ναούς των Τριών Ιεραρχών και της Θεοτόκου «Των Θλιβομένων η Χαρά» στο Παρίσι. Το 1962 έλαβε το πτυχίο της Θεολογίας από τη Θεολογική Ακαδημία Μόσχας. Τον Σεπτέμβριο 1968, η Ιερά Σύνοδος του Πατριαρχείου του τον ανέδειξε επίσκοπο Χερσώνος (ή Χερσονήσου), προκειμένου να αναλάβει την αρχιερατική διαποίμανση των ενοριών του Πατριαρχείου στη Γαλλία· χειροτονήθηκε στο καθολικό της Μονής του Αγίου Αλεξάνδρου Νιέφσκι στην Πετρούπολη (τότε Λένινγκραντ) στις 12 Σεπτεμβρίου, ημέρα της πανήγυρης της Μονής. Από το 1966 ως το 1978 δίδαξε στο Καθολικό Ινστιτούτο των Παρισίων.

Στη Γαλλία υπηρέτησε υπό το Πατριαρχείο Μόσχας ώς το 1979, οπότε εξελέγη από τη σύνοδο της λεγομένης «εν Αμερική Ορθοδόξου Εκκλησίας» επαρχιούχος επίσκοπος Brooklyn. Μετά την εγκατάστασή του στις Ηνωμένες Πολιτείες, υιοθέτησε την αγγλική μορφή του ονόματός του Peter και, σταδιακά, την αγγλική γλώσσα στα δημοσιεύματά του αντί της μέχρι τότε, κυρίως, γαλλικής. Το 1981 κατεστάθη ε-

πίσκοπος (και από το 1989 αρχιεπίσκοπος) Νέας Υόρκης και Νέας Ιερσέης. Όπως είναι γνωστό, η μη αναγνώριση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τις άλλες ορθόδοξες Εκκλησίες της αυθαίρετης χορήγησης «αυτοκεφαλίας» εκ μέρους του Πατριαρχείου Μόσχας στη μητρόπολή του στην Αμερική (Metropolia), υπό το όνομα της «εν Αμερική Ορθοδόξου Εκκλησίας» (Orthodox Church in America), δεν έθιξε την κοινωνία με τους πιστούς της, ούτε την αναγνώριση της κανονικότητας του κλήρου και των αρχιερέων της, που αποτελούν και μέλη της υπό την προεδρία του Αρχιεπισκόπου Αμερικής του Οικουμενικού Πατριαρχείου «Μονίμου Διασκέψεως των κανονικών Ορθοδόξων Επισκόπων εν Αμερική», Standing Conference of Orthodox Bishops in America (SCOBA), της οποίας ο μακαριστός ιεράρχης υπήρξε δραστήριο μέλος και σύμβουλος επί κανονικών ζητημάτων, πιστός πάντοτε υποστηρικτής και κήρυκας της ενότητος της Ορθοδοξίας. Φιλέλλην και φίλος της ελληνικής Εκκλησίας, τακτικός επισκέπτης της Ελλάδος και εγκάρδιος συνομιλητής με τους Έλληνες συναδέλφους του, στην (αρχ)ιερωσύνη και στην επιστήμη, πολύγλωσσος – χειριζόταν, εξίσου καλά με την μητρική του και τη θετή του γλώσσα (γαλλική και αγγλική), τη ρωσική, γλώσσα της θεολογικής του παιδείας, και την ελληνική, μητέρα γλώσσα της Ανατολικής Εκκλησίας και γλώσσα του κανονικού δικαίου της. Γλαφυρός αφηγητής, ακαταπόνητος συζητητής, συνεδύαζε την επιστημονική σοφία με μία εξαιρετικά σύγχρονη ποιμαντική και κοινωνική αντίληψη και με μία μοναδική αίσθηση του χιούμορ, που τον χαρακτήριζε. Λαμπρός μελετητής της εκκλησιαστικής παράδοσης, εγνώριζε, ίσως για τον λόγο αυτόν ακριβώς, να είναι συγχρόνως εξαιρετικά «ανοικτός» στη θεολογία του, την εκκλησιολογία του και τις επαφές του.

Διαπρεπής κανονολόγος, από το 1985 διδάκτωρ (με τη βαρύτητα που έχει η ρωσική έννοια του όρου) του κανονικού δικαίου της Θεολογικής Ακαδημίας της Μόσχας, αναπληρωτής καθηγητής κανονικού δικαίου στο Σεμινάριο του Αγίου Βλαδιμήρου της Νέας Υόρκης, δημοσίευσε μόλις το 1996, μετά από μακρά κυοφορία, σε αγγλική έκδοση, το έργο ζωής του, τη διδακτορική διατριβή του *The Church of the Ancient Councils*, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood, NY 1996, με ανάλυση σε βάθος του νομοθετικού-κανονιστικού έργου των τεσσάρων πρώτων οικουμενικών συνόδων που διαμόρφωσαν την Εκκλησία (Νικαίας, Κωνσταντινουπόλεως, Εφέσου και Χαλκηδόνος), σε συνάρτηση με το ιστορικό, πολιτιστικό και κοινωνικό περιβάλλον της εποχής τους. Επιφανές μέλος της Εταιρείας του Δικαίου των Ανατολικών Εκκλησιών (Βιέννη), μετείχε παλαιότερα ενεργώς στα συνέδριά της, με εισηγήσεις στην κεντρική τους θεματική, που βρίσκονται δημο-

σιευμένες στην επιστημονική επετηρίδα της Εταιρείας, *Kanon*· η τελευταία, νομίζω, συμμετοχή του υπήρξε στο πρώτο (και μόνο, μέχρι στιγμής) συνέδριο της Εταιρείας σε αμερικανικό (αλλά «ορθόδοξο») έδαφος, στη Θεολογική Σχολή του Τιμίου Σταυρού Βοστόνης, το 1995. Μετέσχε επίσης σε Διεθνή Βυζαντινολογικά Συνέδρια: τελευταία, και πάλι στο πρώτο (και μόνο, μέχρι στιγμής) που έλαβε χώρα στις Ηνωμένες Πολιτείες, το 17ο, στην Ουάσιγκτων (Dumbarton Oaks), το 1986. Προηγουμένως είχε μετάσχει στο 15ο Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο των Αθηνών (1976), παρουσιάζοντας μια εξαίρετη ανακοίνωση για τον Ιωάννη Ζωναρά ως κανονολόγο: «Les traits spécifiques de l'œuvre canonique de Zonaras», που έμεινε δυστυχώς, όσο γνωρίζω, αδημοσίευτη[1]. Μελετητής, ειδικά, μεταξύ πολλών άλλων επιμέρους θεμάτων, του βυζαντινού δικαίου του γάμου, έχει δώσει σημαντικές δημοσιεύσεις και στο αντικείμενο αυτό· κυρίως: «Novella 89 of Leo the Wise on Marriage: An Insight into its Theoretical and Practical Impact», *Greek Orthodox Theoretical Review* 32.2 (1987) 153-162, με αναφορά στις ιστορικές-νομικές προϋποθέσεις και τις πρακτικές συνέπειες της περίφημης Νεαράς 89 του Λέοντος, η οποία εισάγει ως μόνο νόμιμο τύπο του γάμου την ιερολογία και αποτελεί τη βάση όλης της εφεξής εξέλιξης του βυζαντινού και μεταβυζαντινού δικαίου του γάμου (και του δικαίου του γάμου στην Ορθόδοξη Εκκλησία)· και σε σχέση με το έγγαμο ή την αγαμία του κλήρου και την επισκοπική αγαμία στην ανατολική εκκλησιαστική παράδοση: «Episcopal Celibacy in the Orthodox Tradition», *St. Vladimir's Theological Quarterly* 35.2&3 (1991) 271-300[2].

Λόγοι υγείας είχαν επιβάλει την αποχή του αρχιεπισκόπου Πέτρου από τα ποιμαντικά του έργα από την άνοιξη του 2004· μετά ένα έτος υπέβαλε την κανονική παραίτησή του η οποία ίσχυσε από 30 Απριλίου 2005. Ο θάνατός του σημειώνει την απώλεια ενός σπουδαίου ερευνητή του Ανατολικού Κανονικού Δικαίου και του Βυζαντινού Δικαίου, σοφού ιεράρχη, αλλά και εξαιρετικά χαρίεντος ανθρώπου και,

1. Βλ. τώρα: P.E. Pieler, «Zonaras als Kanonist», εις: Ν. Οικονομίδης (εκδ.), *Το Βυζάντιο στον 12ο αιώνα: Κανονικό Δίκαιο, Κράτος και Κοινωνία*, Αθήνα 1991, 601-620.

2. Πρβλ. επίσης την βιβλιοκρισία του ιδίου στο *Sobornost* 12.2 (1990) 180-182 για το βιβλίο, με την ίδια θεματική, του R. Cholij, *Clerical Celibacy in East and West*, Hertford 1989, του οποίου ο συγγραφέας επέστρεφε στις πιο ξεπερασμένες συντηρητικές δυτικές θέσεις, με μία πολύ παλαιού τύπου επιχειρηματολογία. Βλ. τώρα: C.G. Pitsakis, «Clergé marié et célibat dans la législation du Concile in Trullo: le point de vue oriental», εις: G. Nedungatt - M. Featherstone, *The Council in Trullo Revisited* [= Kanonika, 6], Ρώμη 1995, 263-306.

για όσους από τους συναδέλφους του σε όλον τον κόσμο, και στην Ελλάδα, τον γνώρισαν από κοντά, ενός Μεγάλου Φίλου.

Κ.Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ

Marie Theres Fögen

10.10.1946-18.1.2008

Στις 18 Ιανουαρίου 2008 άφησε η Marie Theres Fögen στη Ζυρίχη, ύστερα από έναν ολιγόμηνο αγώνα που με αξιοθαύμαστη ψυχική αντοχή διεξήγαγε, την τελευταία της πνοή. Έτσι, η οικογένεια των ιστορικών του βυζαντινού δικαίου έχασε ένα όχι μόνο εκλεκτό, αλλά και εξαιρετικά αγαπητό από όλους μέλος της. Μπορεί τα τελευταία χρόνια της ζωής της να αφιέρωσε η Marie Theres Fögen όλη της τη δραστηριότητα στις δύο ιδιότητές της, της τακτικής καθηγήτριας του ρωμαϊκού και του συγκριτικού δικαίου στο Πανεπιστήμιο της Ζυρίχης και της διευθύντριας του Ινστιτούτου Max Planck για την ιστορία του ευρωπαϊκού δικαίου της Φρανκφούρτης, η μεγάλη της ωστόσο αγάπη υπήρξε ο κόσμος του Βυζαντίου, οι θεσμοι και οι νομικές του σχέσεις, και σε αυτό τον χώρο είναι συγκεντρωμένο το μεγαλύτερο μέρος της επιστημονικής προσφοράς της.

Γεννημένη στο Lüdinghausen της Βεστφαλίας μεγάλωσε στη Φρανκφούρτη. Στη Νομική Σχολή του εκεί Πανεπιστημίου έκανε τις σπουδές της και έλαβε το διδακτορικό δίπλωμα στην ιστορία του δικαίου των νεώτερων χρόνων. Προς το δίκαιο της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας έστρεψε το ενδιαφέρον της όταν, ως συνεργάτις του καθηγητή Dieter Simon, αναδέχθηκε το ολοκληρωτικό βάρος της οργανωτικής στηρίξεως του γνωστού σε όλους τους βυζαντινολόγους ερευνητικού προγράμματος της Φρανκφούρτης για την κριτική επανέκδοση των βυζαντινών νομικών πηγών. Η αστείρευτη ζωτικότητά της δεν εξαντλείτο όμως στην εξασφάλιση της υποδομής για τη λειτουργία του προγράμματος και, στη συνέχεια, για την έκδοση των Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte που κατέληξε στην ίδρυση της Löwenklau-Gesellschaft, ως εκδοτικού φορέα του προγράμματος. Οι σελίδες των Fontes Minores και άλλων συλλογικών τόμων είναι γεμάτες από μελέτες της που μαρτυρούν την εξοικείωσή της με τη χειρόγραφη παράδοση των πηγών του βυζαντινού δικαίου, μάλιστα δε τόσο της πρώιμης όσο και της ύστερης περιόδου. Ορισμένα θέματα, συγκεκριμένα οι περί επιτροπείας διατάξεις των *Βασιλικών* (1979),

η *Αυξημένη Εξάβιβλος* (1981, 1986), η διάκριση των βιβλίων του *Πανδέκτη* (1982), το *Λεσβιακό ανθολόγιο* (1982), η δικαστηριακή πρακτική του 14ου αιώνα (1982), η έκδοση πραγματείας περί πλάσματος δικαίου (1984), η έκδοση και ο σχολιασμός πολλών δικαστικών αποφάσεων του Ιωάννου Αποκαύκου (1982-1985), η επίδραση των Νεαρών Λέοντος του Σοφού στο κείμενο των *Βασιλικών* (1989), η έκδοση βυζαντινών νομικών λεξικών (1990), η ανάλυση των Νεαρών 24-27 του Λέοντος (1990), η σχέση στάσης και αφορισμού στο Βυζάντιο (1995), η έκδοση της πραγματείας περί χρηματίων (1998), θα φέρουν ανεξίτηλα τα σημάδια της γραφίδας της. Επιμελήθηκε ακόμη την έκδοση πολλών συλλογικών τόμων και υπήρξε η ψυχή δύο περιοδικών, των *Rechtshistorisches Journal* (1982-2002) και *Rechtsgeschichte* (από το 2002) που θαρραλέα άνοιξαν νέους δρόμους στην ιστορία του δικαίου. Τα βιβλία της «Die Enteignung der Wahrsager. Studien zum kaiserlichen Wissensmonopol in der Spätantike» (1993) και «Römische Rechtsgeschichten. Über Ursprung und Evolution eines sozialen Systems» (2002) γνώρισαν μεγάλη εκδοτική επιτυχία, προκαλώντας συνάμα και έντονες αντιδράσεις, όπως, άλλωστε, και όλη η επιστημονική της παρουσία, γιατί η Marie Theres Fögen τόσο στην έρευνα όσο και στη διδασκαλία γοήτευε και προκαλούσε, μη διστάζοντας να αμφισβητεί κάποτε και αυτά τα άγια των αγίων της δικαιοϊστορικής θεωρίας. Λίγο πριν από τον θάνατό της κυκλοφορήθηκε το τελευταίο της βιβλίο: *Das Lied vom Gesetz.* Έτσι, το «Άσμα του Νόμου» αποτέλεσε το κύκνειο άσμα της.

Σπύρος Ν. Τρωιάνος